

...ingerichtete Zimmer von Mk. 1.50 an
...hne, kleiner Saal für ...

Exner's Etabl.

Mauritiusplatz 4.

...tanz in allen Sälen bei vollen
...tigungen à la Dresdener Vogelwie
...lonaler Messen-Verke
...vorzüglich

Tanzsaal

...lissam

...ich's

3/55

...ment,

Grähschen,

Br
stri

Pariser

...schenstrasse 10 11.
...stes Familien-Lokal
...r inn

...tablissement.

Pöpelwitz

3933.

Vorn

...igungen

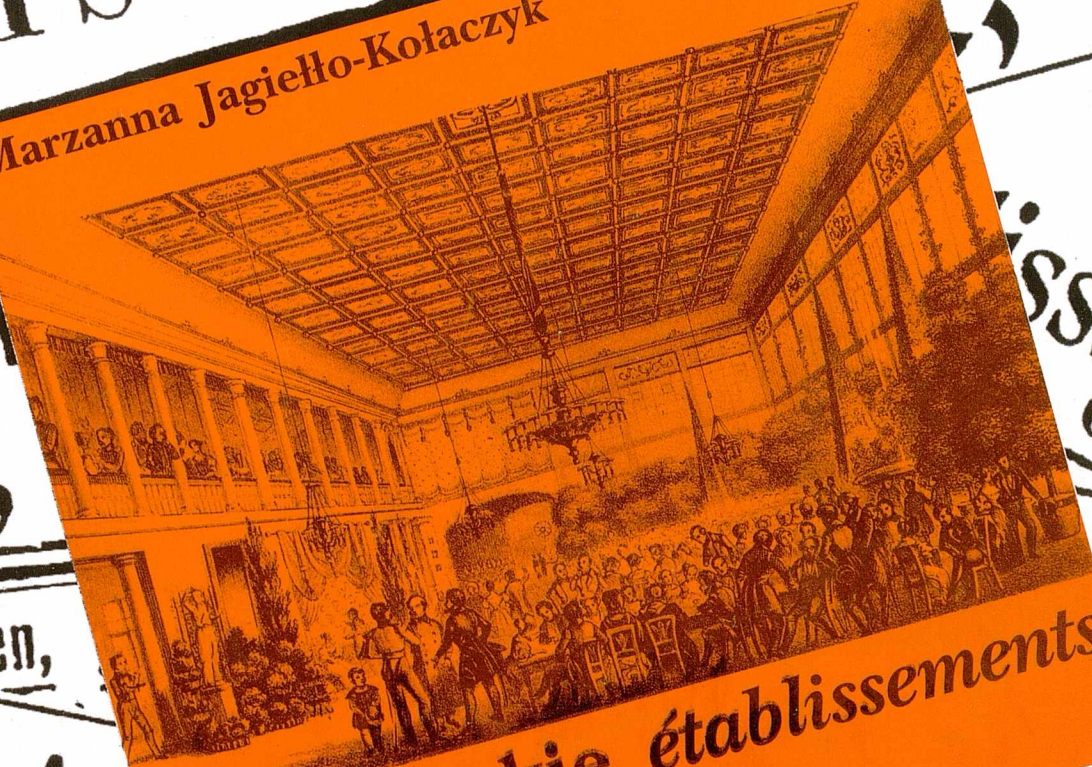
...auliss. We

Bürger-Sä

Etablissement

...170

Marzanna Jagiello-Kolaczyk

Wroclawskie établissements

Historia i architektura

...ss. W

Otto H

Klein

Inl
Vornehm

...rseta

...tabliss. Fr

aiser Wilhelm Str
Gro

Wrocławskie *établissements*
– Stare Miasto i dawne przedmieścia

Śródmieście

1. *Zeltgarten* (*Apollo-Theater, Promenaden-Theater, Kinotheater „Variété”*), Ketzberg 12/13 (25/27), (Plac Dominikański)
2. *Zum Dominikaner*, Ketzberg 31/33
3. *Goldener Helm* (*Theater im Breslauer Conzerthaus, Saisontheater, Residenztheater, Sommertheater, Harmonie, Skatatheater, Eden-Variété-Theater, Kino-Theater Skala*), Nikolai-strasse 27 (ul. św. Mikołaja)
4. *St. Vincenzhaus* (*Humanitäts Garten*), Seminar-gasse 15 (teren Parku im. Słowackiego)
5. *Pariser Garten* (*Stadt Paris*), Alte Taschenstrasse 10/11, Weidenstrasse 5 (ul. Piotra Skargi, ul. Wierzbowa)
6. *Stadtspark* (*Vaudeville-Theater*), Taschenstrasse 21 (ul. Piotra Skargi)
7. *Café-Restaurant* (*Goldschmidt'sche Café-Restaurant*), Karlstrasse 37, ul. Kazimierza Wielkiego
8. *Tempelgarten* (*Gefreier Garten, Ressource, Casino*), Neue Gasse 8 (ul. Nowa)
9. *Weberbauer's Brauerei*, Zwingerstrasse 5 (ul. Teatralna)

Przedmieście Świdnickie

10. *Monhaupt's Garten* (*Monhaupt's Wintergarten*), Gartenstrasse 4 (Plac Legionów)
11. *Liebich's Etablissement* (*Liebich's Garten, Liebich's Saal, Kutzner's Saal, Ollendorfscher Saal, Interimstheater, Neues Sommertheater, Liebich's Variété-Theater, Teatr Popularny*), Gartenstrasse 19 (53/55), (ul. Piłsudskiego)
12. *Weiss-Garten* (*Weiss'sche Garten, Reiselschen Garten, Springer'sche Garten*), Gartenstrasse 16 (39/41), (ul. Piłsudskiego)
13. *Palmengarten*, Gartenstrasse (ul. Piłsudskiego)
14. *Etablissement bei Pietsch*, Gartenstrasse 23 d (ul. Piłsudskiego)
15. *Victoria*, Neue Taschenstrasse 31 (ul. Kollataja)
16. *Palast Restaurant* (*Kinematographen-Theaters*), Neue Schweidnitzerstrasse 16 (ul. Świdnicka)

Przedmieście Mikołajskie

17. *Deutscher Kaiser* (*Volkstheater, Friedrich-Wilhelm Theater*), Friedrich Wilhelmstrasse 13 (27), (ul. Legnicka)
18. *Roesler's Brauerei* (*Hubertus, Neues Volkstheater*), Friedrich Wilhelmstrasse 67/68 (ul. Legnicka)
19. *Deutscher Kronprinz*, Kurze Gasse 17,18 (50/52) (ul. Zachodnia)
20. *Lindenruh*, Kurze Gasse 14 (ul. Zachodnia)

Przedmieście Odrzańskie

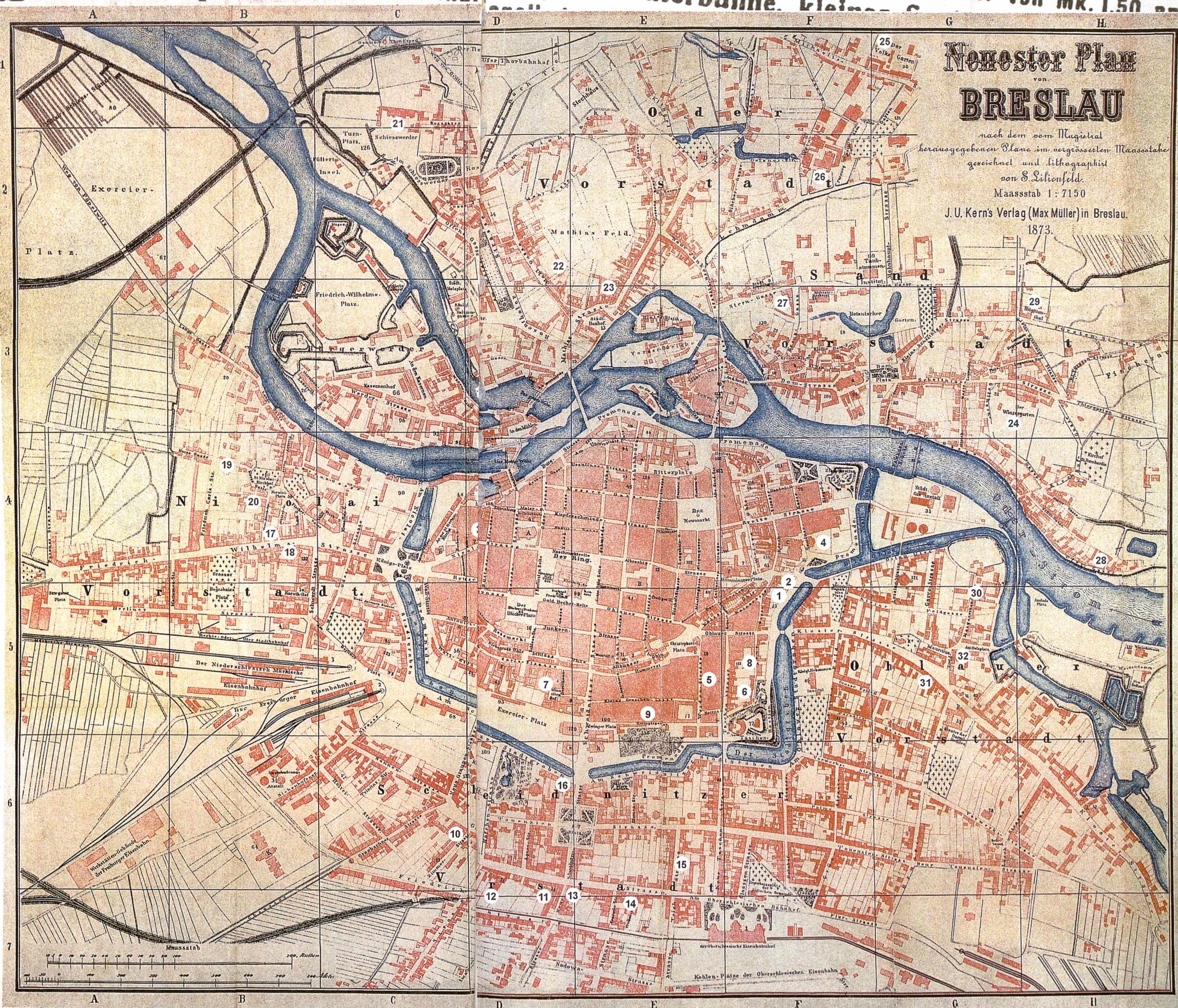
21. *Schiesswerder*, Am Schiesswerderplatz (Plac Strzelecki)
22. *Gabel's Garten* (*Boehm-Garten, Wuttische-Garten, Lauer-Garten*), Mehlgasse 7 (ul. Rydygiera)
23. *Bei Casperke*, (*Bei Casperke, Mathiaskino*), Mathiasstrasse 81 (ul. Drobnera)

Przedmieście Piaskowe

24. *Wintergarten* (*Kroll's Sommer u. Winter Garten, Kroll'sche Etablissement, Kroll'sche Wintergarten*), Scheinigerstrasse 11 (ul. Szczytnicka)
25. *Volksgarten*, Michaelistrasse 15 (48), (ul. Nowowiejska)
26. *Prinz v. Preussen*, Lehmdamm 11 (ul. Prusa)
27. *Odeon* (*Menzel-Garten*), Sterngasse 12 (27), (ul. Sienkiewicza)
28. *Kaffehaus zum Seeloewen* (*St. Trinitas*), Uferstrasse 45 (52), (Wybrzeże Wyspiańskiego)
29. *Brigittenthal*, Sternstrasse, ul. Sienkiewicza

Przedmieście Olawskie

30. *Scholtz'Etablissement* (*Paul Scholtz' Etablissement, Paul Scholtz' Theater, Concordia Theater, Deutsches Theater*), Margaretenstrasse 17 (ul. Mazowiecka)
31. *Goldener Scepter*, Klosterstrasse 16 (ul. Traugutta)
32. *Schrinner Garten* (*Garten bei Schrinner, Reiselscher Garten, Garten bei Reisel, Exner's Etablissement, Restaurant-Etablissement „Mauritiusplatz 4”, Gesellschaftshaus „Wratislawia”*)

Wrocławskie *établissements*
Historia i architektura

Moim dzieciom – Natalii i Kubie

Marzanna Jagiełło-Kołaczyk

Wrocławskie *établissements*
Historia i architektura

Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej
Wrocław 2000

Wydanie publikacji zostało dofinansowane przez
Rektora Politechniki Wrocławskiej
oraz Urząd Miasta Wrocławia

Mecenat
Samorządu
Wrocławia

Książka stanowi rozwinięcie pracy doktorskiej napisanej pod kierunkiem
prof. Edmunda Małachowicza pt. Architektura wrocławskich *établissements*

Opracowanie redakcyjne i korekta
Aleksandra Wawrzynkowska

Opracowanie graficzne
Krzysztof Dawidowicz

Projekt okładki
Marzanna Jagiełło-Kołaczyk

Biblioteka Główna i OINT
Politechniki Wrocławskiej

002040991

307429 L/1

© Copyright by Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 2000

OFICyna WYDAWNICZA POLITECHNIKI WROCLAWSKIEJ
Wybrzeże Wyspiańskiego 27, 50-370 Wrocław

ISBN 83-7085-542-3

Nakład 250 egz. Ark. wyd. 21,25. Ark. druk. 25. Papier 115 g. A1.
Druk: drukarnia ANTEX w Sobótce

Niniejsza praca prezentuje szczególnego rodzaju miejsca, służące rozrywce. W krajach niemieckojęzycznych nazywano je *établissements*¹. Od końca XVIII przez cały wiek XIX odgrywały one znaczącą rolę w rozrywkowo-kulturalnym życiu niemal całej Europy. We Wrocławiu powstawały w okresie od lat 80. XVIII stulecia po lata 20. XX wieku. Wzniesiono ich w tym czasie co najmniej osiemdziesiąt. Niektóre zajmowały powierzchnię ponad czterech hektarów. Służyły wszystkim mieszkańcom, zaspokajając, dzięki bogatej i różnorodnej ofercie, nawet najbardziej wybredne gusty i potrzeby. Dla wielu stały się miejscem spotkań z najwybitniejszymi artystami epoki. Dość wymienić Johanna Brahmsa, Richarda Wagnera, Hectora Berliozę, Richarda Straussa, Edvarda Griega, Gustava Mahlera, Clare Schumann, Camille'a Saint-Saënsa i Vladimira Horowitza.

Opisano zjawisko, które przeszło do historii, odgrywając niepoślednią rolę społeczną i kulturową. Główny nacisk położono jednak na nieznany, i dlatego niedoświadczony, aspekt architektoniczno-urbanistycznej oprawy tych miejsc.

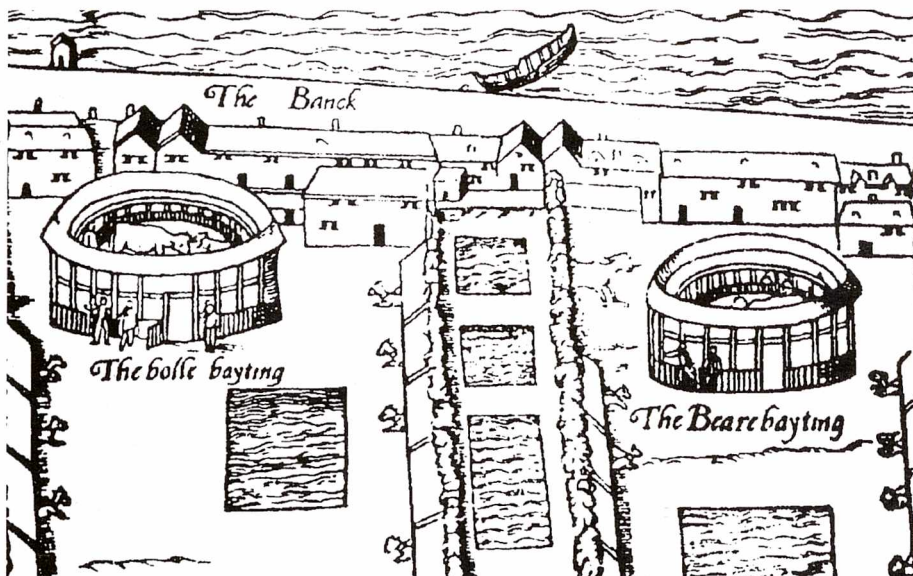
Wstęp

Rozrywka² stanowi niemal od zarania dziejów integralną część ludzkiej egzystencji. Z jej zorganizowanymi formami spotykamy się już w starożytności³. Wtedy właśnie architektoniczna oprawa różnego rodzaju miejsc przeznaczonych na rozrywkę uzyskała kształty, które na długo utrwaliły

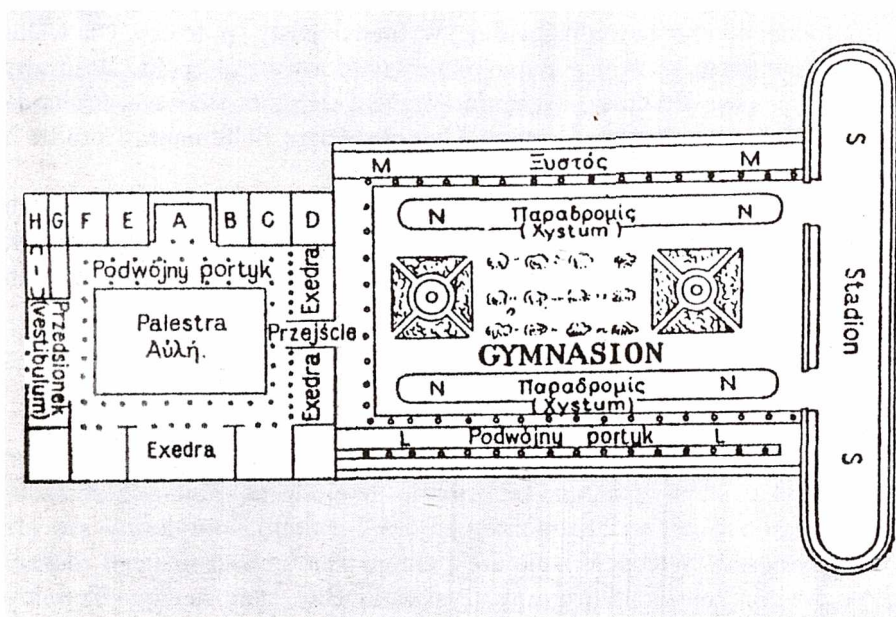
¹ Termin ten został zaczerpnięty z języka francuskiego, w którym występuje jako *établissement*. Zaczęto go używać w krajach niemieckojęzycznych w 1. poł. XIX w., pisząc dużą literą – *Etablissement* (l. mn. – *Etablissements*); w niniejszym tekście wyraz ten jest pisany zgodnie z zasadami pisowni oryginalnej, francuskiej. Por. także rozdz. 1, s. 13 i rozdz. 2, s. 15.

² Przez rozrywkę rozumiemy to, co służy odprężeniu, odpoczynkowi, co uprzyjemnia czas, bawi, rozvesela.

³ Szczególną dbałość o nadanie spędzaniu wolnego czasu zorganizowanych form wykazali starożytni Grecy i Rzymianie. Duży nacisk kładli oni (zwłaszcza Grecy) na czynne rozrywki o charakterze sportowym (w gimnazjonach, palestrach) oraz rekreacyjno-higienicznym (w rzymskich termach). W obu krajach oddawano się ćwiczeniom oraz grze w piłkę. Wielką rolę w Grecji odgrywały spotkania towarzyskie, połączone z uczcą (tzw. sympozjony), którym nadawano rozrywkową oprawę. Dla hazardu grywano w kości i warcaby, biesiadując w całonocnych (Rzym) restauracjach. W obu krajach, dla biernego uczestniczenia w imprezach rozrywkowych, stworzono niezwykle okazałe budowle: teatry (zwłaszcza w Rzymie, gdzie zatraciły one grecki, liturgiczny charakter), amfiteatry, cyrki i hipodromy. Lidia WINNICZUK, *Ludzie, zwyczaje i obyczaje starożytnej Grecji i Rzymu*, t. 2, Warszawa 1983.

Il. 1. Pierwsze cyrki nowożytny powstały na terenie Anglii. Nawiązywały one formą i funkcją do antycznych amfiteatrów i były przeznaczone do walk zwierząt. Należały do nich podlondyńskie cyrki: *The Bull Ring* (założony w 1542 r.) i *The Bear Garden* (pochodzący z 1 poł. XVI w.)

Il. 2. Gimnazjony są uważane za pierwsze publiczne założenia ogrodowe o wielofunkcyjnym (rekreacyjnym, edukacyjnym, a także rozrywkowym) programie. Składały się one z zespołu budowli (stadion, palestra, eksedra, portyki) połączonych w jedną całość z ogrodem. Jednym z najstarszych był spartański *Platonistas*, gaj platanowy z miejscami do ćwiczeń. Schemat funkcjonalny typowego gimnazjonu greckiego

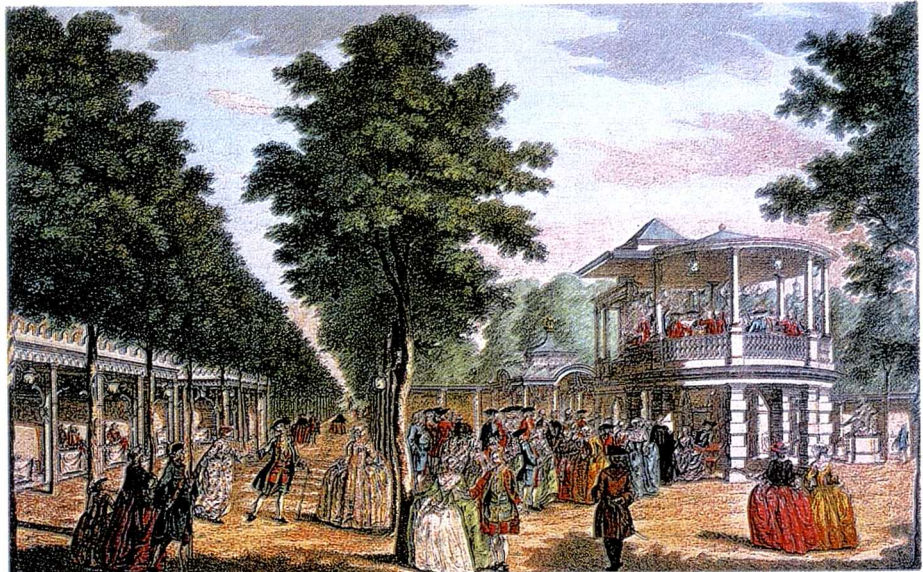
się jako wzorzec. Szczególne ożywienie recepcji antycznych wzorców ideowych i formalnych nastąpiło w 2. poł. XVIII i całym wieku XIX, kiedy do podjętego przez XVI stulecie tematu budynku teatralnego dołączyły cyrk⁴ i hipodrom⁵.

⁴ Cyrk starożytny powstał w Rzymie. Była to budowla założona na planie wydłużonego prostokąta, z jednym (krótszym) bokiem zaokrąglonym. Odbywały się w niej wyścigi zaprzęgów konnych. Pierwociny cyrku, w postaci znanej nam do dziś, stworzył natomiast Francuz Defraigne, zakładając w 1755 r. w Wiedniu tzw. *Hetztheater*. Niewiele lat później, w 1772 r., została wzniesiona w Londynie przez Philipa Astleya pierwsza stała budowla wyłącznie cyrkowa – *Astleys Amphitheatre*. Por. Margot BERTHOLD, *Historia teatru*, Warszawa 1980, s. 304; Bogdan DANOWICZ, *Był Cyrk Olimpijski*, Warszawa 1984, s. 34, 35.

⁵ Jednym z pierwszych był *Hippodrom* w Londynie, wzniesiony w 1851 r. Por. *Handbuch der Architektur*, cz. IV, półtom 6, z. 6, s. 95.

Il. 3. Nazwa *Vauxhall* nawiązuje do siedziby pewnego rycerza normandzkiego, zamieszkującego w XIII w. w Falkes de Breaute, gdzie w 1661 r. założono, wabiący różnymi atrakcjami, park, początkowo prywatny, a od pocz. XIX w. otwarty dla szerokiej publiczności. Zamknięcia i parcelacji przeznaczonego pod zabudowę ogrodu dokonano po 1859 r.

Ogrody *Vauxhall*, grafika Samuela Wale, XVIII w.

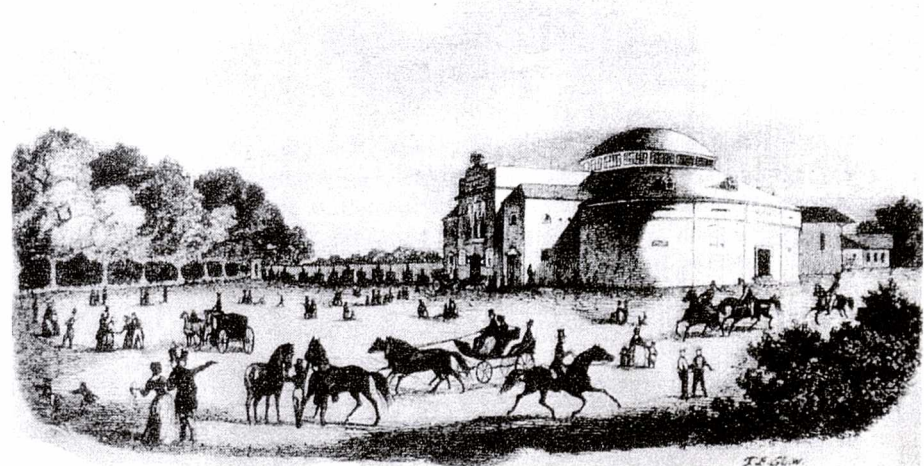

Il. 4. *Prater* utworzono w 1560 r. pod Wiedniem jako rezerwat zwierzyny. W kwietniu 1766 r. został udostępniony przez cesarza Józefa II wszystkim mieszkańcom miasta. Od tego czasu do dziś pełni on rolę wiedeńskiego centrum rozrywki. W pierwszym okresie wzniesiono na jego terenie kręgielnie, kawiarnie, gospody z wyszynkiem piwa, a także małe pawilony przeznaczone do picia lemoniady. W niezagospodarowanej części *Prateru* pozostawiono zwierzyniec. Pokazy myśliwskie na wiedeńskim *Praterze*, 1666 r.

Il. 5. W 1808 r. na terenie *Prateru* wybudowano *Cirkus Gymnasticus* Christopha de Bacha. Wzniesiono go z drewna i zwieńczono szklaną kopułą. Nazywano go *Prunkgebäude*, z racji wielkości i bogatego wystroju. Mógł on pomieścić trzy tysiące widzów. Szczególnym powodzeniem cieszył się ten obiekt pośród uczestników Kongresu Wiedeńskiego w 1815 r.

Budynek cyrku de Bacha na wiedeńskim *Praterze*

Sięgnięto również do – wypracowanej w antyku – idei publicznych, ogrodowych zespołów rekreacyjno-rozrywkowych, biorącej swój początek w greckich gimnazjonach⁶ i podjętej w publicznych ogrodach Rzymu⁷. Rozwinięto ją w 2. poł. XVIII w., korzystając z form architektonicznych wykształconych w założeniach rezydencjonalnych, a od początków XIX stulecia także uzdrowiskowych i, zgodnie z bieżącymi tendencjami kształtowania terenów zielonych, stworzono nowy typ miejsca służącego rozrywce i rekreacji, oparty na ogrodzie i umieszczonych w nim różnego rodzaju budynkach, budowlach i urządzeniach.

Pierwszymi zespołami tego typu powstałymi w nowożytnej Europie były podlondyński *Vauxhall*⁸ i podwiedeński *Prater*⁹. Na przełomie XVIII i XIX w. rozwiązania zaproponowane przez oba te zespoły oraz przeniesienie idei przyświecających działalności paryskich kawiarni muzycznych (*café-chantants*)¹⁰ i londyńskich miejsc publicznych zabaw (m.in. *Shoreditch* oraz południowe wybrzeże Tamizy), wsparte zmianami natury społecznej i zróżnicowane lokalnymi tradycjami oraz uwarunkowaniami, doprowadziły do powstania *établissements*.

Zagadnienia związane z rozrywką i jej aktywną formą – zabawą były wielokrotnie przedmiotem ogólnych badań etnograficznych i kulturoznawczych¹¹. W pracach dotyczących Wrocławia zajmowali się nimi – jako tematem pobocznym wobec podstawowego toku rozważań – historycy¹², muzykologowie¹³ i teatrologowie¹⁴. Nie podjęto natomiast do tej pory badań odnoszących się do architektury wrocławskich zespołów przeznaczonych do uprawiania rozrywki. Dokonano jedynie prezentacji wybranych zagadnień

⁶ Gimnazjony wznoszono niemal w każdym greckim mieście, a w niektórych nawet po kilka. W Atenach najśłynniejszymi były: *Akademia*, *Lykejon* i *Kynosarges*. Stanowiły one również ośrodki naukowe.

⁷ Pierwszym ogrodem publicznym Rzymu był ogród Pompejusza, założony w 51 r. p.n.e. Jego otoczoną portykiem przestrzeń wypełniono drzewami laurowymi, platanami i bukszpanami; umieszczono w nim także teatr. Ogrody o charakterze publicznym zakładano również wokół term przeznaczonych do kąpieli, uprawiania gier sportowych i wypoczynku. Longin MAJDECKI, *Historia ogrodów*, Warszawa 1980, s. 48.

⁸ *Encyclopaedia Britannica*, t. 23, 1963.

⁹ Nazwą *Prater* nawiązywano do podmiejskich łąk spacerowych z cienistymi alejami, nazywanych *prato* (po włosku – łąka), które służyły jako teren zabaw społeczności miejskiej. Za pierwsze *prato* uważa się tereny rekreacyjne powstałe na przedmieściach miast włoskich (w końcu XIII w. we Florencji i Padwie, w 1309 r. w Sienie).

¹⁰ Zwane były także *café-concertes* i *spectacles-concertes*. Należały one do grupy scen wodewilowych, które olśniewały swoim fantastycznym oświetleniem, bogatymi efektami dekoracyjnymi i wymyślnymi nazwami: *Alcazar*, *Alhambra*, *Colosseum*, *Eldorado* itp. Łączono je zazwyczaj z kawiarniami lub pijalniami. Część artystyczna miała umilać podstawową część działalności owych przybytków, którą stanowiła konsumpcja. Z tej przyczyny widownie tych scen składały się z otoczonych krzesłami stolików, ustawionych wprost na ziemi.

¹¹ Za podstawowe aspekty zabawy przyjęto: 1. Wyzbycie się nadmiaru siły żywotnej. 2. Zaspokojenie potrzeby odprężenia. 3. Ćwiczenie w opanowywaniu siebie. 4. Podjęcie współzawodnictwa. 5. Nabywanie jakiejś umiejętności. 6. Rozładowanie szkodliwego popędu. 7. Zaspokojenie przez fikcję pragnień, nie dających się spełnić w rzeczywistości. Johan HUIZINGA, *Homo ludens. Zabawa jako źródło kultury*, Warszawa 1985, s. 12, 13.

¹² Krystyn MATWIJOWSKI, *Uroczystości, obchody i widowiska w barokowym Wrocławiu*, Wrocław 1969.

¹³ Maria ZDUNIAK, *Muzyka i muzycy polscy w dziewiętnastowiecznym Wrocławiu*, Wrocław 1984.

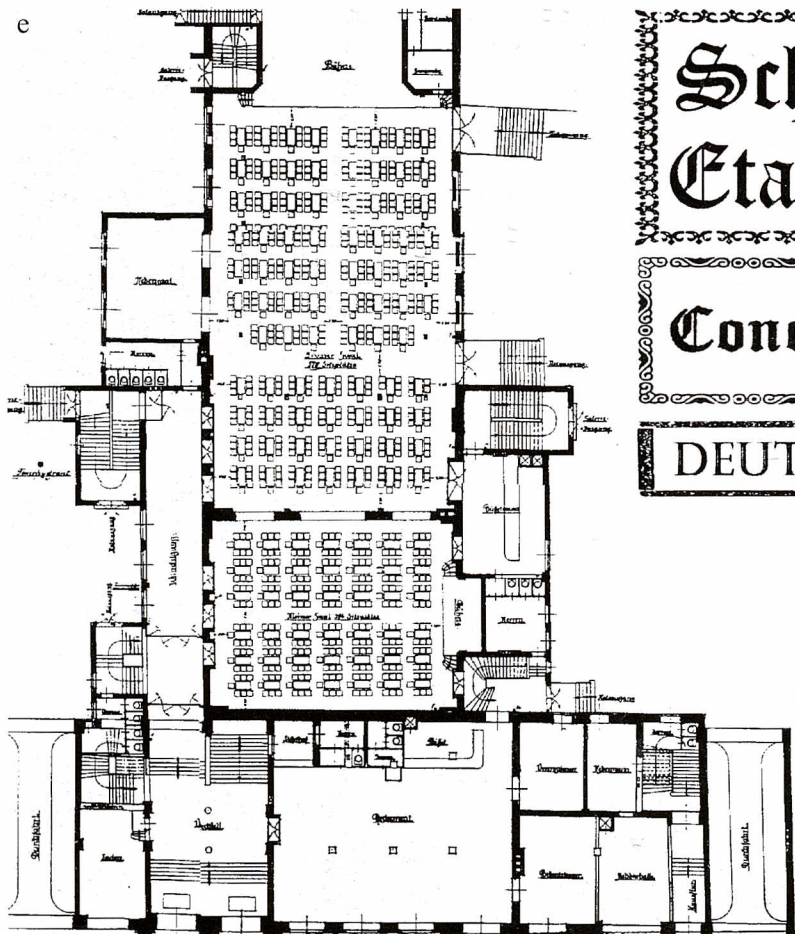
¹⁴ Zbigniew RASZEWSKI, *Z tradycji teatralnych Pomorza, Wielkopolski i Śląska*, Wrocław 1955.

Il. 6. *Etablissement Schaffgotschgarten* zostało założone przed 1825 r. na terenie Grüneiche (Dąbia), przy kolejnej przystani statku wycieczkowego kursującego po Odrze. Składało się ono z kawiarni i obszernego ogrodu, w którym wzniesiono kregielnię. Prowadziła doń grobla, zwana *Oder Damm*, łącząca most Zwierzyniecki z wioską Bartheln (Bartoszewice). Dziś w budynku dawnej kawiarni (obecnie ul. Kożuchowska 3) mieści się Wydział Weterynarii AR, a w dawnej sali gastronomicznej urządzono prosektorium: a) widok od strony grobli, b) detal elewacji frontowej

architektonicznych ograniczonych do budynków pełniących funkcje teatralne, znajdujących się na terenie *établissements*¹⁵.

¹⁵ Zbigniew RASZEWSKI, *Z tradycji...*; Bożena GRZEGORCZYK, *Teatr w pierwszych wrocławskich założeniach ogródkowych* [w:] „Rocznik Wrocławski”, 1997, t. 3, s. 215–237; Bożena GRZEGORCZYK, *Architektura i budownictwo teatralne we Wrocławiu od około 1700 do schyłku XIX wieku*, mps, Instytut Historii Sztuki UW, Wrocław 1998; Marzanna JAGIELŁO-WENZEL, *Przewodnik po teatrach Wrocławia* [w:] „Notatnik Teatralny”, 1993, nr 6, vol. 1, s. 4–14; Marzanna JAGIELŁO-WENZEL, *Architecture of Wrocław Theaters in the Second Half of the 19th Century* [w:] *Theaters in the Second Half of the 19th Century in Central Europe*, Kraków 1993.

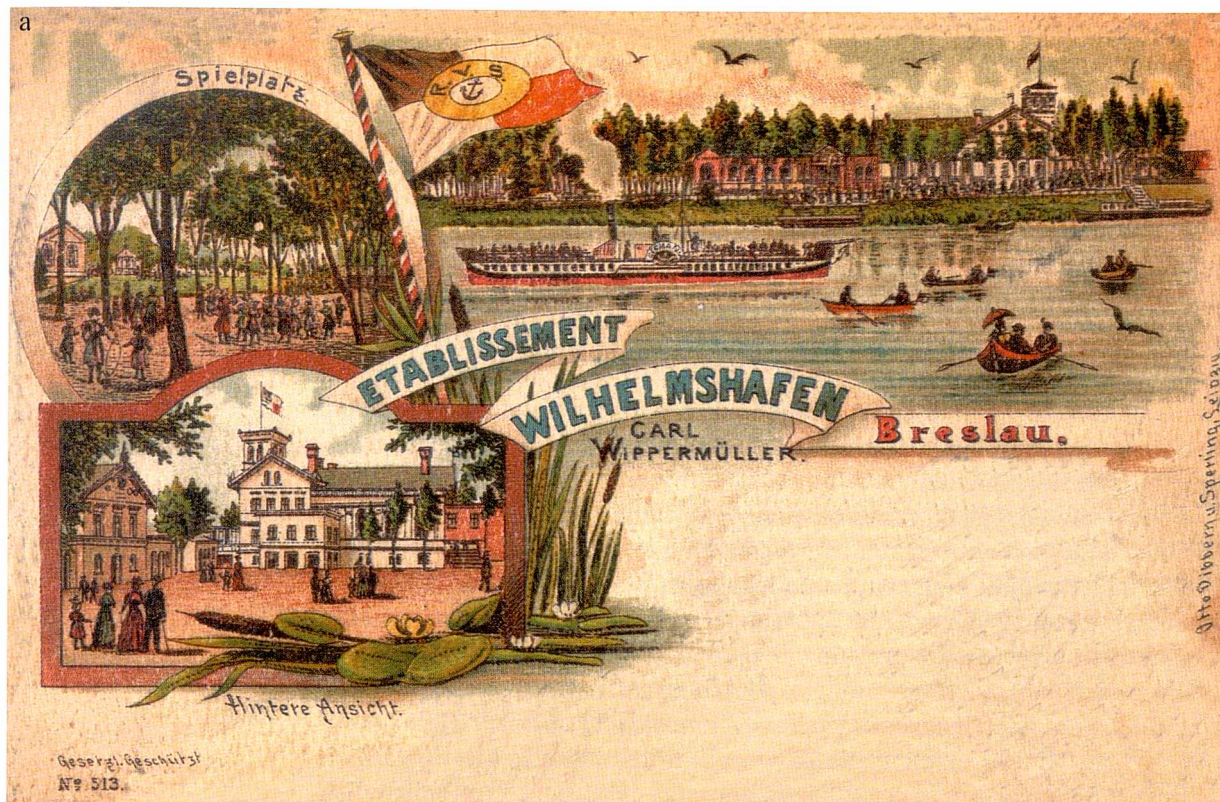
Scholtz' Etablissement

Concordia Theater

DEUTSCHES THEATER

Il. 7. Scholz' Etablissement zostało wzniesione w 1873 r. przy Margaretenstrasse 17 (ul. Mazowiecka) na działce należącej do browarnika Paula Scholza, w sąsiedztwie browaru, ale jednocześnie w miejscu malowniczym, sąsiadującym z narzeżem Olawy. Dziś znajduje się w tym miejscu, w znacznie zmienionym budynku, sala widowiskowa PIA Impart:

a) wnętrze z widokiem na scenę, 1996 r., b) widownia, 1996 r., c) sala kameralna, 1996 r., d) widok budynku od strony dawnego browaru, 1996 r., e) plan parteru, stan z 1913 r.

Il. 8. Około 1880 r. zostało wzniesione *établissement* związane z ostatnią, po stronie wschodniej miasta, przystanią statku wycieczkowego, nazwane *Wilhelmschafen*. Powstało na obszernej parceli mieszczącej się przy ul. Bartoszewickiej. Główną częścią założenia był budynek, w którym znajdowała się sala restauracyjna, wykorzystywana do organizacji koncertów. Towarzy- szyły jej weranda, pawilon restauracyjny, sala bilardo- wa. Nad całością budynku, wzniesionego w stylu okre- ślanym jako *Villensstill*, górowała wysoka wieża. Nie- użytkowany od wielu lat, znajduje się w stanie ruiny. *Etablissement Wilhelmschafen*: a) na pocztówce z 1899 r., b) budynek mieszczący niegdyś restaura- cję, widok od strony ogrodu, 1996 r., c) budynek mieszczący niegdyś restaurację, widok od strony przystani, 1996 r.

Na pomijanie zagadnień przestrzenno-architektonicznych, związanych z wrocławskimi *établissements*, wpłynęło – jak można sądzić – powszechne w literaturze polskiej posługiwanie się deprecjonującym istotę rzeczy określeniem *ogródki*. Terminu tego używano początkowo do nazywania polskich, zwłaszcza warszawskich odpowiedników *établissements*; z czasem przeniesiono je na wszystkie europejskie założenia tego typu.

Bardzo nędzny teatrzyk ogródkowy – napisała Barbara Król-Kaczorowska¹⁶, cytując opinię Zbigniewa Raszeńskiego¹⁷ na temat teatru Scholtza, mieszczącego się na terenie *Scholtz' Etablissement*. Tymczasem ten *bardzo nędzny teatrzyk ogródkowy* posiadał salę mogącą pomieścić 1100 osób, zaprojektowaną przez Friedricha Barchewitza (twórcę m.in. położonego nieopodal *Lobe-Theater*) i służącą występom wielu renomowanych zespołów, np. Dresdener Opernansamble, legnickiej orkiestry Beniamina Bilsego i warszawskiej Adolfa Sonnenfelda.

Podstawowym celem niniejszej pracy jest wyodrębnienie w architekturze Wrocławia zespołów o funkcji rozrywkowej, tzw. *établissements*, oraz omówienie ich rozwoju i przemian na tle lokalnych i europejskich uwarunkowań społeczno-kulturowych, a także wykazanie zależności tych przemian od zmieniających się obyczajów i uregulowań prawnych.

Za podstawę rozważań przyjęto ponad siedemdziesiąt zespołów, które wzniesiono i poddano przekształceniom w okresie od końca XVIII do początków XX w.¹⁸ Część z nich uległa likwidacji, w kilku zatarto pierwotną funkcję jeszcze w ubiegłym stuleciu lub na początku obecnego. Znakomita większość, często znacznie zniszczona, została rozebrana po II wojnie światowej. Z wymienionej liczby *établissements* do dzisiaj zachowały się jedynie pozostałości ośmiu¹⁹. Tylko w jednym przypadku istniejąca część dawnego założenia jest użytkowana zgodnie z pierwotnym przeznaczeniem²⁰.

W okresie, który obejmuje praca, Wrocław, wraz z całym Dolnym Śląskiem, znajdował się w granicach państwa pruskiego. Zdecydowana większość zachodzących wówczas w mieście zjawisk, także tych o charakterze społeczno-kulturalnym, stanowiła odbicie ogólnych tendencji, jakim podlegało to państwo. I przeciwnie, dorobek XIX-wiecznego Wrocławia należy oceniać w kategoriach jego wkładu w kulturę niemiecką (pruską). Z tej przyczyny, a także z powodu częstego braku współczesnych odpowiedników, podjęto decyzję o używaniu w tekście oryginalnych (niemieckich) nazw topograficznych i własnych. Uzupełniono je (w nawiasach) odpowiadającymi im (jeśli istnieją) nazwami współczesnymi. Odstąpiono od tej zasady w odniesieniu do nazw polskich, które weszły do powszechnego użycia w stopniu, w którym zastąpienie ich niemieckimi odpowiednikami stanowiłoby zabieg nienaturalny²¹.

¹⁶ Barbara KRÓL-KACZOROWSKA, *Teatr dawnej Polski*, Warszawa 1971, s. 85.

¹⁷ Zbigniew RASZEŃSKI, *Z tradycji...*, s. 195.

¹⁸ W okresie tym powstały wszystkie wrocławskie *établissements*.

¹⁹ *Etablissement Goldener Helm*, jedno z dziewięciu zachowanych po II wojnie i użytkowany jako kino *Pokój*, zostało rozebrane w 1999 r. Por. il. 167 na s. 186.

²⁰ Jest nim obecna sala *Impartu*, która służy celom widowiskowym i mieści się przy ul. Mazowieckiej, w dawnym *Scholtz' Theater*.

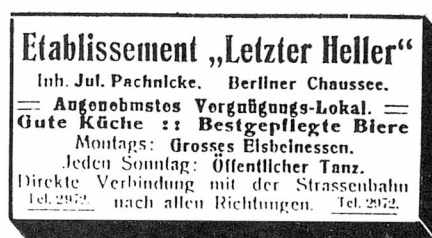
²¹ Dotyczy to głównie nazw rzek, większych placów, np. Rynku.

1. Wyjaśnienie terminów używanych na określenie założeń typu *établissements*

Słowo *établissement* zostało zaczerpnięte z języka francuskiego, w którym oznacza ono m.in. *założenie, utworzenie, zakład, przedsiębiorstwo*²². Semantyczna pojemność tego terminu stała się przyczyną jego popularności i szerokiego zastosowania w innych krajach, zwłaszcza w Niemczech²³. Używano go tam od początku XIX w., umieszczając w nazwach rozmaitych przedsięwzięć i dołączając do pierwotnych nowe znaczenia, wśród których znalazły się m.in.: *interes, firma, instytucja* (eufemistycznie także dom publiczny)²⁴. Spotykamy ten termin w nazwie łaźni, jako *Bade-Etablissement*, oraz wielofunkcyjnego hotelu. Najpowszechniejsze jednak stało się użycie terminu *établissement* do określania różnego rodzaju zespołów rozrywkowych, wśród których znalazły się, bardzo wówczas popularne, założenia ogrodowe. Odróżniano je od pozostałych, dodając *Garten* bądź *Vergnügungs* i tworząc: *Garten-Etablissements*, *Vergnügungs-Etablissements*, a także *Etablissement-Vergnügungsgärten*. Czasem w nazwie pojawiała się informacja o rodzaju lokalu gastronomicznego, który stanowił podstawę egzystencji przedsięwzięcia: *Kaffee-* lub *Bier-Etablissements*.

Wcześniej ogrodowe założenia rozrywkowe opatrywano w Niemczech określeniami: *Lustgärten*, *öffentliche Gärten*²⁵ i *Volksbelustigungsgärten*. Użycie tego ostatniego zawężało się do pewnej grupy *établissements*, wyrosłej na wzorach wyznaczonych przez *Vauxhall* i *Prater*.

W literaturze polskiej do dziś używa się powszechnie, umieszczanego w różnych konfiguracjach, terminu *ogródek*. Są więc *ogródki piwne* i *teatrzyki ogródkowe*²⁶. Większe założenia określało się i określa nadal terminami: *ogród rozrywkowy* i *foksal*²⁷.

²² Podano za: *Wielki słownik francusko-polski*, t. 1, Warszawa 1986, s. 620.

²³ Od lat 20. XVIII w. datował się tam znaczący wzrost wpływów francuskich, który zaowocował (raczej pobieżną) nauką języka francuskiego, a także zmianą upodobań kulinarnych.

²⁴ Podano za: *Wahring Deutsches Wörterbuch*, 1975, s. 440.

²⁵ Przymiotnik *öffentliche* miał w tym wypadku znaczyć nie tyle publiczny w sensie własności, ile udostępniany przez właściciela szerokiej publiczności.

²⁶ KRÓL-KACZOROWSKA, *Teatr...*, s. 37; RASZEWSKI, *Z tradycji...*, s. 42–46.

²⁷ Termin ten powstał przez spolszczenie angielskiej nazwy *Vauxhall*.

W opracowaniach dotyczących Wrocławia jako pierwszy nazwy *établissement* użył Julius Krebs w 1837 r., przy okazji prezentacji zespołu Liebicha, pisząc o nim: ...*najliczniej odwiedzane établissement*²⁸. Zaraz po nim Gustaw Roland²⁹ w 1840 r. przytoczył ten termin, odnosząc go do kawiarni i karczem z ogrodami, określanych przez niego bądź jako *Etablissement-Vergnügungsgärten*, bądź *Kaffee-Etablissements*. W takim samym kontekście pojawiła się nazwa *établissement* we wrocławskiej księdze adresowej z 1855 r.³⁰, gdzie podano, pod hasłem *Gärten u. Kaffee-Etablissements*, listę trzydziestu dziewięciu adresów.

Pod koniec XIX w. pozbawione uzupełniających określeń słowo *établissement* stało się synonimem ogrodowego założenia rozrywkowego i zaczęło być używane samodzielnie³¹. W takim właśnie znaczeniu terminem tym posłużono się w niniejszej pracy.

Liebichs Etablissement.

Vorletzter Sonntag!

Stürme
von
Heiterkeit
erzielt allabendlich das
Leonhardy
Haskel-
Ensemble
mit seiner
unfentischen Mobilität
Das
Probinzmädel.

Außerdem Auftreten von
Dr. Arthur [6987]

Pserhofer
und die Attraktionen des
Wai-Programms.
Kasseneröffnung 5 Uhr.
Beginn des Konzerts 6 Uhr.
Beginn der Vorstellung 7 Uhr.
Morgen Montag:
Anfang 7 1/2 Uhr.

Hundsfeld. Etablissement Deutscher Kaiser (Kaiserpark).

Direkt am Bahnhof. Bahn- und Omnibus-Verbindung.
Größtes und schönstes Etablissement der Umgegend. Hellichtester
Ausflugsort der Breslauer. 2 grosse Konzert- u. Ballsäle, Wintergarten u. Gesellschaftsräume. Grosser
schattiger Konzertgarten mit Parkanlagen. 2000 Sitzplätze. Spielwiesen u. s. w. Kinderbelustigungen aller Art.

Jeden Sonntag grosses Familien-Tanzvergnügen.

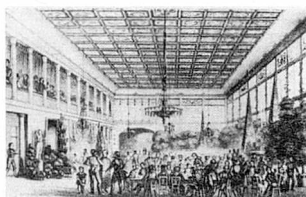
Bewirtung anerkannt vorzüglich. **Besitzer Emil Wasner.**

²⁸ Julius KREBS, *Wanderungen durch Breslau und dessen Umgebungen*, Breslau 1836, s. 379.

²⁹ Gustaw ROLAND, *Vollständige Topographie von Breslau*, Breslau 1840, s. 415, 416, 440.

³⁰ *Adressbuch der Haupt- und Residenz-Stadt Breslau*, Breslau 1855.

³¹ Por. m.in. F. G. Ad[olf] WEISS, *Chronik der Stadt Breslau*, Breslau 1888, s. 1130; Julius STEIN, *Geschichte der Stadt Breslau im neunzehnten Jahrhundert*, Breslau 1884, s. 543.

2. Definicja *établissement*

Pierwszą definicję *établissement*, w odniesieniu do zespołów powstałych w Poznaniu, podała Zofia Ostrowska-Kęłowska, pisząc: *Podstawą istnienia tzw. établissements był ogród, choćby nieduży, który organizowano na wzór nieregularnego parku krajobrazowego. Kilka, czasem kilkanaście budynków, pawilonów rozmieszczano swobodnie wśród zieleni lub łączono w jeden większy, malowniczo zakomponowany zespół. Jak w innych miastach europejskich, altany i pergole były drewniane, natomiast budynki – murowane lub szachulcowe. Ich kształty nawiązywały również do parkowych, XVIII-wiecznych pawilonów, najczęściej klasycystycznych, czasem do współczesnego budownictwa zdrojowego. Pojawiły się również formy szwajcarskie, orientalne i inne, a wpływ na ich wybór miało zapewne przeznaczenie budynku i ogólny charakter ogródka, uzależniony także od usytuowania. Etablissements położone za miastem miały swobodny, czasem rustykalny charakter; natomiast te, które powstały w obrębie Poznania były bardziej oficjalne i dominowała w nich architektura klasycyzująca*³².

Analiza innych założeń tego typu powstałych w Europie, zwłaszcza zaś wrocławskich, które służyły inspiracją nie tylko Poznaniowi, ale nawet Berlinowi, pozwala na rozbudowanie tej definicji i zaproponowanie następującej jej redakcji: *établissement* – to prywatne przedsiębiorstwo rozrywkowo-rekreacyjne o charakterze dochodowym, którego dwa niezbędne elementy stanowiły: część gastronomiczną (karczmy, piwiarnie, kawiarnie, restauracje, cukiernie oraz bufety, wraz z niezbędnym zapleczem) oraz ogród (od parohektarowych ogrodów krajobrazowych do ogródków aranżowanych na terenach o zwartej zabudowie, w tylnych częściach działek). *Etablissements* wyposażano w pewną – uzależnioną od wielkości, programu i rodowodu założeń – liczbę elementów, na które składały się:

1. Budynki i budowle widowiskowe: sale koncertowe, teatralne, taneczne, kina, pomieszczenia wielofunkcyjne (łącznie funkcje widowiskowe z konsumpcją), letnie sceny muzyczne i teatralne.
2. Elementy tworzące program rekreacyjny: pergole, kolumnady, altany, hale spacerowe, cieplarnie, fontanny, akwaria.
3. Elementy wypełniające program rozrywkowo-rekreacyjny: kręgielnie, atelier fotograficzne, hipodromy, strzelnice, sale bilardowe, sale do gry w karty, karuzele, huśtawki, zjeżdżalnie, namioty z gabinetami osobiwości, strzelnice, przystanie towarzyszące zbiornikom wody i wyposażone w różnego rodzaju jednostki pływające (gondole, stateczki spacerowe, rowery wodne).

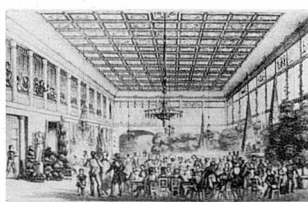
³² Zofia OSTROWSKA-KĘŁOWSKA, *Architektura i budownictwo w Poznaniu w latach 1790–1880*, Poznań 1982, s. 434–435. Opisując poznańskie *établissements*, odwołała się Ostrowska-Kęłowska do inspiracji czerpanych z Wrocławia, przytaczając przykłady *Wintergarten* i *Lieblichshöhe*. To ostatnie, będąc częścią Promenady – pierwszego parku publicznego w mieście, nie stanowiło jednak założenia typu *établissement*.

Wszystkim wymienionym elementom towarzyszyły pomieszczenia administracyjne i techniczne, mieszkanie właściciela, pokoje gościnne i hotelowe.

W ogrodach wysadzano aleje, boskiety, klomby, gazony, błędniki, partery kwiatowe. Do większych zespołów wprowadzano zbiorniki wodne (stawy, najczęściej w formie tzw. rzeki angielskiej). Wzorem wiedeńskiego *Prateru* przestrzenie ogrodów wykorzystywano do organizowania wystaw oraz festynów, połączonych z iluminacją oraz fajerwerkami.

Usytuowanie poszczególnych budynków i obiektów było uzależnione od rozmiarów i programu zespołu. Ich architektura nawiązywała stylistycznie do klasycystycznych pawilonów parkowych, a od lat 70. XIX w. również do form inspirowanych włoskim renesansem, a nawet neogotykiem. Wykorzystywano także powszechnie elementy charakterystyczne dla XIX-wiecznego budownictwa zdrojowego. Od połowy XIX w. sięgano również po formy szwajcarskie, rzadziej orientalne. Na początku XX w. pojawiły się motywy secesyjne.

Rolę miejsca publicznej rozrywki dopełniała bardziej elitarna część działalności *établissements*, służących jako gościnne siedziby różnego rodzaju stowarzyszeń. Były to zazwyczaj towarzystwa o profilu artystycznym (muzycznym, teatralnym), rozrywkowym i rekreacyjnym (zrzeszającym na przykład graczy w kręgle).

3. Nazwy własne *établissements*

Paryska część rodowodu *établissements*, opartego na różnego rodzaju (powstałych już w XVII w.) *musicos*, przemianowanych w XIX stuleciu na *café-chantants* i *café-concertes*³³, zaowocowała francusko brzmiącymi nazwami tych zespołów. Do najpopularniejszych z nich należą: *Belle-Vue*, *Vau-deville*, a nawet wprost *Pariser Garten*. Pod koniec XIX w. dołączyły do nich nazwy orientalne: *Alhambra*, *Alcazar*. Pojawiły się też określenia kuszące obietnicą bądź przeniesienia do mitycznej krainy wiecznej szczęśliwości – *Eden*, *Elizjum*, bądź odwołujące się do skojarzeń antycznych, jak bardzo popularne – *Odeon*, *Apollo* i *Urania*³⁴.

W większości wrocławskich *établissements*, zwłaszcza tych wyrosłych na gruncie karczmy, kawiarni i piwiarni, utrzymała się (sięgająca XVIII stulecia) tradycja utożsamiania nazwy lokalu z nazwiskiem właściciela, najczęściej pierwszego. Stąd wzięły się ogrody: *Weissa*, *Liebicha*, *Kasperka* (vel *Casperka*), *Pietscha*, *Sindermanna*, *Henknera*, *Zimmermanna*, *Röslera*, *Friebe-go* i wielu innych³⁵. W okresach powojen-

³³ RASZEWSKI, *Z tradycji...*, s. 43.

³⁴ W końcu XIX w., na fali przejmowanych z Ameryki nowości, takich jak *Amerikan Bar* czy *Automatic Restaurant*, modne stały się nazwy sugerujące amerykańskie konotacje, a więc *Atlantik*, *Eldorado*, *Nowa Ameryka*. Por. Jan SKURATOWICZ, *Architektura Poznania 1890–1918*, Poznań 1991, s. 315.

³⁵ Inwestorami większości *établissements* powstałych we Wrocławiu byli restauratorzy i karczmarze. Sprzyjała temu zarówno różnorodność, jak i liczba tego typu lokali oraz wynikająca z tego konkurencja, zmuszająca do wzbogacania oferty (w 1846 r. istniało bowiem w mieście ok. 480 różnego rodzaju *Gast*, *Schänk- i Speise-Wirthe*). Oprócz wymienionych pokazną i zarazem najzamożniejszą grupę stanowili browarnicy (w 1846 r. działało 81 browarów), dla których sąsiadujące nierzadko z browarami *établissements* były miejscem zbytu i reklamy produkowanego piwa. Tak powstały m.in.: *Scholtz' Etablissement*, *Volksgarten*, *Tivoli*, *Weberbauers Brauerei*, *Friebeberg*, *Goldener Helm*, *Rösler' Brauerei*, *Etablissement bei Hopf u. Görke Brauerei*, *Hildebrands Etablissement*. Por. F. R. FISCHER, *Geschichte und Beschreibung von Breslau*, Breslau 1846, s. 204.

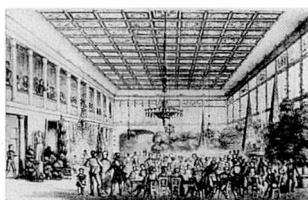
Zeltgarten.
Eröffnungs-
Vorstellung.
 Anfang 7½ Uhr. Entree 60 Pf.

M. Exner's Etabl.
 Mauritiusplatz 4.
 Jeden Sonntag und Mittwoch: **Gr. Kränzchen.**
 Beste Verpflegung aus Küche und Keller.

Deutscher Kaiser
Hotel und Restaurant
 Breslau 17, Frankfurter Str. 117/110
 Ant. H. Baudach (Telefon Ring 5043)
 empfiehlt seine freundlichen Lokalitäten nebst
 sehr schönem Garten zur geneigten Benutzung.

nych popularne stawały się nazwy, które stanowiły z jednej strony rodzaj manifestacji patriotyzmu i lojalności, z drugiej zaś podkreślały królewsko-książęcą świetność tych zespołów. Mamy więc *établissements*, którym patronowali: Kaiser, Deutscher Kaiser, Kronprinz i Prinz v. Preussen. O części nazw wrocławskich zespołów rozrywkowych przesądziły wcześniejsze określenia miejsc, na których terenie powstały. Do tej grupy należały m.in.: *Zeltgarten*, *Tempelgarten*, *Goldener Helm*, *Schiesswerder*. W nazwach zespołu zawierano także informacje o specjalności, rodzaju danego zespołu, który mógł mieć charakter ogrodu ludowego – wtedy *Volksgarten*, albo reklamujące główną jego atrakcję – stąd *Wintergarten*.

Doering's Etablissement, Oswitz Tel. 8769
 Grosser Ballsaal mit daranstossender über 200 Personen fassender Glasveranda.
 ===== Anerkannt vorzügliche Küche. =====
 Jeden Sonntag: **Tanzvergnügen** | Donnerstags i. Sommer: Gartenkonzert
 Montags: Schleifen- und Einzeltanz | im Saale: Elite-Tanzkränzchen
 Alle anderen Tage: Flügelunterhaltung.

4. Stan badań

Fizycznej i kulturowej nieobecności *établissements* we współczesnym krajobrazie miasta towarzyszy całkowity brak opracowań dotyczących tego zjawiska. Jedyne informacje o omawianych założeniach pojawiały się na zasadzie wzmianek, zawartych w studiach dotyczących życia teatralnego, muzycznego i obyczajowego Wrocławia³⁶. Nieco szerzej o nich w publikacjach poświęconych historii teatru w Polsce i na ówczesnych wschodnich rubieżach niemieckich; na uwagę przy tym zasługuje praca Zbigniewa Raszewskiego³⁷.

Wśród pozycji poświęconych architekturze szczególnie cenny jest katalog budynków teatralnych z terenu Śląska, opracowany przez Berndta Vogelsanga³⁸. Zawarto w nim dane na temat kilku obiektów wykorzystywanych na cele teatralne, wchodzących w skład *établissements*³⁹.

Oddzielną grupę stanowią współczesne, powojenne publikacje poświęcone historii miasta⁴⁰. Odwołują się one, w większości przypadków, do XIX-wiecznych opracowań o charakterze historycznym i przewodnikowym. Interpretacja tych przekazów, nieskonfrontowana najczęściej z materiałami ikonograficznymi, wprowadziła wiele nieporozumień i błędów⁴¹, a przede wszystkim niesprawiedliwych ocen. Nie brakuje ich także w opracowaniach historycznych, wydanych w ostatnich latach⁴².

³⁶ Ludwиг SITTENFELD, *Geschichte des Breslauer Theaters von 1841–1900*, Breslau 1909; Maria ZDUNIAK, *Muzyka...*; Krystyn MATWIJOWSKI, *Uroczystości...*

³⁷ RASZEWSKI, *Z tradycji...*. Informacje zaczerpnięte z pracy Raszewskiego wykorzystowała KRÓL-KACZOROWSKA, która – dość niespodziewanie – ujęła w *Spisie budynków i sal teatralnych dawnej Polski* także obiekty pochodzące z Wrocławia. Por. KRÓL-KACZOROWSKA, *Teatry...*, s. 84–85.

³⁸ Berndt VOGELSANG, *Theaterbau in Schlesien* [w:] *Funde und Befunde zur schlesischen Theatergeschichte*, t. 2, Dortmund 1984.

³⁹ Por. także JAGIEŁŁO-WENZEL, *Architecture...*

⁴⁰ Należą do nich m.in.: *Wrocław, jego dzieje i kultura*, red. Zygmunt ŚWIECHOWSKI, Warszawa 1978, s. 332, 362, 364, 365; Wacław DŁUGOBORSKI, Józef GIEROWSKI, Karol MAŁE-CZYŃSKI, *Dzieje Wrocławia do roku 1807*, Wrocław 1958, s. 726, 744; Michał KOMASZYŃSKI, *Przedmieście Świdnickie w 1. poł. XIX w.* [w:] „Rocznik Wrocławski”, 1957, t. 1, Wrocław, s. 105, 110.

⁴¹ W *Dziejach Wrocławia do roku 1807* czytamy m.in.: *Mury miejskie otaczał pas nędznych ogródkowych kawiarni, które zwykle były jedynie przedsionkami domów publicznych*. Również autorzy pozycji *Wrocław, jego dzieje i kultura* piszą o scenie teatralnej, mieszczącej się od 1851 r. przy ul. Szczytnickiej i liczącej 3000 miejsc i odrębnie o otwartym w 1837 r. ogródku Krolla, gdy tymczasem było to jedno, bez mała pięciohektarowe założenie ogrodowe. Por. *Dzieje Wrocławia do roku 1807*, s. 726; *Wrocław, jego dzieje i kultura*, s. 332.

⁴² Teresa Kulak pisze m.in., że w miejscu, gdzie znajduje się obecnie filharmonia mieścił się Dom Koncertowy, obok którego *pobudowano na początku wieku XX halę widowiskową na 1700 osób*. Tymczasem Dom Koncertowy sąsiadował *poprzez ścianę* z dzisiejszym Teatrem Polskim (dawnym *Schauspielhaus*, przeznaczonym do wystawiania operetek), a więc na terenie innego kwartału. Hala widowiskowa na 1700 osób natomiast, to nic innego jak sala koncertowo-teatralna *„Liebich's Etablissement*, wzniesiona w 1867 r. i przebudowana w 1899 r. Teresa KULAK, *Wrocław*, Wrocław 1997.

Jest rzeczą znaną, że tematu wrocławskich *établissements* nie podjęto dotychczas na gruncie badań architektonicznych⁴³. Jedyne dwa założenia doczekały się monografii⁴⁴. Pobieżne komentarze, włączane w tok innych rozważań, zawarto w publikacjach poświęconych architekturze XIX-wiecznego Wrocławia. Dotyczą one zazwyczaj poszczególnych obiektów, potraktowanych niezależnie od całych zespołów⁴⁵. Wąska grupa *établissements*, w których obrębie działały sceny teatralne, została przedstawiona przez Bożenę Grzegorczyk⁴⁶.

⁴³ Dotychczas ukazały się następujące artykuły poświęcone wybranym *établissements*: Bożena GRZEGORCZYK, *Teatr w pierwszych wrocławskich założeniach ogródkowych* [w:] „Rocznik Wrocławski”, 1997, t. 3, s. 215–237; Marzanna JAGIEŁŁO-KOŁACZYK, *Wrocławskie établissements typu ogrodu ludowego* [w:] *Architektura Wrocławia*, 1998, t. 4, s. 135–167.

⁴⁴ Marzanna JAGIEŁŁO-KOŁACZYK, *Studium historyczno-architektoniczne établissement Goldener Helm*, mps IHSiT PWr., Wrocław 1999; Bożena GRZEGORCZYK, „Humanitätsgarten” zwany „Domem św. Wincentego” [w:] *Architektura Wrocławia*, 1998, t. 4.

⁴⁵ Por. m.in.: Bogna GALANTOWICZ, Dariusz TUROWSKI, *Rekonstrukcja rozwoju architektoniczno-przestrzennego Gartenstrasse 1–56* [w:] *Architektura Wrocławia*, 1995, t. 1, s. 255–257; Agnieszka ZABŁOCKA-KOS, *Neorenesans w architekturze mieszczaństwa wrocławskiego* [w:] *Architektura Wrocławia*, 1995, t. 1, s. 201–214.

⁴⁶ Bożena GRZEGORCZYK, *Theatre and the Question of its Location* [w:] *Theatre Architecture of the Late 19th Century in Central Europe*, Kraków 1993; *Teatr w pierwszych...; Architektura i budownictwo...*

5. Omówienie źródeł

5.1. Źródła pisane i opracowania o charakterze źródłowym

Najważniejszą grupę źródeł pisanych i opracowań o charakterze źródłowym stanowią kroniki i opisy miasta. W okresie między końcem XVIII stulecia a latami 40. XIX w. zrodził się specyficzny rodzaj tego typu publikacji. Ich znaczącym częścią, zawierającym opisy historyczno-topograficzne, nadano (uwzględniając nową pasję mieszczan, jaką stanowiły – urosłe do rangi stylu spędzania wolnego czasu – podmiejskie spacery) charakter przewodników, nakreślających kolejne trasy spacerowe po bliższych i dalszych okolicach miasta. Oprócz opisów naturalnych walorów tych miejsc przedstawiono także oferowane przez nie atrakcje (często z wyszczególnieniem elementów składających się na zespół) oraz informacje dotyczące oferty gastronomicznej. Dodawano przy tym komentarze o rodzaju spotykającego się tam towarzystwa. W tej grupie przewodników znalazły się m.in. prace Gomolckego, Zimmermanna, Menzla, Nenckego, Nosselta, Morgenbessera, Krebsa, Rolanda, Vogta i Kronego oraz Fischera⁴⁷.

W wydanych pod koniec XIX i na początku XX w. publikacjach o charakterze kronikarskim miejsce przewodnikowej prezentacji zajęły zwięzłe opisy historyczne. Najobszerniejszych informacji na temat miejsc przeznaczonych do uprawiania rozrywki dostarczyły opracowania Steina, Weissa, Markgraфа i Schmudego⁴⁸.

Tuż po połowie XIX w. pojawiły się pierwsze pozycje o charakterze ściśle przewodnikowym. Jedną z nich była *Führer durch Breslau*, F.R. Fischera, z 1851 r.⁴⁹ Inne wykorzystane w pracy przewodniki wyszły spod piór: Winderlicha, Morgensterna, Woerla, Ballacha, Habela, Hallamy⁵⁰.

⁴⁷ Daniel GOMOLCKE, *Das kurzgefassten Inbegriffs der vornehmsten Merkwürdigkeiten in der Kayser und Königl. Stadt Breslau*, Breslau 1733, F. A. [...] ZIMMERMANN, *Beschreibung der Stadt Breslau in Herzogthum Schlesien*, Brieg 1792; Carl August MENZEL, *Topographische Chronik von Breslau*, Breslau 1805; K. Ch. [...] NENCKE, *Breslau. Ein Wegweiser für Fremde und Einheimische*, Breslau 1808; Friedrich NOSSELT, *Breslau und dessen Umgebungen*, Breslau 1825; Michael MORGENBESSER, *Breslau und seine Merkwürdigkeiten*, Breslau 1831; KREBS, *Wanderungen...*; ROLAND, *Vollständige...*; M. [...] VOGT u. C. [...] KRONE, *Breslau u. seine Umgebung*, Breslau 1841, F. R. [...] FISCHER, *Geschichte und Beschreibung von Breslau*, Breslau 1846.

⁴⁸ STEIN, *Geschichte...*; WEISS, *Beschreibung...*; Hermann MARKGRAF, *Breslau und seine Umgebung*, Zürich 1889 i tegoż: *Die Strassen Breslaus nach Ihrer Geschichte u. Ihren Namen*, Breslau 1896.

⁴⁹ Za pierwszy przewodnik po Wrocławiu, napisany w formie żartobliwych piosenek, uważa się *Breslavisches Wegweiser vors Thor*; autorstwa Johanna Christiana SENFLEBENA, wydany we Wrocławiu w 1732 r.

⁵⁰ C. WINDERLICH, *Illustriertes Breslau*, Breslau 1865; E. [...] MORGENSTERN, *Führer durch Breslau u. dessen Umgebung*, Breslau 1881; Jan BALLACH, *Illustrierten Führer Haupt*

Do wydawnictw źródłowych należą również czasopisma. Są wśród nich periodyki o profilu teatralnym i muzycznym, historyczno-kulturalnym oraz prasa codzienna⁵¹. Informacje w nich zawarte dotyczą głównie repertuaru (anonse reklamowe, recenzje). Sporadycznie pojawiały się także – towarzyszące bądź inauguracji działalności, bądź znaczącym przebudowom *établissements* – opisy architektoniczne.

Nieocenione źródło informacji stanowią różnego rodzaju wydawnictwa okolicznościowe. Znajdują się wśród nich programy, w których umieszczano reklamy oraz dane o repertuarze. Szczególnie istotne okazały się druki wydawane na otwarcie nowych *établissements*. Kilka z nich zawierało szczegółowe opisy zespołów oraz ich różnorodnej oferty.

Do bardzo znaczącej kategorii opracowań należą periodyki o profilu architektoniczno-budowlanym⁵². Znajdujemy w nich (odnoszące się do kilku założeń) informacje o pracach budowlanych prowadzonych na terenie *établissements*; zdarzają się też opisy realizowanych projektów.

Zaskakująco bogaty rodzaj źródeł pisanych stanowią wrocławskie książki adresowe. Oprócz danych o zmieniających się właścicielach i nazwach interesujących nas założeń, zamieszczono w nich – w dodanych do części zasadniczej wkładkach – wiele informacji o ofercie i specyfice wrocławskich zespołów rozrywkowych⁵³.

5.2. Źródła ikonograficzne

Podstawowy zbiór materiałów ikonograficznych, wykorzystanych w niniejszej pracy, stanowią zasoby Archiwum Budowlanego Miasta Wrocławia⁵⁴. Zawierają one, przypisane do poszczególnych działek, projekty architektoniczne, budowlane i wodno-kanalizacyjne, sięgające zasadniczo lat 40. XIX stulecia. Nie są to, niestety, zbiory kompletne. Kilka zespołów nie ma nawet wyodrębnionej teczki⁵⁵. Materiały dotyczące niektórych *établissements* zachowały się w postaci szczątkowej⁵⁶. Udało się jednak skompletować archiwalia umożliwiające prześledzenie kolejnych etapów rozwoju większości założeń⁵⁷.

Znakomitym uzupełnieniem wymienionych materiałów archiwalnych okazały się zbiory graficzne, kartograficzne i specjalne Muzeum Narodowego⁵⁸, Biblioteki Uniwersyteckiej⁵⁹, Muzeum Miejskiego⁶⁰ oraz zbiory prywatne.

und Residenzstadt Breslau, Breslau 1885; Leo WOERL, *Führer durch Breslau u. Umgebung*, Breslau 1889; Paul HABEL, *Führer durch Breslau*, Breslau 1912; Georg HALLAMA, *Breslau und seine Umgebung*, b.d.

⁵¹ „Breslauer Theater-Zeitung”, „Schlesische Provinzialblätter”, „Breslauisches Erzähler”, „Schlesische Zeitung”, „Breslauer Zeitung”.

⁵² Należą do nich: „Deutsche Bauzeitung” i „Ostdeutsche Bauzeitung”.

⁵³ W pracy korzystano z wrocławskich ksiąg adresowych z lat 1832–1928; szczególnie cenne okazały się roczniki: 1844, 1855, 1863, 1902, 1906.

⁵⁴ Zwanego dalej ABMW.

⁵⁵ Dotyczy to m.in. założeń *Wintergarten* i *Wilhelmshafen*.

⁵⁶ Odnosi się to głównie do *Prinz von Preussen*, *Gabel's Garten* i *Volksgarten*.

⁵⁷ W tym miejscu chciałam podziękować Pani Marii Zwierz oraz Panom Jerzemu Ilkoszowi i Mirosławowi Babijowi za pomoc w korzystaniu ze zbiorów ABMW.

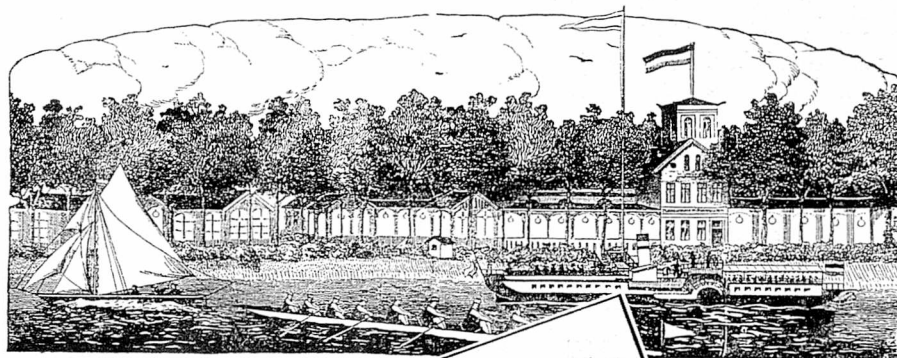
⁵⁸ Raz jeszcze dziękuję Pani Magdalenie Szafkowskiej za okazaną mi pomoc.

⁵⁹ Za życzliwe zainteresowanie i przekazanie wielu cennych informacji serdecznie dziękuję Pani Iwonie Bińkowskiej i Panu Wacławowi Sobocińskiemu, pracownikom Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu.

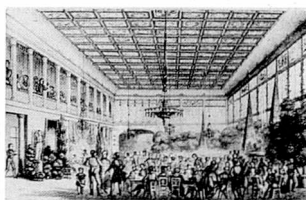
⁶⁰ Serdeczne podziękowania składam również Pani Marzenie Smolak.

W przypadku kilku zespołów (dotyczy to zwłaszcza *Wintergarten*) stały się one jedynym źródłem ikonograficznym. Szczególnie cenne okazały się plany XIX-wiecznego Wrocławia, umożliwiające skonfrontowanie i uporządkowanie zawiłych często i niejednoznacznych opisów omawianych założeń, głównie zespołów *Prinz von Preussen*, *Wintergarten* i *Volksgarten*.

Cennych przekazów ikonograficznych dostarczyły, omówione wcześniej wśród źródeł pisanych, publikacje o charakterze przewodnikowym oraz wkładki reklamowe, zamieszczane we wrocławskich książkach adresowych. Znalazły się wśród nich ryciny przedstawiające wnętrza budynków oraz fotografie prezentujące zewnętrzną architekturę kilku obiektów, wchodzących w skład *établissements*⁶¹.

⁶¹ W wielu wrocławskich książkach adresowych, począwszy od 1863 r., zamieszczano wkładki z tzw. *Sitzplanschema*, prezentujące rozkład miejsc na widowni teatrów, sal koncertowych i cyrków oraz podające ceny biletów na organizowane w nich imprezy; część z nich miała charakter schematycznego rzutu, większość prezentowała widownię od strony sceny.

6. Uwarunkowania topograficzne i społeczne powstania *établissements*

Osiemnastowieczny Wrocław dzielił się na dwa odrębne organizmy: niemal całkowicie wypełnione budynkami śródmieście⁶² i – oddzielone od niego pasem fortyfikacji – swobodnie i spontanicznie zabudowane przedmieścia. Strategiczne znaczenie, jakie przypisano Wrocławowi, mającemu osłaniać południowe granice państwa pruskiego, zaowocowało zakrojonymi na wielką skalę pracami fortyfikacyjnymi, prowadzonymi w latach 1768–1783. W konsekwencji tych działań wysoko usypane wały i szańce niemal całkowicie przesłoniły budowlę mieszczańskie⁶³.

Według ówczesnych opisów, przepelnione ponad miarę⁶⁴, ciemne⁶⁵ i brudne miasto⁶⁶ stwarzało uciążliwe warunki życia swoim mieszkańcom, sprawiając jednocześnie niekorzystne wrażenie na przyjeźdźnych.

Katastrofalny stan sanitarny Wrocławia, brak większych skupisk zieleni, które mogłyby stanowić miejsce azylu dla jego mieszkańców, doprowadziły do swoistej *ucieczki za mury*. Zapoczątkowała ją zamieszkała w mieście szlachta i wyżsi urzędnicy, wznosząc na terenie okolicznych wsi swoje letnie siedziby. W spisie z 1787 roku oceniano ich liczbę na dwadzieścia dwie⁶⁷. Do najsłynniejszych należała rezydencja księcia von Hohenlohe, wzniesiona w 1785 r. na terenie wsi zwanej Alt Scheitnig (Stare Szczytniki). Dała ona początek pierwszemu parkowi udostępnionemu pod koniec XVIII w. ogółowi mieszkańców⁶⁸.

Innym miejscem oferującym kontakt z naturą, tym razem leczniczy, stały się około połowy XVIII w. podwrocławskie uzdrowiska: tzw. Sauerbrünnen, leżące na terenie wsi Herdain (Gajowice) i – bardziej ekskluzywne – Skarsine (Skarszyn)⁶⁹. To ostatnie, określone przez Balthasara Sinapiusa jako *Śląska Tesalia*, rozwinęło się w miejsce *wszelkiej rozrywki i zabawy*, której adresem byli przedstawiciele wyższych stanów⁷⁰.

⁶² W 1759 r. istniały na terenie Starego Miasta tylko dwie wolne działki budowlane. Por. *Dzieje Wrocławia do 1807 r.*, s. 712.

⁶³ Edmund MAŁACHOWICZ, *Stare Miasto we Wrocławiu*, Wrocław 1985, s. 56.

⁶⁴ Na przełomie XVIII i XIX w. około 65 tysięcy mieszkańców, 203 budynki. Por. ZIMMERMANN, *Beschreibung...*, s. 63.

⁶⁵ Pod koniec XVIII w. oświetlało miasto około 400 latarni, których nikt światła nie dawało zadowalającego efektu. Por. MAŁACHOWICZ, *Stare Miasto...*, s. 63.

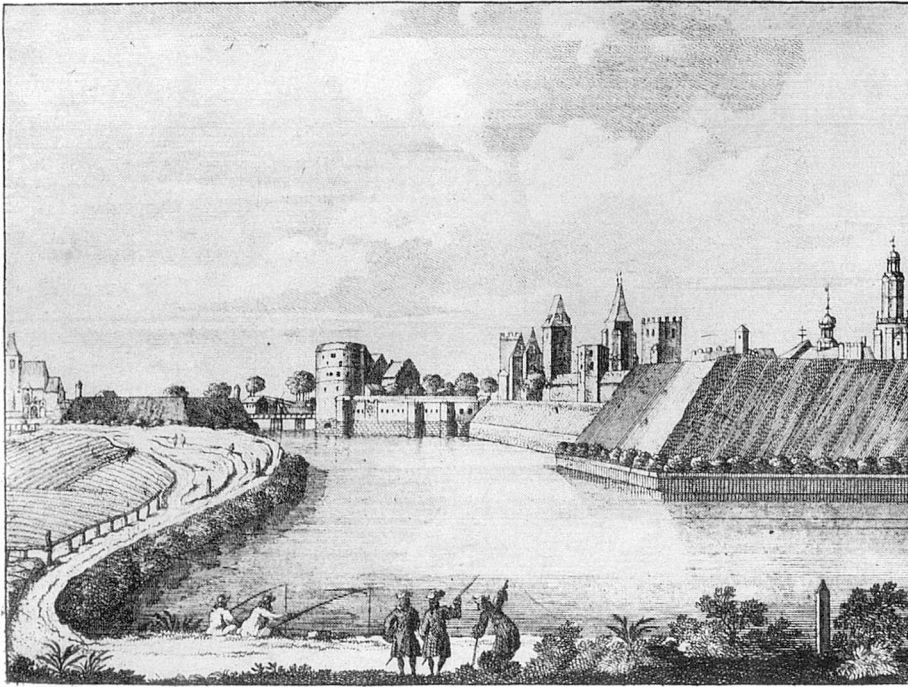
⁶⁶ Ulicami, pośród nieusuwaných nieczystości, płynęły środkiem ścieki. *Ibidem*.

⁶⁷ *Wrocław, jego dzieje...*, s. 315.

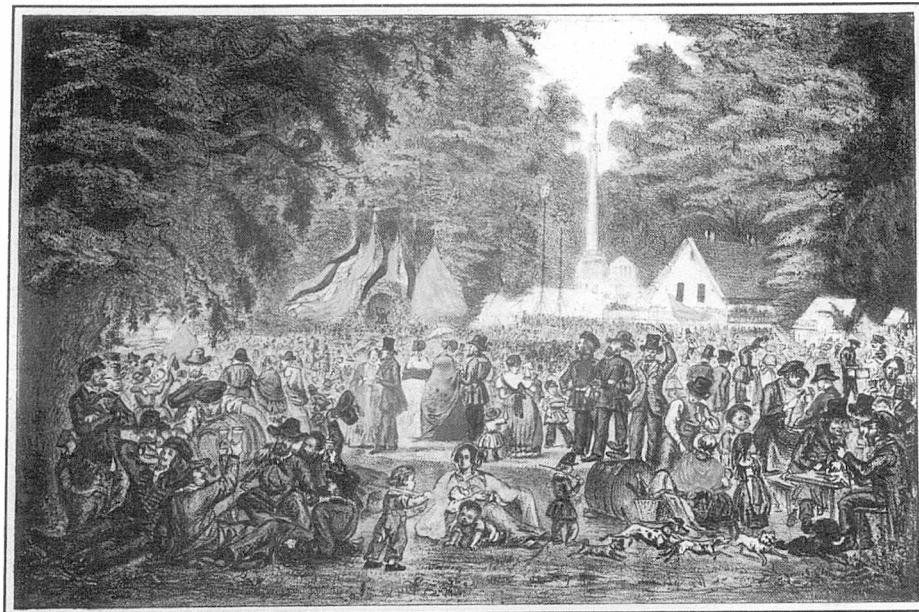
⁶⁸ Iwona BINKOWSKA, *Kształtowanie systemu zieleni miejskiej we Wrocławiu w XIX i na początku XX stulecia* [w:] *Architektura Wrocławia*, 1995, t. 2, Wrocław, s. 230.

⁶⁹ Jest to miejscowość położona ok. 30 km od Wrocławia, w kierunku pñ-wsch., w paśmie Gór Trzebnickich.

⁷⁰ H. WENDT, *Breslauer Ausflugsorte in alter Zeit* [w:] „Schlesische Zeitung”, 1899, nr 670, 676.

Il. 9. Widok miasta od strony południowo-zachodniej. W głębi, po lewej, Brama Mikołajska. Spodnad wysokich fortyfikacji były jedyne widoczne wieże kościołów. Stanowiąca integralną część fortyfikacji fosa pogłębiała izolację miasta od terenów podmiejskich. Grafika P. Schenka, ok. 1702 r.

Il. 10. Ogród księcia Hohenlohe w Alt Scheitnig (Starych Szczytnikach). W zakomponowanej regularnie części ogrodu, towarzyszącej domowi letniemu, umieszczono obiekty służące rozrywce, m.in. kręgielnię, salę bilardową, strzelnicę, ujeżdżalnię i ptaszarnię. Drugiej partii ogrodu nadano charakter parku krajobrazowego, w którym, pośród malowniczo zakomponowanej zieleni, ustawiono wzorowane na sztuce antycznej budowle. W 1854 r. na terenie ogrodu utworzono park miejski. Festyn ludowy w Parku Szczytnickim. Grafika nieznanego autora, 1848 r.

Pozostali mieszkańcy miasta korzystali tymczasem z naturalnych walorów, jakich dostarczały najbliższe okolice Wrocławia. Powszechną praktyką stały się, popularne już w średniowieczu, spacerowanie do pobliskich, otaczających miasto gęstym wieńcem, miejscowości. Wędrowano nad Oławę do Morgenau (Rakowiec) czy dalej położonych: Zedlitz (Siedlec), Pirscham (Bierzany), Neu Haus (Nowy Dom).

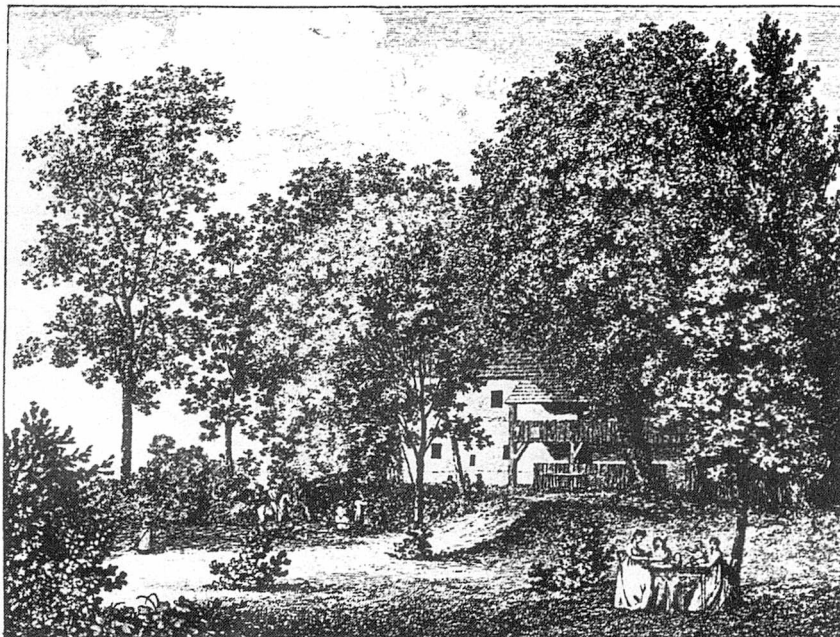
Z terenów leżących po drugiej stronie Odry chętnie odwiedzano (oprócz wymienionych Alt Scheitnig), leżące za Ostrowem Tumskim Neue Scheitnig (Nowe Szczytniki) i Grüneiche (Dąbie). Wśród wiosek znajdujących się na północ od Wrocławia często uczęszczaną była Polnisch Neudorf (okolice ul. Nowowiejskiej) oraz – traktowany pierwotnie jako pielgrzymkowy⁷¹ – teren

⁷¹ Popularność tego miejsca wiązała się z obrazem Matki Boskiej, zw. Kapliczną, słynnym z przypisywanej mu cudownej mocy.

Il. 11. Historia Pöpelwitz (Popowic) sięga XIII w. Była to wieś stanowiąca początkowo własność opactwa św. Wincentego na Ołbinie. Pod koniec XVIII w. na terenie liczących ok. 250 mieszkańców Popowic znajdowały się folwark, dwór oraz karczma. Z racji malowniczego położenia stanowiły one cel podmiejskich wycieczek.

Ogród jednej z kawiarni wzniesionych na terenie Popowic.

Grafika J.C. Richtera, pocz. XIX w.

Il. 12. Wielką popularnością cieszyła się kawiarnia w podwrocławskiej wsi Pirscham (Bierdzany), stanowiącej do 1810 r. majątek ziemski klasztoru Krzyżowców z Czerwoną Gwiazdą. Posiadała duży, ocieniony drzewami ogród, w którym wzniesiono kolumnady i pawilony służące rekreacji. Z oferty tego *établissement* korzystały całe rodziny, także dzieci.

Kawiarnia w Bierdzanach, widok od strony ogrodu. Autor ryciny nieznany, 1874 r.

Osswitz (Osobowice)⁷². Ulubionym celem spacerów po zachodniej stronie miasta stały się na długo tereny Eichenpark (Dębowy Park), Pöpelwitz (Popowice) i leżące za nim wsie Kosel (Kozanów) i Masselwitz (Maślice).

Na południe od Wrocławia wędrowano przez Przedmieście Świdnickie (popularne zarówno z racji swoich walorów naturalnych, jak i innych atrakcji, o których będzie mowa w dalszej części pracy), do położonej za nim wsi Kleinburg (Borek)⁷³.

Już w 1732 roku wydano rodzaj żartobliwego przewodnika po okolicach Wrocławia, autorstwa Johanna Christiana Senftlebens, sekretarza hrabiego von Berga, zatytułowanego *Breslauisches Wegweiser vors Thor*.

⁷² Por. BIŃKOWSKA, *Kształtowanie...*, s. 234–235.

⁷³ H. WENDT, *Breslauer...*, nr 670, 676.

Die Skarfiner Brunnentallee

Il. 13. Jedną ze spacerowych alei w uzdrowiskowej części Skarsine (Skarszyna) obsadzono drzewami, których konary utworzyły rodzaj sklepienia. Źródłana aleja w Skarszynie. Grafika F.G. Endlera, 1806 r.

Il. 14. Karczma *Rothkretscham*, usytuowana u zbiegu dzisiejszych ulic Opolskiej i Wiaduktowej, pełniła rolę postoju dla podróżnych przybywających do Wrocławia z najodleglejszych stron. Grafika F.G. Endlera, 1800 r.

Der Rothkretscham bei Breslau

Die Spieler

Il. 15. W ogrodach karczem i kawiarni oddawano się także rozmaitym rodzajom rozrywek. Obserwowano walki kogutów, strzelano do ptaków, grywano również w karty. Grafika F.G. Endlera, 1800 r.

Il. 16. Pomnik poety Georga Gustawa Fülleborna (1769–1803), profesora Gimnazjum św. Elżbiety we Wrocławiu, filozofa i pedagoga, pioniera śląskich badań etnograficznych, zbieracza i wydawcy podań ludowych, autora wierszy i baśni.
Grafika F.G. Endlera, 1803 r.

W pełne zachęty, nierzadko poetyckie opisy uroków podmiejskich wiosek obfitowała prasa. Przodował w nich „Breslavisches Erzähler”, ilustrowany grafikami Friedricha G. Endlera. W drugim roczniku (1801 r.) tego czasopisma ukazał się znamienity wiersz Gustawa Fülleborna – *Kunst zu spazieren zu gehen*, nobilitujący pieszce wędrowki⁷⁴.

W odegraniu roli atrakcji rekreacyjnej sprzyjały wymienionym podmiejskim wsiom rygory natury fiskalnej i prawnej, ograniczające rozwój przedmieść. Funkcjonujące wówczas przepisy, dyktowane wymogami natury militarnej, dopuszczały wznoszenie na terenie przedfortyfikacyjnym jedynie nie-trwałych drewnianych budynków⁷⁵. W części z nich znalazły swoje siedziby karczmy, kawiarnie i piwiarnie. Ich właściciele, starając się zachęcić wędru-

⁷⁴ W pieszych spacerach, powszechnie uprawianych i urosłych do rangi stylu spędzania wolnego czasu, dostrzeżono element zacierający różnice klasowe. Por. H. WENDT, *Breslauer...*, nr 676.

⁷⁵ Oprócz drewnianych także szachulcowe.

Die Capelle auf dem Osswitzer-Berge bei Breslau.

Il. 17. Kaplicę na Świętym Wzgórzu na terenie Osswitz (Osobowice) wzniesiono w latach 1822–1824, wg projektu F. C. Langhansa, na miejscu wcześniejszego drewnianego obiektu. Do 1810 r. teren ten pozostał własnością klasztoru św. Klary. Po sekularyzacji w 1811 r. został zakupiony przez wydawcę i drukarza Johanna Gottlieba Korna i zagospodarowany jako park, zw. Osobowickim. W jego obrębie, poza wspomnianą kaplicą, znalazła się altana zw. Pustelnią oraz domek myśliwski. Grafika nieznanego autora, 1846 r.

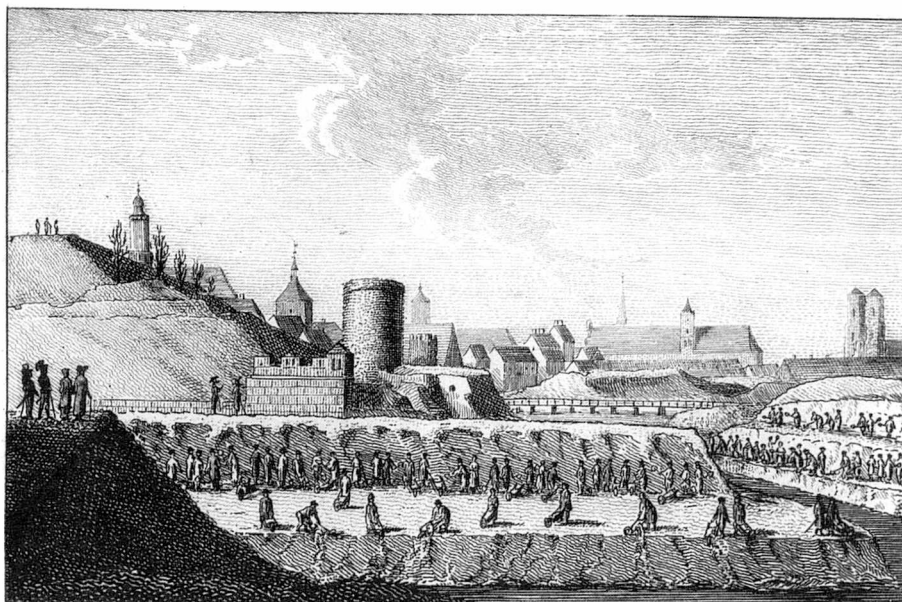
Ein Blick auf Breslau vom Oder-Damm bei Grünreichen.

Il. 18. Grobla Odrzańska na Grüneiche (Dąbiu) prowadziła w kierunku Barthelm (Bartoszewic). Obsadzono ją dębami, tworząc malowniczą aleję spacerową, łączącą przystanie statków wycieczkowych i towarzyszące im kawiarnie z ogrodami. Z miejsca tego podziwiać można też było panoramę Wrocławia. Grafika nieznanego autora, 1846 r.

jących w poszukiwaniu kontaktu z naturą, zaczęli tworzyć jej namiastki, zakładając tzw. *Lustgärten*, czyli skromne jeszcze podówczas, towarzyszące lokalom ogródki rozrywkowe⁷⁶.

⁷⁶ W 1792 roku działały na przedmieściach 23 kawiarnie (15 znajdowało się w mieście). Por. ZIMMERMANN, *Beschreibung...*, s.14.

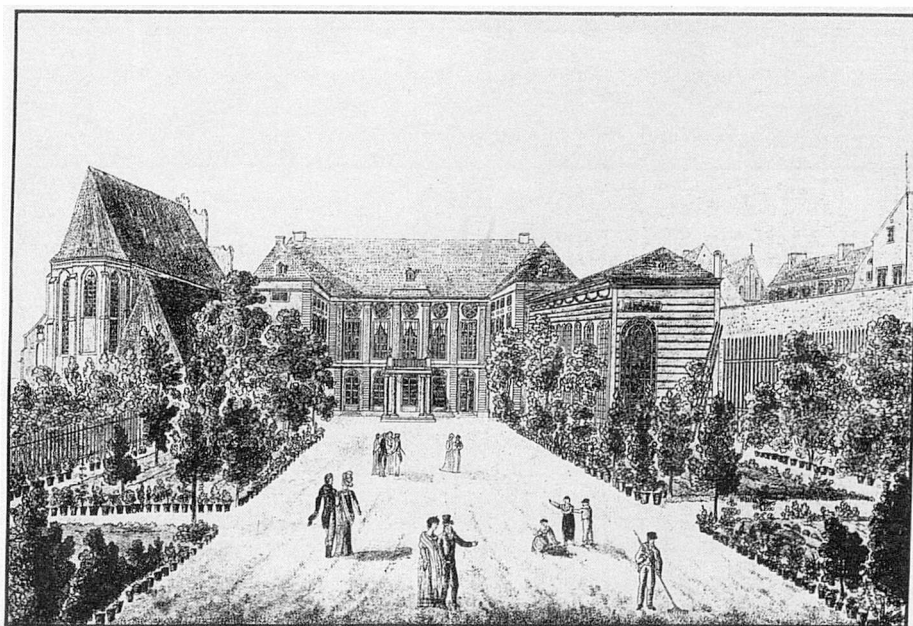
Il. 19. Wyburzanie fortyfikacji miejskich w okolicach Bramy Oławskiej. Prace rozbiórkowe prowadzono z przerwami od 1808 r. Zatrudniono 3000 robotników. Ziemię wykorzystano do częściowego zasypania fos. Cegła została użyta do naprawy zniszczonych w czasie oblężenia domów. Grafika F.G. Endlera, ok. 1807 r.

Demolierung der Festungswerke zu Breslau

Il. 20. Ogród towarzyszący resursie kupieckiej powstał na miejscu dawnej strzelnicy, na terenie zwanym *Zwinger*. Był własnością Verein christlicher Kaufleute (Związek Kupców Chrześcijańskich). Po powstaniu Promenady jego teren udostępniano mieszkańcom miasta.

Ogród na terenie *Zwingeru*. Grafika M. von Grossmanna

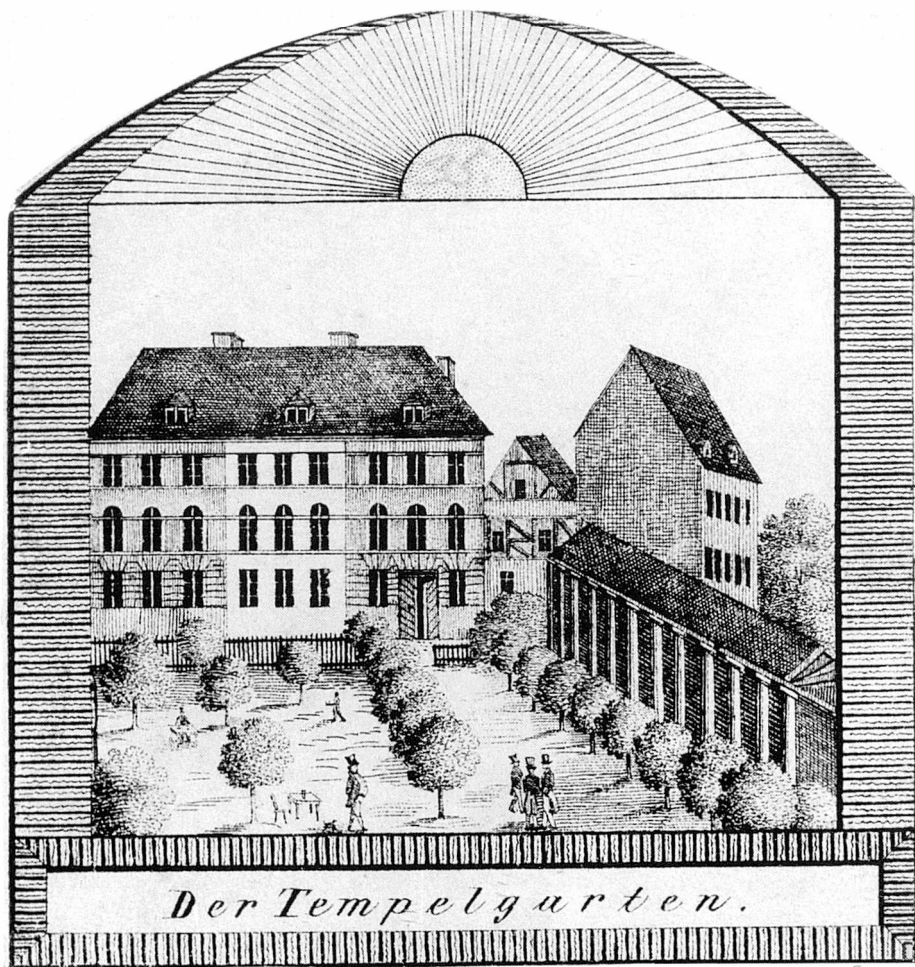

Der Kaufmanns Zwinger zu Breslau von der inneren Seite des Gartens

u. A. von M. Grossmann

Znaczenie przedmieść w rozrywkowym życiu miasta zmieniło się w istotny sposób (nie przekreślając roli terenów podmiejskich) wraz z przeobrażeniami Wrocławia, rozpoczętymi akcją burzenia umocnień fortyfikacyjnych. Podpisany w 1807 r. akt kapitulacji wobec wojsk francuskich zobowiązał władze do natychmiastowego rozpoczęcia rozbiórki otaczających miasto umocnień. Po trwających pięć lat sporach, dotyczących losów terenów pofortyfikacyjnych, zdecydowano ostatecznie o przekazaniu tej ich części, która była bezpośrednio związana z wewnętrzną fosą, pod budowę miejskiego założenia parkowego o charakterze promenady⁷⁷.

⁷⁷ Iwona BIŃKOWSKA, *Promenada wrocławska. Geneza powstania i pierwsze lata istnienia* [w:] „Rocznik Sztuki Śląskiej”, 1991, t. 15, s. 104–106.

Il. 21. *Etablissement Tempelgarten*, zwane także *Gefreier Garten*, *Ressource*, *Casino*, powstało na pocz. lat 20. XIX w. Jego ogród był początkowo częścią powstającej wówczas Promenady. Znajdował się w nim pawilon zwany *Tempel* oraz kolumnada. W stojącym przy Neue Gasse (ul. Nowa) budynku mieściła się kawiarnia, sala do tańca, obszerne pomieszczenie na piętrze, zaadaptowane w 1884 r. na potrzeby teatryku varieté (222 miejsca na widowni) oraz kręgielnia. *Tempelgarten* służyło także jako gościnna siedziba resursy żołnierskiej *Zur Harmonie*.

Grafika nieznanego autora, lata 30. XIX w.

Ważnym elementem koncepcji Johanna Friedricha Knorra, autora projektu tego pierwszego wrocławskiego parku miejskiego, było jego poszerzenie (przez publiczne udostępnienie, czasem wręcz włączenie prywatnych ogrodów przylegających do trasy spacerowej)⁷⁸. Oprócz ogrodu własnego Knorra, leżącego przy Breitestrasse 25 (dziś część Parku im. J. Słowackiego) i terenu należącego do siedziby resursy kupieckiej, zwanego *Zwingergarten*, spacerowiczom udostępniono także zielone części zespołów należących do towarzystw i stowarzyszeń rozrywkowych, tzw. *Gesellschaften*, *Vereine*, *Ressources*. Pierwszym z nich był ogród, noszący nazwę *Tempelgarten*, stanowiący siedzibę resursy żołnierskiej (*Ressource zur Harmonie*), leżący przy Neue Gasse 8 (ul. Nowa)⁷⁹. Następnym, teren należący do *Gesellschaft der Freude der Humanität*, mieszczący się koło dawnego klasztoru bernardynów, przy Seminauerstrasse 15 (ul. Frycza Modrzewskiego) oraz zespół należący do *Jüdische Ressource*, mający siedzibę w pomieszczeniach związanych z lokalem noszącym nazwę *Café-Restaurant* i mieszczącym się na działce przy Carlstrasse 37 (ul. Kazimierza Wlk.), sięgającej Exercierplatz (Plac Wolności).

W bliskości Promenady otworzyły swoje ogrody dwa dalsze stowarzyszenia: *Grosse Provinzial-Ressource*, zajmujące lokal *Pariser Garten*, leżący między Weidenstrasse (ul. Wierzbowa) a Taschenstrasse (ul. Piotra Skargi), oraz

⁷⁸ Iwona BIŃKOWSKA, *Promenada...*, s. 110.

⁷⁹ NOSSELT, *Breslau...*, s. 397; ROLAND, *Vollständige...*, s. 415; BIŃKOWSKA, *Promenada...*, s. 110.

Il. 22. Widok z dawnego Bastionu Sakwowego, stanowiącego po zburzeniu fortyfikacji część Promenady, na towarzyszący fosie ciąg spacerowy oraz południową część miasta i przedmieścia; w głębi, po prawej stronie widoczna Ślęza. W 1867 r. wzniesiono na jego terenie monumentalny zespół budynków, na który składały się: belweder z glorieta, kolumnada, fontanna oraz restauracja z kawiarnią. Od nazwiska fundatora – właściciela klecińskiej cukrowni A. Liebicha nazwano je *Liebhshöhe*.

Grafika M. von Grossmanna, 1820–1825 r.

Il. 23. Na terenie Bastionu Ceglarskiego (Nowe Miasto) urządzono wzgórze widokowe, zwane od 1883 r. nazwiskiem Karla v. Holteia – *Holteihöhe*. Osobę artysty uhonorowano także ustawionym na szczycie pomnikiem dłuta A. Rachnera.

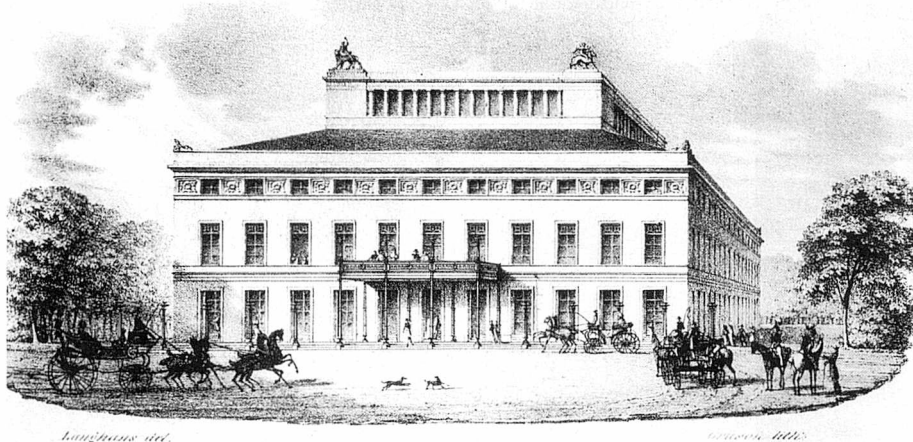
Widok z Bastionu Ceglarskiego na Wyspę Piaskową. Grafika G. Pommera, poł. XIX w.

Helm-Verein, działające w domu *Goldener Helm* przy Nikolaistrasse 27 (ul. św. Mikołaja)⁸⁰.

Przeobrażeniom topograficznym, jakie dokonały się w mieście po zburzeniu fortyfikacji, towarzyszyły zmiany natury społecznej. Wiek XIX, a zwłaszcza okres, który zapoczątkowała w Prusach Wiosna Ludów i uchwalenie nowej konstytucji, wyzwoływały aktywność środowisk mieszczańskich. Jak pisze, powołując się na pracę Theodora Nipperdeya, Agnieszka Zabłocka-Kos: *...proces*

⁸⁰ W program obiektów reprezentacyjnych towarzyszących Promenadzie, a jednocześnie wypełniających wobec mieszkańców miasta zadania kulturalno-rozrywkowe został wpisany nieco później, bo w 1841 r., także nowy *Teatr Miejski*, który wzniesiono na miejscu dawnej komandorii joanitów przy Schweidnitzerstrasse (ul. Świdnickiej).

Il. 24. W 1841 r. wzniesiono przy ul. Świdnickiej trzeci z kolei (po budynku *Ballhausu* i *Kalte Asche*) teatr miejski zw. *Stadt Theater*. Został on zaprojektowany przez Carla F. Langhansa. Po dwukrotnych pożarach (1865 r. i 1871 r.) i tyluż odbudowach (kolejne projekty C. Lüdeckego i C. Schmidta) uzyskał on kształt zachowany do dzisiejszego dnia. Widok *Stadt Theater*. Grafika J.D. Grüssona na podstawie rysunku C.F. Langhansa

indywidualizacji społeczeństwa związanego z rozbiciem powiązań z tradycyjnie silną rodziną, korporacją zawodową oraz władzą i Kościołem, organizującymi życie polityczne i duchowe, doprowadziły do stworzenia nowego systemu wartości, niezależnego od uświęconej, lecz przebrzmiałej tradycji. Tym systemem stały się, szeroko pojęte, **KULTURA I WYKSZTAŁCENIE**, które w życiu nowego mieszczanina osiągnęły pozycję centralną. Świat sztuki, jego dobra znajomość gwarantowała utrzymanie świeżo, i nieraz z nie małym trudem zdobytego, statusu społecznego. Sztuka, dostępna każdemu, powszechna a nie elitarna jak dawniej staje się elementem jednoczącym... Opera, teatr, muzeum i liczne stowarzyszenia są ogniskami nowego systemu⁸¹.

Był to jednocześnie okres przebiegających od poł. XIX w. ogromnych zmian w strukturze społecznej miasta, które miały związek z rozwojem gospodarczym, jaki stał się udziałem całych ówczesnych Niemiec. Pociągnął on za sobą niezwykle dynamiczny wzrost liczby mieszkańców Wrocławia⁸², a w konsekwencji przyśpieszony rozwój przestrzenny miasta⁸³. Ludność napływowa poszukiwała tu nie tylko zatrudnienia i dachu nad głową, ale także miejsca do wypoczynku i zabawy. Jej liczebność zadecydowała o ilości przedsięwzięć oferujących rozrywkę i rekreację, gusty i oczekiwania natomiast odcisnęły piętno na charakterze proponowanej przez nie oferty.

Kolejnym czynnikiem wpływającym na zmianę mentalności ówczesnych mieszkańców Wrocławia było, zrodzone jeszcze w 2. poł. XVIII w. a rozwinęte w XIX w. zainteresowanie przyrodą, jako pierwotnym i niezbędnym elementem otoczenia człowieka.

Odbicie tych tendencji znalazło swój wyraz (także na terenie wielu innych miast europejskich) w urządzaniu większych lub mniejszych skupisk zieleni.

⁸¹ ZABŁOCKA-KOS, *Neorenesans...* Por. także Th. NIPPERDEY, *Deutsche Geschichte 1800–1866*, München 1993. Tegoż autora: *Deutsche Geschichte 1866–1918*, München 1993.

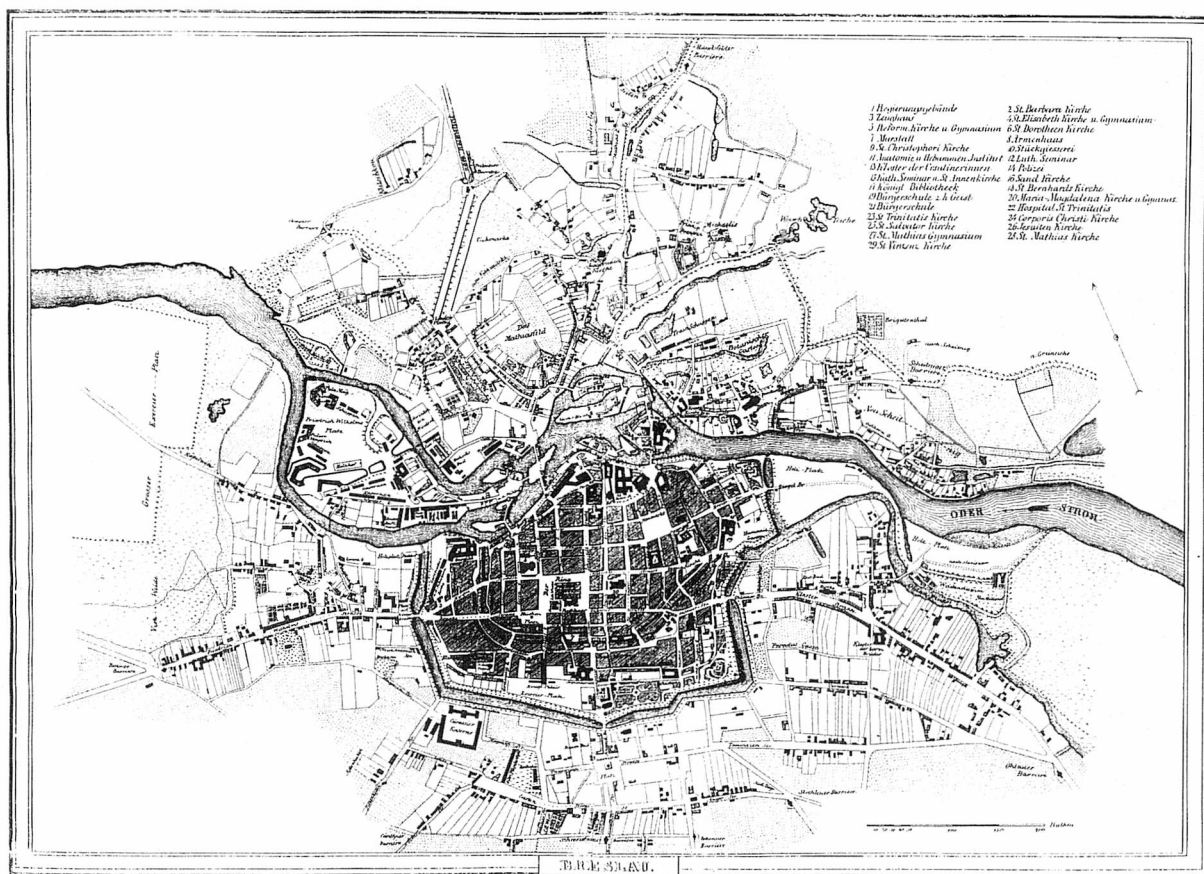
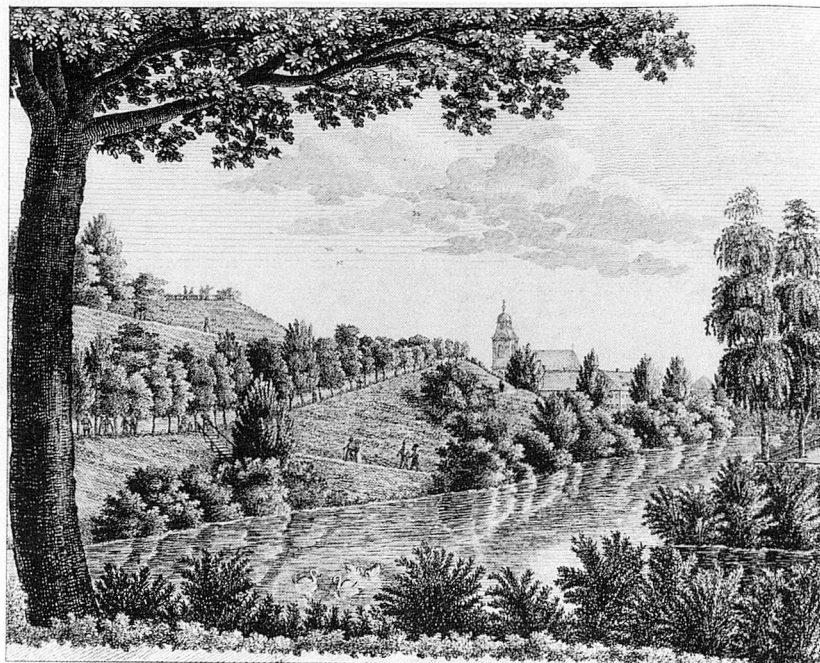
⁸² Spisy ludności z lat 1871 (208 tys.) – 1895 (370 tys.) wykazały, że prawie połowa (41–43%) mieszkańców Wrocławia to przybysze z innych regionów Śląska, a nawet innych prowincji Prus. Por. ROMUALD GELLES, *Wrocław na przełomie XIX i XX wieku* [w:] „Kalendarz Wrocławski”, Wrocław 1989, s. 188.

⁸³ Obszar miasta wzrósł niemal szesnastokrotnie (ze 133 do 2046 ha). KULAK, *Wrocław...*, s. 131.

Il. 25. Na Promenadę przeznaczono powierzchnię ok. 20 ha. W sąsiedztwie poddanej regulacji i zażęzonej fosy wysadzono lipy, wiąz, klony, jarząby i brzozy. Towarzyszyły im rzadkie okazy tulipanowców, tui i wiciokrzewów. W celu uatrakcyjnienia spacerów włączono w pas zieleni pozostałości bastionów Sakwowego i Ceglarskiego.

Widok stanowiący część Promenady Bastionu Sakwowego.

Grafika nieznanego autora

Il. 26. Plan Wrocławia wykonany w 1829 r. przez G. Schuberta, prezentujący miasto po zburzeniu fortyfikacji i założeniu Promenady

We Wrocławiu zaowocowało założeniem wspomnianej już Promenady oraz parków miejskich, lokowanych na obrzeżach miasta⁸⁴.

⁸⁴ BIŃKOWSKA, *Kształtowanie...*

7. Życie kulturalne i rozrywki mieszkańców Wrocławia w XVIII wieku

Począwszy od średniowiecza, podstawowej strawy duchowej dostarczała mieszkańcom Wrocławia muzyka, głównie sakralna. Uprawiano ją przeważnie w kościołach⁸⁵. W XVII wieku, oprócz muzyki kościelnej, zaczęła się rozwijać muzyka świecka, reprezentowana początkowo (od 1653 r.) przez zbliżone do opery formy wokalne-instrumentalne⁸⁶. Wprowadzenie opery do życia kulturalnego miasta nastąpiło w 1725 r. Przedstawienia operowe wystawiano w teatrach⁸⁷.

Drugi nurt muzyki świeckiej przybrał formę ruchu koncertowego. Od końca XVIII w. koncerty odbywały się w uniwersyteckiej Auli Leopoldina oraz Auli Muzycznej (*Oratorium Marianum*). Miejscami publicznego muzykowania były również niektóre gospody, m.in. *Zum Blauen Hirsch* przy Ohlauerstrasse 7 (ul. Olawska), posiadająca tzw. *małą salę redutową* (występy założonego w 1710 r. *Collegium Musicum*). Innym popularnym lokalem stała się w latach 40. XVIII stulecia gospoda *Zum Goldene Stern*, mieszcząca się przy Neumarkt 17 (Nowy Targ)⁸⁸. Koncertowano także w *Hôtel de Pologne* przy Bischofstrasse 13 (ul. Biskupia), gdzie mieściła się *wielka sala redutowa*, w kawiarni *Stadt Paris*⁸⁹ przy Weidenstrasse 5 (ul. Wierzbowa) oraz lokalu *Tempelgarten* przy Neue Gasse 8 (ul. Nowa).

Koncerty dla elitarnego odbiorcy, jakim była zamieszkała w mieście arystokracja, szlachta, wyżsi urzędnicy i duchowieństwo, organizowano w rezydencjach i domach prywatnych. W niektórych z nich urządzano, specjalnie do tego celu przeznaczone, oddzielne pomieszczenia⁹⁰.

⁸⁵ Najpopularniejszymi miejscami koncertowania były wówczas kościoły św. Elżbiety, św. Marii Magdaleny, św. Wincentego oraz katedra.

⁸⁶ Tradycje opery wrocławskiej sięgają wystawienia w 1653 r., w związku z koronacją Ferdynanda IV, rodzaju śpiewogry (niem. *Singspiel*) pt. *Majuma*, według Andreasa Gryphiusa. ZDUNIAK, *Muzyka...* s. 28.

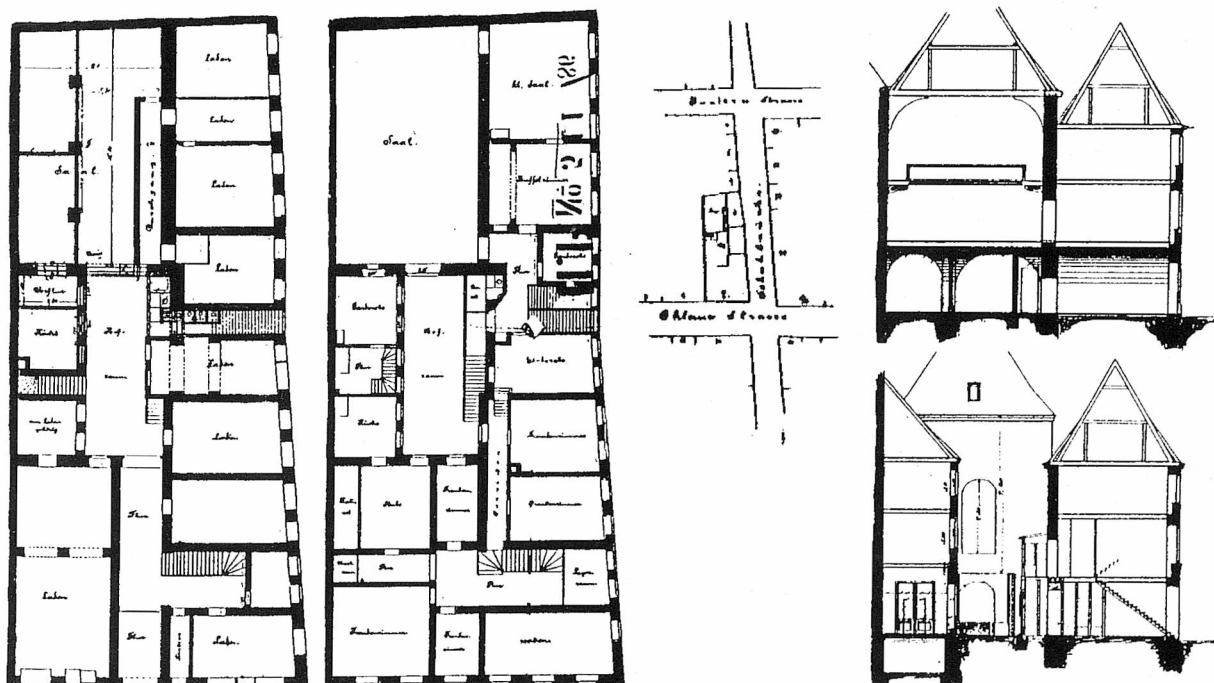
⁸⁷ W 1725 r. wystawiono, w zaadaptowanym do tego celu budynku *Ballhausu*, pierwszą we Wrocławiu operę włoską *Orlando Furioso* Antonia Bioni. Kolejnymi obiektami, w których wystawiano przedstawienia operowe były teatry: *Kalte Asche* (od 1782 r.) oraz *Stadt Theater* (od 1841 r.). W 2. poł. XIX wieku dołączyły do nich niektóre z teatrów prywatnych (m.in. *Liebich's Etablissement*), wystawiając sporadycznie opery nie wymagające bogatej inscenizacji.

⁸⁸ MATWIJOWSKI, *Uroczystości...*, s. 169, 171.

⁸⁹ Kawiarnia z ogrodem zwana *Stadt Paris* (także *Pariser Garten* i *Bürgergarten*) mieściła się między ul. Wierzbową a Piotra Skargi. Początkowo (od końca XVIII w.) była to kawiarnia z salą balową, wzniesiona w miejscu dawnego ogrodu Laurentiusa Scholza. Od początku wieku XIX działała jako założenie ogrodowe typu *établissement*, wyposażane etapowo w kolejne elementy: cieplarnię, pawilon ogrodowy, letnią scenę muzyczną z widownią, otoczoną dwukondygnacyjnymi kolumnadami, restaurację oraz piwiarnię. Jej specjalnością w 1. połowie XIX w. były bale redutowe, organizowane przez Wielką Resursę Prowincjonalną, przeznaczone dla przedstawicieli wyższych stanów i szlachty. Urządzano w niej również koncerty (służyła m.in. spotkaniom towarzystwa *deutschowskiego*).

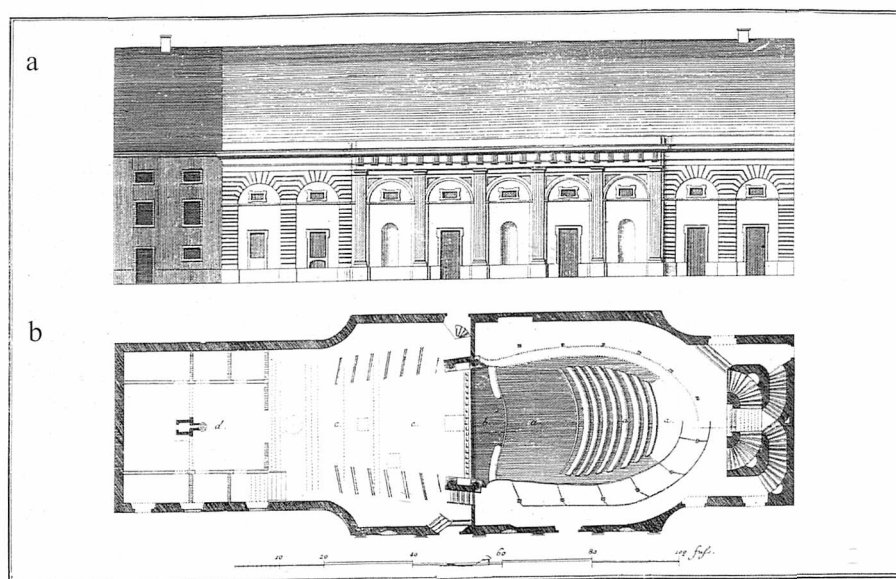
⁹⁰ W Pałacu Hatzfeldów przy Albrechtstrasse (ul. Wita Stwosza) istniała od 1776 r. wielka sala muzyczna.

Il. 27. Sala muzyczna Uniwersytetu, zwana *Oratorium Marianum*, została urządzona w końcu XVIII w. W 1833 r. zaopatrzono ją w pierwsze organy. Mogła pomieścić 350 słuchaczy. Koncertowali w niej, oprócz muzyków związanych z *Akademischer Musikverein*, m.in. Ferenc Liszt, Karol Lipiński, Anton Rubinstein, Hans von Bülow, Henryk Wieniawski oraz Johannes Brahms.
Oratorium Marianum, fot. z pocz. XX w.

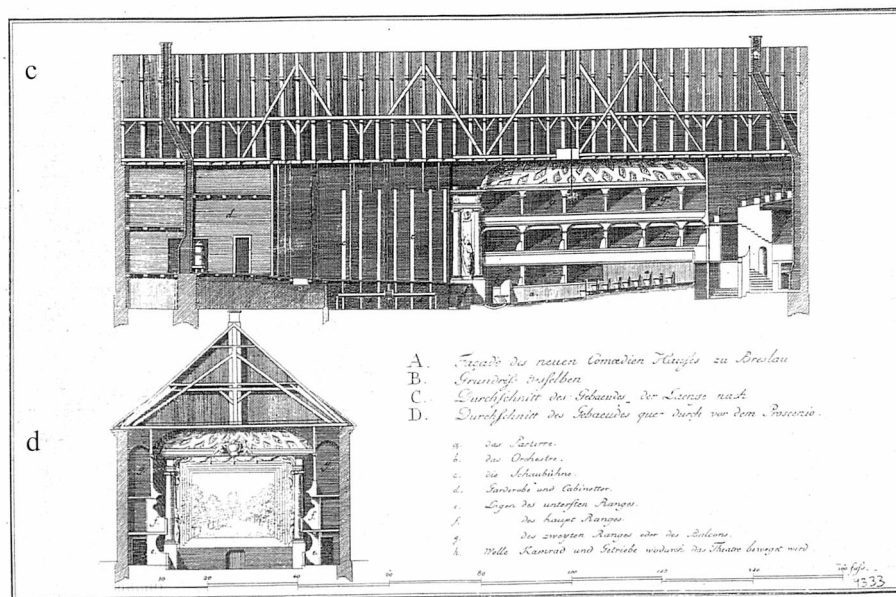

Il. 28. Gospoda Zum Blauen Hirsch przy Ohlauerstrasse 7 (ul. Oławska). Sala przeznaczona na koncerty znajdowała się w głębi parceli. Umieszczono ją, ówczesnym zwyczajem, na kondygnacji odpowiadającej *bel-étage* i zaopatrzono w galerię dla zespołu muzycznego i publiczności.
Projekty przebudowy gospody, 1886 r.

Teatralna historia Wrocławia sięga początku XVI w. Rozpoczęła ją działalność zespołów amatorskich, rekrutujących się głównie z rzemieślników i uczniów, wystawiających swoje przedstawienia w domach prywatnych (tzw. *Haustheater*). Na początku XVII stulecia zaczęły przybywać do Wrocławia angielskie trupy zawodowe, występujące w miejscach publicznych, korzystające także z gościnności domów prywatnych i (najprawdopodobniej) tzw. *Ballhäuser*⁹¹. Najstarsze stacjonarne sceny w mieście powstały w kolegium jezuickim (1639 r.) oraz gimnazjach św. Elżbiety (1742 r.) i św. Magdaleny. Zakończyły one swoją działalność w 2. poł. XVIII w.⁹² Sporadyczne występy odbywały się także w sali pałacu biskupiego⁹³.

Das neue Comoedien Haus zu Breslau

Il. 29. Inwestorem budowy teatru *Kalte Asche* (zwanego także *Comoedien Haus*), który zastąpił wykorzystywany od 1754 r. do celów teatralnych budynek dawnego składu potażu (stąd jego nazwa), była wdowa po aktorze i reżyserze Johannie Christianie Wäserze – Maria Barbara. Projekt budynku sporządził w 1782 r. Carl Gothard Langhans. Malowidła i ornamenty wykonał Johann Christoph Kimpfel. Wyposażona w różnorodną maszynię scena miała sześć par kulis. Widownia posiadała 600–700 miejsc.

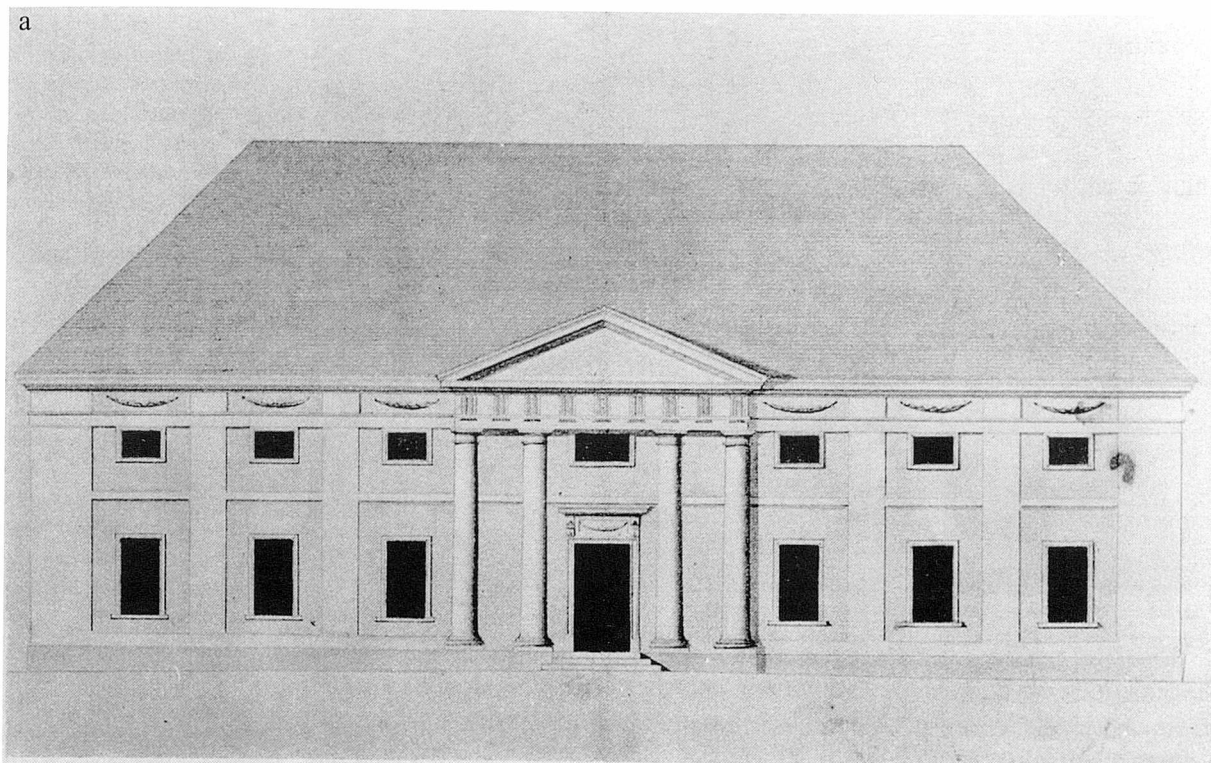
Projekt budowy: a) elewacja od strony ul. Piotra Skargi, b) plan parteru, c) przekrój podłużny, d) przekrój poprzeczny z widokiem na scenę

⁹¹ Były to sale przeznaczone zasadniczo do gry w piłkę, służyły też czasem jako ujeżdżalnie; niemal powszechnie wykorzystywano je do celów widowiskowych, wystawiając w nich przedstawienia teatralne. Szerzej o *Ballhäuser* na s. 49–51.

⁹² W św. Magdalenie w 1764 r., w św. Elżbiecie w 1793 r.

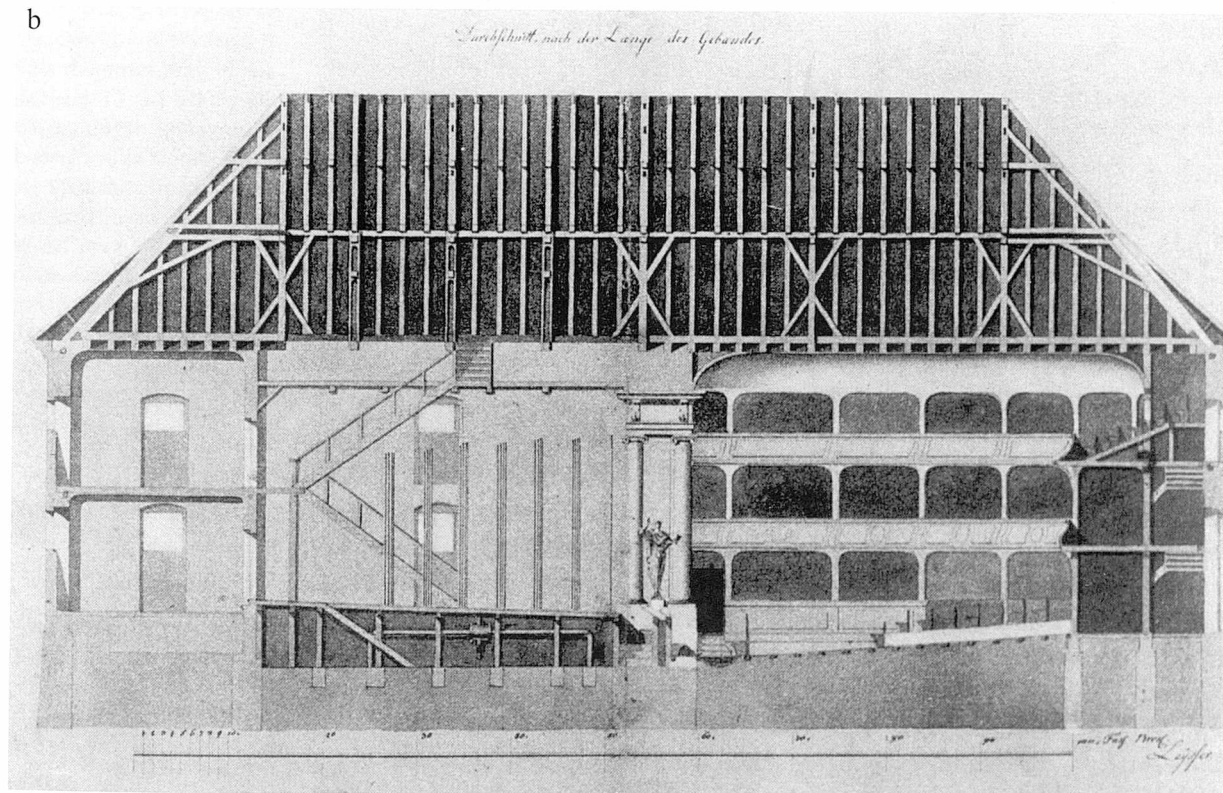
⁹³ W 1572 r. wystawiono w jednej z sal dworu biskupiego przedstawienie pt. *Adam i Ewa*.

a

Fassade des Breslauer Theaters „Kalte Asche“, Ohlauer Straße Ecke Taschenstraße, Umbauprojekt von Leysser, Breslau 1798
Breslau, Kunstgewerbe-Museum

b

Il. 30. Powiększona w 1789 r., według projektu inspektora budowlanego Leyssera, scena teatru *Kalte Asche* (stanowiącego w tym czasie własność Theater Actien-Verein zu Breslau) miała głębokość 13,5 m i otwór o wymiarach 5×8 m, co stawiało ją w gronie największych w Europie Środkowej XVIII w. W latach 1804–1806 orkiestrę teatralną w *Kalte Asche* prowadził K. M. Weber. Projekt przebudowy: a) elewacja, b) przekrój podłużny

Il. 31. Amatorski ruch aktorski zaowocował powstaniem znacznej ilości stowarzyszeń artystycznych. Niektóre z nich zaskakiwały wysokim poziomem. Korzystały one z siedzib innych stowarzyszeń oraz sal znajdujących się na terenie *établissement*. Scena jednego z teatrzyków amatorskich

Rosnące, począwszy od schyłku XVIII w. przez cały wiek XIX, zainteresowanie muzyką doprowadziło do utworzenia znacznej liczby różnego rodzaju stowarzyszeń i zrzeseń koncertowych oraz śpiewaczych. W związku z tym wzniesiono wiele obiektów przeznaczonych do odbioru muzyki. Powstały one na terenie *établissements*. Pierwsze sale koncertowe tego typu wybudowano w latach 30. XIX w. na terenie ogrodów *Wintergarten* i *Weiss-Garten*.

Budynkiem zaadaptowanym specjalnie na potrzeby teatralne był *Ballhaus*, mieszczący się przy Breitegasse 35 (ul. Purkyniego), wzniesiony w 1677 r. jako sala do gry w piłkę⁹⁴. W 1725 roku, po niezbędnej przebudowie, urządzono w nim pierwszy we Wrocławiu teatr miejski. Działał on, z przerwami, do 1763 r.

Panująca w budynku dawnego *Ballhausu* niewygodna oraz perturbacje związane z dwukrotnym rekwirowaniem obiektu przez wojska pruskie, które urządzały w nim magazyn, doprowadziły do wybudowania budynku teatralnego z prawdziwego zdarzenia. Był nim, wzniesiony w narożniku Ohlauerstrasse i Taschenstrasse (ulice Oławskiej i Piotra Skargi), *Alte Theater*, zwany także *Comoedien Haus* albo *Kalte Asche*⁹⁵. Powstał on w 1782 r., zastępując zastany na działce budynek, zaadaptowany jeszcze w 1754 r. na cele teatralne. Autorem projektu był Carl Gothard Langhans. Po przebudowie dokonanej w 1789 r., według planów Leyssera, teatr ten mógł pomieścić około 1000 widzów⁹⁶.

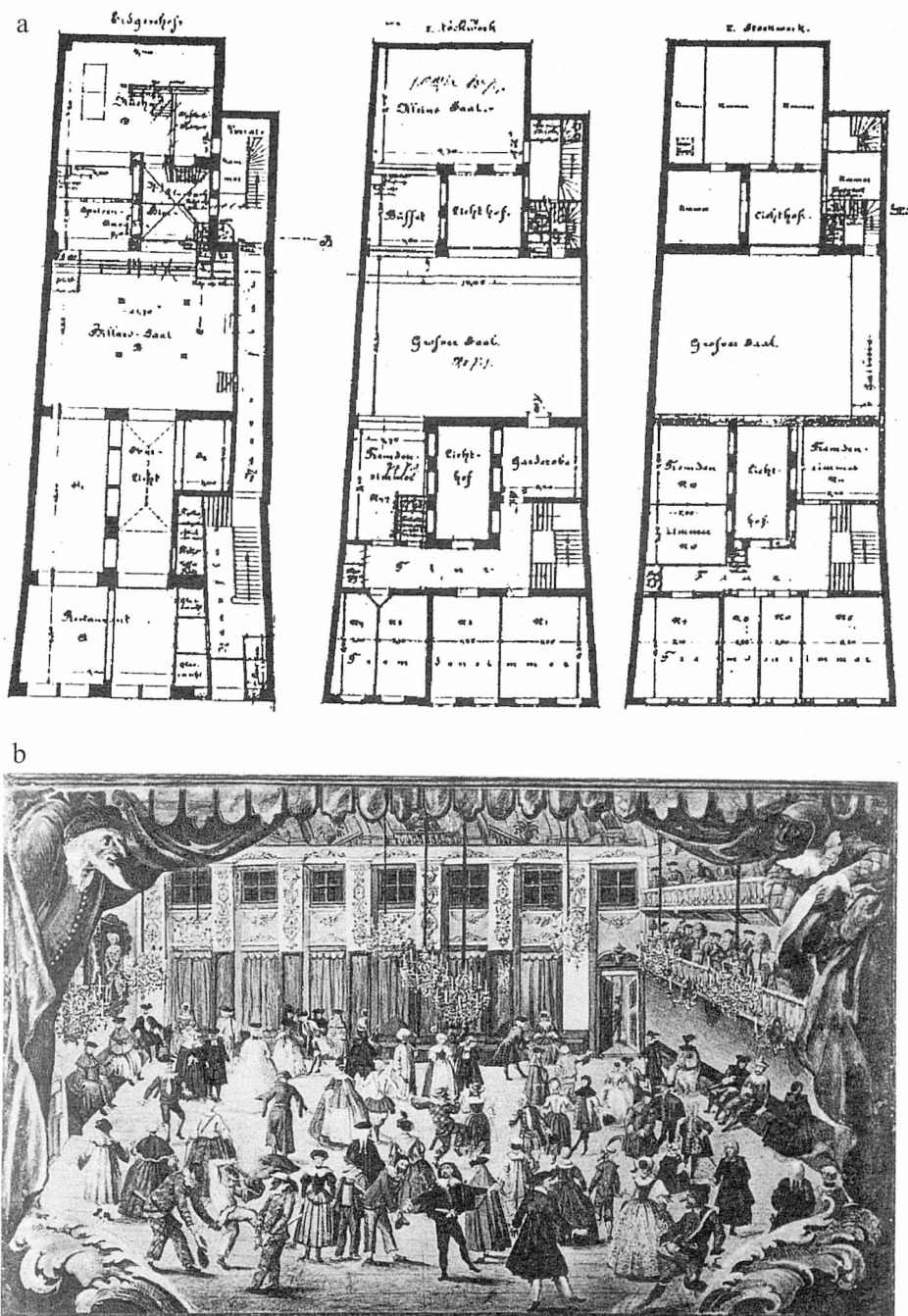
Przedstawienia wystawiane w *Kalte Asche*, głównie operowe, były adresowane do elitarnego odbiorcy. Z myślą o szerszym odbiorze zaczęły powstawać na przełomie XVIII i XIX w. prywatne teatry amatorskie (*Liebhabetheater*). Pierwszym z nich był najprawdopodobniej teatrzyk *Apollo*, działający od 1798 r. przy Reuschestrasse 48 (ul. Ruskiej) w tzw. *Rothe Haus*; następnym *Urania*, założona w 1801 r. w kawiarni Weissa przy Gartenstrasse 16 (ul. Piłsudskiego). Oprócz nich istniało jeszcze kilka teatrzyków efemeryd: *Thalia*, *Concordia*, *Polihymnia*, *Eunomia*, *Sonntagsverein* (w ogrodzie Prinz

⁹⁴ Matwijowski mylnie tłumaczy jego nazwę jako *Dom Balowy*, sugerując organizację balów jako pierwotne przeznaczenie budynku. Por. MATWIJOWSKI, *Uroczystości...*, s. 174.

⁹⁵ Nazwę tę odziedziczył teatr po składzie potaży (bądź – jak wolą inni – słodowni), na którym to miejscu został wzniesiony. Por. RASZEWSKI, *Z tradycji...*, s. 157; Rafał CZERNER, Czesław LASOTA, *Słodownie na terenie Starego Miasta we Wrocławiu w wiekach XII–XIX* [w:] *Prace Naukowe Instytutu Historii Sztuki i Techniki*, Wrocław 1989.

⁹⁶ M. JAGIELŁO-WENZEL, *Przewodnik...*, s. 5, 6; VOGELSANG, *Theaterbau...*, s. 39, 47.

Il. 32. W 2. poł. XVII w. wykształcił się specjalny typ pomieszczeń przeznaczonych na zabawy, którym towarzyszyły występy sceniczne. Nazwano je od włoskiego *ridoto* (fr. redoute), czyli bal. Mieściły się one w salach o planie prostokątnym, z wąskimi balkonami obiegającymi je z kilku stron (czasem dokoła). W bocznych pomieszczeniach znajdowały się bufety i garderoby. Sale redutowe odegrały znaczną rolę w rozwoju XIX-wiecznych budowli widowiskowych. Służyły one także jako gościnne siedziby stowarzyszeń artystycznych i kulturalnych. 5 I 1741 r. w sali redutowej przy Bischofstrasse 13 (lokal signory Locatelli, późniejszy *Hôtel de Pologne*, a następnie *König v. Ungarn*), w urządzonym tam balu maskowym wziął udział, przebywający wówczas we Wrocławiu, król Fryderyk II. Sala redutowa przy ul. Biskupiej 13: a) plany poszczególnych kondygnacji budynków, na które składały się: kamienica frontowa z restauracją i pokojami hotelowymi oraz właściwa sala umieszczona za niewielkim dziedzińcem i zajmująca dwie kondygnacje, b) widok wnętrza sali redutowej z przedstawieniem balu maskowego

v. Preussen) oraz *Haustheater bei dem Hrn. Brand* przy Altbüßerstrasse 17 (ul. Łaciarska)⁹⁷.

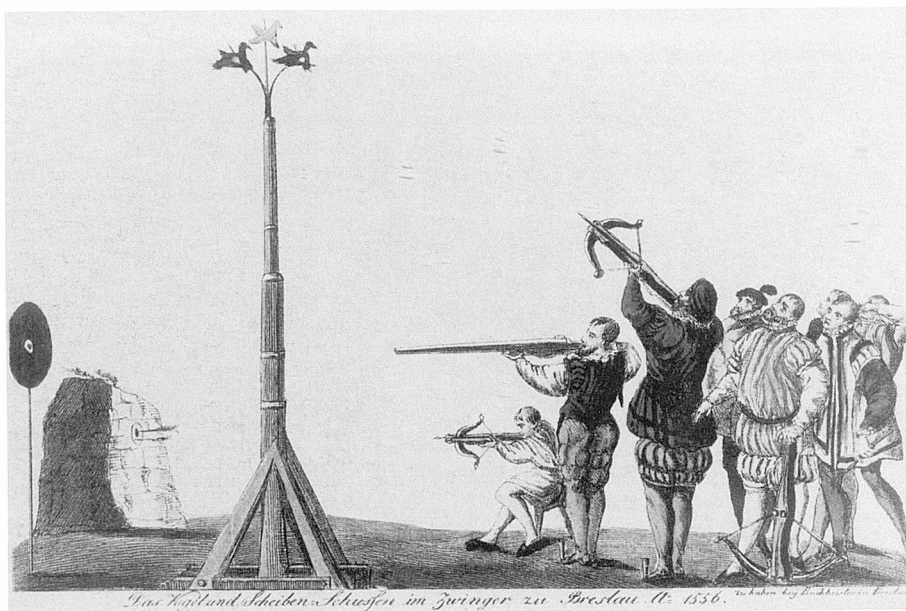
Innym rodzajem rozrywki (w której używaniu prym wiodła zamieszkała we Wrocławiu szlachta) były bale, organizowane zazwyczaj zimą, w okresie karnawału. Nazywano je redutami. Uczestnictwo w tych balach opłacano, kupując bilet. Urządzano je głównie w salach zwanych redutowymi. Pierwsza z nich mieściła się w lokalu signory Locatelli przy Bischofstrasse 13 (ul. Biskupia), zwanym *Hôtel de Pologne* (od 1840 r. *König von Ungarn*). Druga, tak zwana *mała sala redutowa*, znajdowała się w gospodzie *Zum Blauen Hirsch*, przy Ohlauerstrasse 7 (ul. Oławska). Okazjonalnie pełniła ona także rolę sali widowiskowej. Zamknięte reduty organizowano dla

⁹⁷ MENZEL, *Topographische...*, s. 873; ROLAND, *Vollständige...*, s. 56, 427.

Prospect des Schützen Platzes, der Lobl. Kauffmanschaft in Schweidnitz Zwinger zu Breslau.

Il. 33. Do obserwacji popisów strzeleckich, na terenie strzelnicy bractwa kurkowego znajdującego się w miejscu zw. *Schweidnitzer Zwinger*, wzniesiono dwukondygnacyjną, zadarszoną galerię oraz dwa piętrowe pawilony, z loggiami na górnej kondygnacji, nakryte cebulastymi hełmami. Przypominały one formą tzw. *Lusthäuser*, ogrodowe pawilony o przeznaczeniu rekreacyjno-rozrywkowym. Tarcza strzelnicza umieszczona została w głębi placu. Strzelnica bractwa kurkowego na terenie *Zwingeru*. Grafika T. Jeneweina, l. poł. XVIII w.

Das Kugelland schiessen im Zwinger zu Breslau d. 1556.

Il. 34. Celem działalności bractw kurkowych było doskonalenie umiejętności strzeleckich mieszkańców miasta. Z czasem ich działalność przekształciła się w jeszcze jedną formę spędzania wolnego czasu. Strzelanie do kukły ptaka i do tarczy na strzelnicy *Zwingeru* w 1556 r. Grafika F. G. Endlera, pocz. XIX w.

przedstawicieli wyższych stanów na doraźnie do tego celu przystosowanych widowniach teatralnych (*Kalte Asche*, *Teatr Miejski*), a także w budynku resursy kupieckiej przy *Zwingerstrasse* (ul. Teatralna), siedzibie Wielkiej Resursy Prowincjonalnej przy *Weidenstrasse 25* (ul. Wierzbowa) oraz pomieszczeniach Starej i Nowej Giełdy. W okresie letnim urządzano także bale w ogrodach prywatnych⁹⁸.

⁹⁸ W 1743 r. minister francuski markiz De Valori wydał bal w dawnym ogrodzie hrabiów Maltzanów, mieszczącym się przy *Altbüsserstrasse 2* (ul. Łaciarska), podczas którego amfiteatralnie zakomponowany ogród iluminowano 1800 lampami. Matwijowski, mylnie interpretując słowo *Maltzanische*, umieścił ów bal w ogrodzie należącym do zakonu Maltańskiego. Por. MATWIJOWSKI, *Uroczystości...*, s. 180, a także J.G. STEINBERGER, *Breslauer Tagebuch*, 1740–1742, *Im Auftrage des Vereins für Geschichte und Alt. Schl. hrsg. E. Träger*, Breslau 1891, s. 240.

Il. 35. Towarzyszące strzelnicom obszerne place stanowiły, do czasu powstania *établissements*, jedyne stałe miejsca dla organizowanych w plenerze, różnorodnych imprez o charakterze publicznym.

Plac ćwiczeń strzeleckich na terenie tzw. *Frauenwerder* (okolice dzisiejszych ulic Cybulskiego i Pomorskiej). Grafika K. Remsharda, 1736 r.

Il. 36. Strzelnicy *Schiesswerder*, przed 1846 r., towarzyszyła m.in. kawiarnia oraz chętnie przez mieszkańców Wrocławia odwiedzany ogród różany. Zabawy w ogrodzie *Schiesswerder*. Grafika J. K. Richtera, 1800 r.

Przedstawiciele niższych stanów korzystali z oferty sal do tańca, w których potańczyć mogli wszyscy. Towarzyszyły one lokalom gastronomicznym. Jedną z pierwszych sal do tańca we Wrocławiu powstała w lokalu *Goldene Sonne*, przy Mathiasstrasse 93 (ul. św. Macieja). W połowie XIX w. było ich około piętnastu. Niemal wszystkie wzniesiono na terenie przedmieść. Do najświetniejszych, oprócz wymienionych, należały wówczas sale *Deutscher Kaiser* przy Friedrich Wilhelm Strasse 13 (ul. Legnicka) i *Goldener Scepter* przy Klosterstrasse 16 (ul. Traugutta).

Wśród innych rozrywek cieszących się znaczną popularnością należy wymienić zawody strzeleckie⁹⁹, które odbywały się w specjalnie do tego celu

⁹⁹ Historia zawodów strzeleckich sięga we Wrocławiu lat 30. XV w. Początkowo brali w nich udział wyłącznie członkowie bractwa strzeleckiego. W 1566 r., w obliczu zagrożenia tureckiego, cesarz Maksymilian II wydał dekret zalecający wszystkim mieszkańcom miasta udział w ćwiczeniach strzeleckich. Por. Krystyn MATWIJOWSKI, *Zawody strzeleckie w dawnym Wrocławiu* [w:] „Kalendarz Wrocławski”, 1973, s. 313–317.

Il. 37. Pochód strzelców ze zwyciężą zawodów strzeleckich, zwanym królem kurkowym, na czele. Grafika F.G. Endlera, pocz. XIX w.

Il. 38. Wraz z modą zmieniały się stroje strzelców. Zmianie ulegały również insygnia króla kurkowego. Stroje strzelców od 1400 r. do 1845 r. Grafika nieznanego autora.

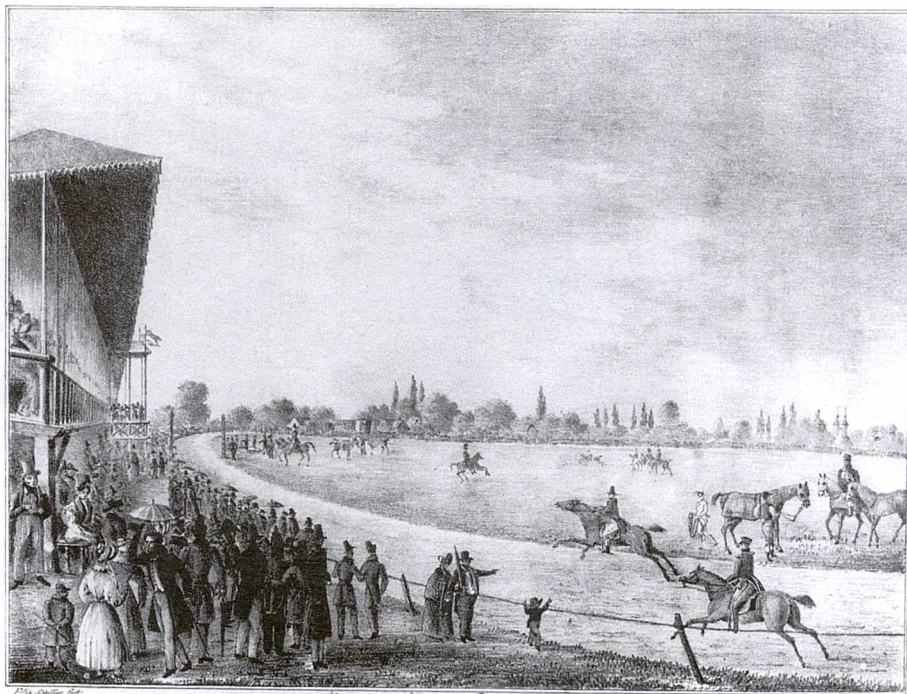
urządzonych obiektach, zwanych strzelnicami. Służyły one ćwiczeniom strzeleckim cywilnych mieszkańców miasta, zorganizowanych w bractwa i związki. Zawodnicy strzelali bądź z kuszy, bądź strzelby, początkowo do kukły ptaka umieszczanej na żerdzi (tzw. *Vogelschiessen*) lub tarczy z wymalowaną pomarańczą czy cytryną. Strzelnice były też miejscem służącym rekreacji i rozrywce. Z tej przyczyny towarzyszyły im karczmy, później kawiarnie, kręgielnie, pomieszczenia do gry w bilard, ogrody, a nawet sala koncertowa¹⁰⁰. Wykorzystywano je do organizowania wielu imprez o charakterze rozrywkowym, zawodów oraz wystaw.

We Wrocławiu działało kolejno pięć strzelnic. Pierwszą założono (najprawdopodobniej w początku XV w.) na terenie Przedmieścia Świdnickiego (obok

¹⁰⁰ Salę koncertową wzniesiono w 1855 r. na terenie strzelnicy zwanej *Schiesswerder*. Por. także s. 150–151.

II. 39. W 1833 r. otwarto tor wyścigowy na terenie leżącym między Alt Scheitnig (Stare Szczytniki) a Grüneiche (Dąbie). Na wydzierżawionej początkowo łące wzniesiono drewnianą trybunę. W latach 70. XIX w. cały zespół został przebudowany i wyposażony w stały tor oraz niezbędne zaplecze. W 1907 r., w związku z budową Hali Stulecia (Ludowej) i przekształceniem Szczytników w tereny wystawowe, rozebrano tor wyścigowy, wznosząc nowy zespół tego typu na terenie Partynic.

Wyścigi konne. Grafika F. Schillera, ok. 1834 r.

kościół św. Salwatora). Po jej likwidacji powstały w 1438 r. dwie strzelnice. Jedną, należącą do związku kupieckiego, wzniesiono na terenie Między-
murza (tzw. *Zwinger*). Drugą założono na tyłach arsenału, na terenie Bastionu
Kleszczowego. Budowa w tym miejscu szpitala Wszystkich Świętych dopro-
wadziła w 1529 r. do likwidacji strzelnicy związku cechowego. W 1566 roku
bractwo to otrzymało teren pod budowę nowej strzelnicy, na tzw. *Frauen-
werder*¹⁰¹. Był to duży, prostokątny plac, ocieniony szpalerami brzo-
z. Roz-
ciął się z niego piękny widok na północną część Starego Miasta. Strzelnica
została zlikwidowana w 1777 r. z powodu budowy odrzańskiego dzieła koro-
nowego.

Pod wzniesienie nowej strzelnicy wyznaczono miejsce w północno-wschod-
niej części Przedmieścia Odrzańskiego, które nazwano *Schiesswerder*. Powsta-
ła na tym terenie najokazalsza z wrocławskich strzelnic, do której dołączyło
w 1817 r., opuszczając Międzymurze, bractwo kupieckie. Została ona prze-
jęta przez miasto w 1844 r. i przeznaczona pod ogólnie dostępny *établissement*¹⁰².

Największym świętem strzelców był wybór króla kurkowego, połączony
z uroczystym, barwnym przemarszem przez miasto i kończący się zabawą.
Zawodom strzeleckim towarzyszyły także loterie oraz, uprawiana już
w końcu XVI w., a przeżywająca od poł. XVIII w. rozkwit popularności, gra
w kręgle.

Do grupy rozrywek okazjonalnych należały zawody konne, które rozgry-
wano raz w roku (po raz pierwszy najprawdopodobniej w 1531 r.) na terenie
Przedmieścia Mikołajskiego. Gonitwy obserwowali licznie przybywający pie-
chotą i w powozach widzowie. Imprezę kończył uroczysty przejazd przez
miasto, wieńczony poczęstunkiem w gospodzie lub kawiarni¹⁰³. Pod koniec

¹⁰¹ Były to okolice dzisiejszych ulic Cybulskiego i Pomorskiej.

¹⁰² Szerzej na temat *établissement Schiesswerder* na s. 148–156.

¹⁰³ MATWIJOWSKI, *Uroczystości...*, s. 68.

Il. 40. Część zabaw, którym oddawali się mieszkańcy Wrocławia brała swój rodowód z obrzędów ludowych. Należały do nich m.in.: a) pochód dzieci z gaikiem oraz b) coroczny wyścig po futro, odbywający się do 1686 r.

Obie grafiki autorstwa F.G. Endlera, pocz. XIX w.

XVIII w. odbywały się one za miastem, na drodze prowadzącej od Muchoboru Wielkiego do tzw. Kurka Wrocławskiego (*Hahnkrähe*), stojącego niegdyś przy ul. Legnickiej¹⁰⁴.

Wielowiekową tradycję (sięgającą jeszcze XIII w.) miały turnieje (które urządzano na Rynku lub na terenie Przedmieścia Świdnickiego¹⁰⁵) oraz pojedynki szermiercze. Miały one charakter pokazów rozrywkowych i były prezentowane w różnych miejscach publicznych¹⁰⁶. Wiadomo o działalności dwóch takich szkół. Pierwsza powstała w XVI w. przy Carlstrasse 27 (ul. Kazimierza Wielkiego), drugą założył w 1635 r. książę oleśnicki Wenzel w swoim pałacu przy Albrechtstrasse (ul. Wita Stwosza). Wielokrotnie wykorzystywano je (zwłaszcza obiekt przy Carlstrasse) do organizacji imprez rozrywkowych, wykraczających poza pierwotne przeznaczenie¹⁰⁷.

¹⁰⁴ *Atlas architektury Wrocławia*, red. Jerzy HARASIMOWICZ, t. 1, Wrocław 1997, s. 215.

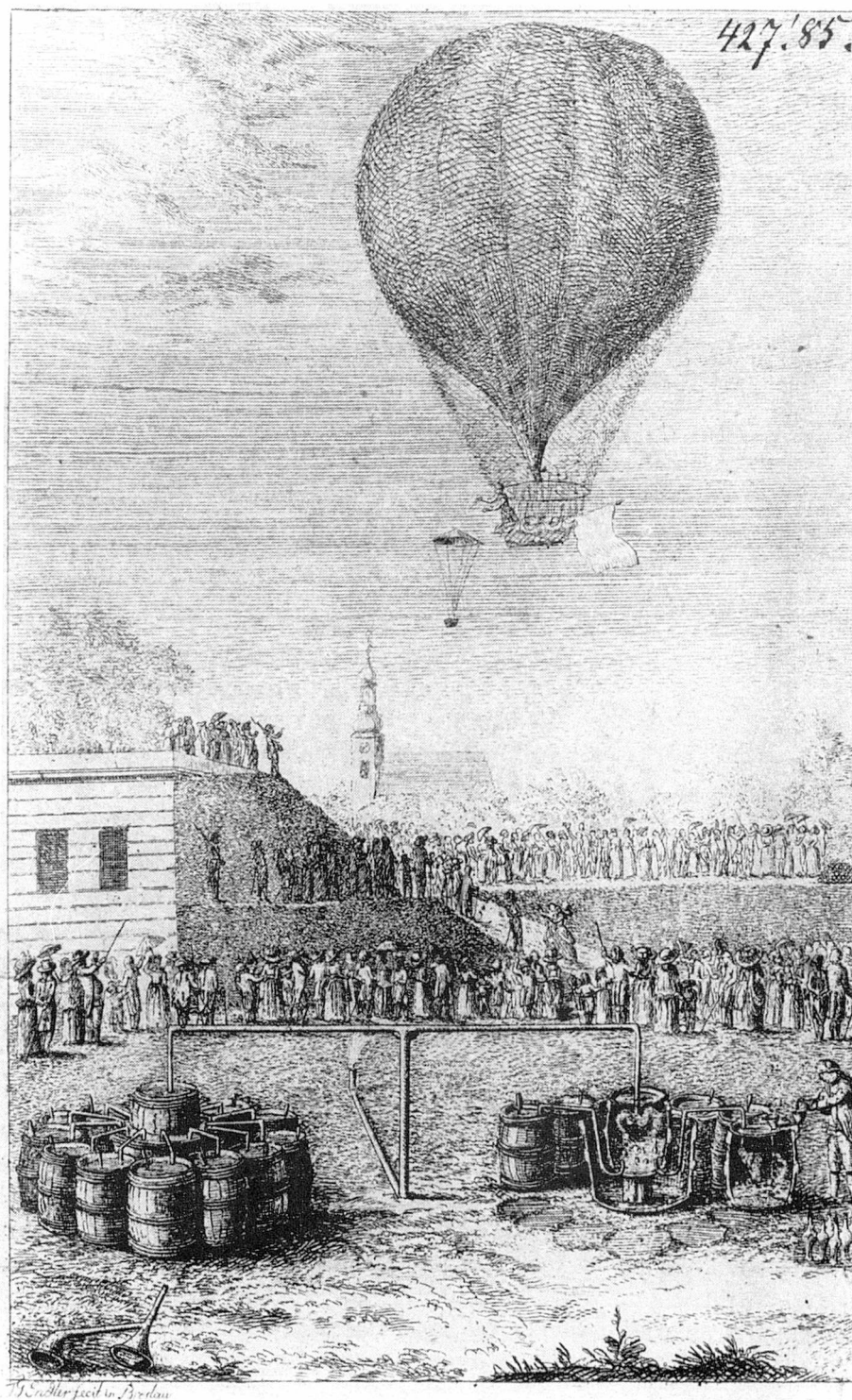
¹⁰⁵ MATWIJOWSKI, *Uroczystości...*, s. 71.

¹⁰⁶ Por. s. 40 niniejszej pracy.

¹⁰⁷ MENZEL, *Topographische...*, s. 162, 705, 706.

Il. 41. 27 V 1789 r. zaprezentował we Wrocławiu swoje umiejętności Jean Pierre Blanchard (1753–1809), francuski pionier aeronautyki, wynalazca spadochronu, wslawiony udanym przelotem nad kanałem La Manche (z J. Joffriessem, 1785 r.), a później do Stanów Zjednoczonych (1793 r.).

Wzlot balonu Jeana Pierre'a Blancharda we Wrocławiu w 1789 r. Grafika F.G. Endlera, pocz. XIX w.

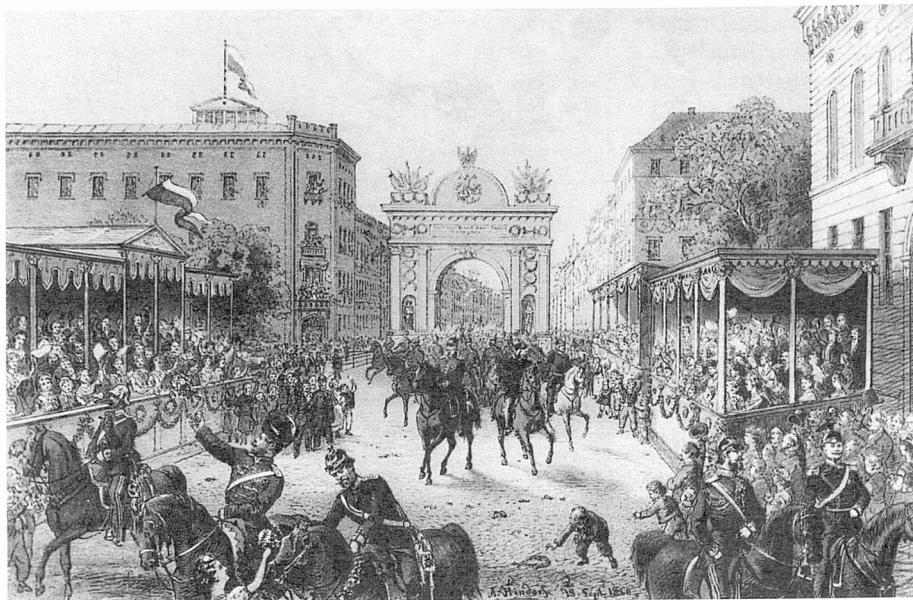

Istotną rolę w rozrywkowym życiu miasta odgrywały również wydarzenia jednostkowe. Organizacja niektórych z nich wymagała szczególnych, nierzadko budowlanych inwestycji. Do grupy tej należał m.in. przylot balonem Jeana Pierre'a Blancharda, który 27 maja 1789 r. wylądował na terenie wewnętrznej części szanca, między katedrą a Bramą Fryderyka, gdzie wzniesiono amfiteatralną trybunę dla widzów. Prezentacja balonu odbyła się w małej sali reductowej, mieszczącej się w gospodzie *Zum Blauen Hirsch* (ul. Oławska 7)¹⁰⁸.

¹⁰⁸ MENZEL, *Topographische...*, s. 925.

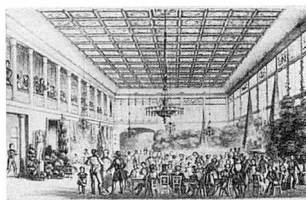
Il. 42. Niewątpliwą atrakcją stanowiły wizyty kolejnych władców. Towarzyszyły im uroczyste wjazdy, defilady, pokazy, przyjęcia i zabawy. W kawiarniach, zajazdach, salach do tańca, teatrach i *établissements* przyjazdy króla wpływały na znaczne ożywienie kontaktów towarzyskich.

Wjazd króla Wilhelma I i arcyksięcia Fryderyka Wilhelma do Wrocławia od strony ul. Świdnickiej, 18 września 1866 r. Grafika A. Hindorfa, ok. 1882 r.

Żadna z wymienionych rozrywek i atrakcji nie mogła jednak na dłużej odwrócić uwagi mieszkańców Wrocławia od coraz dotkliwiej przez wszystkich odczuwanej uciążliwości życia w mieście-twierdzy.

Mająca swe romantyczne (ale także w tym wypadku higieniczne) źródło tęsknota za naturą i świeżo rozbudzona potrzeba dostępu do sztuki, połączone z pierwotnym instynktem zabawy, wpłynęły na rosnące powodzenie i nieustający przez cały wiek XIX rozwój przedsięwzięć, które takich atrakcji dostarczały, tzn. *établissements*.

8. Wrocławskie wielofunkcyjne obiekty rozrywkowe i rekreacyjne oraz ich wpływ na rozwój *établissements*

Na wczesnej recepcji i ogromnej popularności idei wielofunkcyjnego, publicznego zespołu rozrywkowo-rekreacyjnego typu *établissement* zaważyła, jak można sądzić, sięgająca XVII w. tradycja innych, pełniących wiele zadań obiektów, a mianowicie sal do gry w piłkę oraz szkół szermierczych. Ważną inspiracją wydają się także, wzorowane na zespołach zdrojowych z jednej strony, a na antycznych termach z drugiej, pochodzące z przełomu XVIII i XIX w., prywatne zakłady kąpielowe.

8.1. Domy do gry w piłkę (*Ballhäuser*)

Wznoszono je w wielu miejscach Europy. Szczególnie popularne były na terenie Niemiec, gdzie, wraz z zamkowymi scenami teatralnymi, przygotowały grunt dla formy zrealizowanej w pełni w tzw. teatrze dworskim. *Ballhäuser*, jak je w Niemczech nazywano, były budynkami przeznaczonymi głównie do gry w piłkę¹⁰⁹. Powszechnie wykorzystywano je także do organizacji balów i przedstawień teatralnych. Powstawały one w zespołach związanych z rezydencjami¹¹⁰ (także na terenie większych miast) jako ogólnie dostępne obiekty. Ich wznoszeniem zajmowali się na terenie Niemiec budowniczowie, zwani *Ballmeistrami*. Budynki niemieckich *Ballhäuser* zakładano na planie wydłużonego prostokąta o wymiarach 9,5 na 28 m i wysokości sięgającej 5 m. W jednoprzestrzennych wnętrzach tych obiektów umieszczano zazwyczaj dwie wąskie galerie, towarzyszące krótszemu i dłuższemu bokowi. Służyły one jako miejsca dla publiczności. Płaskie podłogi *Ballhäuser* wykładano kamiennymi płytami¹¹¹. W XVII i XVIII w. dość powszechnie przebudowywano *domy do gry w piłkę* na sceny teatralne¹¹².

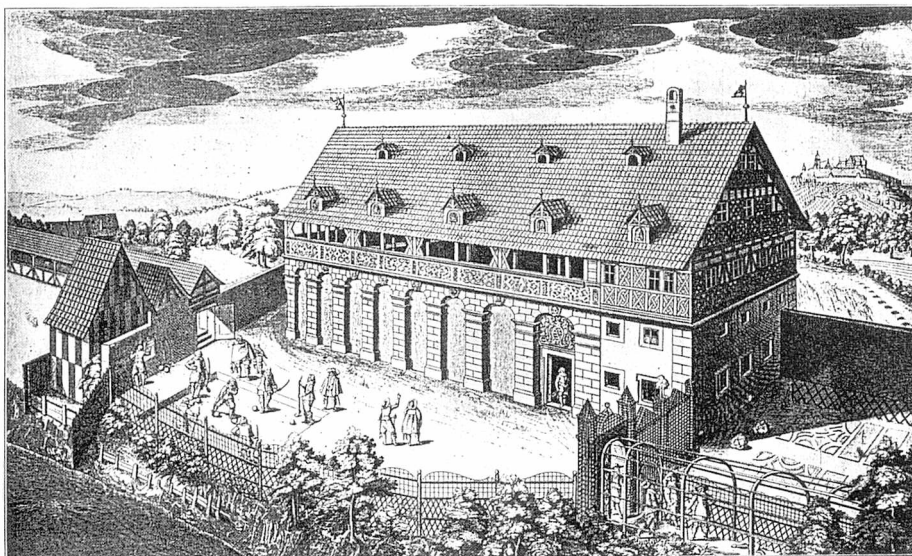
Kronikarskie opracowania dotyczące Wrocławia informują o istnieniu w mieście i na przedmieściach trzech domów do gry w piłkę. Pierwszy z nich

¹⁰⁹ W Niemczech była to głównie piłka kopana, na terenie Francji tenis.

¹¹⁰ Wśród nich najbardziej znane to paryskie *Jeu de Paume de l'Etoile* (na terenie ogrodu Tuileries), sala do gry w piłkę w Wersalu, a w Niemczech sala w zamku *Friedenstein* k. Gotha.

¹¹¹ Za: VOGELSANG, *Theaterbau...*, s. 34, który powołuje się na publikację: Wilhelm STREIB, *Geschichte des Ballhauses* [w:] *Leibesübung und körperliche Erziehung*, 1935, nr 18–20.

¹¹² Wiele z nich dało początek pierwszym teatrom publicznym. Przykładów takich adaptacji dostarczają m.in. paryskie *Jeu de Paume de l'Etoile* (przebudowana w XVII w.) i *Ballhaus* w Koburgu (adaptacja w 1764 r.). O popularności tego rodzaju zabiegów, dokonywanych na innych obiektach, świadczy najdobitniej przykład pierwszego niemieckiego teatru publicznego, powstałego w 1641 r. w Ulm i będącego wynikiem przebudowy Domu Bednarzy, dokonanej przez Josepha Furttenbacha.

Das alte Ballhaus in Coburg.

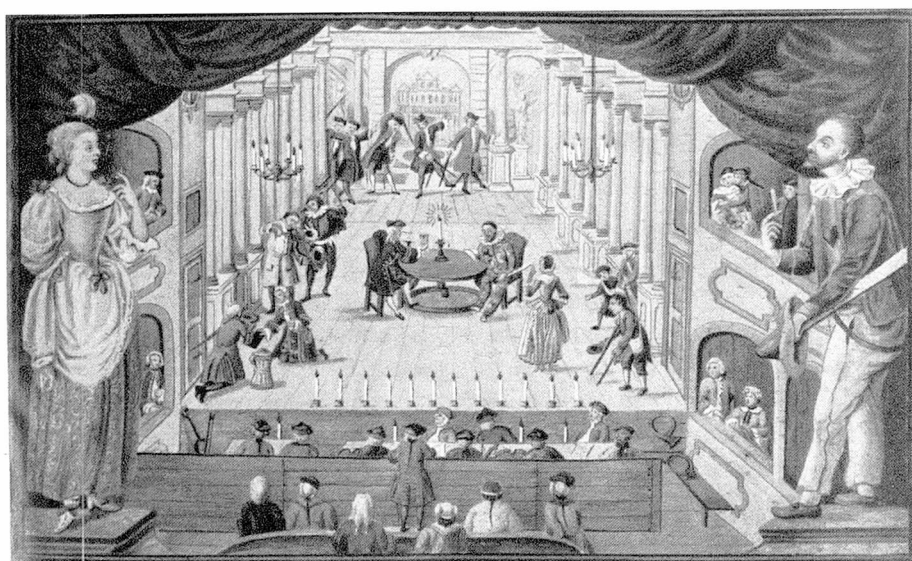
Wiedigen, Geschichte der Theater Deutschlands.

(Nach einem Bilde von Johann Dürer aus dem Jahre 1632.)

Ernst Brenäcker, Berlin.

Il. 43. W sąsiedztwie domów do gry w piłkę zakładano często, wyposażone w altany i trejaże, ozdobne ogródki oraz niewielkie boiska, służące grze na wolnym powietrzu.

Ballhaus w Koburgu, przebudowany w 1764 r. na teatr

Il. 44. Wygląd części przebudowanego na teatr wnętrza Ballhausu zachowała ilustracja z pamiętnika Jänisch, wykonana w 1745 r. przez J. G. Wagnera. Przedstawia ona głęboką, wyposażoną w pięć par kulis scenę, poprzedzoną usytuowanym na poziomie parteru miejscem dla orkiestry. Po obu jego stronach są widoczne dwie kondygnacje łóż.

Przedstawienie tzw. *Schmarotzekomödie*, zatytułowane *Die beiden Gleichzu*, na scenie Ballhausu

powstał na terenie Ołbina¹¹³ i można (hipotetycznie) dopatrywać się jego związków z jednym z pierwszych wrocławskich *établissements*, powstałym w tym miejscu pod koniec XVIII w., a mianowicie *Prinz v. Preussen*. Drugi wybudowano przy Albrechtstrasse (ul. Wita Stwosza) i wiadomo o nim jedynie, że został rozebrany po pożarze w 1703 r. Ostatni z wymienionych powstał w 1677 r. na terenie Nowego Miasta przy Breitgasse 35 (ul. Purkyniego). Jego twórcą był, przybyły z Brandenburgii, elektorski *Ballmeister* Izaak Bion. Z materiałów źródłowych wynika, że od początku istnienia tego domu przewidziano dlań kilka funkcji. Służył grze w piłkę (kopaną, tzw. *Ballschlagen*) i za ujeżdżalnię koni. Wiadomo też, że wielokrotnie wykorzystywano budynek do wystawiania sztuk teatralnych. Jako pierwsze występowały w nim amatorskie zespoły lokalne oraz trupy przyjeżdżające do Wrocławia na gościnne

¹¹³ Data wzniesienia tego obiektu nie została ustalona; jego fundatorem był hrabia v. Herberstein. Por. VOGELSSANG, *op. cit.*, s. 34, a także Gottfried Ephraim Ludwig ABT, *Beyträge zur Geschichte des Theaters in Breslau* [w:] „Schlesische Provinzialblätter”, Breslau 1798, s. 548; MENZEL, *Topographische...*, s. 860.

występy¹¹⁴. W tym czasie wewnątrz domu przedstawiało się surowo, nie miało ani galerii, ani stałej sceny¹¹⁵.

Zamiar zaproszenia do Wrocławia pierwszego włoskiego zespołu operowego zaowocował, podjętą w 1725 r., adaptacją sali do gry w piłkę na obiekt teatralny, stwarzający warunki do wystawiania przedstawień. W przekształconym budynku otwarto w 1727 r. pierwszy we Wrocławiu teatr miejski, będący zarazem jednym z najwcześniejszych takich obiektów w środkowej części Europy¹¹⁶. Był on czynny, z krótkimi przerwami, do 1773 r.¹¹⁷

8.2. Szkoły szermiercze (*Fechtschulen*)

Mniejsze znaczenie, choć z pewnością warte odnotowania, mogła mieć działalność innych wielofunkcyjnych obiektów, a mianowicie szkół szermierczych. Tradycja walk szermierczych sięga we Wrocławiu średniowiecza. Miały one charakter pokazów publicznych i były prezentowane w różnych miejscach, m.in. w sali ratuszowej i domu *Der grüne Baum* przy Ketzerberg (Górka Kacerska, dzisiejszy plac Dominikański). Towarzyszyły także rozmaitym uroczystościom, m.in. zaślubinom możnych i wjazdom dostojników. Tego rodzaju pokazy odbywały się w zamku książęcym, na dworze biskupim, w klasztorze św. Wincentego oraz konwikcie św. Józefa, gdzie znajdowała się sala szermiercza.

Pierwszą wrocławską szkołę szermierczą założono w 1600 r., w kamienicy *Der goldener Adler*, mieszczącej się przy Carlstrasse 27 (ul. Kazimierza Wlk.)¹¹⁸, zwanej odtąd *Fechtschule*. Znajdował się tam żydowski zajazd i gospoda, która składała się z sali zaopatrzonej w galerię dla widzów i obszernego dziedzińca¹¹⁹. Oprócz pojedynków na miecze, sztylety i rapiery organizowano na nim walki zwierząt¹²⁰ oraz inne tego rodzaju widowiska¹²¹.

Członkowie szkoły szermierczej byli podzieleni na dwie, walczące ze sobą gildie. Jedna z nich nazywała się *Federfechter*, druga *Kloppfechter* (zwana

¹¹⁴ Wiadomo, że w końcu XVII w. zainstalowano w budynku prowizoryczną scenę. Występowały na niej wędrownie grupy niemieckie (Velten, Haacke, Hilverding, Hoffmann). VOGELSANG, *Theaterbau...*, s. 35.

¹¹⁵ *Ibidem*.

¹¹⁶ Adaptacji *Ballhausu* patronował specjalny komitet. Wśród jego członków znaleźli się m.in. biskup Wrocławia Franz Ludwig v. Neuburg i hrabia Johann Anton v. Schaffgotsch. Maszynownię i scenę teatru przygotował weneccjanin Bernardo Canale. Por. MENZEL, *Topographische...*, s. 860, 861.

¹¹⁷ W latach 1741–1742, po zajęciu miasta przez wojska pruskie, budynek *Ballhausu* został zarekwirowany i zaadaptowany na magazyn mąki i prowiantu.

¹¹⁸ Budynek frontowy tego zespołu, mocno przebudowany, stoi do dziś. Jego pierwotny wygląd przekazuje grafika J. D. Schleuena z 1751 r., reprodukowana w artykule Martina ENGELA, *Die Städtebauliche Einbindung des Breslauer Schlosses...* [w:] Architektura Wrocławia, 1995, t. 2, s. 196.

¹¹⁹ Za dziedzińcem służącym celom widowiskowym znajdował się drugi, o charakterze gospodarczym.

¹²⁰ Walki te, zwane *Tierhetzen*, budziły liczne sprzeciwy z powodu ich okrutnego, krwawego przebiegu. Szkoła szermiercza nie była jedynym miejscem, gdzie organizowano walki zwierząt. W 1647 roku urządzono w miejskiej jatce pojedynek między wołem a niedźwiedziem. MATWIJOWSKI, *Uroczystości...*, s. 176.

¹²¹ W zabudowaniach *Fechthof* w Norymberdze działał w poł. XVII w. tzw. *Comedienhaus*. Por. BERTHOLD, *Historia teatru...*, il. 276.

Il. 46. W przebudowanym w 1876 r. i poddanym powojennemu (po 1945 r.) remontowi budynku dawnej szkoły szermierczej mieszczą się obecnie sklepy i biura. Stan z 2000 r.

także *Marxbrüder*). Naukę prowadzili mistrzowie, a uczniami byli głównie młodzi czeladnicy. Od 1606 roku działalność szkoły szermierczej regulowały przepisy miejskie. W 1635 roku powstała we Wrocławiu druga szkoła szermiercza. Założył ją książę oleśnicki Wenzel w swoim pałacu przy ul. Wita Stwosza.

Wielkiej popularności imprez urządzanych w szkołach szermierczych (gustowało w nich także wrocławskie duchowieństwo) przysparzało ich antyczne – jak sobie wyobrażano – powinowactwo z zawodami olimpijskimi w Grecji i walkami gladiatorów w Rzymie¹²².

Popularność tych, nierzadko krwawych¹²³ i okrutnych widowisk wygasła w 2. poł. XVIII w.

8.3. Zakłady kąpielowe (*Badeanstalten*)

W pierwszym rozdziale niniejszej pracy zwrócono już uwagę na rolę antycznych inspiracji w tworzeniu ogrodowych zespołów rozrywkowych nowożytnej Europy¹²⁴. Jednym z miejsc, w których dokonało się przeniesienie antycznych idei i rozwiązań formalnych były powstające w miastach, począwszy od 2. poł. XVIII w., prywatne kompleksy kąpielowe. Wyraźnie podkreślane pokrewieństwo z rzymskimi termami zaowocowało tworzeniem luksusowo wyposażonych obiektów, które oferowały bogaty zakres usług o charakterze rekreacyjnym.

Historia łaźiebnictwa sięga we Wrocławiu co najmniej początków XIV w. Działało wtedy siedem łaźni, przy czym sześć z nich stanowiło własność miasta, a opłaty wnoszone za kąpiele zasilaly jego kasę. Cztery łaźnie wzniesiono po wewnętrznej stronie bram: Świdnickiej, Mikołajskiej, Odrzańskiej i Oławskiej. Korzystały one z wody płynącej tzw. Starą Oławą. Kolejne dwie umieszczono na terenie Nowego Miasta i Wyspy Piaskowej¹²⁵. Oprócz nich działała łaźnia książęca, znajdująca się przy Odrze, naprzeciwko wyspy św. Macieja

¹²² MENZEL, *Topographische...*, s. 162.

¹²³ Nierzadkie były walki kończące się śmiertelnym zranieniem szermierza.

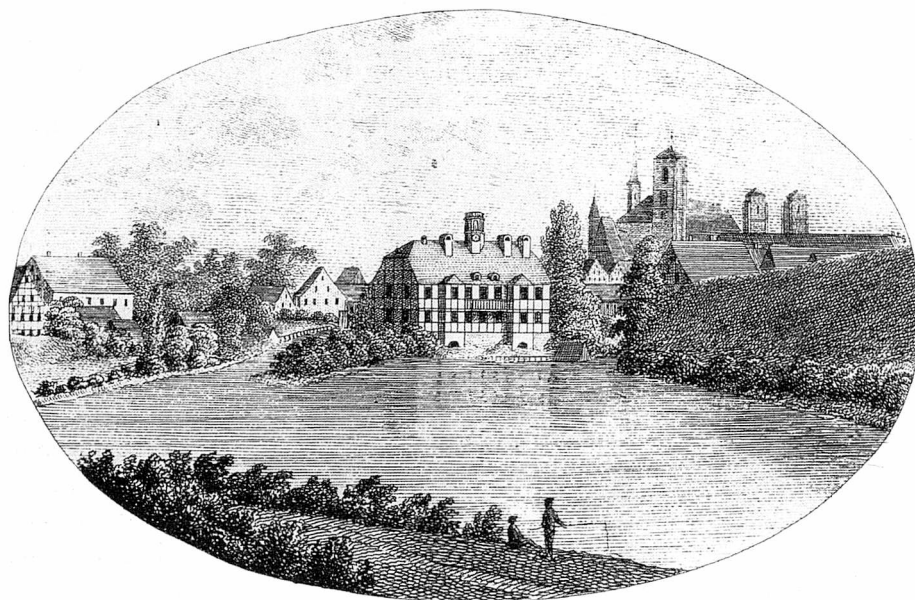
¹²⁴ Por. s. 6–8 niniejszej pracy.

¹²⁵ Ta ostatnia stanowiła własność klasztoru Augustianów.

(Tamki). Znacząca liczba łaźni działających w tym czasie świadczy o wadze, jaką przykładano do higieny. Na terenie łaźni puszczano także krew, stawiano bańki oraz strzyżono włosy. Prowadzeniem łaźni zajmowali się w tym czasie zrzeszeni w cechach łaźnienicy i, wspomagający ich zabiegami *medycznymi*, cyrulicy.

W latach 1554 i 1641 powstały dwie kolejne łaźnie, wzniesione z fundacji na rzecz ludzi ubogich, których nie było stać na ponoszenie opłat za korzystanie z łaźni miejskich. Pierwszą z nich założono z inicjatywy wikarego teatralnego Georga Tschirnera, interesującego się leczniczymi wpływami kąpieli; zarządzanie tym obiektem przejął cech karczmarzy. Inwestorką drugiej była Maria Hoppin, wdowa po byłym burmistrzu Raciborza; łaźnię tę wziął w swoją kuratelę cech sukienników. Zaprzestały one działalności około połowy XVIII w.

Najstarsze wrocławskie, nowocześnie jak na owe czasy rozwiązane, prywatne zakłady kąpielowe powstały pod koniec XVIII i na początku XIX w. Pierwszy z nich wybudowano w 1783 r. z inicjatywy poborcy podatkowego o nazwisku Prätorius, według wzorów zaczerpniętych przez niego osobiście w samym Konstantynopolu¹²⁶. Budowę zakładu prowadził cieśla Haberkern Starszy. Zakład, niszczone dwukrotnie przez powódzie (1784 i 1789 r.), został odbudowany dzięki wsparciu gen. Tauenziena i grafa von Hoyma.

Il. 47. Łaźnia Zirtzowa na Tamce w widok z mostu Odrzańskiego. Przeznaczono dla niej znacznych rozmiarów budynek, wzniesiony w konstrukcji szachulcowo-ryglowej. Widokowy balkon umieszczony został na piętrze, między dwoma ryzalitami.

Grafika F.G. Endlera, 1807 r.

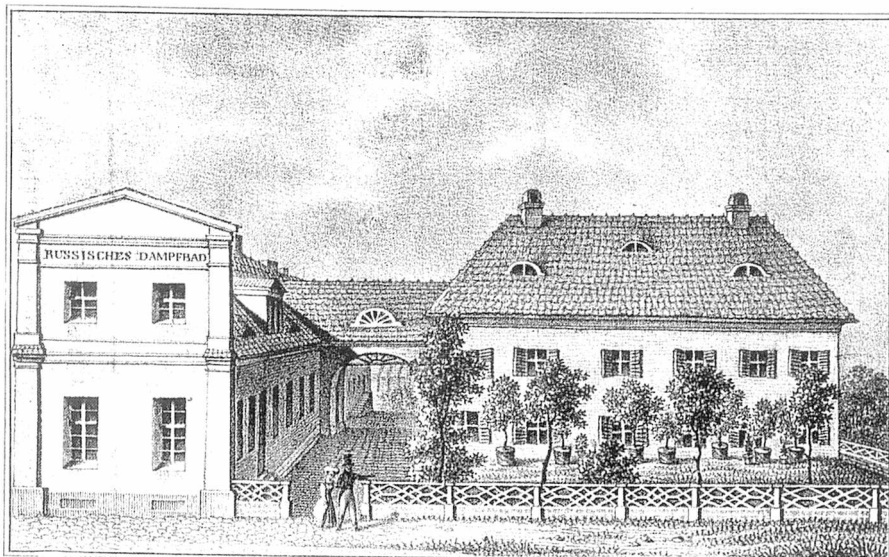
Na początku XIX wieku, na fali zainteresowań balneologią, doszło we Wrocławiu do rywalizacji między zwolennikami dwóch koncepcji leczniczego znaczenia kąpieli. Zasadnicza kwestia sporu dotyczyła pochodzenia wody (rzeczna albo źródłana) używanej do rozmaitych zabiegów. W 1802 roku, lekarz o nazwisku Jäkel, z pomocą swojego szwagra mieszczanina Nietschkego, założył łaźnię przy Zwingerstrasse 6 (ul. Teatralna)¹²⁷. Nosiła ona nazwę *Jäkelsche u. Nitschkelsche Badeanstalt*¹²⁸. Nad jej wejściem powieszono napis: *Lava. Bibe. Convalesces*. Oferowała ona nie tylko zabiegi higieniczne i leczniczą wodę do picia, lecz także bogaty program rekreacyjny.

¹²⁶ Prätorius w latach 1762–1763 podróżował do Konstantynopola jako kurier.

¹²⁷ W tym miejscu wzniesiono etapami, w latach 1895–1928, budynki łaźni miejskiej, istniejące i funkcjonujące do dzisiaj.

¹²⁸ MENZEL, *Topographische...*, s. 162.

Il. 48. Łaźnia Kellera przy ul. Traugutta, zwana *Russisches Dampf-Bad*, była pierwszą w mieście łaźnią parową, niezwiązaną z rzeką. Założył ją w 1826 r. nadporucznik Keller, wzorując się na łaźni Pochhammera w Berlinie. Wielkie powodzenie zakładu, przeznaczonego początkowo tylko dla mężczyzn, zaowocowało rozbudową o pomieszczenia dla pań. Grafika nieznanego autora, 1830 r.

Russische Dampf = Bäder

Kloster-Strasse No 80 in Breslau

Lith. von A. Grosse in Breslau

Drugi zakład kąpielowy, którego właścicielem był lekarz wojskowy Friedrich Zirtzow¹²⁹, wzniesiono na terenie wyspy zwanej Tamką¹³⁰. Położenie takie dawało możliwość wykorzystywania do zabiegów wody rzecznej; umożliwiało także powiązanie łaźni z ogrodem. Malownicze usytuowanie między Bramą Odrzańską, Wyspą Bielarską a mostami, stanowiące – według słów Menzla – *piękny prospekt*¹³¹, dopełniało jego atrakcyjności. W budynku głównym łaźni, poza pomieszczeniami przeznaczonymi dla różnego rodzaju kąpiele (ciepłe, zimne, łaźnia parowa), umieszczono na pierwszym piętrze obszerny pokój (z widokowym balkonem), w którym oddawano się dyskusjom i lekturze. Budynkowi łaźni towarzyszyła drewniana konstrukcja zanurzona w wodzie i przykryta płótnem. Służyła ona letnim kąpielom bezpośrednio w rzece¹³². Bezpłatnie i całodobowo łaźnia ta świadczyła usługi żołnierzom, a także pacjentom szpitali Wszystkich Świętych i Bonifratrów. W 1814 roku Zirtzow stał się właścicielem kolejnego zakładu kąpielowego, przeznaczonego głównie dla żołnierzy i wzniesionego na terenie Kępy Mieszczańskiej według projektu Carla G. Geisslera.

Wyraźne związki *établissements* z łaźniami potwierdzają przykłady dwóch kolejnych zakładów kąpielowych, a mianowicie pochodzącego sprzed 1828 r. *Diana Bad*¹³³ przy Stadtgraben 8 (ul. Podwale) oraz łaźni Kellera, wzniesio-

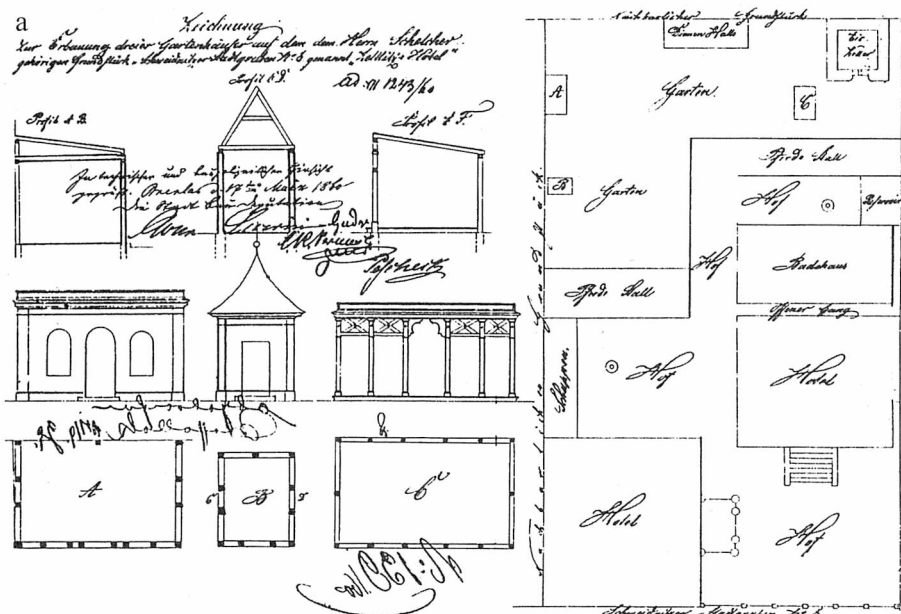
¹²⁹ Friedrich Zirtzow podpisywał się następująco: *Dr. der Philosophie, Medizin, Chirurgie, Königlische Hofrath, Proffesor der Geburtshülfe, öffentlicher Lehrer der Geburtshelfer, und Hebammen des Königl. Breslauischen Cammer-Departements*. Był on założycielem w 1793 r. pierwszego we Wrocławiu szpitala dziecięcego. Friedrich ZIRTZOW, *Bade-Ordnung*, Breslau 1804.

¹³⁰ Friedrich ZIRTZOW, *Zirtzowsche Badeanstalten*, Breslau 1814.

¹³¹ MENZEL, *Topographische...*, s. 851.

¹³² Pierwsze publiczne kąpielisko rzeczne urządzono przy Wyspie Bielarskiej w 1817 r. Zostało ono z czasem przekształcone w *Kallenbachsche Badeanstalt*.

¹³³ Pojawia się on po raz pierwszy na planie Wrocławia z 1828 r., sporządzonym przez G. Schuberta. Zakład ten wraz z łaźnią wzniesioną w 1826 r. przy Klosterstrasse 80 (ul. Traugutta) posiadał w swojej ofercie modną wówczas, rosyjską łaźnię parową. Johann WENDT, *Über die Bedeutung und Wirkung der russische Damfbäder*, Breslau 1830.

b

Il. 49. Łaźnie miejskie i związane z nimi zespoły ogrodowe przyczyniły się do przeniesienia form charakterystycznych dla budownictwa uzdrowskiego na teren *établissements*: a) plan sytuacyjny i projekty pawilonów ogrodowych zakładu kąpielowego Diana Bad, Schweidnitzer Stadtgraben 8 (ul. Podwale), b) uzdrowisko w Starej Wodzie

nej w 1826 r. przy Klosterstrasse 80 (ul. Traugutta). Oba obiekty wchodziły w skład modnej od lat 20. XIX w. grupy rosyjskich łaźni parowych. Należy do nich dołączyć jeden ze znakomitszych w mieście, interesująco przebudowany w 1865 r., *Kroll'sche Bade Anstalt*, mieszczący się przy Werderstrasse 2/3 (ul. Księcia Witolda)¹³⁴. W ich rozwiązaniu uderza znaczne podobieństwo do ogrodowych zespołów rozrywkowych, z tą różnicą, że miejsce z przepychem ozdobionych¹³⁵ i wyposażonych budynków łaźniowych (wytworne wnę-

¹³⁴ W drugim przypadku łącznikiem bezpośrednim stała się osoba pierwszego właściciela łaźni, Josefa Krolla, będącego jednocześnie twórcą najsłynniejszego z wrocławskich *établissements* – *Kroll'sche Wintergarten*. Szerszą prezentację tego zespołu zawarto na s. 140–147 niniejszej pracy.

¹³⁵ Łaźnię Krolla ozdobiono polichromiami, złoceniami, sztukateriami, mauretańskimi łukami, szklanymi kopułami. W głównym budynku założenia znalazł się też – najprawdopodobniej pierwszy w mieście – kryty basen, umieszczony na drugiej kondygnacji, oraz sala do gry w bilard i winiarnia. Projekt przebudowy łaźni wykonali mistrz murarski Westphalen i cieśla Wiemann. W ogrodzie towarzyszącym budynkowi łaźni umieszczono altanę i pijalnię. Por. „Schlesische Provinzialblätter”, 1865, s. 176, 177; ABMW,teczka nr 4792.

trza wyposażone w bogate meble, dywany), przeznaczonych na różnorakie zabiegi wodne i wygodny po nich odpoczynek, zajęły sale gastronomiczno-widowiskowe.

W bliskości łaźni znajdowały się zazwyczaj hotele¹³⁶, restauracje, winiarnie, sale do bilardu, atelier fotograficzne. W zakomponowanych starannie ogrodach umieszczano pawilony, kolumnady, hale spacerowe, altany i ciepłarnie. W pełni uzasadnione wydaje się być zatem określenie, jakiego użył żurnalista „Schlesische Provinzialblätter”, charakteryzując łaźnię Krolla jako *Bade-Etablissement*.

Do lat 80. XIX w. liczba łaźni wzrosła do ponad trzydziestu; były wśród nich rzeczne, wannowe i parowe (rosyjskie i rzymskie)¹³⁷. Należały one do obiektów prywatnych, a usługi przez nie świadczone były płatne. W latach 80. XIX w. zaczęto wznosić łaźnie miejskie przeznaczone dla uboższych mieszkańców Wrocławia¹³⁸. Zachowały one wielofunkcyjny charakter. W programie nowych zakładów kąpielowych pojawiły się kryte pływalnie¹³⁹. Zredukowano natomiast ogrody, a wraz z nimi całą ogrodową infrastrukturę.

8.4. Obiekty handlowo-magazynowe

Schmetterhäuser

Dla wyjaśnienia rodowodu wrocławskich *établissements* została wysunięta przez Bożenę Grzegorzczuk¹⁴⁰ teza o znaczeniu, jakie odegrały pomieszczenia obiektów handlowo-magazynowych, wchodzących w skład bloków śródmiejowych, *Schmetterhäuser*¹⁴¹. Teza ta została oparta na przykładach zaczerpniętych poza Wrocławiem, a mianowicie w Głogowie, Brzegu, Świdnicy i Legnicy. Z zestawienia danych historycznych dotyczących wzmiankowanych obiektów, pochodzących z wymienionych miast, wynika, że pierwsze przekazy poświadczające wykorzystanie *Schmetterhäuser* do innych – poza merkantylnymi – celów, a mianowicie na występy zespołów teatralnych, sięgają lat 40. XVIII w.¹⁴² (w tym czasie we Wrocławiu działał już *Teatr Miejski*), a zdecydowana większość dotyczy 2. połowy tego wieku¹⁴³. Do wcześniejszych wyjątków na terenie Śląska należały jedynie *Schmetterhäuser* z Legnicy¹⁴⁴ oraz Ząbko-

¹³⁶ Budynek hotelowy (*Hôtel Zetlitz*) towarzyszył od 1846 r. łaźni *Diana Bad*.

¹³⁷ Obok łaźni Kallenbacha wzniesiono w 1839 r. pierwszą we Wrocławiu salę gimnastyczną. Iwona BINKOWSKA, *Wrocławskie zakłady kąpielowe* [w:] *Architektura Wrocławia*, 1998, t. 4, s. 286.

¹³⁸ Pierwszym w tej grupie był zakład kąpielowy przy Werderstrasse (ul. Księcia Witolda), 1894 r.; następnie łaźnie przy: An den Teichäckern, Elferplatz, Friedrich Wilhelm Strasse, Zwingerstrasse (ulice Sucha, Orłąt Lwowskich, Legnicka i Teatralna).

¹³⁹ Posiada je do dzisiaj łaźnia przy ul. Teatralnej (tzw. Wrocławskie Zakłady Kąpielowe).

¹⁴⁰ GRZEGORCZYK, *Theatre and...*, s. 116, 117.

¹⁴¹ Odpowiednikami niemieckich *Schmetterhäuser* były polskie smatruzy (terminem tym posługuje się Olgierd Czerner w swojej pracy poświęconej wrocławskiemu Rynekowi), mieszczące się na wyższych kondygnacjach Sukiennic, przeznaczone dla iglarek, kaletniczek, paśniczek, które *przy handlu swoje rozprawy wiodły, prawdziwy sejm niewieści, przezwany tak od gadania* (niem. *Schmettertn*). Por. Olgierd CZERNER, *Rynek wrocławski*, Wrocław 1976, s. 27–28; Aleksander BRÜCKNER, *Encyklopedia staropolska*, t. 2, Warszawa 1990, s. 512.

¹⁴² W Świdnicy w 1740 r.

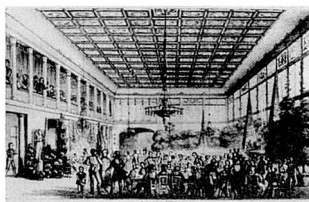
¹⁴³ Głogów – 1774 r., Brzeg – 1775 r., Legnica – 2. poł. XVIII w.

¹⁴⁴ Salę *Schmetterhaus*, używaną m.in. do ćwiczeń szermierczych i nauki polowania, zaczęto, począwszy od 1592 r., wykorzystywać do organizacji różnych imprez (bale, widowiska).

wie¹⁴⁵. Nie znajdujemy natomiast żadnej informacji wskazującej na wykorzystanie wrocławskiego *Schmetterhaus* do innych, poza handlowymi, celów. Jego parter pełnił rolę wyłącznie handlową, na pierwszym piętrze natomiast znajdował się magazyn¹⁴⁶. Przyczyn takiego stanu rzeczy należy upatrywać, jak można sądzić, w braku potrzeby rozszerzania funkcji tego budynku. Wpłynęły na to, między innymi, sięgająca XVI w. popularność tzw. *Haustheater*, wielofunkcyjność domów do gry w piłkę i szkół szermierczych oraz, a może przede wszystkim, wczesne powstanie *Teatru Miejskiego*. Zważywszy ponadto na zdecydowanie młodszy, czerpiący w wielu wypadkach z wrocławskich inspiracji, rodowód najwcześniejszych *établissements* powstałych w miastach śląskich (jeden z pierwszych – legnicki *Sommertheater im Wintergarten* powstał dopiero w 1852 r.), można, jak się wydaje, całkowicie wykluczyć wpływ działalności *Schmetterhäuser* na powstanie wrocławskich (a nawet śląskich) *établissements*.

¹⁴⁵ Budynek ten, nie wymieniony przez Bożenę Grzegorczyk, służył od 1580 r. m.in. jako tzw. *Spielort* dla wędrownych trup teatralnych. Por. VOGELSANG, *Theaterbau...*, s. 117.

¹⁴⁶ Menzel pisze o nim dosłownie: *...auf der oberen Stocwerken haben die Kaufleute Waarenmagazin*. Por. MENZEL, *Topographische...*, s. 136. Do handlowo-magazynowej ograniczył funkcję wrocławskiego *Schmetterhaus* O. Czerner, powołując się przy tym na opracowanie Steina. Por. CZERNER, *Rynek...*, s. 27–28, 30; Rudolf STEIN, *Der Grosse Ring zu Breslau*, Breslau 1935.

9. Typologia wrocławskich *établissements*

Większość ogrodowych zespołów rozrywkowych powstałych we Wrocławiu wyrosła na bazie istniejących karczem, kawiarni i towarzyszących im biesiadnych ogródków (tzw. *Lustgärten*). Początek procesu przekształcania wymienionych lokali w *établissements* przypadł na koniec XVIII w.¹⁴⁷ Wydaje się, że przebiegał on jednocześnie z powstaniem pierwszego we Wrocławiu rozrywkowego ogrodu ludowego¹⁴⁸. O pojawieniu się, począwszy od poł. XIX w., trzeciego rodzaju *établissements* zadecydowały przeobrażenia, jakim uległa (po zmianach społecznych zapoczątkowanych wydarzeniami Wiosny Ludów) działalność wielu stowarzyszeń posiadających własne, najczęściej związane z ogrodami, siedziby. Ich dawna hermetyczność i wyraźnie ograniczony krąg potencjalnych członków wzmacniały miłe poczucie elitarności. Powstawanie, począwszy od poł. XIX w., wielu bardzo rozmaitych i szeroko adresowanych towarzystw, korzystających z okazjonalnej gościny różnych lokali, wyraźnie ten powab nadwerżyło. Wynikiem tej przemiany stało się coraz powszechniejsze udostępnianie przez stowarzyszenia własnych siedzib i rozszerzanie oferty dotyczącej ich działalności. Doprowadziło to do otwarcia związanych ze stowarzyszeniami założeń i utworzenia, na bazie dawnych lokali klubowych, ogólnie dostępnych zespołów rozrywkowych.

Wymienione trzy rodzaje wrocławskich *établissements* różniły się zarówno programem funkcjonalnym, dyspozycją planu założenia, wzajemnym powiązaniem ze sobą obiektów o różnym przeznaczeniu, jak i formą, w jakiej wyrażała się ich architektura. Na dwu biegunach stały: z jednej strony – parohektarowe założenia ogrodowe, w których swobodnie, pośród naturalistycznie rozplanowanej zieleni rozmieszczano różnego rodzaju obiekty i urządzenia, z drugiej – aranżowane na terenie tylnych części działek i otoczone budynkami, pawilonami i ścianami ogniowymi sąsiednich domów, stosunkowo niewielkie przestrzenie, które wypełniano regularnie zakomponowaną zielenią.

W niniejszym rozdziale przedstawiono źródła wyróżnionych typów *établissements* oraz ich charakterystykę.

¹⁴⁷ W swoim opisie przedmieść Zimmermann wymienia pierwsze elementy rozrywkowego wyposażenia ogrodów: kręgielnie i miejsca do tańca. Por. ZIMMERMANN, *Beschreibung...*, s. 10, 11.

¹⁴⁸ Był nim *Prinz v. Preussen*, powstały ok. 1771 r. na terenie Ołbina. Wśród proponowanych przez niego atrakcji znalazły się kręgielnia, sala bilardowa, karuzela, huśtawka (tzw. *Russische Schaukel*) oraz miejsce (sala?) do tańca. Szerszy opis tego zespołu na s. 139–140.

9.1. *Etablissements* wyrosłe z idei ludowego ogrodu rozrywkowego (*Vauxhall, Prater, Volksbelustigungsgarten*)

Pomysł wykorzystania starannie zakomponowanych terenów zielonych do celów rekreacyjnych i rozrywkowych oraz przeznaczenia ich dla szerokiej publiczności został zrealizowany już w starożytności w formie gimnazjonów, term i ogrodów publicznych¹⁴⁹. Odrodził się on w średniowiecznej Europie pod postacią miejsca spotkań i zabaw dworskich, zwanego *łęką kwietną* (a także *ogrodem miłości*). Przybrał formę publicznych terenów rozrywkowo-rekreacyjnych, lokowanych poza murami wielu miast włoskich i hiszpańskich. Miejsca te miały charakter łąk spacerowych, poprzecinanych cienistymi alejami, czasem ozdobionych stawem. Nazywano je *prato* (*pratum communae*)¹⁵⁰.

Koncepcję tę podjęto na szerszą skalę u początków Europy nowożytnej, naśladując najpierw wzory włoskie. Do najsłynniejszych w XVI w. plenerowych zespołów rozrywkowych należał podlondyński *Shoreditch*, miejsce przeznaczone na ludowe zabawy i gry. Również we Wrocławiu (w XVII i XVIII w.) do organizowania wielu imprez wykorzystywano, doraźnie do tych celów przygotowywane, niezabudowane tereny Przedmieść Mikołajskiego i Świdnickiego.

Wielka popularność tego typu miejsc zaowocowała założeniem w XVII w. pierwszych ogrodów rozrywkowych, specjalnie wyposażonych i przeznaczonych dla szerszej publiczności. Był to podlondyński *Vauxhall* (obecnie dzielnica Londynu), gdzie ok. 1660 r. urządzono duży ogród, którego centralną część zajmował, wzniesiony w poł. XVIII w., amfiteatr usytuowany pośród malowniczo zakomponowanej zieleni¹⁵¹. Drugim podobnym, choć o bardziej elitarnym charakterze był zespół zwany *Ranaleigh*¹⁵².

Na kontynencie program rekreacyjno-rozrywkowy, zaprezentowany przez ogrody angielskie, rozwinął jako pierwszy podwiedeński *Prater*. Założenia na nich wzorowane naśladowano także w innych miejscach Europy, m.in. w Warszawie, gdzie w okolicach dzisiejszej ul. Foksal¹⁵³, w latach 1660–1859 znajdował się *ogród wesółych zabaw publicznych i wieczornych ogni sztucznych*¹⁵⁴.

Najtrafniejszą definicję foksalu¹⁵⁵ podał Stanisław Sierakowski, który napisał: *Jest to miejsce za miastem obszerne, w którym różnego gatunku budynki po różnych miejscach porozstawiane, niemniej miejsca same różnym*

¹⁴⁹ Poza wspomnianymi (we wstępie) Grecją i Rzymem, słynne rekreacyjno-rozrywkowe ogrody znajdowały się m.in. w Aleksandrii (*Musejon*) i w Antiochii. Por. MAJDECKI, *Ogrody...*, s. 41.

¹⁵⁰ Określenie to utrwaliły nazwy później powstałych zespołów – wiedeńskiego *Prateru* i madryckiego *Prado*. Por. też s. 8 i przypis 9.

¹⁵¹ Wyposażenie ogrodu, iluminowanego 1500 latarniami i lampionami, dopełniały różnego rodzaju pawilony i altany.

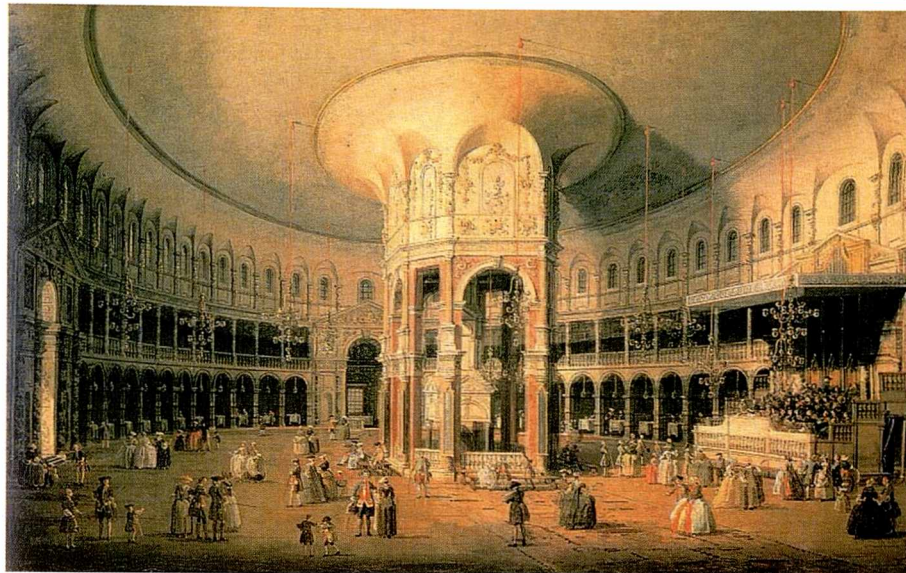
¹⁵² Zofia LIBISZOWSKA, *Życie polskie w Londynie w XVIII w.*, Warszawa 1972, s. 30, 31. Za wskazanie tej książki uprzejmie dziękuję Pani prof. Barbarze Stepniewskiej.

¹⁵³ Zygmunt Gloger cytuje Franciszka Jezierskiego, który napisał: *Foksal, słowo angielskie, i przeto nie wiem jak ma się rozumieć w swym brzmieniu, oznacza się tym wyrazem w Warszawie ogród, ogień i ludzie i to wszystko czyni zabawę wieczorną, składającą się z widoku i przechadzki*. Zygmunt GLOGER, *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. 2, Warszawa 1974, s. 160, 161; Franciszek JEZIERSKI, *Niektóre wyrazy*, b.m., 1791.

¹⁵⁴ Władysław KOPALIŃSKI, *Słownik mitów i tradycji kultury*, Warszawa 1985, s. 289.

¹⁵⁵ Termin ten powstał przez spolszczenie angielskiej nazwy *Vaux-Hall*. Dotyczył ogrodu przy pałacu Czapskich w Warszawie. Jego nowy właściciel, bankier Fryderyk Kabryt, zamienił ogród w 1776 r. w miejsce zabaw publicznych; zwano je na wzór londyński foksalami. Na zabawach organizowanych przez Kabrytę nierzadko gościł król Stanisław August.

Il. 50. Ogród *Renaleigh* założono w 1690 r. na terenie podlondyńskich Kensington i Chelsea. W 1742 r. udostępniono go szerokiej publiczności. Największą atrakcją ogrodu była tzw. *Rotunda*, wzniesiona według projektu W. Jonesa. Jej centralną część zajmowało podium dla orkiestry, wokół którego spacerowali przybyli do ogrodu goście. Założenie zostało rozebrane w 1805 r. i przeznaczone pod budowę Royal Hospital. Wnętrze *Rotundy*, obraz pędzla B.B. Canaletta, 1754 r.

Il. 51. Jeden z bardziej znanych wiedeńskich ogrodów rozrywkowych typu *Volksbelustigungsgärten*, zw. *Tivoli*. Na pierwszym planie zjeżdżalnia z wagonikami na kółkach. Grafika F. Wolfa, 1833 r.

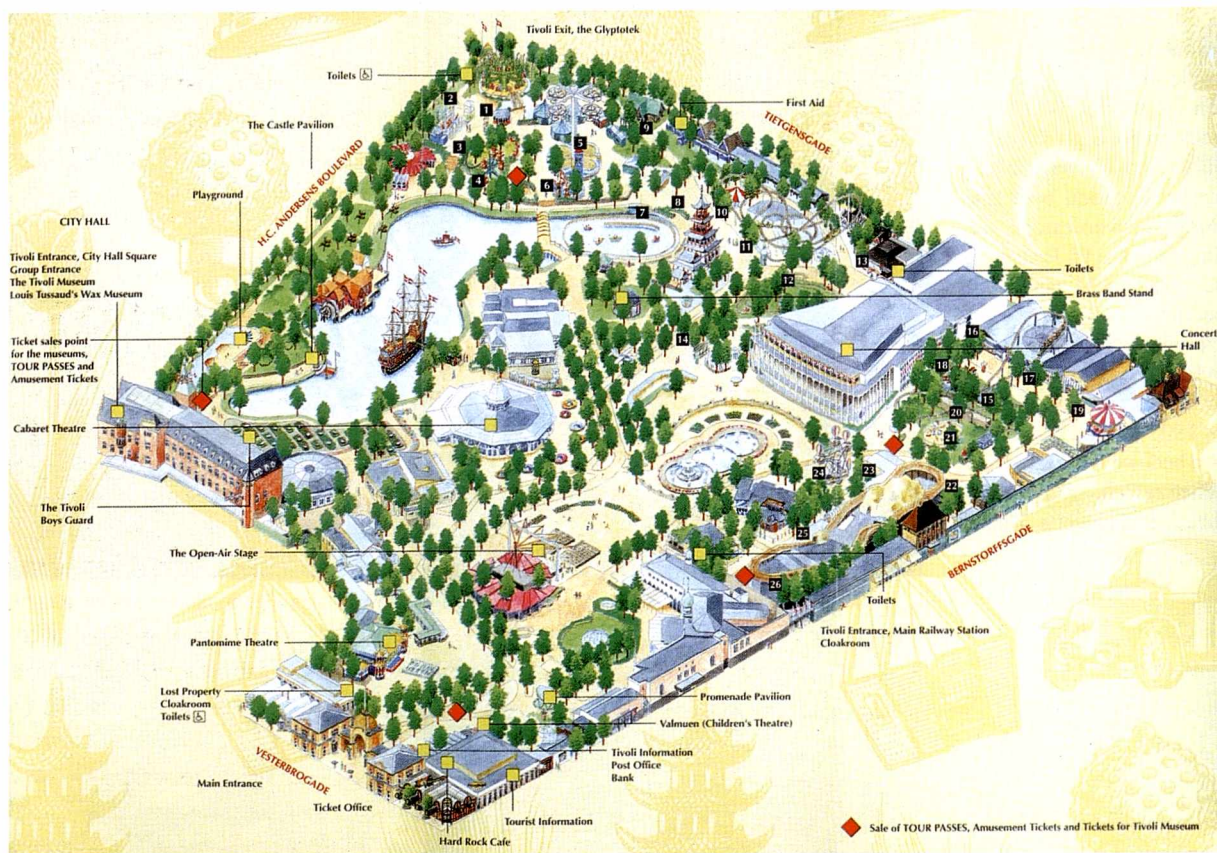

*kształtem ubrane, służą wszelkiej kondycji ludziom tam się zbierającym do różnych zabaw*¹⁵⁶.

Volksbelustigungsgärten, jak nazywano w Niemczech odpowiedniki fok-sali, zakładano w ogrodach zarządzanych jako krajobrazowe. W zespołach wrocławskich ich powierzchnia wynosiła 3–5 ha. Wypełniano je monumentalnymi niejednokrotnie budowlami letnich teatrów, sal koncertowych, pawilonami gastronomicznymi, rozmaitego rodzaju *ogrodami pod szkłem* oraz urządzeniami ściśle rozrywkowymi, tj. karuzelami, zjeżdżalniami, huśtawkami, strzelnicami, gabinetami osobliwości itp. Rozmieszczano je swobodnie pośród zieleni w taki sposób, aby nieustająco podsycać uczucie ciekawości i miłego zaskoczenia. Rozległość terenu umożliwiała przy tym wprowadzenie – towarzyszącemu zieleni – elementu wodnego, któremu nadawano postać akwariów, fontann, sadzawek¹⁵⁷. Te ostatnie pełniły zazwyczaj rolę akwenów dla gondoli i łódek. W kompozycji tego rodzaju założeń często odwoływano

¹⁵⁶ Stanisław SIERAKOWSKI, *Architektura obejmująca wszelki gatunek murowania i budowania*, Kraków 1812, s. 227–228. Podaję za: K. NOWACKI, *Architektura...*, s. 56.

¹⁵⁷ W *établissement Bürgersäle* wykorzystano do tego celu, graniczącą z ogrodem, rzekę Oławę.

się do wzorców wypracowanych w budownictwie zdrojowym (pewne analogie w usytuowaniu tzw. *Kurhausu* i głównego budynku zespołu rozrywkowego oraz ich powiązanie z ogrodem). Czerpano także z modnej w architekturze uzdrowskiej stylistyki (tzw. styl szwajcarski), skąd przenoszono charakterystyczne dla założeń zdrojowych obiekty, m.in. hale spacerowe i kolumnady.

Na terenie takich zespołów urządzano różnego rodzaju festyny, połączone z fajerwerkami i iluminacją¹⁵⁸; organizowano także wystawy¹⁵⁹.

Najbardziej okazałych realizacji doczekał się omawiany typ *établissements* w XIX w. Powstały wtedy najslawniejsze zespoły tego rodzaju: hamburskie (1839 r.) i kopenhaskie (1843 r.) *Tivoli*, berliński *Kroll's Wintergarten* (1843 r.) oraz kolońska *Flora* (1865 r.). W ich tworzeniu brali udział znakomici architekci: Georg Carstensen (Kopenhaga), Carl Ferdinand Langhans (Berlin), a także projektanci ogrodów, m.in. Peter Joseph Lenné (Kolonja).

Zjawisko podejmowania zleceń projektowych dla *établissements* przez renomowanym twórców obserwujemy również we Wrocławiu. W grupie *Volksbelustigungsgärten* najznakomitszy tandem tworzyli: Hermann Friedrich Waesemann (autor m.in. ratusza w Berlinie) oraz królewski inspektor do spraw ogrodów, a zarazem dyrektor Ogrodu Botanicznego – Christian Gottfried Nees v. Esenbeck¹⁶⁰.

Pierwszym wrocławskim zespołem rozrywkowym omawianego typu był – wspominany już kilkakrotnie – *Prinz v. Preussen*, założony pod koniec

Il. 52. W Kopenhadze założono w 1843 r., na terenie ośmiohektarowego przedpoia otaczających miasto fortyfikacji, zespół *Tivoli*, należący do typu *Vauxhall*. Na terenie *établissement* wzniesiono salę koncertową, letnie sceny muzyczne i teatralne, kolumnady oraz pawilony; posadzono 864 drzewa i ponad 400 tys. kwiatów; w ogrodzie zainstalowano 110 tys. lamp.

Plan założenia *Tivoli*, 1996 r., folder reklamowy

¹⁵⁸ W *Wintergarten* odbywał się bożonarodzeniowy bazar, któremu towarzyszyła wielka dioramyczna szopka. „Schlesische Provinzialblätter”, 1869, s. 256.

¹⁵⁹ W 1872 r. Schlesische Zentralvereins für Gärtner u. Gartenfreude, dzięki staraniom Heinricha Roberta Göperta, zorganizowało na terenie *Wintergarten* wystawę ogrodniczą. Por. „Schlesische Provinzialblätter”, 1872, s. 605.

¹⁶⁰ Ich dziełem są dwa wrocławskie *établissements* – *Schiesswerder* i *Friebeberg*, które zostały zaprezentowane w rozdz. 11.

XVIII w. Do lat 80. XIX stulecia powstało w sumie sześć tego rodzaju *établissements*. Były to: *Wintergarten* (1843 r.), *Schiesswerder* (od 1844 r.), *Volksgarten* (1853 r.), *Friebeberg* (1855 r.) oraz *Bürgersäle* (lata 80. XIX w.).

Skala tych założeń, ranga ich architektury, szczególnie pozycja w kulturowym i przestrzennym krajobrazie miasta, wpłynęły na decyzję o obszerniejszej prezentacji tych zespołów. Poświęcono im rozdział 11 niniejszej pracy.

9.2. *Etablissements* wyrosłe na bazie lokali gastronomicznych

Już w średniowieczu miejscem, gdzie koncentrowało się życie towarzyskie mieszczan były karczmy. Służyły one spotkaniom, dyskusjom, czasem (mniej lub bardziej) romantycznym schadzkom. Można w nich było posłuchać muzyki, wykonywanej najczęściej przez zespół złożony z rodziny właściciela karczmy; w niektórych można było również potańczyć. Główną ofertą karczem wrocławskich był wyszynk ulubionego w mieście napoju – piwa¹⁶¹. Wiele uwag kierowano pod adresem znacznej części lokali, które bywały ciemne, brudne i zadymione. Tonący w oparach dymu biesiadnicy pili i dyskutowali, zabawiając się dodatkowo (uprawianą zazwyczaj hazardowo) grą w karty i kości. W karczmach można było także dosyć smacznie zjeść. Do najpopularniejszych potraw należały ragoût i potrawka z wołowiny. Dodawano do nich jarzyny, nabiał i pieczywo¹⁶².

Najstłynniejszą piwiarnią w mieście była Piwnica Świdnicka, mieszcząca się w podziemiach ratusza. Wielu mieszczan przychodziło tu dla rozrywki. Organizowano w niej również przyjęcia dla znakomitych gości, a także wesela z tańcami. Od 1731 roku odbywały się w Piwnicy (dwa razy w tygodniu) stałe koncerty¹⁶³.

Złoty okres rozwoju karczem wrocławskich przypadł na lata 1500–1700. W tym czasie (wyjawszy przerwę spowodowaną wojną 30-letnią) powstały pierwsze karczmy podmiejskie¹⁶⁴. Ich ogólną (miejskich i podmiejskich) liczbę oceniano w końcu XVIII w. na 154¹⁶⁵. Jeszcze w 1. poł. XIX w. zajmowały one *prawie każdy narożnik Starego Miasta*¹⁶⁶. Do najslawniejszych, oprócz Piwnicy Świdnickiej, należały: *Knappe* (Neue Gasse 8, ul. Nowa), *Hildebrand* (Schuhbrücke 11, ul. Szewska), *Schmidt* (Rynek). Wielu karczmom towarzyszyło zaplecze noclegowe; pełniły wtedy rolę zajazdów, oferujących przyjezdnym skromne warunki (często ciemny pokój) oraz posiłek (najczęściej

¹⁶¹ Przywilej warzenia piwa został nadany Wrocławowi w 1273 r. przez księcia Henryka IV. Specjalnością miasta był tzw. *Breslauer Schöps*, konkurujący z produkowanym w Świdnicy piwem zwanym *Schweidnitzer Schöps*. Warzeniem piwa, stanowiącym intratne przedsięwzięcie, zajmowano się nie tylko w karczemnych minibrowarach, ale także w klasztorach, którym towarzyszyły gospody. W poł. XIX w. działało w mieście 81 większych i mniejszych browarów. Do najstłynniejszych należały: *Brauerei Pheifferhof Karl Scholtz* (Świdnicka 30), *Weberbauer's Brauerei* (ul. Teatralna 5), *Zu den Vier Thürmen* (ul. Nowowiejska 15) oraz *Rösler's Brauerei* (Legnicka 67/68).

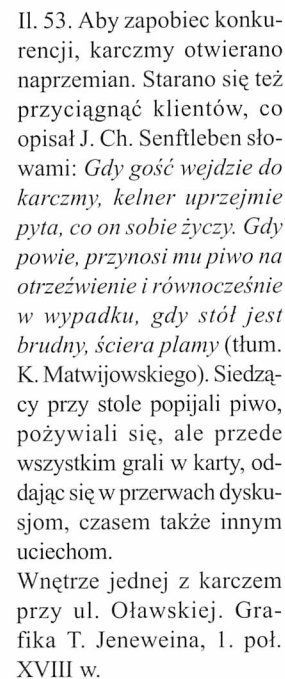
¹⁶² MATWIJOWSKI, *Uroczystości...*, s. 188.

¹⁶³ MATWIJOWSKI, *Uroczystości...*, s. 184, 185.

¹⁶⁴ M.in. w 1566 r. *Baukretscham* przy Schweidnitzer Anger, w 1567 r. *Tischlerkretscham* na terenie Przedmieścia Odrzańskiego, w 1579 r. karczma na terenie Grüneiche i w 1603 r. *Froschkretscham* przed Bramą Mikołajską. WENDT, *Breslauer...* [w:] „Schlesische Zeitung”, 1899, nr 664.

¹⁶⁵ ZIMMERMANN, *Beschreibung...*, s. 720.

¹⁶⁶ ROLAND, *Vollständige...*, s. 415.

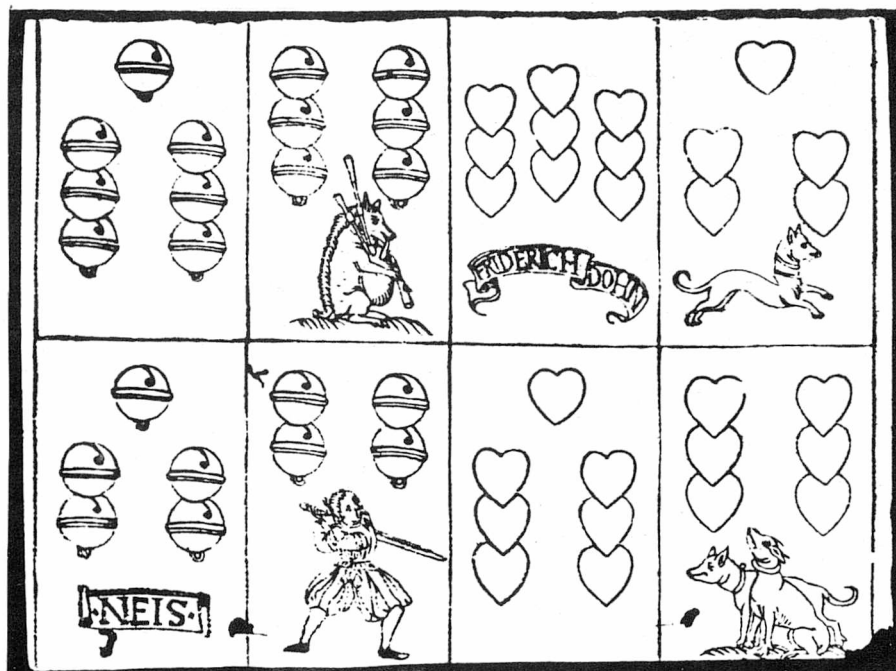

- 1.) Die Gesellschaft muß aus Personen beiderlei Geschlechts bestehen: die Anzahl ist gleichgültig, nur darf sie nicht unter 12 und nicht über 58 gehen.
- 2.) Einer wird zum Gärtner gewählt.
- 3.) Er empfängt diese Anweisung zum Spiele und die Blätter, welche die Namen der Blumen enthalten.
- 4.) Er theilt sie aus, doch so, daß gezogen wird, wie es der Zufall giebt.
- 5.) Die Namen der im Spiele vorkommenden Blumen, Früchte, Bäume sind folgende:

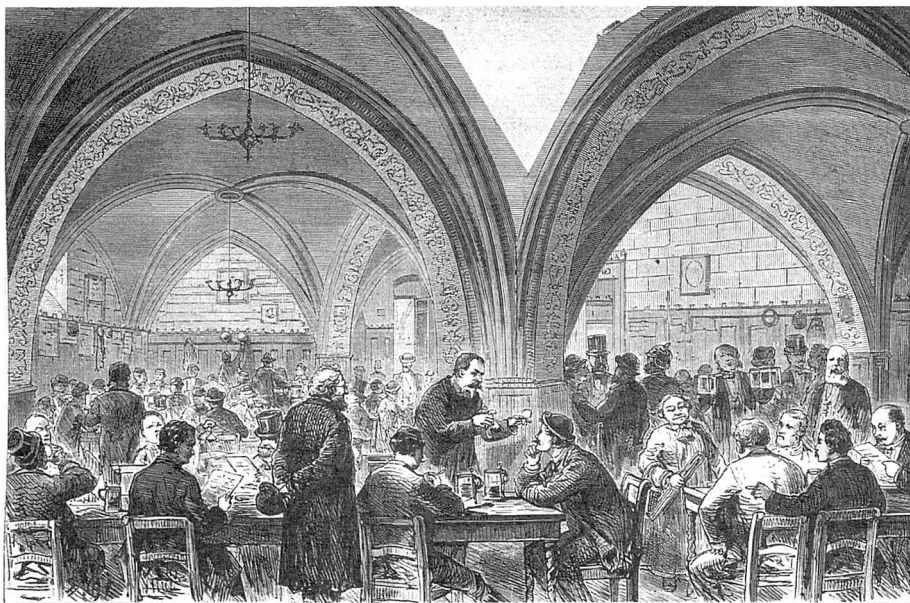
Ich spiele Farben, roth und blau,
Die Farben der Liebe und Treue.
So spielt ein Schmann der jungen Frau
Die Rolle der treuen Liebe genau.
Die Blüthen weißten, es kommen neue,
Der Mann wird untreu, die Frau spürt Neue.

Il. 54. W 1. poł. XIX w. ukazał się zestaw poświęcony szczególnemu rodzajowi gry w karty, przypominającemu tzw. *flirty*, zat. *Der Gärtner*, zawierający instrukcję gry oraz talię składającą się z 51 kart. Na każdej z nich zamieszczono wierszyk autorstwa Karla von Holteia.

Arkusz do gry w karty z kiera-
rami i karami, wyprodukowa-
ny w Nysie w 1562 r.

Plansza loteryjna

Der Schweidnitzer Keller in Breslau. Nach einer Zeichnung von M. Koski.

Il. 57. Specjalnością Piwnicy Świdnickiej było piwo produkowane w Świdnicy i nazywane *Schweidnitzer Schöps*.

Wnętrze Piwnicy Świdnickiej w 2. poł. XIX w., rys. M. Koski

table d'hôte)¹⁶⁷. Wypierane stopniowo przez inne lokale gastronomiczne, dotrwały do początku XX w. w szczątkowej liczbie 12 obiektów. Głównym konkurentem karczem stawały się stopniowo kawiarnie i restauracje.

Zwyczaj picia kawy, zrodzony w Anglii tuż po połowie XVII w.¹⁶⁸, stał się szybko modny w całej Europie¹⁶⁹. Zaowocował powstaniem specjalnych lokali, przeznaczonych do serwowania tego napoju, zwanych kawiarniami¹⁷⁰. Począwszy od 1. połowy XVIII w. większości kawiarni, zwłaszcza tych, które powstały na terenach przedmieść, towarzyszyć zaczęły ogródki służące plenerowym biesiadom. W 2. połowie XVIII stulecia, wraz z rozwojem rozrywkowego ruchu koncertowego, ogrody te stały się miejscem, w którym aspekty kulinarno-towarzyskie połączono z przeżyciami artystycznymi. Pierwsze kawiarnie z tak użytkowanymi ogrodami powstały w Paryżu, gdzie, dla odróżnienia od pozostałych lokali, nazwano je *musicos*, a od początku XIX w. – *café-chantants*, *café-concertes* lub *spectacles-concertes*¹⁷¹.

Prosto wyposażone (stoliki, krzesła, scena-podium dla muzyków) pierwsze ogródki muzyczne zaczęto z wolna wypełniać różnego rodzaju obiektami służącymi rozrywce i rekreacji, czerpiąc pierwsze inspiracje z ukształtowanych wcześniej, ogrodowych założeń rozrywkowych typu *prato* i *foksal*. Modyfikowano je przy tym do skali założeń oraz możliwości finansowych właścicieli.

¹⁶⁷ Do najstarszych wrocławskich zajazdów należały *Zum Goldenen Zepter* (ul. Kuźnica 22, założony w 1507 r.), *Zur Goldene Gans* (ul. Ofiar Oświęcimskich 27/29, założony w końcu XVII w.), *Zum Blauen Hirsch* (ul. Oławska 7, początek XVIII w.) oraz *Hôtel de Pologne*.

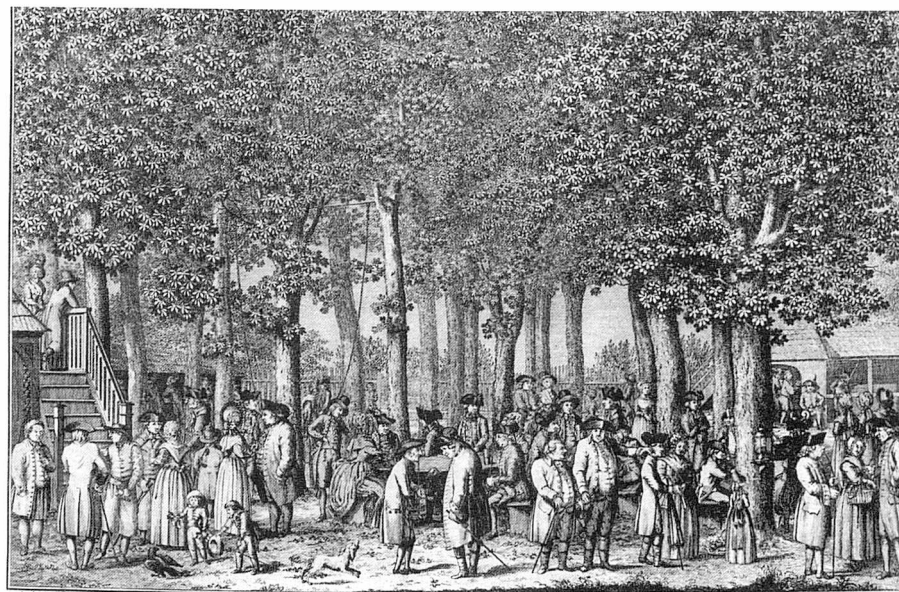
¹⁶⁸ Za pierwszą kawiarnię powstałą na kontynencie europejskim uważa się londyńską *Virginia Coffe Haus* przy *St. Michaels*, założoną w 1656 r. przez Pasqua Rose. *Handbuch...*, t. 4, półtom 4, z. 1, s. 61.

¹⁶⁹ Amsterdam – 1666 r., Paryż – 1671 r., Wiedeń – 1683 r., Berlin – 1721 r. *Ibidem*.

¹⁷⁰ Kawiarnie miast europejskich różniły się od siebie; wiedeńska serwowała w zasadzie tylko kawę i słodczyce, w paryskiej można było zjeść obiad lub kolację (z napojów podawano tam oprócz kawy także piwo). Taki model kawiarni obowiązywał również we Wrocławiu. Morgenbesser w 1831 r. tak reklamował kawiarnię *Tempelgarten*: (...) *na obiad serwuje się tu o 12.30 table d'hôte, popołudniami a' la charte* (...) *Handbuch...*, t. 4, półtom 4, z. 1, s. 62; MORGENBESSER, *Breslau...*, s. 158.

¹⁷¹ Paryskie kawiarnie dość szybko zaproponowały dodatkową atrakcję, jaką stały się towarzyszące konsumpcji – głównie w przyległych ogrodach – śpiewy i koncerty, kładąc tym samym podwaliny pod *établissements*.

II. 58. Ogród jednej z kawiarni położonych na terenie Neue Scheitnig (Nowe Szczytniki), ocienionej dorodnymi kasztanowcami.
Grafika J. K. Richtera, 1793 r.

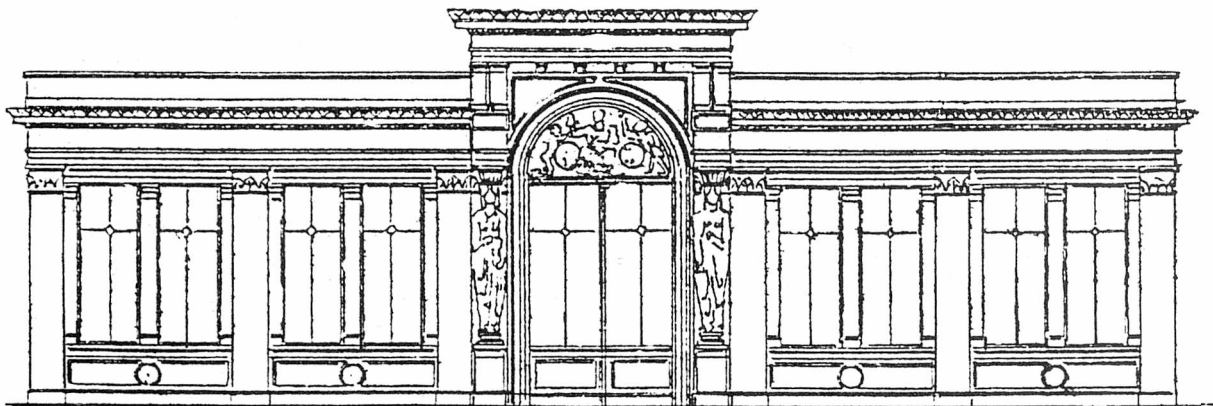
öffentlicher Garten in Neu-Scheitnig nahe bey Breslau

II. 59. Z grą w karty i w kości, uprawianą w karczmach dla pieniędzy, wiązały się liczne, wydawane przez władze miasta zakazy, które namiętnie łamano. Pod pierwszym podpisała się rada miejska w 1712 r. W ślad za nim poszedł zakaz wydany przez króla Fryderyka Wielkiego w 1742 r. i dotyczący garnizonu. Dokument zakazujący hazardu, wydany w 1742 r.

Wielka popularność tego typu lokali, do których dołączyły na przełomie XVIII i XIX w. restauracje¹⁷², zaowocowała szybkim ich rozprzestrzenieniem po całej niemal Europie. W różnych krajach, regionach, a nawet miastach, na ogólną funkcję i formę nałożyły się miejscowe (wynikające z odmiennych tradycji, upodobań itp.) uwarunkowania, tworząc swoiste *spécialités de la*

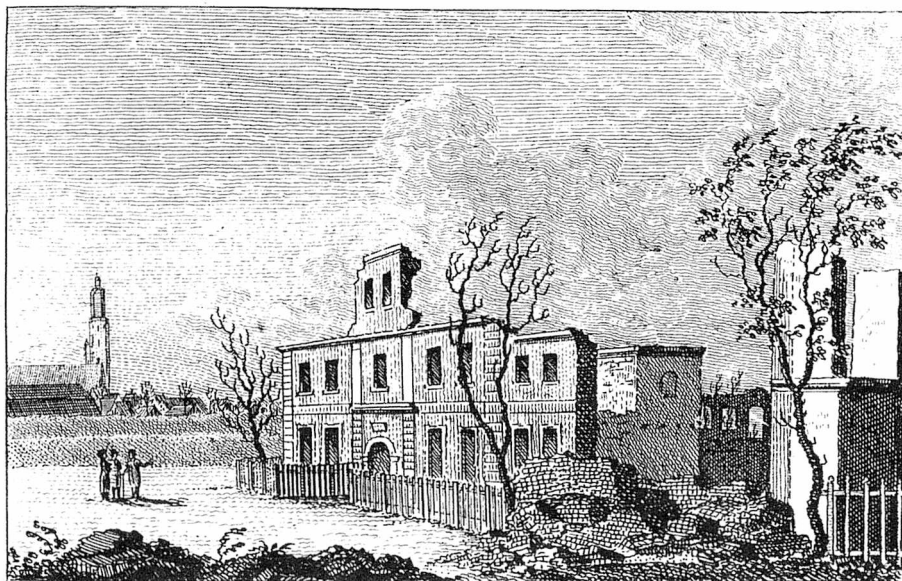
¹⁷² Wyrosły one z gospód, karczem i oberż, jako ich szlachetniejsze, bardziej komfortowe odmiany. Przyjęto uważać, że po raz pierwszy słowa *restauration*, w odniesieniu do lokalu gastronomicznego, użyto w Paryżu. W 1765 r. nad wejściem do jednego z *cabaret* jego właściciel – niejaki Boulanger – zawiesił napis: *Venite ad me omnes qui stomacho laboris, et ego restaurabo vos*. Por. *Handbuch...*, cz. 4, półtom 4, z. 1, s. 64.

Il. 60. Z myślą o matkach z dziećmi stworzono w poł. XIX w. nowy rodzaj opartego na ogrodzie lokalu zw. *Milch Garten*, stanowiący specjalność Wrocławia. Serwowano w nim mleczne i owocowe cocktaile oraz kawę. Za najznakomitsze *mleczne ogrody* uchodziły: *Artikus*, mieszczący się przy Neue Gasse 18 (ul. Nowa) i *Müller's* – później *Schönefeld's-Garten*, założony przy Ketzberg 14 (teren pl. Dominikańskiego) między *établissements Zeltgarten* i *Dominikaner*. Architektura budynków wznoszonych na terenie tych zespołów naśladowała formy zaczerpnięte z *établissements*. Projekt elewacji sali ogrodowej *Schönefeld's-Garten*

*maison*¹⁷³. Wszędzie jednak, i na długie lata, stały się one ośrodkami życia towarzyskiego, rozrywkowego, a także kulturalnego mieszczan; a w odniesieniu do lokali położonych poza miastem – celem podmiejskich spacerów.

Pierwszą wrocławską kawiarnię, połączoną z herbaciarnią, serwującą jednocześnie czekoladę, założył w 1693 r. kupiec Georg Helmann¹⁷⁴. W połowie XVIII wieku działało już osiem *Coffetiers* na terenie miasta wewnętrznego oraz pewna ich liczba na przedmieściach. Dane źródłowe dla końca wieku podaje Zimmermann, szacując ich liczbę na piętnaście miejskich i dwadzieścia trzy podmiejskie¹⁷⁵.

Ruinen des Birnbaums oder Dikhuths Kaffee Hauses

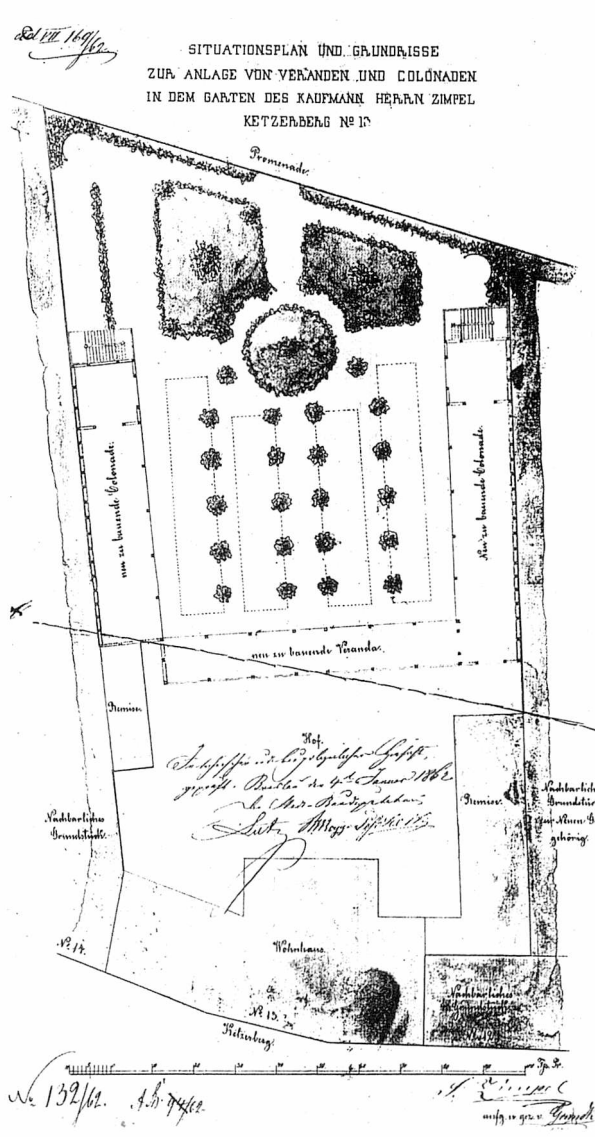
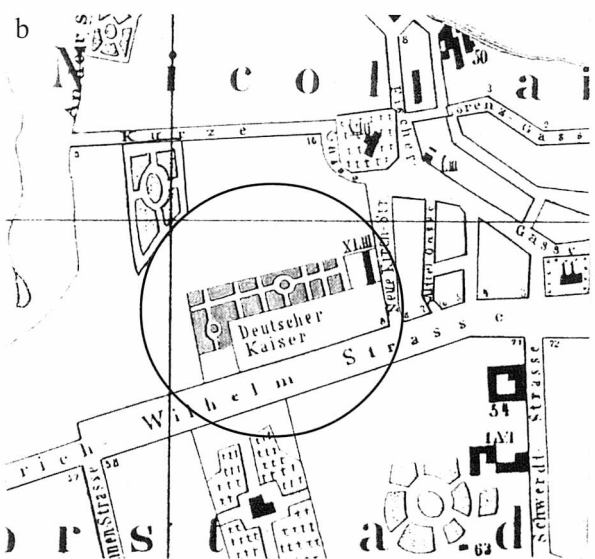
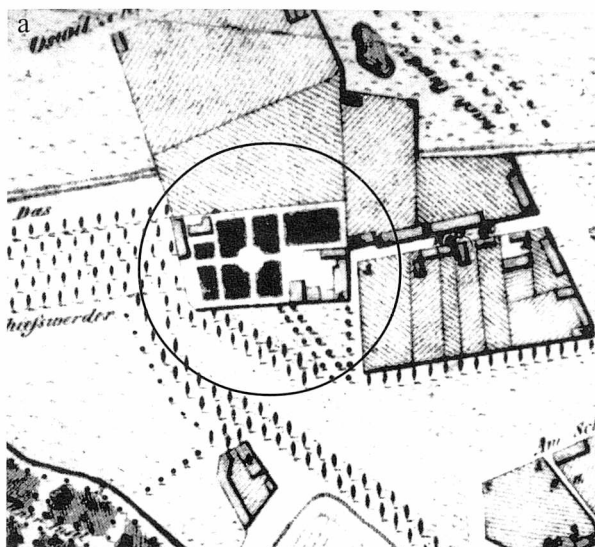
Il. 61. Ruiny kawiarni *Zum Birnbaum*, znajdującej się w okolicach dzisiejszej ul. Duboisa, zniszczonej w 1806 r. w czasie oblężenia miasta przez wojska napoleońskie.

Grafika F. G. Endlera, 1808 r.

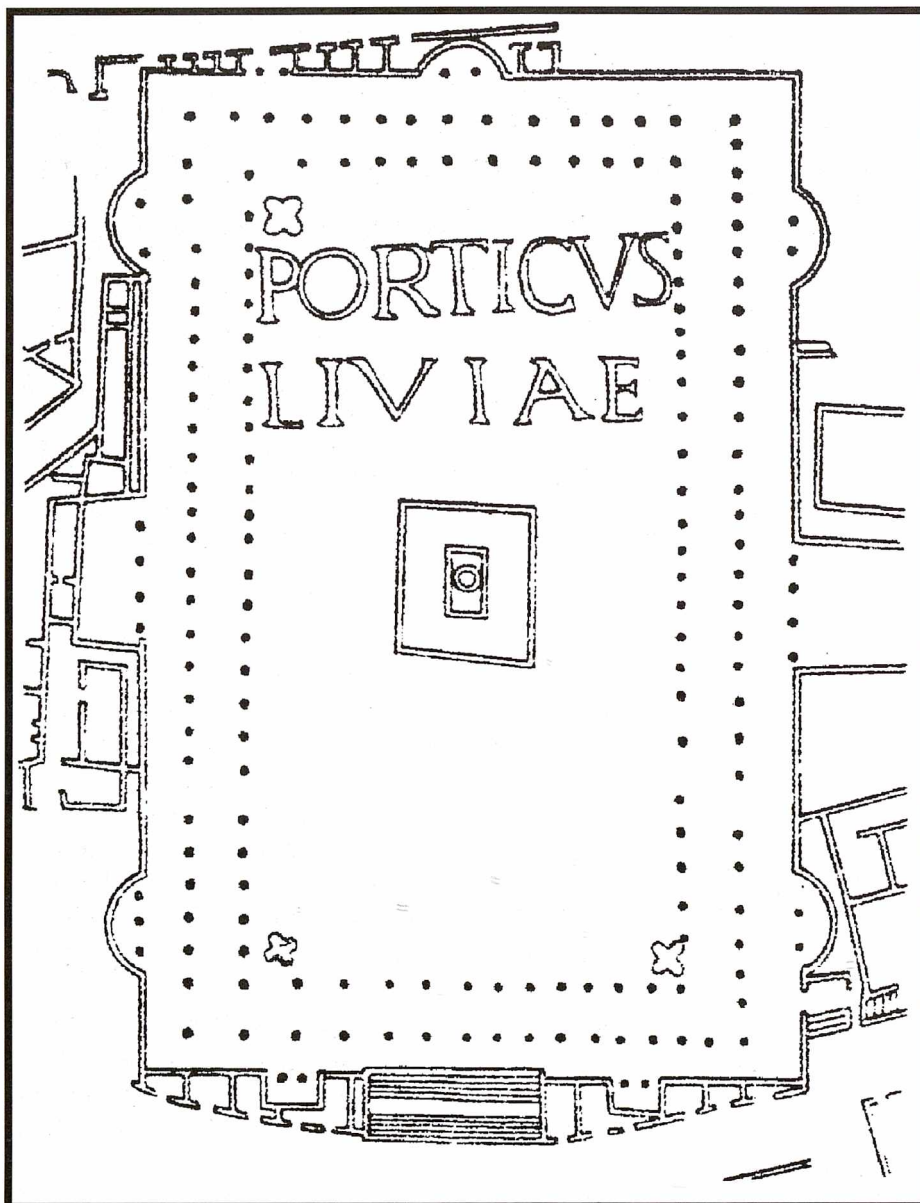
¹⁷³ Restauracja francuska jest do dziś miejscem, gdzie spożywa się śniadania i obiady, którym jako trunek towarzyszy jedynie wino. W Niemczech i Austrii na charakter restauracji wpłynęła ogromna popularność piwa; w konsekwencji doszło tam do połączenia: jadalni, piwiarni i winiarni, a czasem jadalni z kawiarnią.

¹⁷⁴ Otrzymał on na to tzw. *privilegium exclusivum*. WENDT, *Breslauer...*, „Schlesische Zeitung”, 1899, nr 644.

¹⁷⁵ ZIMMERMANN, *Beschreibung...*, s. 11.

Il. 62. Plany ogrodów towarzyszących wrocławskim établissements: a) ogród Schiesswerder, pocz. XIX w., b) ogród Deutscher Kaiser, 1844 r. c) ogród Weidendamm, 1874 r., d) ogród Gabel's Garten, 1874 r., e) ogród Zeltgarten, 1862 r.

Il. 63. Podobieństwa kompozycyjnego między ogródkami należącymi do *établissements* i antycznymi ogrodami publicznymi dostarcza przykład tzw. *Porticus Liviae*, założonego z inicjatywy cesarza Oktawiana Augusta w śródmieściu Rzymu. Zajmował on prostokąt o wymiarach 115 na 75 m (ok. 1 ha powierzchni), otoczony ze wszystkich stron portykiem kolumnowym. Przestrzeń wewnętrzną ogrodu zajmował basen wodny, rabaty kwiatowe i drogi spacerowe ocienione drzewami

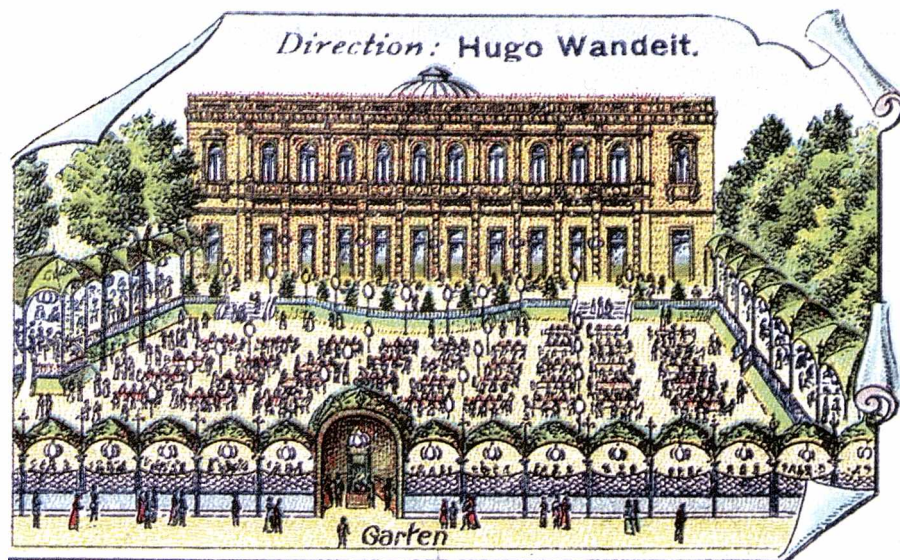
Wszystkim kawiarniom działającym poza miastem (część z nich powstała na bazie dawnych karczem) towarzyszyły, niemal od początku ich powstania, ogrody i ogródki, *Lustgärten*. W swoich opisach Wrocławia zwrócili na nie uwagę GOMOLCKE, Zimmermann, Nencke i Morgenbesser¹⁷⁶. W ogrodach tych ustawiano stoły, krzesła lub ławki. Na co dzień lokale te pełniły funkcję biesiadno-rekreacyjną. Okazjonalnie organizowano w nich dożynki, walki kogutów, zawody w strzelaniu do ptaków oraz wiele innych imprez. Niektóre z tych lokali były miejscem schadzek. Jak widać, pierwotna, romantyczna i duchowa potrzeba kontaktu z naturą szybko stała się także przykrywką dla wszelkiej maści uciech¹⁷⁷.

W 1707 roku został udzielony przywilej otworzenia pierwszej w mieście herbaciarni (połączonej z kawiarnią). Otrzymał go od cesarza Józefa I miesz-

¹⁷⁶ GOMOLCKE, *Das kurzgefassten...*, s. 132; ZIMMERMANN, *Beschreibung...*, s. 11, 14, 16, 18; NENCKE, *Breslau...*, s. 328, 331; MORGENBESSER, *Breslau...*, s. 157, 158.

¹⁷⁷ Modę na podmiejskie spacerowanie i ich znaczenie w sposobie spędzania wolnego czasu przez przeciętną, mieszczańską rodzinę opisał, nieco ironicznie, Geisheim: *Spacerowanie wielu ludzi wygląda następująco: piekąc lub kupując babkę albo inne ciasto i obok innych wiktuałów wkładają do rodzinnej torby. Małe dzieci sadzają do wózka. Tak objuczeni, w pocie*

Il. 64. Nowy ogród *établissement Zeltgarten* założony został w 1873 r., po wzniesieniu budynku frontowego, mieszczącego salę koncertowo-teatralną i restaurację. Reprezentacyjne wejście do ogrodu prowadziło od strony Promenady. Fragment kartki pocztowej, 1899 r.

czanin wrocławski Ferdynand Fritz. O powolnym przekonywaniu się mieszkańców Wrocławia do nowych lokali świadczy fakt, że w 1740 r. działało w mieście zaledwie 5 kawiarni i bez mała 150 karczem¹⁷⁸.

Budynki kawiarni i karczem podmiejskich wznoszono zazwyczaj bezpośrednio przy drodze; najczęściej przy głównych szlakach wylotowych z miasta lub w ich bliskości. Za nimi, na pozostałej części działki, znajdował się dziedziniec, pełniący funkcję gospodarczą, oraz ogród, podzielony na część użytkową (prywatną) i rekreacyjną (publiczną). W czasie, kiedy z oferty gastronomicznej (w izbie szynkowej na parterze budynku lub na zewnątrz, obok niego) korzystali głównie mężczyźni, w ogrodzie odpoczywały i bawiły się kobiety z dziećmi. Tym sposobem adresatem atrakcji proponowanych przez takie zespoły bywały całe rodziny.

Kawiarnie i karczmy powstające na terenie esplanady (której dotyczył zakaz wznoszenia budynków murowanych) oraz otaczających przedmieścia wsi wznoszono do początków XIX w. jako drewniane lub w konstrukcji szachulcowej. Przykładów dostarczają zachowane archiwalia dotyczące lokalu Liebicha i kawiarni *Der Weidendamm*.

W strefie nieskrepowanej zakazem powstawały budynki murowane, czasem reprezentacyjne w formie. Świadczyć mogą o tym utrwalone przez Friedricha G. Endlera pozostałości bardzo popularnej w końcu XVIII w. kawiarni, połączonej z salą do tańca i ogrodem, noszącej nazwę *Zum Birnbaum*, która mieściła się przy Kohlenstrasse (ul. Dubois).

O kompozycji części ogrodowej omawianych zespołów możemy wnosić z planów miasta, planów sytuacyjnych towarzyszących projektom i opisów zawartych w przewodnikach. Najcenniejszych informacji dostarczają plany J.P. Grussona (1822 r.), E. Hoffmanna i G. Schuberta (1827 r.), C. Studta (1841 r.) oraz J. Schneidera (1846 r.). Wynika z nich, że znakomitej większości ogrodów towarzyszących lokalom gastronomicznym i zajmujących tylne części działek nadano formy regularne. Ich wydłużone, prostokątne za-

czola, bez oglądania się za siebie pędzą do Osobowic; tam siadają, piją kawę i jedzą zabrany ze sobą posiłek. Potem, tak szybko jak można, zdobywają Święte Wzgórze i Szwedzki Szaniec; po czym zmęczeni i znużeni toczą się z powrotem do domu. Są też tacy, dla których spacerowanie znaczy tyle co: po przepracowanym bądź przebumelowanym dniu pognać do Morgenau. Tam w ciasnej izbie zasiąść, pograć w karty, popić piwo i popalić. [Za:] Heinrich WENDT, Breslauer.... [w:] „Schlesische Zeitung”, 1899, nr 670.

¹⁷⁸ MATWIJOWSKI, *Uroczystości...*, s. 189.

zwyczaj powierzchnie dzielono szachownicą alejek na mniejsze pola, obsadzone szpalerami drzew. Symetrii układu dopełniały okrągłe place, umieszczane centralnie na skrzyżowaniu głównych alei i ocieniane drzewami. Tendencja do regularnego komponowania tego typu ogrodów utrzymała się do końca ich funkcjonowania. Narzucała ją stosunkowo niewielka powierzchnia samych działek, a tym samym terenów przeznaczonych na zieleni¹⁷⁹.

Najpopularniejszymi rodzajami drzew sadzonych w wymienionych ogrodach i przy drogach doń prowadzących były akacje, kasztanowce i dęby. Rzadziej występowały topole i lipy. Cieniste aleje akacjowe, tzw. *Laubengang*, wiodły do zespołów Weissa i Liebicha¹⁸⁰, kasztanowcami wysadzono ogrody w Szczytnikach, a dębowe groble otaczały *établissements* założone na terenie Rakowca.

Rosnąca w znacznym tempie, wraz z liczbą kawiarni, piwiarni i restauracji, konkurencja zmuszała właścicieli tych lokali do stałego wzbogacania oferty i podnoszenia jej poziomu. Główne inwestycje dotyczyły ogrodów. Zgodnie z modną w Europie tendencją zaczęto wypełniać je budynkami, budowlami i urządzeniami oferującymi rozmaite atrakcje, przeznaczone zarówno dla ciała, jak i dla duszy, rozwijając je w pełnoprogramowe *établissements*.

Szczupłość terenu zmuszała właścicieli do odmiennego niż w *Volksbelustigungsgärten* rozmieszczenia elementów realizujących program zespołu rozrywkowego. Większość z nich ustawiano na granicy ogrodu. W skrajnych przypadkach otaczano całkowicie zieloną przestrzeń założenia, trawesując antyczne perystyle i publiczne ogrody Rzymu. Przykładów takich rozwiązań dostarczały ogrody *Pariser Garten* (Weidenstrasse 25, ul. Wierzbowa), *Deutscher Kaiser* (Friedrich Wilhelm Strasse 13, ul. Legnicka), *Zeltgarten* (Ketzerberg 25/27, teren pl. Dominikańskiego) i *Palast Restaurant* (Neue Schweidnitzerstrasse 16, ul. Świdnicka). Najokazalszymi elementami wyposażenia tych ogrodów były wielofunkcyjne (muzyczne, teatralne i zarazem gastronomiczne) sale, dobudowywane do tyłów domów frontowych. Wznoszono je, ustawiając prostopadle do budynku frontowego, zazwyczaj na granicy działki, w taki sposób, aby zminimalizować uszczuplenie powierzchni ogrodu. Stojące przy ulicy kamienice mieściły lokale gastronomiczne, czasem pokoje hotelowe i klubowe, niemal zawsze mieszkanie właściciela albo dzierżawcy. Rozwiązywano w nich także strefę wejściową do zespołu i bramę przejazdową prowadzącą na teren ogrodu.

9.3. *Etablissements* powstałe w obiektach będących siedzibami stowarzyszeń

Koniec XVIII i 1. połowa XIX w. to okres intensywnego powstawania we Wrocławiu rozmaitych towarzystw, tzw. *Vereine* i *Gesellschaften*¹⁸¹. Ich rodowodu, wspólnego dla całego kontynentu, należy poszukiwać w powstających od

¹⁷⁹ Z analizy planów sytuacyjnych dotyczących poszczególnych *établissements* wynika, że najmniejsze z nich mogły być niemal całkowicie pozbawione zieleni wysokiej. O analogicznej sytuacji dotyczącej zespołów berlińskich napisano: *Przestrzeń (...) z trzech stron otoczona ścianami ogniowymi sąsiednich budynków, pomalowanymi w kiczowate pejzaże...; a w jej środku trzy smętne akacje – to wystarcza, by nazwać takie miejsce „ogrodem” i aby berlińczycy poczuli, że mogą odetchnąć na łonie natury* [w:] „Wochenblatt des Architekten-Verein zu Berlin”, 1867, nr 25.

¹⁸⁰ NOSSELT, *Breslau...*, s. 396.

¹⁸¹ Jedno z najstarszych stowarzyszeń wrocławskich powstało w 1697 r. i nosiło nazwę *Zwölfer Gesellschaft*. Powstało jako reakcja na przepych i luksus będący udziałem części mieszkańców Wrocławia w 2. poł. XVII w. Propagowało powrót do prostoty i ograniczenie wydatków na rozrywki oraz... palenie tytoniu, który uchodził w owych czasach za środek leczniczy.

początku XVIII w. angielskich (głównie londyńskich), męskich klubach towarzyskich¹⁸². Oblicza europejskich stowarzyszeń bywały różne i zależały od upodobań ich członków oraz celów, jakie sobie stawiały. Część z nich miała charakter polityczny, inne oświatowo-naukowy, towarzyski czy wręcz rozrywkowy¹⁸³.

Podobnie było we Wrocławiu. Powstały tutaj stowarzyszenia artystyczne¹⁸⁴, naukowe¹⁸⁵, środowiskowe¹⁸⁶, a nawet turystyczne¹⁸⁷. Oprócz nich działały tzw. *Gesellige Vereine*, czyli *wesołe stowarzyszenia*, których głównym celem było organizowanie różnego rodzaju przedsięwzięć rozrywkowych, m.in.: bali, koncertów i recytacji; urządzano też gry w kręgle, bilard i karty¹⁸⁸. Najznakomitszymi w tej grupie były *Helm-Verein*¹⁸⁹ i *Humanität*¹⁹⁰.

Innym, specyficznym rodzajem stowarzyszeń były loże masońskie, powstające w stolicy Śląska od 2. poł. XVIII w. Do najstojniejszych należały: *Horus* przy Altbüßerstrasse 2 (ul. Łaciarska), *Zum goldenen Zepter* przy Antonienstrasse 33 (ul. św. Antoniego) oraz trzy połączone: *Zu den drei Todtengerippen*,

¹⁸² Już w średniowieczu powstawały w Europie różnego rodzaju, często sekretne, organizacje o charakterze korporacyjnym (na których bazie zrodziło się wolnomularstwo), a nawet towarzystwo-rozrywkowym. Hermetyczność i elitarność tych stowarzyszeń ograniczała ich społeczny zasięg. Dopiero angielskie *clubs* – będące wytworem specyficznej, wyspiarskiej obyczajowości – nadały im powszechniejszy charakter, wyznaczając jednocześnie funkcjonalny wzór siedziby.

¹⁸³ W Anglii, kolebce ruchu stowarzyszeniowego, oprócz klubów literackich, muzycznych, politycznych, zrzeszających miłośników ogrodów, graczy w karty i wielu innych, działały też kluby lunatyków, wysokich, brzydkich, transwestytów i homoseksualistów (*The Mollies*). Jerzy SIEWIERSKI, *Dzieci Wdowy, czyli opowieści masońskie*, Milanówek 1992, s. 11, 12.

¹⁸⁴ M.in. *Gesellschaft Urania* (zrzeszająca mieszczan i urzędników; gościnnie w *Weiss-Garten*), zajmująca się wystawianiem przedstawień teatralnych i muzycznych oraz *Gesellschaft Lätitia* (kupcy i artyści; występy w *Hôtel de Silesie* przy Bischofstrasse 13), które uprawiało wspólne śpiewanie i muzykowanie.

¹⁸⁵ Pierwsze koła o charakterze naukowym i literacko-naukowym powstały we Wrocławiu na początku XVIII w. W 1720 r. utworzono, pod patronatem protestanckich duchownych, *Collegium Erudito-Philadelphicum*, zrzeszające ludzi wykształconych. Oprócz celów charytatywnych, prowadziło także działalność naukową. W 1740 r. powstało *Collegium Journalisticum*, grupujące teologów, później przedstawicieli innych dziedzin nauki. W 1811 r. zawiązało się *Akademische Verein*, zrzeszające profesorów nowo utworzonego Uniwersytetu; także ich żony. Wspólnie spędzany czas przeznaczano na rozmowy i różne gry. Gościenną siedzibą towarzystwa był *Hôtel de Pologne*. MATWIJOWSKI, *Uroczystości...*, s. 168, 169.

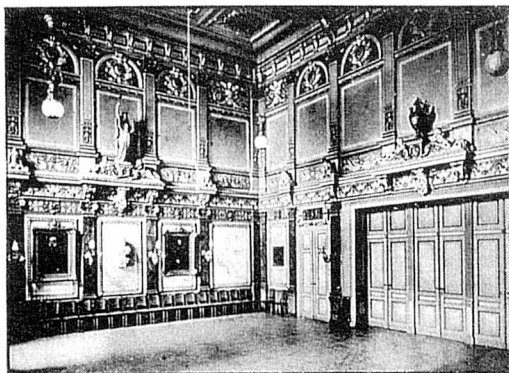
¹⁸⁶ Wśród nich znajdowała się resursa kupiecka, resursa oficerska, z siedzibą w *Tempelgarten* przy Neue Gasse 8, żydowska w *Café-Restaurant* przy Carlstrasse 37, a także – wspomniane już – Towarzystwo Strzeleckie (*Grossen Schützengesellschaft*), z siedzibami w *Zwinger* (1767–1770); od 1777 r. na terenie *Schiesswerder*.

¹⁸⁷ W 1789 r. powstało towarzystwo grupujące kupców, rzemieślników i urzędników, noszące nazwę *Schwägerei*, zajmujące się organizacją letnich wycieczek poza Wrocław. Por. WENDT, *Breslauer...*, „Schlesische Zeitung”, 1899, nr 676.

¹⁸⁸ Na temat *Kegler-Vereins* szerzej na s. 80–81.

¹⁸⁹ Historia tego, bodaj najstarszego, towarzystwa sięga 1502 r., a jego pierwszą siedzibą był dom przy Antonienstrasse (ul. św. Antoniego). Wkrótce przeprowadziło się ono do lokalu mieszczącego się w kamienicy *Zum goldenen Helm* przy Nikolaistrasse. O celach działalności *Helmverein* informuje art. I. par. 1. jego statutu, w którym czytamy m.in., że jest ono prywatnym stowarzyszeniem, które zajmuje się organizowaniem swoim członkom odpoczynku po trudach pracy zawodowej. Zakreślono przy tym wyraźne ramy, jakich owo *odpoczywanie* nie może przekroczyć, kładąc nacisk na wstrzemięźliwość w spożyciu i uciechach oraz podkreślając skromność osobistą członków stowarzyszenia. Por. *Statuten des Privat-Vereins im goldenen Helme*, Breslau 1834, s. 8.

¹⁹⁰ Pełna nazwa tego towarzystwa brzmiała *Die Gesellschaft der Freude der Humanität*. Poza oddawaniem się dyskusjom na *humanistyczne*, jak się można domyślać tematy, członkowie tego stowarzyszenia urozmaicali sobie czas słuchaniem muzyki, tańcami oraz grą w karty. Por. ROLAND, *Vollständige...*, s. 431.

Or. Breslau ☐ Horus. *Schweizerhaus*
Novack, Farber, Kichai, Mies
Ratunich, Münster, Kneischke
b. Yanlign, Vmrocaud, Römer, Zuehnd
Licht. Schottelini, Paul Schell

Il. 65. W 1871 r. otwarto przy Zimmerstrasse 15 (ul. Lelewela) budynek loży masońskiej *Horus* (obecnie siedziba Pracowni Geodezyjnych *Geoagra*), wzniesiony według projektu Friedricha Barchewitza, związanej z berlińską *Royal York zur Freundschaft*. Loża *Horus*, kartka pocztowa z pocz. XX w.,

Zu der Glocke i *Zu der Säule* (działające nieopodal kościoła Św. Krzyża)¹⁹¹. Oprócz działalności stowarzyszeniowej wykazywały one również aktywność na polu kultury. W niektórych z nich urządzano koncerty¹⁹².

Większość towarzystw działających we Wrocławiu powstała w 1. połowie XIX w.¹⁹³ Wszystkie miały mniej lub bardziej elitarny charakter. Ich członkowie rekrutowali się z urzędników i oficerów, zamożnych kupców, rzadziej rzemieślników. Część z wymienionych stowarzyszeń korzystała z gościnności istniejących już sal związanych z kawiarniami, restauracjami i hotelami. Znakomitsze wznosiły własne siedziby. Należało do nich m.in. stowarzyszenie *Humanität*, które – użytkując w sezonach letnich ogród przy *Seminauer Gasse 15* (teren obecnego Parku im. Słowackiego) – wybudowało tam w 1844 r. nowy budynek. Następnym była reursa żołnierska *Zur Harmonie*, mieszcząca się od lat 20. XIX w. w kamienicy sąsiadującej z ogrodem zwanym *Tempel* przy *Neue Gasse* (ul. Nowa 8). Własną siedzibę miała także reursa żydowska. Wzniesiono ją przed 1840 r. na terenie posesji rozciągającej się między *Carlstrasse 37* (ul. Kazimierza Wlk.) a *Agnesstrasse 8* (ul. H. Modrzejewskiej)¹⁹⁴. Poza strefą Starego Miasta powstały, pośród innych, siedziby: *Sommer Gesellschaft* w zespole zwanym *Schweizerhaus*, wzniesionym w 1844 r. za Dworcem Świebodzkim oraz *Gesellschaft Schweizerhof* na terenie *Morgenau*.

Przeobrażenia społeczne, mające swój początek w połowie XIX w., wpłynęły na zmianę charakteru działalności stowarzyszeń. W ich konsekwencji hermetyczne siedziby towarzystw zaczęto udostępniać szerszej publiczności,

¹⁹¹ Por. m.in. E. MAŁACHOWICZ, *Wrocław na wyspach*, Wrocław 1992, s. 172, 173. Pierwszą lożę na terenie Niemiec założono w 1737 r. w Hamburgu; jej lożą matką była Wielka Loża Anglii. Por. *Wolnomularstwo w świetle enyklopedyj*, Warszawa 1934 (reprint, b.d.), s. 205.

¹⁹² Szczególnie aktywna była loża *Lessinga*, mieszcząca się przy *Agnesstrasse 5* (ul. H. Modrzejewskiej) oraz tzw. *Hermannloge*, przy *Museum Platz 16* (pl. Muzealny). Ta ostatnia, w okresie międzywojennym, przeznaczyla na cele koncertowe pomieszczenie, które nazwano *Mozart Saal*. Za przekazanie mi tej informacji uprzejmie dziękuję Pani prof. Marii Zduniak.

¹⁹³ Wśród nielicznych wyjątków znajdowały się wspomniane *Schützengesellschaft* i *Helm-Verein*.

¹⁹⁴ Jej ogród sąsiadował z ogrodem pałacu królewskiego.

Il. 66. Projekt elewacji ogrodowej siedziby *Sommer Gesellschaft*, wzniesionej w 1844 r. Z budynku wieży roztaczał się *najwspanialszy widok na miasto, oba dworce i całą okolicę, aż do podnóża gór*. Dookoła rozciągały się pola, przez które do lokalu prowadziła ścieżka wysypała żwirem i oświetlona latarniami

przekształcając je z wolna w *établissements*¹⁹⁵. Odziedziczyły one po swoich pierwszych lokatorach specyficzny układ funkcjonalny¹⁹⁶, którego trzonem był – stojący zazwyczaj przy ulicy – budynek grupujący wszystkie pomieszczenia potrzebne do działania stowarzyszenia¹⁹⁷. Stosunkowo ubogo wyposażony ogród pełnił rolę towarzyszącą.

Zasadniczym wyróżnikiem tego typu obiektów było umieszczenie głównego pomieszczenia, czyli sali balowo-koncertowej, nie na parterze, jak w omawianej już grupie *établissements*, ale na I piętrze budynku w – tradycyjnej dla tego typu funkcji w budowlach rezydencjonalnych – strefie *piano nobile*¹⁹⁸. Sali tej towarzyszyło kilka różnej wielkości pokoi, przeznaczonych na spotkania towarzyskie, gry w karty itp. oraz bufet i jadalnię. Na parterze lokowano zazwyczaj restaurację lub kawiarnię (podzieloną najczęściej na małą i dużą salę), pomieszczenie na bilard, bufet oraz strefę wejściową z szatniami i toaletą.

Inną formę nadano jedynie tzw. *Schweizerhaus*¹⁹⁹, łączącemu się architektonicznie z *établissement* wzniesionym przy ostatniej (po stronie wschodniej miasta) przystani wycieczkowego statku parowego, a mianowicie z *établissement Wilhelmshafen*²⁰⁰.

¹⁹⁵ Na początku XX w. można było zaobserwować tendencję przeciwną. Dwa z omawianych zespołów przejęły organizacje i związki, poddając dawne założenia rozrywkowe gruntownym przebudowom. Pierwszym z nich było *établissement* Paula Scholtza, zakupione ok. 1900 r. i zaadaptowane na siedzibę związków zawodowych. Drugim *Deutsche Kaiser*, na terenie którego, po wyburzeniu obiektów składających się na rozrywkowe *établissements*, nowy właściciel – *Vereinigte Fleischerung Breslau* – wznosił w 1904 r. nowy budynek.

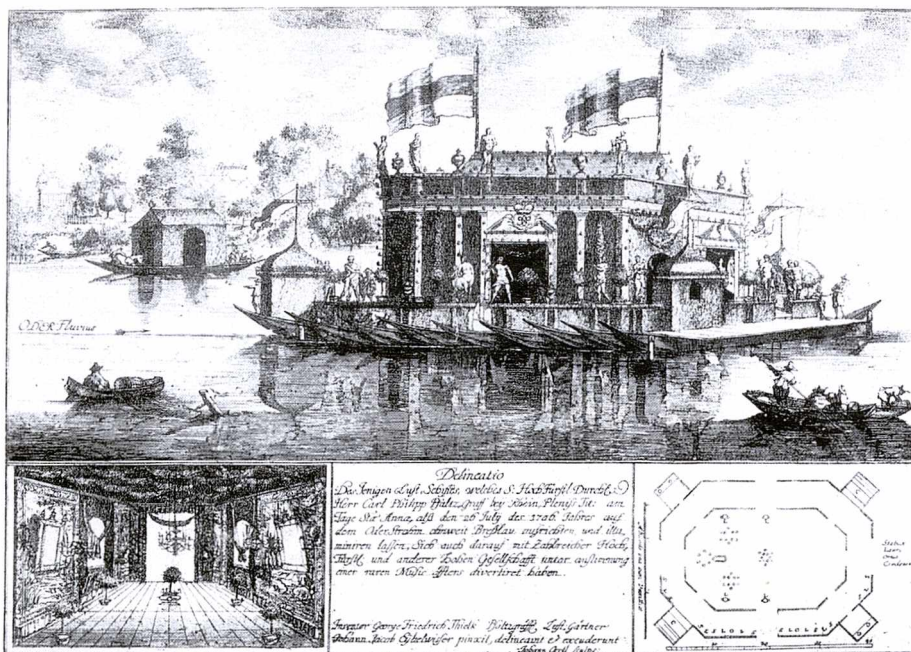
¹⁹⁶ Wyjątek stanowił tutaj zespół *Schiesswerder*, który został omówiony oddzielnie. Por. s. 148.

¹⁹⁷ Program funkcjonalny obiektów wznoszonych na potrzeby stowarzyszeń dzielono na pięć części: 1. Zespół służący różnego rodzaju uroczystościom i przedstawieniom (sala koncertowo-balowa, przylegający do niej *Damen-Salon*, zw. także *Gesellschafts-Salon*), który służył nie tyle kobietom, co niepalącym. 2. Salon albo pokój konwersacyjny oraz część wejściowa z garderobami, toaletami itp. 3. Część rekreacyjna (sala bilardowa, kręgielnia, sala do gry w karty, czytelnia i biblioteka). 4. Część gastronomiczna (sala restauracyjna lub jadalnia i pijalnia wraz z zapleczem oraz ogród z częścią gastronomiczną na wolnym powietrzu). 5. Część administracyjna (biura właściciela lub zarządcy, portiernia). 6. Część komunikacyjna (przedsionki, korytarze, przejazdy, wejścia, klatki schodowe). *Handbuch...*, t. 4, półtom 4, z. 2, s. 42–63.

¹⁹⁸ Układ funkcjonalny polegający na lokowaniu na parterze pomieszczeń gospodarczych i pomocniczych, na piętrze zaś reprezentacyjnych (także apartamentów właściciela i jego rodziny), obowiązywał w śląskich rezydencjach do poł. XVIII w. Nobilitacja pomieszczeń parteru dokonała się w XVIII w. Ograniczała się ona jednak do podmiejskich budowli rezydencjonalnych. Por. Wojciech BRZEZOWSKI, *Barokowa architektura rezydencjonalna w XVIII w. na Śląsku*, s. 64, 67; mps pracy doktorskiej, Politechnika Wrocławska 1981.

¹⁹⁹ Budynek ten, sugerujący swoją nazwą konotacje z architekturą tyrolską, nie był szwajcarską w rozumieniu stylu.

²⁰⁰ Pozostałości urody zachowanego jedynie w ruinie *établissement Wilhelmshafen* można podziwiać do dziś. Por. s. 11.

Il. 67. Historia wycieczek po Odrze sięga we Wrocławiu początków XVIII w. W 1706 r. duże poruszenie wzbudził tzw. *Lust Schiff*, statek rozrywkowy Karola Filipa, palatyna reńskiego, pływający w okolicach Popowic. Goście palatyna składali się z wysoko urodzonych. Podróży statkiem towarzyszyły koncerty i zabawy z iluminacjami i fajerwerkami. Grafika J. Oertla, według rys. J.J. Eybelvissera

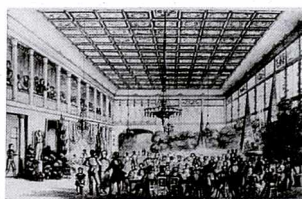
Il. 68. Od początków XIX w. pływały po Odrze statki spacerowe, dzięki którym można było odbywać wycieczki z Kozanowa do Opatowic. Rozlokowanym po obu brzegach rzeki przystaniom towarzyszyły kawiarnie z ogrodami, które rozwinęły swój program funkcjonalny, stając się *établissements*. Najśłynniejsze znajdowały się po wschodniej stronie miasta, a wśród nich: *Konzerthaus Kroter*, *Kaffeehaus Zedlitz*, *Schaffgotschgarten* i *Wilhelmshafen*. Statek wycieczkowy w okolicach Wyspy Piaskowej. Obraz pędzla H. Günthera-Naumburga

W kompozycji obu obiektów sięgnięto do tzw. *Villenstil*, wypracowanego w Berlinie i popularnego tam w latach 1828–1865. Znalazł on zastosowanie podczas wznoszenia wielu budynków wolno stojących, wśród których znalazły się domy mieszkalne, wiejskie rezydencje, gospody, budynki stacji kolejowych itp. Do podstawowych wyróżników tego – czerpiącego z inspiracji antyczną willą i renesansowym, tokańskim *palazzo* – stylu, należała asymetryczna kompozycja budynku, złożonego z kilku różnej wielkości, swobodnie ze sobą powiązanych brył przykrytych oddzielnymi, pulpitowymi lub dwuspadowymi dachami oraz użycie stałych, charakterystycznych elementów, wśród których znajdowały się wieże, pergole, tarasy, zewnętrzne schody oraz pozbawione artykulacji ściany. W połączeniu z zielenią dawało to efekt intymności i wdzięcznej malowniczości.

Z elementami tego stylu spotykamy się we wrocławskich *établissements* jeszcze dwukrotnie: w salach koncertowych zespołów *Schiesswerder* i *Friebeberg*. Przedstawiono je, wraz z innymi założeniami należącymi do grupy *Volksbelustigungsgärten*, w rozdziale 11.

Il. 69. W pobliżu jednej z przystani statku wycieczkowego wzniesiono pod koniec XIX w. *établissement Oderschlössen*. Towarzy-
 szło ono browarowi założonemu przez J. Wiesnera, właściciela *établissement Goldener Helm*. W skład założenia wchodziły: kawiarnia, restauracja i sala tańeczna, pokoje gościnne oraz weranda, rozmieszczona w jednym, obszernym budynku, nawiązującym formą do obiektów uzdrowiskowych. Przylegał do niego ogród ze stawem oraz letnia restauracja z piwiarnią. Obok znajdował się port Wrocławskiego Towarzystwa Wioślarskiego i Kajakowego oraz przeprawa promowa na drugą stronę Odry. W 1921 r. zespół przejęła firma Engelhard-Brauerei. W zachowanym do dzisiaj budynku mieści się Wydział Rehabilitacji AWF. Na terenie dawnego browaru działa wytwórnia win.

Widok budynku od strony przystani: a) fot. z początku XX w., b) stan obecny, fot. z 2000 r.

10. Najistotniejsze elementy składające się na wrocławskie *établissements*

Oprócz elementów charakterystycznych dla poszczególnych rodzajów *établissements*, istniała spora grupa obiektów (budynków, budowli, urządzeń i pomieszczeń), które wznoszono i urządzano w obrębie wszystkich trzech typów, różnicując ich formę, skalę oraz usytuowanie. Należały do nich pomieszczenia przeznaczone na bilard, kręgielnie, sale do tańca, sale wielofunkcyjne i teatralne, teatry letnie, muzyczne sceny ogrodowe, budowle rekreacyjne (kolumnady, pergole, altany), cieplarnie oraz atelier fotograficzne.

W niniejszym rozdziale przedstawiono wymienione elementy, uwzględniając zarówno ich historię, jak i wrocławską specyfikę. Prezentacji nadano układ wynikający z kolejności pojawiania się w *établissements*.

10.1. Sale bilardowe (*Billard Zimmers*)

Sale te mieściły się prawie w każdej znaczącej kawiarni, restauracji, gospodzie i siedzibie stowarzyszeń, zajmując w ich wnętrzach znaczące miejsce. Historia gry w bilard sięga najprawdopodobniej XVI w. Za jego ojczyznę uważa się Włochy. Już na początku XVII stulecia gra ta znana była we Francji i innych krajach europejskich.

Szczególna popularność bilardu przypadła na 2. połowę XIX w.; stał się wtedy powszechny w wielu miejscach i wśród przedstawicieli wszystkich klas.

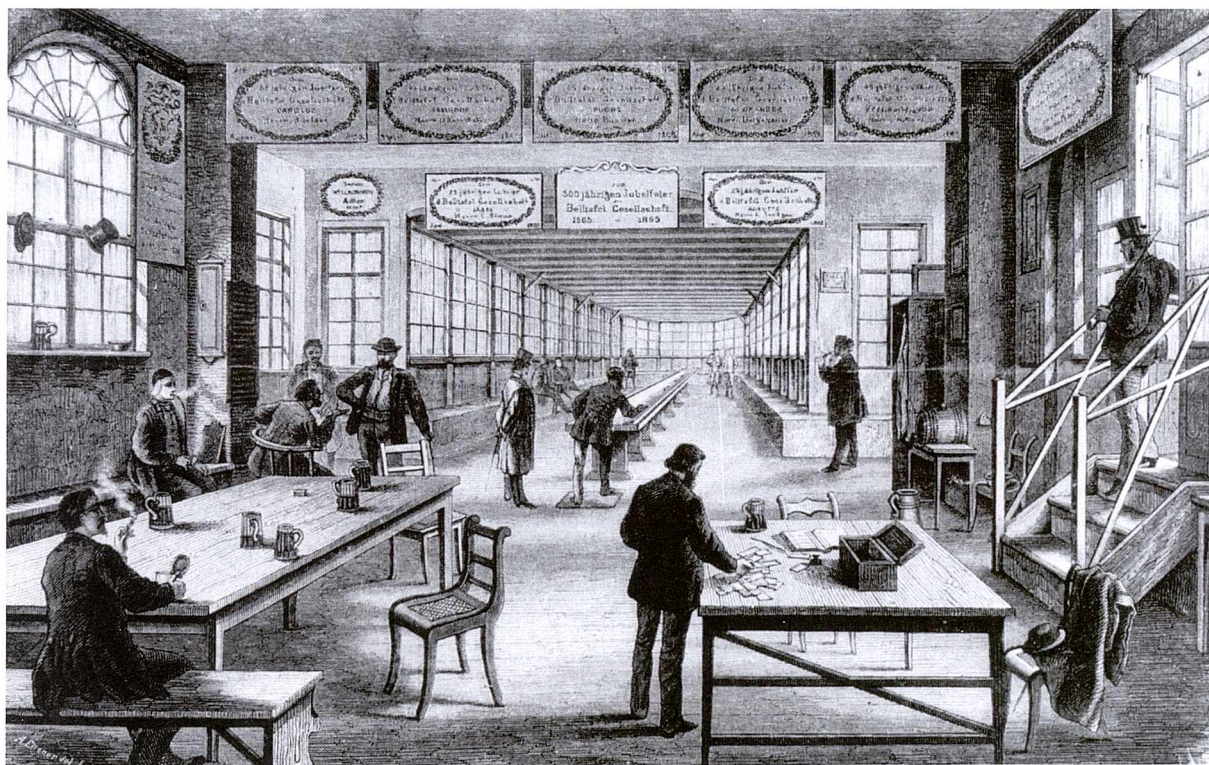
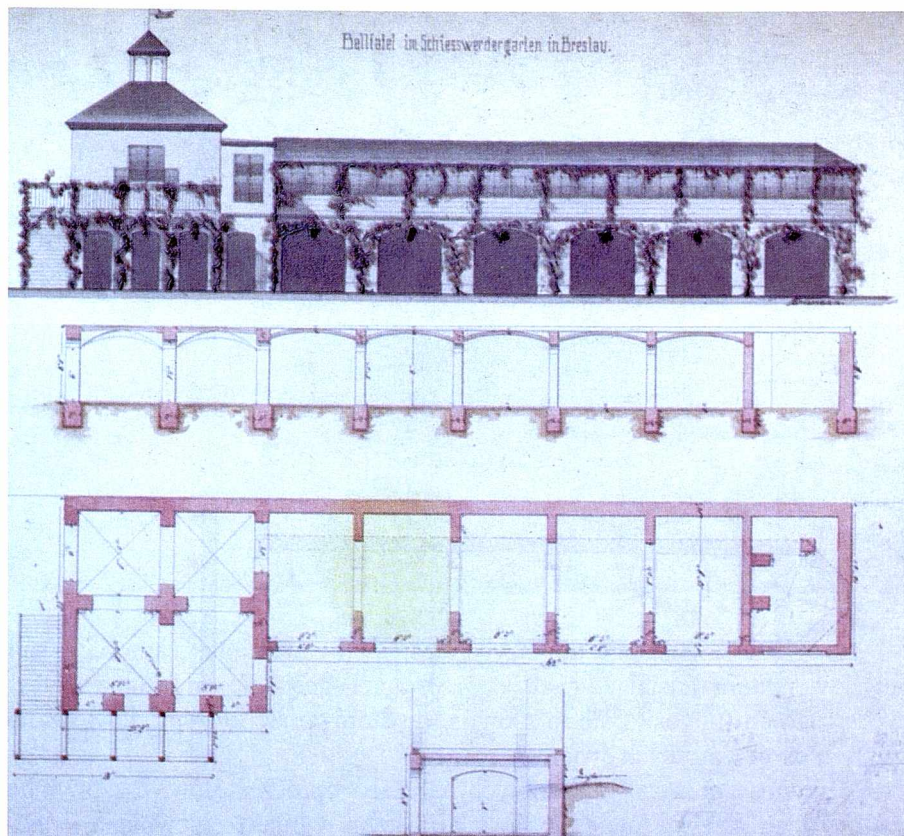
Pierwszą salę bilardową urządzono we Wrocławiu na początku XVIII stulecia. W 1707 roku bowiem, mieszczanin Ferdinand Fritz otrzymał od cesarza Józefa I pozwolenie na założenie kawiarni i, najprawdopodobniej pierwszego w mieście, publicznie dostępnego bilardu²⁰¹. Szczyt popularności tej gry nastąpił w 2. połowie XIX w. Na podstawie materiałów archiwalnych dotyczących *établissements* można potwierdzić występowanie sal bilardowych co najmniej w 24 zespołach.

Specjalne wymagania natury budowlanej, wynikające ze znacznego ciężaru stołu bilardowego (w przypadku bilarda angielskiego od 1000 do 1200 kg, do których należało dołączyć ciężar stojących dookoła osób), zmuszały do lokowania sal bilardowych na parterze lub stosowania wzmocnionej konstrukcji stropu (w salach urządzanych na wyższych kondygnacjach). Umieszczano je zazwyczaj w budynku głównym założenia, w bliskości sali gastronomicznej i bufetu, zapewniając jednocześnie dostęp do szatni i toalety. Sale bilardowe wymagały sprawnie rozwiązanej wentylacji i dobrego oświetlenia²⁰². Większość sal powstałych w zespołach wrocławskich nie przekraczała wielkości przeznaczonej dla dwóch stołów. Zdarzało się jednak, że umieszczano ich nawet pięć.

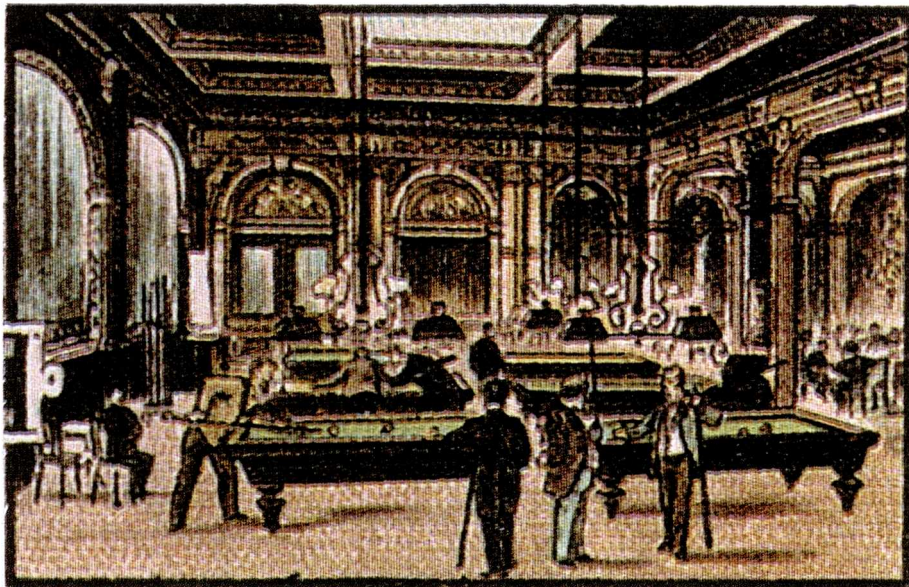
²⁰¹ MATWIJOWSKI, *Z tradycji...*, s. 189.

²⁰² *Handbuch...*, t. 4, półtom 4, cz. 1, s. 78–93.

Il. 70. W latach 50. XIX w. została zaprojektowana nowa siedziba towarzystwa *Belltafel*. Została ona wzniesiona w pñ.-wsch. narożniku *établissement Schiesswerder*. Składała się z dwóch połączonych ze sobą części. Pierwszą z nich stanowił kwadratowy w planie, dwukondygnacyjny budynek, nakryty ostrosłupowym dachem i zwieńczony wieżyczką, mieszczący na I piętrze pomieszczenia klubowe. Do niego przylegało długie i wąskie, również dwukondygnacyjne skrzydło. Na jego piętrze znajdowała się przeszklona galeria przeznaczona do gry. Dolnej kondygnacji obydwu części nadano formę podcienia. Malowniczości dodawały budynkowi rozwieszone jak girlandy pnącza. Projekt siedziby towarzystwa *Belltafel*, H. F. Waesemann, elewacja i rzut parteru

Il. 71. *Belltafel* uważa się za protoplastę bilardu na terenach niemieckich. Gra ta znana była na tych terenach już w XVI w. Miała elitarny charakter, a uprawiający ją byli zrzeszeni w towarzystwie zwanym *Belltafel-Brüder*. We Wrocławiu działało ono od 1826 r. Rycina z ok. 1865 r. przedstawia wnętrze siedziby towarzystwa widziane od strony sali klubowej. W głębi długa galeria przeznaczona do gry. Głównym elementem wyposażenia tej sali był długi stół z blatem z polerowanego kamienia. Na ścianie wiszą tablice upamiętniające uroczystości organizowane przez to towarzystwo. Siedziba towarzystwa *Belltafel*, mieszczącego się na terenie *Schiesswerder*. Grafika A. Eltznera, 1865 r.

Il. 72. Sala bilardowa w *établissement Grand Café Kaiserkrone*, mieszczącym się przy Schweidnitzer Stadtgraben (ul. Podwale). Fragment kartki pocztowej z 1900 r.

Szczególne wymagania dotyczyły wentylacji zadymionej zazwyczaj sali bilardowej, która musiała być także ogrzewana i specjalnie oświetlona sztucznym światłem (odnosiło się to głównie do stołów, nad którymi zawieszano lampy o dwóch źródłach światła).

Do wyposażenia sal bilardowych należały, oprócz stołów, rozstawione wzdłuż ścian krzesła, fotele lub ławy. Grającym w bilard zapewniano jednocześnie dostęp do szatni, toalety oraz bufetu²⁰³.

10.2. Kręgielnie (*Kegelbahnen*)

Pierwowzorów gry w kręgle należy poszukiwać już w starożytności. Niemieckiego jej protoplastę odnajdujemy w starych germańskich mitach, w których pojawiają się wzmianki o toczeniu kości koni, złożonych wcześniej w ofierze²⁰⁴.

Do uprawiania gry w kręgle – w formie znanej nam do dziś – wznoszono specjalne budynki, zwane kręgielniami. Jedna z pierwszych powstała w XV w. przy tzw. *Fischerland* we Frankfurcie.

Do stolicy Śląska, jak podaje Krystyn Matwijowski za J. G. Steinbergerem²⁰⁵, gra w kręgle przywędrowała z odległej Hiszpanii. Towarzyszyła ona zawodom strzeleckim, była też uprawiana dla hazardu w podmiejskich karczmach²⁰⁶. Oddawały się jej również, zamieszkałe we Wrocławiu, arystokracja i duchowieństwo²⁰⁷. O szybkiej adaptacji tej rozrywki w środowisku reprezentowanym przez niższe stany świadczy informacja podana przez F.A. Zimmermanna²⁰⁸, mówiąca o tym, że w końcu XVIII w. kręgielnie – niemal powszechnie – towarzyszyły ogrodom warzywnym, prowadzącym wyszynk piwa na terenie Przedmieścia Świdnickiego.

²⁰³ *Handbuch...*, t. 4, półtom 4, z. 1, s. 78–83.

²⁰⁴ *Ibidem*, z. 2, s. 176.

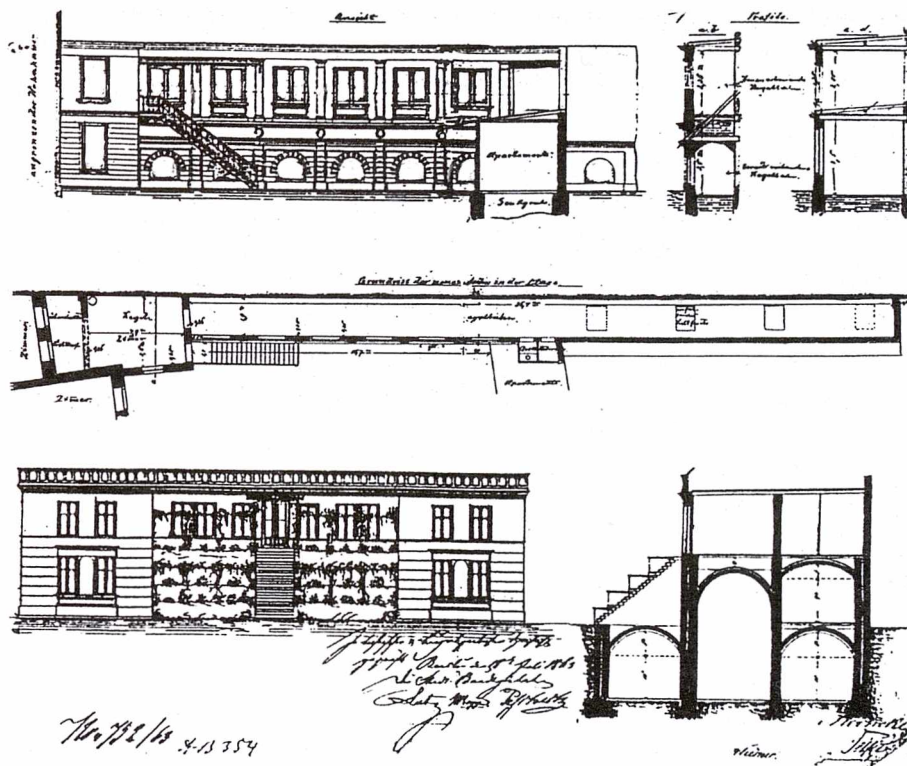
²⁰⁵ MATWIJOWSKI, *Uroczystości...*, s. 191. Por. także STEINBERGER, *Breslauerische...*, s. 240.

²⁰⁶ W 1608 r. pewien rybak wygrał w kręgielni towarzyszącej jednej z ołbińskich karczem swinię wartą 30 guldenów. MATWIJOWSKI, *Uroczystości...*, s. 66.

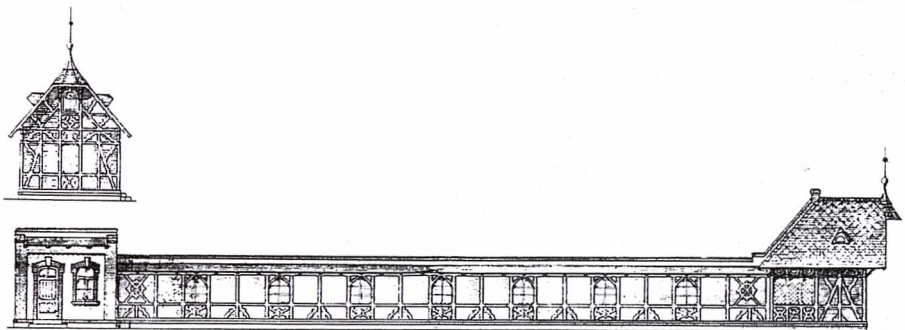
²⁰⁷ Matwijowski, powołując się na *Diariusz* hrabiego Otto Wenzla v. Nostitz pisze, że 6 X 1727 r. grano w kręgle w ogrodach jezuitów, 22 IX 1741 r. natomiast grę w kręgle zorganizowano w jednej z sal ratuszowych. Por. MATWIJOWSKI, *Uroczystości...*, s. 191.

²⁰⁸ ZIMMERMANN, *Beschreibung...*, s.11.

Il. 73. Szerokość toru typowej kregielni wynosiła od 1,2 do 2,0 m; jej długość 12–30 m (najczęściej 22–25). Pomieszczenia dla graczy były zazwyczaj wyższe niż hala nad torem. Uzupełnienie wyposażenia wnętrza kregielni stanowił wystrój. Jego podstawę stanowiły zabawne sentencje, malowane na ścianach i suficie: a) projekt rozbudowy kregielni w *établissement* Bei Pietsch, 1874 r., mistrz murarski R. Beier, b) projekt kregielni połączonej z chłodnią piwa dla *établissement* Goldener Helm, 1863 r., mistrz murarski Carl Meinecke

Il. 74. Projekt jednororowej kregielni wzniesionej na terenie *établissement* towarzyszącego browarowi Hopf und Görke przy Grabscherstrasse (ul. Grabiszyńska), 1893 r. Wykonano ją w konstrukcji szachulcowej, której drewnianym elementom ciesielskim nadano formy szwajcarskie

Popularność gry w kregle zaowocowała we Wrocławiu powstaniem towarzystw zrzeszających amatorów tej rozrywki. Pierwsze z nich powstało w 1770 r. w kawiarni Streicha, mieszczącej się na terenie Wyspy Mieszczańskiej²⁰⁹. Kolejne towarzystwa wykorzystywały dla swojej działalności kregielnie i lokale znajdujące się na terenie *établissements* (od 1812 r. *Weiss-Garten*, od 1818 r. *Liebich's Garten*).

Najwcześniejsze udokumentowane archiwalnie przykłady wprowadzenia kregielni do interesujących nas zespołów pochodzą z lat 40. XIX stulecia. Wznoszono je, i często rozbudowywano, do początków XX w. Budynki kregielni spotykamy w dwudziestu czterech założeniach. Większość z nich stanowiła zamknięte, murowane pawilony (dawało to możliwość korzystania z nich zimą), usytuowane w ogrodach, zazwyczaj na ich obrzeżu. Z lokalizacji takiej wynikało jednostronne doświetlenie, zarówno pomieszczenia przeznaczonego dla graczy, tzw. *Kegelstube*²¹⁰, jak i długiego pawilonu kryjącego

²⁰⁹ Towarzystwo to spotykało się w każdy wtorek. Po trzygodzinnej grze w kregle spożywano uroczystą kolację, po której oddawano się rozmowom, grze w karty lub bilard. Od dnia spotkań nazwano je *Dienstag-Kegler-Vereins*. Por. Johann Ludwig BOEHM, *Kurze Geschichtliche Darstellung des Dienstag-Kegler-Vereins*, Breslau 1835.

²¹⁰ Zwane także *Spielerhalle*; wyposażano je w stoły, ławki, tablice do zapisów, bufet, toalety.

tor, zwanego *Kegelbahn*²¹¹. Druga, stojąca na granicy działki ściana pozostawała ślepa i pełniła, zgodnie z przepisami, rolę muru ogniowego. Większość kręgielni posiadała pojedyncze tory. Zdarzały się też rozwiązania z torami podwójnymi, położonymi obok siebie (np. *Odeon, Tivoli*) lub umieszczanymi jeden na drugim (*Goldener Helm, Bei Pietsch*)²¹².

Wrocławskie kręgielnie łączono zazwyczaj z częścią gastronomiczną i zaopiecznym sanitarnym, odsuwając jednocześnie tor dla kręgli od pozostałych elementów wyposażenia ogrodu. Miało to swoje uzasadnienie w hałasie, który towarzyszył grze i zakłócał przebieg innych, odbywających się w ogrodzie imprez, przede wszystkim koncertów.

Wytyczne projektowe dotyczące budynków przeznaczonych do gry w kręgle wynikały z parametrów określających długość i szerokość torów²¹³ oraz standardu wyposażenia poszczególnych pomieszczeń²¹⁴. Specjalne wymagania dotyczyły oświetlenia budynku, zwłaszcza torów. Zalecano także, aby pomieszczenia przeznaczone dla graczy były ogrzewane.

Mimo podyktowanej względami funkcjonalnymi konieczności wykorzystania w kompozycji elewacji stałego elementu, jakim były okna (rytmicznie rozmieszczone w długiej ścianie parterowego, rzadziej piętrowego pawilonu), architektura kręgielni wznoszonych na terenie wrocławskich *établissements* była stylistycznie zróżnicowana. Można w niej zaobserwować odbicie ogólnych tendencji obowiązujących w sztuce w jej kolejnych okresach. Przykładu rozwiązania budynku przeznaczonego do gry w kręgle, szczególnego pod względem architektonicznym, dostarcza *établissement Goldener Helm*. Jego dwutorowa kręgielnia, połączona z chłodnią piwa i rozmieszczoną na tarasach zielenią, przybrała formę neorenesansowego pałacyku. Autorem projektu budynku był mistrz murarski Carl Meinecke.

10.3. Teatralne sceny letnie (*Tagestheater, Singspielhallen*)

Teatry letnie były przeznaczone do wystawiania różnego rodzaju przedstawień, a także organizowania koncertów muzycznych na wolnym powietrzu. Ich historia sięga starożytności. W Europie nowożytnej idea teatru letniego, wykształcając dlań nowe formy, odrodziła się w XVII w. jako wytwór kultury dworskiej. Powstanie teatru letniego dokonało się przez przeniesienie, wykształconej wcześniej, sceny kulisowej do ogrodu. Towarzyszyła jej widownia urządzana na wolnym powietrzu²¹⁵. Tym, co odróżniało sceny ogrodowe

²¹¹ Na jego końcu znajdowało się małe pomieszczenie dla ustawiającego kręgle.

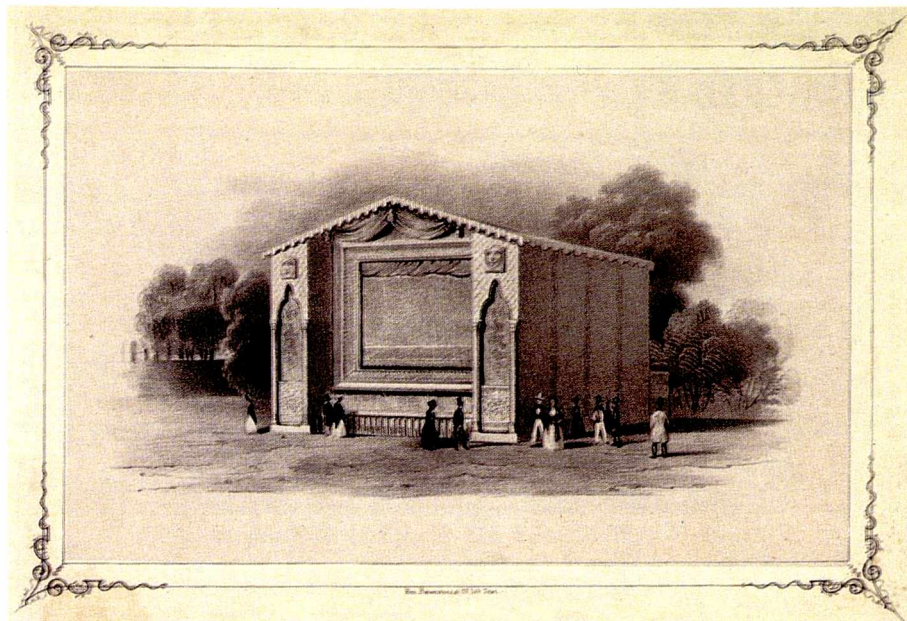
²¹² Wyjątek, zarówno z powodu liczby torów, jak i nietypowego ich usytuowania, stanowił zespół kręgielni w *établissement Deutscher Kaiser*. W wyniku dokonanej w 1904 r., na podstawie projektu Karla Klimma, gruntownej przebudowy założenia, trójtorowy kompleks kręgielni urządzono na parterze głównego budynku, pod salą widowiskową.

²¹³ Używano różnych rodzajów torów: drewnianych, cementowych, asfaltowych, z łupka oraz wyłożonych linoleum.

²¹⁴ Por. *Handbuch...*, t. 4, póltom 4, z. 2, s. 184; *Wasmuths Lexikon der Baukunst*, t. 3, s. 337.

²¹⁵ Za prekursora tej formy obiektu teatralnego w nowożytnej Europie uznaje się powszechnie sceny ogrodowe wzniesione w rezydencjach Ludwika XIV. Powstały one jako jeden z elementów barokowej sztuki ogrodowej, stanowiąc trawestację, używanych wcześniej do wystawiania rozmaitych przedstawień, wnętrz pałacowych. Por. Gerard CIOŁEK, *Teatry ogrodowe XVII i XVIII wieku* [w:] Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury PAN, Warszawa 1954, s. 9. Za wskazanie tej pozycji uprzejmie dziękuję Pani prof. Barbarze Stępniewskiej.

Il. 75. Budynek teatru letniego, wzniesionego na terenie *établissement Tivoli* w Kopenhadze, ok. 1860 r.

od ich, zamkniętych w budynkach, poprzedniczek była barwnie pomalowana rama sceniczna, która nawiązywała swą formą do portalu zwieńczonego klasycznym trójkątnym naczółkiem²¹⁶. Ten nobilitujący motyw, który – jak napisała Maria Zduniak – *miał określać bliskie kuzynostwo tych obiektów (...) ze wspaniałymi świątyniami Melpomeny*²¹⁷, został wykorzystany w scenach powstających na terenie *établissements* i przetrwał w nich do końca XIX w.

Budynki sceniczne, powstające w ogrodach rozrywkowych, były na ogół drewniane i nakrywane dwuspadowym dachem. Sceny zaopatrywano w kurtynę (najpopularniejszym typem był tu tzw. płaszcz Arlekina) i kulisowe dekoracje. Od widowni oddzielano scenę miejscem dla orkiestry. Czasem dobudowywano niewielkie pomieszczenia, które przeznaczono na garderoby dla artystów.

Podłogi scen teatrów letnich pochylały się zazwyczaj lekko w stronę widowni, co miało zapewnić lepszą widoczność i sprawne odprowadzanie wody deszczowej²¹⁸. Widownię urządzano najczęściej wprost na ziemi, ustawiając na niej ławki lub stoliki z krzesłami.

Drugim typem teatrów ogrodowych były sceny nawiązujące do form antycznych, z amfiteatralnie urządzoną i odkrytą widownią. Były to najczęściej budowle drewniane. W nowożytnej Europie spotykamy je najwcześniej w podlondyńskich ogrodach rozrywkowych²¹⁹. Pierwszy natomiast publiczny teatr letni w środkowej części kontynentu założył w 1783 r., w berlińskim ogrodzie hrabiego Reusa, Carl Theophil Döbbelin²²⁰.

We wrocławskich *établissements* spotykamy obydwa rodzaje teatrów letnich. Przykładów rozwiązań pierwszego typu (z widownią na poziomie terenu) dostarczają: tzw. *Sommerbühne* (wzniesiona w 1868 r. na terenie *Wintergarten*), teatr letni w ogrodzie *Deutscher Kaiser* (otwarty przed 1870 r. i zadaszony najprawdopodobniej osiem lat później), teatr letni w *Goldener Helm* przy Nikolaistrasse 27 (ul. św. Mikołaja), wzniesiony w 1900 r., oraz scena letnia

²¹⁶ RASZEWSKI, *Z tradycji...*, s. 42.

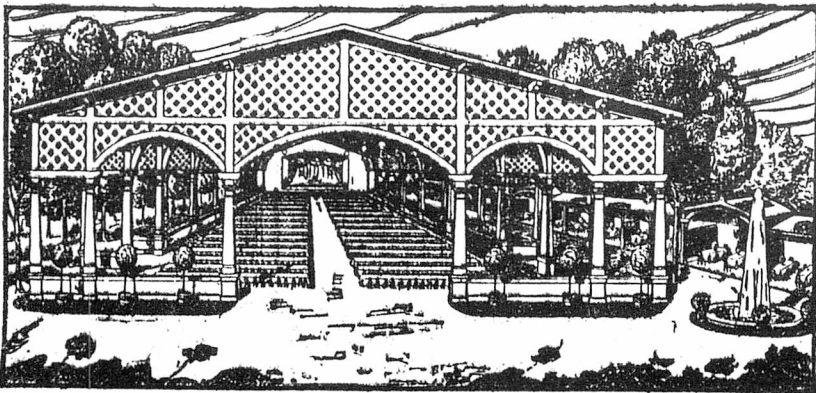
²¹⁷ ZDUNIAK, *Teatry...*, s. 88.

²¹⁸ Praktykę tę wypracowały w XVI w. tzw. sceny estradowe. Por. Allardyce NICOLL, *Dzieje teatru*, Warszawa 1959, s. 113.

²¹⁹ Por. s. 7 niniejszej pracy.

²²⁰ NOWACKI, *Architektura...*, s. 113; FREYDANK, *Theater...*, s. 103.

Scala ■ Sommer-Theater.

Einziges Sommertheater mit überdachtem Zuschauerraum.
 Telefon 10290. Dir. Conrad Scholz. Nikolaistr. 27.
 Ab Sonntag, 30. Mai, täglich abends 8 1/2 Uhr:

Gastspiel
 der
Amerik. Sensations-Komödien-Co.
 Novität! Artist. Dir. Artur Taeger. Novität!

Manolescu
Der Fürst der Diebe.
 4 Bilder aus dem Leben einer Gefährlichen von Adolf Steimann.
 a) Einbruch im Grand Hotel, c) Banditenhug,
 b) Der Gesellschaft zurückgegeben, d) Der Ausbruch. 1842

Clavia d' Anvieller — Paula Rieger
 vom Stadt-Theater zu Grefeld als Gast.

Preise der Plätze: Loge 2.00, Orchesterst. 1.50, Sperrst. 1.00, Reserviert 0.75, Entree 0.50.
 Vorverkauf in den durch Plakate erkennl. Zigaretten-Geschäften sowie im Verkehrs-Büro Barasch.

Il. 76. W 1900 r. wzniesiono na terenie *établissement Goldener Helm*, w miejscu dawnej sceny muzycznej, teatr letni tzw. *Scala Sommer-Theater*. Jego powierzchnia zajmowała 4423 m². Widownię teatru podzieleno na trzy strefy: środkową, gdzie znajdowały się miejsca w rzędach (okazjonalnie przy stolikach) oraz, towarzyszące jej po bokach, dwa rzędy łóż. Całość mogła pomieścić ponad tysiąc widzów.

Scena letnia teatru *Goldener Helm*, pocz. XX w.

Theater-Etablissement Victoria przy Neue Taschenstrasse 31 (ul. Kołłątaja), która przed 1903 r. została dobudowana do sali teatralnej.

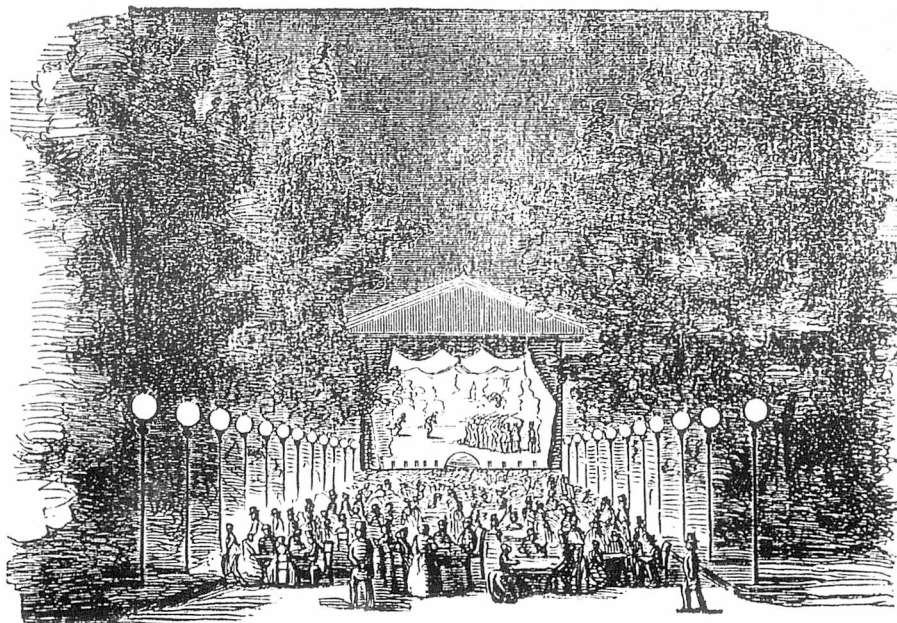
Brak materiałów archiwalnych nie pozwala jednak na zaprezentowanie formy architektonicznej ostatniej z wymienionych scen. Wygląd teatru letniego w *Wintergarten* zachował się na zamieszczonym w „Schlesische Provinzialblätter”²²¹ niesygnowanym drzeworycie. Przedstawia on budynek sceny, skonstruowany według przyjętych dla tej grupy i omówionych tutaj wzorów. Widzimy na nim ramę sceny, zwieńczoną naczółkiem i ozdobioną akroterionami, pochyłą podłogę, a także rozświetloną rampę z budką suflera oraz kurtynę. Urządzoną pod gołym niebem widownię wypełniały miejsca przy stołach. Oświetlały ją, i zarazem oddzielały od przestrzeni ogrodu, dwa rzędy lamp.

Miejscem, gdzie wrocławskie letnie sceny teatralne realizowano w okazalszej formie, były *établissements* mające charakter ogrodu ludowego (*Volksbelustigungsgärten*). W dwóch wrocławskich zespołach tego typu wzniesiono wielkie – jak je nazywano – *Areny*. Powstały one na terenie *Wintergarten* (1853 r.) i *Volksgarten* (1870 r.). Dość szczegółowe opisy oraz okrucy materiałów ikonograficznych umożliwiają rekonstrukcję pierwszego z nich.

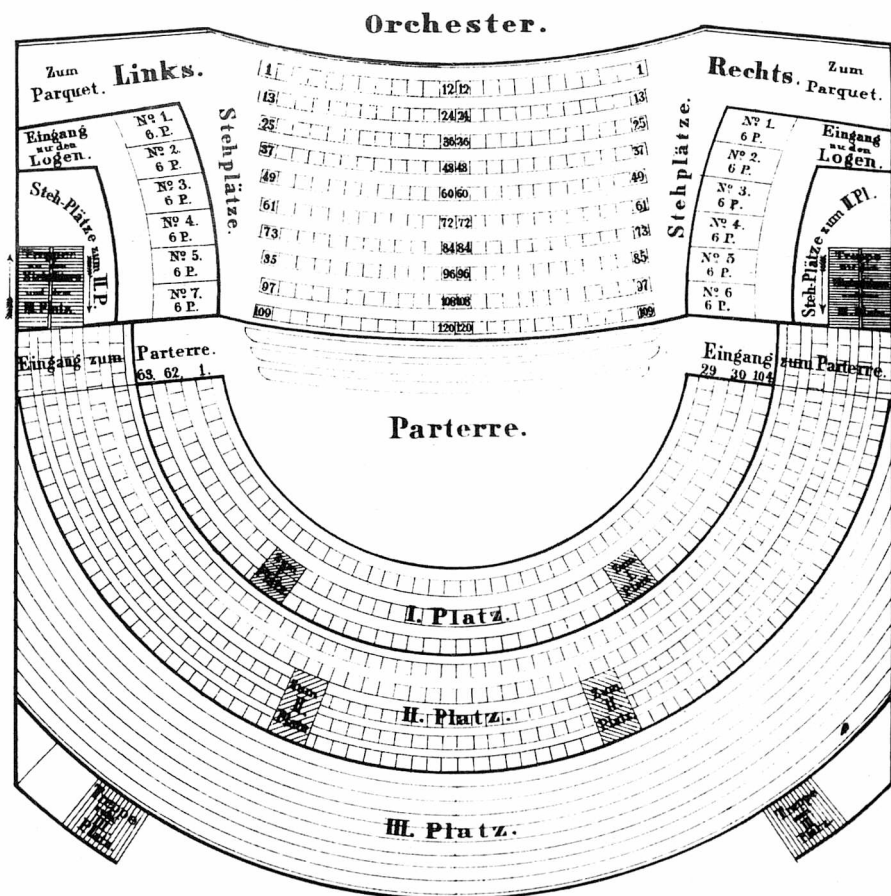
²²¹ „Schlesische Provinzialblätter”, 1869, s. 256.

Il. 77. Scena letnia w *Wintergarten* przylegała do ogrodowej restauracji, wykorzystując część jej pomieszczeń na garderoby. Wystawiano w niej przedstawienia typu *varietè*.

Widok teatru letniego w *établissement Wintergarten*, 1872 r. Autor grafiki nieznanym

Das neue Sommertheater im Wintergarten.

Il. 78. Teatr *Arena* w *Wintergarten* wzniesiono przy zachodniej granicy działki, stwarzając możliwość bezpośredniego dostępu do budynku od strony Gelhornstrasse (ul. Strubicza). Układ miejsc na widowni teatru, 1863 r.

Był to budynek drewniany, o niezadaszonej początkowo widowni z miejscami w rzędach krzeseł ustawionych na poziomie parteru oraz trzech, wznoszących się amfiteatralnie, sektorach. W każdym z oddzielonych od siebie poziomo sektorów znajdowały się niezależne klatki schodowe. Naprzeciw widow-

ni umieszczono obszerną²²², zadaszoną scenę, ujętą w ramę, ozdobioną dwiema parami pilastrów i zwieńczoną naczółkiem. Poprzedzało ją miejsce (fosa? loża?) dla orkiestry. Teatr miał pomieścić 3000 widzów²²³.

Tę stosunkowo niewielką liczbę ogrodowych scen teatralnych, powstałych na terenie wrocławskich *établissements*, można tłumaczyć niesprzyjającym takim przedsięwzięciom warunkom klimatycznym. Kaprysy pogody bywały przyczyną odwoływania wielu spektakli²²⁴. Znacznie korzystniejsze pod względem finansowym było zainwestowanie w budowę zamkniętych sal, uniezależniających od aury i pór roku. W ogrodach pozostawiano, wykorzystywane sporadycznie do celów teatralnych, sceny muzyczne²²⁵.

10.4. Muzyczne sceny letnie (*Musikzelte, Musiktempels, Musikpavillons, Orchesterpavillons*)

Letnie sceny muzyczne pełniły rolę estrady, przeznaczonej dla orkiestry lub chóru. Przyswoiły one formę wykształconą przez teatry letnie, przysposabiając ją do nowych zadań. O ile bowiem kształt sceny teatralnej determinowały przede wszystkim wymogi natury inscenizacyjnej, o tyle w odniesieniu do sceny koncertowej decydujące okazywały się względy akustyczne. Dodatkowym zadaniem tych obiektów była ochrona muzyków przed deszczem i słońcem.

Muzyczne sceny letnie wykształciły dwa zasadnicze typy²²⁶. Pierwszy stanowiły muszle koncertowe, drugi tzw. kioski²²⁷. O wyborze decydowało położenie sceny w ogrodzie, uwarunkowane najczęściej jego wielkością i względami akustycznymi. W mniejszych założeniach letnie pawilony muzyczne ustawiano najczęściej przy jednym z boków ogrodu, wiążąc je z innymi elementami, kolumnadami, werandami i pawilonami. Tak usytuowana scena muzyczna przybierała najczęściej formę muszli, która odbijała dźwięki w stronę zgro-

²²² Parametry sceny wynosiły: otwór sceny – 11,6 × 18,6 m, jej głębokość – 13 m. Była ona wyposażona w system kulisowy. Por. STEIN, *Geschichte...*, s. 543; SITTENFELD, *Geschichte...*, s. 81–85; RASZEWSKI, *Z tradycji...*, s. 53 i n.

²²³ O losach budynku i całego założenia szerzej na s. 140.

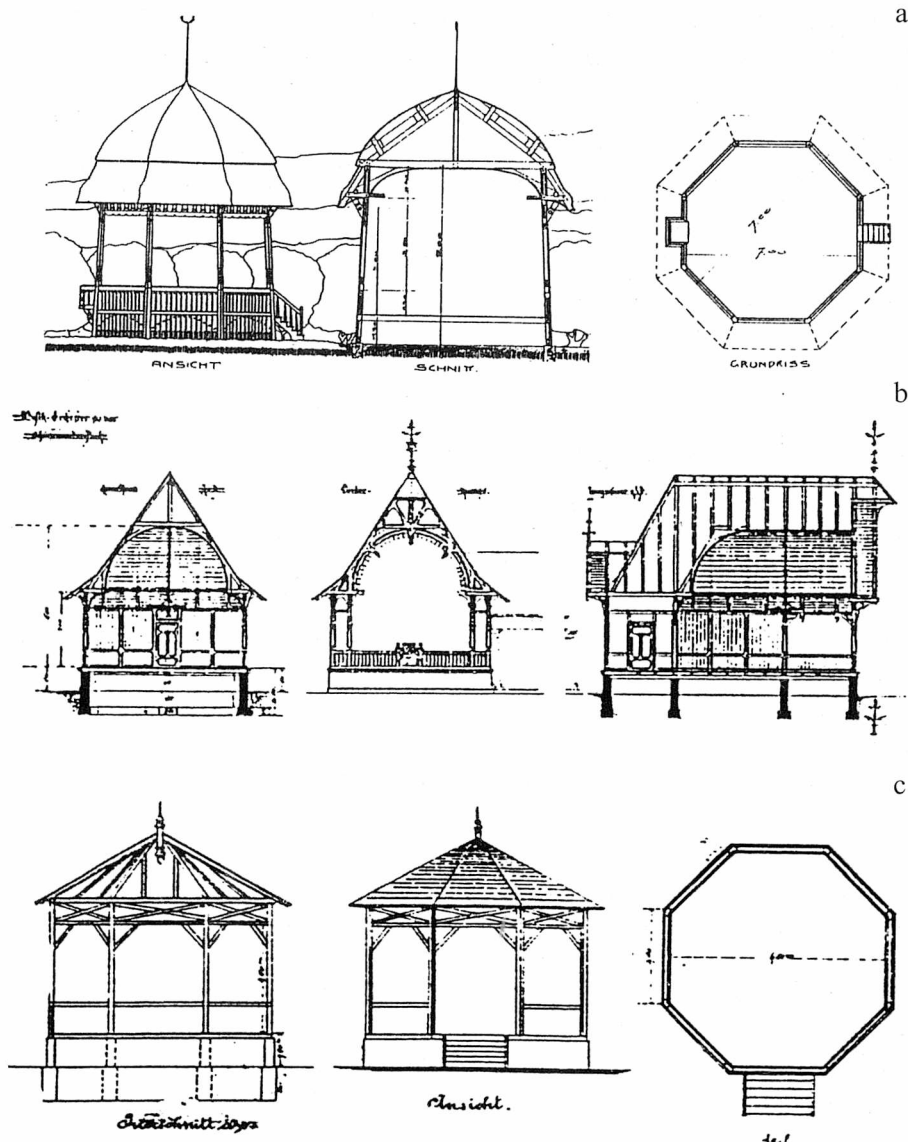
²²⁴ W *Wintergarten* w sezonie 1853/1854 nie odbyły się z tej przyczyny 24 ze 195 planowanych przedstawień. W związku z tym podjęto decyzję o częściowym (rodzaj *velarium*), a później pełnym i trwałym zadaszeniu widowni. Por. Karl WEBER, *Geschichte des Theaterwesens in Schlesien. Daten und Fakten – von den Anfänge bis zum Jahre 1944*. Dortmund 1980, s. 159.

²²⁵ Innym sposobem na uniezależnienie od warunków klimatycznych, umożliwiającym dodatkowo oszczędne wykorzystanie zaplecza scenicznego, były podwójne, przylegające do siebie *plecami*, tzw. *Doppelbühnen*. Rozwiązanie takie ilustruje przykład zrealizowany według proj. Gottfrieda Sempers w szwajcarskim Baden. Taki sposób usytuowania sceny letniej w *Goldener Helm* sugerował Bernd Vogelsang. Teza ta nie znalazła potwierdzenia w konfrontacji z materiałami archiwalnymi. Por. *Handbuch...*, t. 4, półtom 4, z. 1, s. 142; VOGELSANG, *Theaterbau...*, s. 80.

²²⁶ W podlondyńskich ogrodach *Vauxhall* i *Renleigh* działały już w połowie XVIII w. muzyczne sceny letnie typu amfiteatralnego, nawiązujące swoim kształtem do antycznego odeonu. Forma ta nie została jednak podjęta we wrocławskich *établissements* i z tej przyczyny nie omówiono jej szerzej.

²²⁷ Kiosk wywodzi się z tradycji architektury mużułmańskiej. Ma on tam kształt niewielkiego pałacyku letniego, odznaczającego się bogatą dekoracją i lekkimi formami architektonicznymi.

Il. 79. Różnorodność stylizacyjna letnich scen muzycznych była uzależniona od obowiązujących trendów architektonicznych, wielkości założeń, wreszcie upodobań inwestora i projektanta. Oscylowała ona między (sugerującymi antyczne konotacje) formami klasycystycznymi, przez (modną na Śląsku od poł. XIX w.) architekturę szwajcarską, po (zalecany dla parków i dużych ogrodów) styl rustykalny, osiągany dzięki użyciu nieokorowanych okrągłaków, tzw. *Naturholz*. Przykłady rozwiązań letnich scen muzycznych typu kiosk we wrocławskich *établissements*: a) *Liebich's Etablissement*, proj. Hugo Daum, 1904 r., b) *Schiesswerder*, proj. R. Plüdemann, 1886., c) *St. Vincenz-Haus*, proj. J. Ebers, 1885 r.

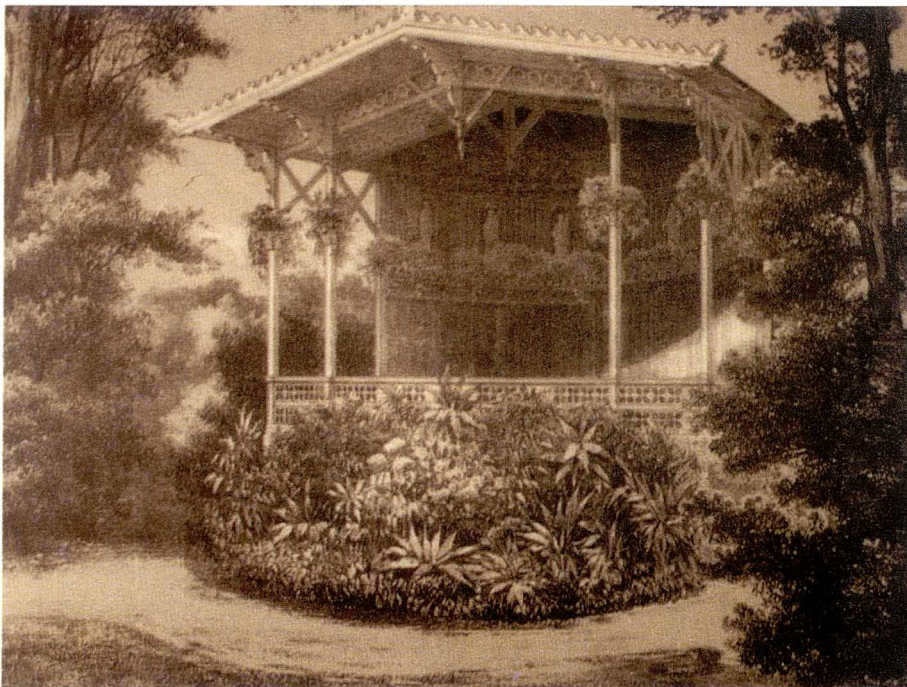
madzonej przed nią widowni²²⁸. W ogrodach o większych powierzchniach scenę muzyczną wznoszono zazwyczaj jako budowlę wolno stojącą, nadając jej formę otwartego pawilonu, zwanego kioskiem. Zaletą tego rozwiązania była możliwość słuchania muzyki podczas niczym nieskrępowanego spacerowania po ogrodzie wokół grającego zespołu.

Zdarzały się też rozwiązania pośrednie, kiedy to pawilon w formie kiosku wtapiano w ciąg kolumnad czy pergoli, wyróżniając go wysokością i, zwróconym ku widowni, trójkątnym szczytem.

Oryginalnego przykładu dostarcza tzw. *Musik-Tribühne*, zaprojektowana dla ogrodu *Schiesswerder* przez H. F. Waessemanna, której półokrągła tylna ściana została wpisana w starannie zakomponowaną zieleń.

Portale scen muzycznych ozdabiano rzeźbionymi przedstawieniami instrumentów (najczęściej lir), medalionowymi portretami kompozytorów, maskami; wieńczono antycznymi akroterionami i barwnie malowano. Wśród wytycznych budowlanych dotyczących muzycznych scen letnich znalazły się za-

²²⁸ Cechą charakterystyczną muszli koncertowych był ich kształt, powodujący skupianie i odbijanie fal dźwiękowych w kierunku przyległej do estrady widowni.

Il. 80. Projekt sceny muzycznej dla ogrodu *Schiesswerder*, H. F. Waesemann, 1854 r.

lечения, aby podium dla muzyków umieszczać na wysokości 1,3–2,0 m nad poziomem terenu²²⁹. Jako materiał budowlany polecano drewno, głównie sosnowe.

W sposobie sytuowania scen muzycznych, w przeważającej części wrocławskich *établissements*, dominowała koncepcja łączenia ich z innymi elementami wyposażenia ogrodu. Większość z nich wzniesiono w latach 60. XIX w. Do najokazalszych należały rozwiązania dwukondygnacyjne, z miejscem dla orkiestry umieszczanym na wyższym poziomie. Spotykamy je w *Pariser Garten* i *Zeltgarten*. Towarzyszyła im spora liczba scen o skromniejszej formie i skali (m.in. *Victoria* i *Stadtpark*). Parokrotnie odnajdujemy też przykłady wykorzystania formy typowych kiosków. Wzniesiono je m.in. w ogrodach *Odeon*, *Goldener Helm*, *Vincenz-Haus*, *Liebich's Etablissement*, *Seelöwen* i *Kroter*.

Większość z wrocławskich scen muzycznych była obiektami o raczej skromnej formie. Jej charakter określały najczęściej, niezbędne konstrukcyjne, elementy ciesielskie. Imponowały natomiast często wielkością (w *Vincenz-Haus* – średnica sześciokątnego kiosku miała 6 m; w ogrodzie Liebicha – 7 m i 8 m wysokości). Zakładano je najczęściej na planie bądź regularnego, bądź wydłużonego sześciokąta, rzadziej prostokąta.

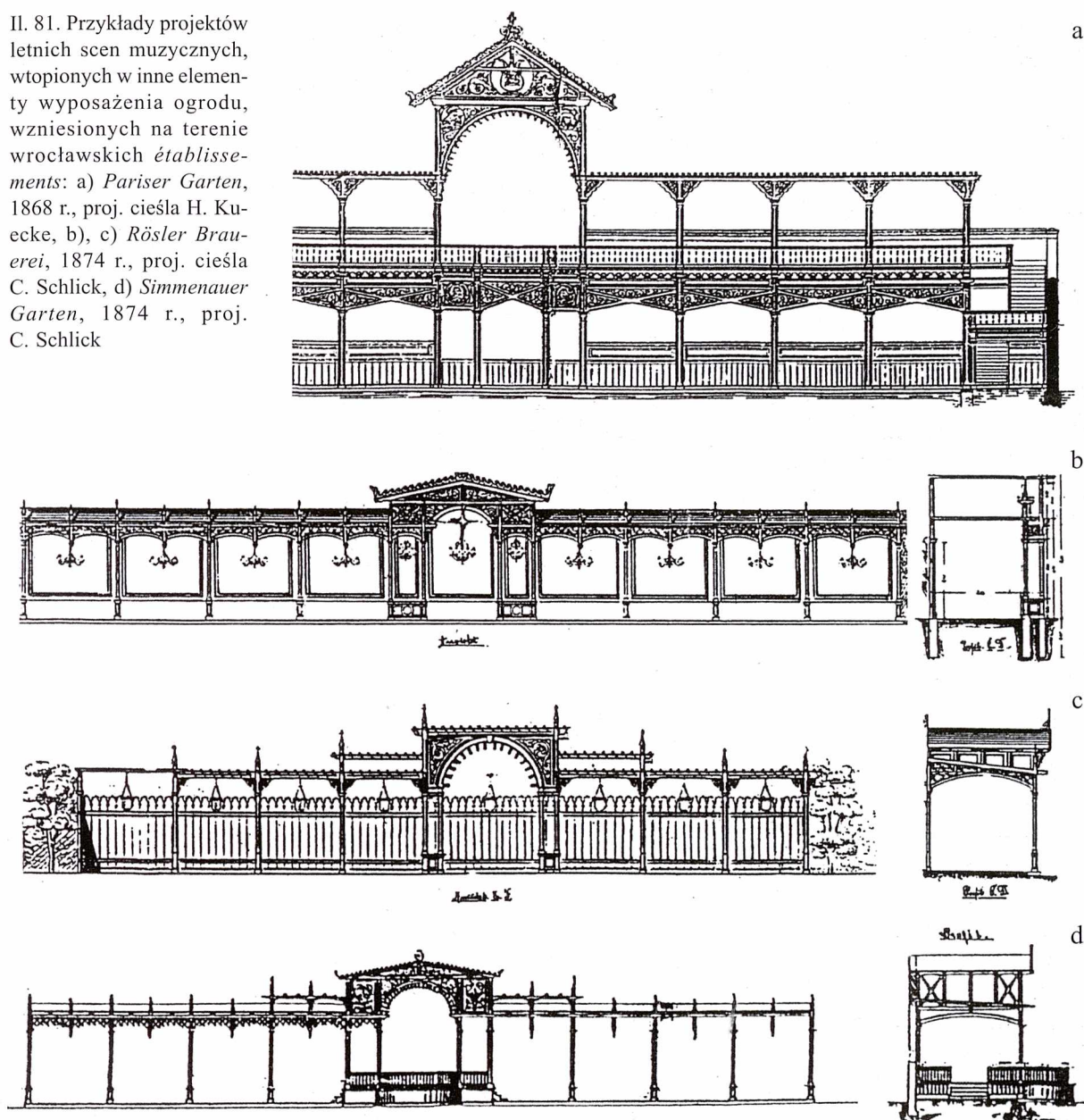
Najznakomitszym reprezentantem wrocławskich letnich scen koncertowych była piękna muszla w ogrodzie *Goldener Helm*, wzniesiona według projektu mistrza murarskiego Carla Meinecke²³⁰. Została ona wpisana w założenie składające się z dwukondygnacyjnej kolumnady (wysokości około 10 m) i połączonej z nią, trójkondygnacyjnej wieżyczki zwieńczonej masztem, na którym powiewało godło browaru Juliusa Wiesnera²³¹ – właściciela ogrodu.

²²⁹ Przestrzeń pod podłogą podium mogła być przy tym wykorzystywana na magazyn krzeseł i pulpitów dla muzyków. Por. *Handbuch...*, t. 4, półtom 4, z. 2, s. 236.

²³⁰ Tą drogą dziękuję Pani Ewie Szewczyk, pracownicy ABMW, za odczytanie podpisu autora.

²³¹ Przedstawiało ono dwa antytetycznie ustawione koziołki, wsparte na beczce z piwem. W 1863 r. była planowana na tej działce budowa browaru Wiesnera, która ostatecznie nie doszła do skutku.

Il. 81. Przykłady projektów letnich scen muzycznych, wtopionych w inne elementy wyposażenia ogrodu, wzniesionych na terenie wrocławskich *établissements*: a) *Pariser Garten*, 1868 r., proj. cieśla H. Kucke, b), c) *Rösler Brauerei*, 1874 r., proj. cieśla C. Schlick, d) *Simmenauer Garten*, 1874 r., proj. C. Schlick

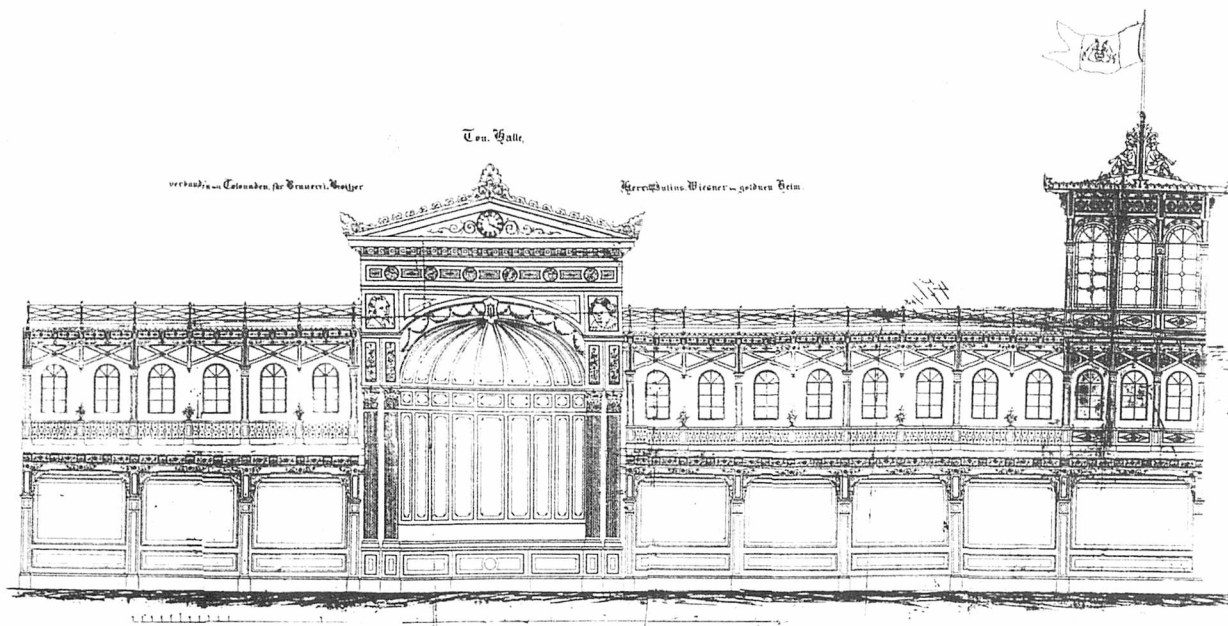

Niezwykle bogato rozwiązano ramę sceniczną konchy, której formę oparto na wzorze wykształconym w letnich scenach teatralnych²³². Zwieńczony akroterionami trójkątny naczółek, w którego środku umieszczono zegar, podtrzymywały dwie pary kompozytowych pilastrów. Na ich osi, tuż pod pasem belkowania, umieszczono (płaskorzeźbione? malowane?) portrety Bacha i Mozarta. Można przypuszczać, że całość, zgodnie z obowiązującą wówczas modą, była polichromowana.

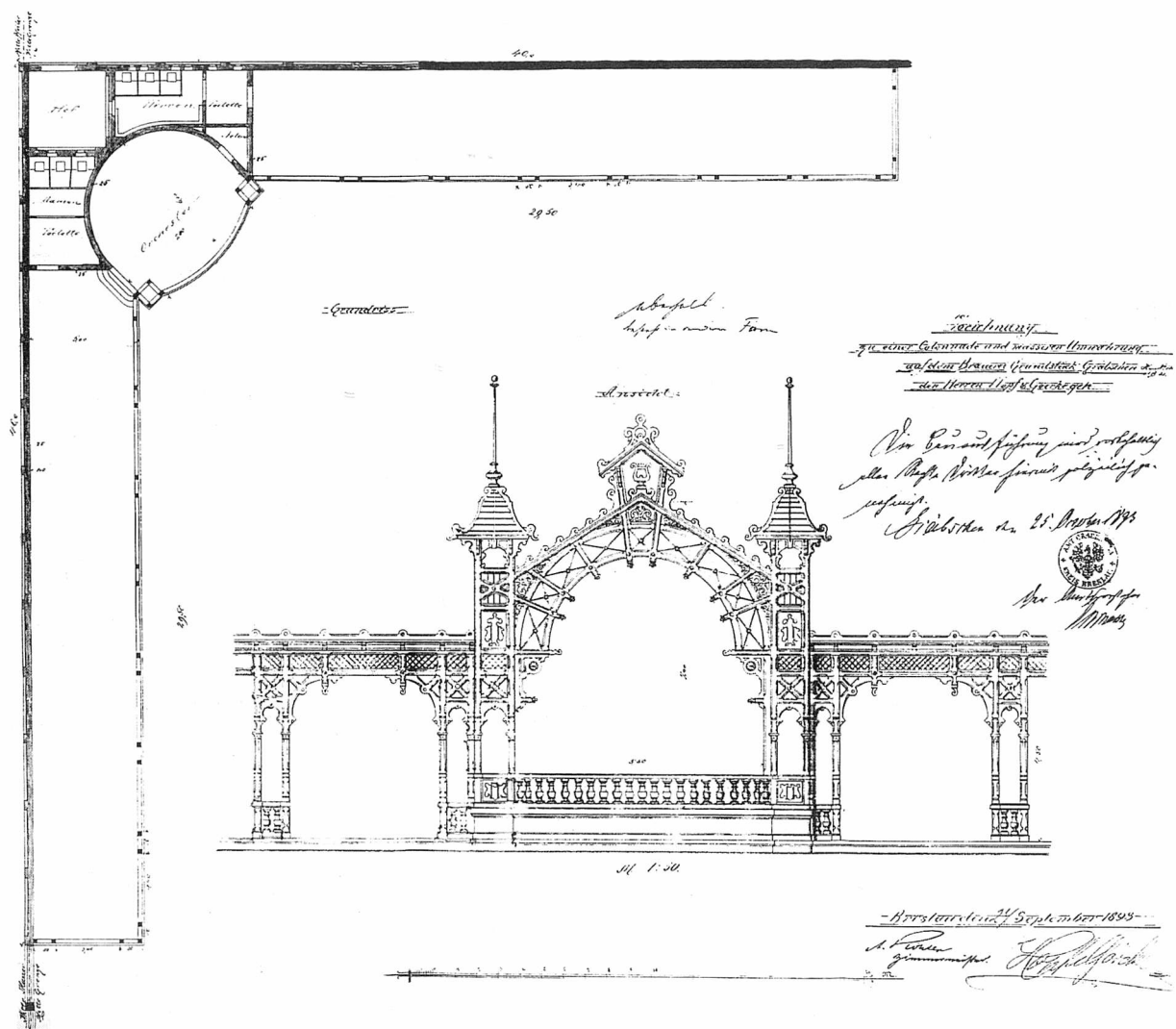
Na tej scenie w latach 80. XIX w. wystawiano sztuki teatralne²³³. Używano jej także do, organizowanych sporadycznie w ogrodzie, festynów połączonych z iluminacją. Imponująca, jak na warunki staromiejskie, była także po-

²³² Por. il. 82.

²³³ Potwierdzają to przewodniki po mieście, a także programy teatralne reklamujące: *...einziges Sommer-Theater am Platze mit Überdachtem Zuschauerraum*. Por. m.in. *Neue Führer*, Breslau 1882, s. 2. W 1900 r. część ogrodową zespołu zabudowano zadaszoną sceną letnią.

Il. 82. Projekt sceny muzycznej dla ogrodu *Goldener Helm*, mistrz murarski Carl Meinecke, 1865 r.

Il. 83. Projekt sceny muzycznej i kolumnady dla *établissement Hopf und Görke* mieszczącego się przy Grabschenerstrasse (ul. Grabiszyńska)

jemność tego koncertowo-teatralnego ogrodu, który mógł pomieścić (towarzysząc obszernej – na 1200 miejsc – sali koncertowej, później teatralnej) ponad 1000 osób²³⁴.

10.5. Ogrodowe budowle rekreacyjne – kolumnady, werandy, pergole, altany (*Kollonaden, Veranden, Laubengängen, Lauben*)

Podstawę wyposażenia ogrodów większości wrocławskich *établissements* nie stanowiły jednak ani muzyczne, ani też teatralne sceny letnie, ale różnego rodzaju budowle o charakterze rekreacyjnym. Elementem najpopularniejszym wśród nich były kolumnady, następnie werandy, pergole i altany. Sytuowano je zazwyczaj na granicy działki, otaczając – w skrajnych przypadkach całkowicie – przestrzeń ogrodu²³⁵. Miały one najczęściej charakter otwartych pawilonów. Chroniły przed słońcem, deszczem, wiatrem. Można było w nich odpoczywać siedząc lub spacerując. Podczas ich wznoszenia korzystano obficie z wzorców funkcjonalnych i formalnych wypracowanych przez budownictwo zdrojowe²³⁶, przenoszonych na teren Wrocławia m.in. poprzez ogrodowe zespoły zakładów kąpielowych²³⁷.

Wszystkie elementy stanowiące rekreacyjne wyposażenie ogrodów wykonywano niemal wyłącznie z drewna, korzystając do poł. XIX w. ze stylistyki architektury klasycystycznej. W okresie późniejszym coraz chętniej czerpano z dającej ogromne możliwości zdobnicze ciesiołki szwajcarskiej²³⁸. Sięganie do form charakterystycznych dla stylu szwajcarskiego podkreślało jednocześnie, poprzez konotacje z architekturą kurortów, rekreacyjny charakter założeń typu *établissement*. Dla podkreślenia niezwykłości miejsca wykorzystywano także, choć znacznie rzadziej, motywy orientalne. Wszystkie one zakaskiwały bogactwem form i precyzją wykonania.

Najciekawszy architektonicznie przykład rozwiązania dwukondygnacyjnej kolumnady, połączonej ze wspomnianą muszlą koncertową i wieżą widokową, znajdujemy na terenie *Goldener Helm*²³⁹. Imponujące były też rozmiały budowli: wysokość sceny wynosiła 14 m, wieży – około 15 m, a dwukondygnacyjne kolumnady osiągały około 40 m długości!

Do konstrukcji omawianych elementów wyposażenia ogrodów używano sporadycznie części metalowych. Wiadomo o zadaszeniu w 1900 r. przeszko-

²³⁴ Bernd Vogelsang stawia w wątpliwość istnienie sceny letniej przy *Goldener Helm*, nie znajdując, poza przytoczonymi przez niego sprzecznymi informacjami, żadnego przekonującego na to dowodu. Tymczasem dostarczają go zarówno projekty, jak i reklamy, plany sytuacyjne, z których wynika, że przetrwała ona (przechodząc w 1889 r. przebudowę) co najmniej do 1912 r. VOGELSSANG, *Theaterbau...*, s. 80. Por. il. 75 i 81.

²³⁵ Zdarzało się, że jedynym elementem zielonym mniejszych *établissements* były pnące rośliny, towarzyszące wymienionym obiektom. Do sytuacji takiej odnosi się żart, przytoczony przez Witolda Fillera i dotyczący zespołów warszawskich, brzmiący następująco: ... *zwą się one ogródkami, choć drzew w nich prawie nie ma, dlatego iż mówi się tam i pokazuje wszystko ... bez ogródek*. Por. Witold FILLER, *Melpomena i piwo*, Warszawa 1960, s. 6.

²³⁶ Grażyna BALIŃSKA, *Uzdrowiska dolnośląskie*, Wrocław 1991, s. 65, 66.

²³⁷ Na wątek ten zwrócono już uwagę w niniejszej pracy.

²³⁸ Pierwszym obiektem zrealizowanym we Wrocławiu w tym stylu był tzw. *Schweizerhaus*, czyli szwajcarka, wzniesiony na terenie Parku Szczytnickiego.

²³⁹ Por. il. na s. 90.

na konstrukcją stalową wspomnianego teatru letniego w ogrodzie *Goldener Helm*²⁴⁰. Całkowicie metalowe było wyposażenie *Zeltgarten*, składające się z kolumnad i włączonych w nie kompozycyjnie altan oraz sceny dla muzyków. Zaprojektowała je w 1873 r. berlińska spółka architektoniczna Kylmann u. Heyden²⁴¹. Z kutego żelaza wykonano także konstrukcję werandy, dobudowanej w 1913 r. do sali *Konzerthaus Roland* (wykonawcą był wrocławski Werkstatt für Eisenkonstruktionen, Bau- und Kunst-Schlosserei, Carla Trippera) oraz ogrodowej hali, wzniesionej w 1908 r. na terenie *Vincenz-Haus*²⁴².

Wymienione obiekty nie wyczerpywały bogactwa wszystkich typów budowli wykorzystywanych jako rekreacyjne wyposażenie, a zarazem ozdoba ogrodu. Do rzadziej spotykanych należały różnego rodzaju cieplarnie.

10.6. Cieplarnie (*Glashäuser, Pflanzenhäuser*)

Istota cieplarni polega na wykorzystaniu promieniowania słonecznego, wspomaganego ogrzewaniem i nawilżaniem powietrza, do wytworzenia we wnętrzu wymaganej, niezależnej od warunków zewnętrznych, temperatury i wilgotności. Uzyskuje się w ten sposób mikroklimat, właściwy dla rozwoju roślin pochodzących z odmiennych stref klimatycznych. W zależności od rodzaju uprawianych roślin cieplarnie dzielono m.in. na pomarańczarnie, figarnie i palmiarnie. Szczególnym rodzajem cieplarni, popularnym zwłaszcza w XIX w., były ogrody zimowe²⁴³.

Historia cieplarni sięga końca XVI stulecia i łączy się z dworem francuskiego króla, Henryka IV. Już w XVII w. towarzyszyły one wielu europejskim rezydencjom. Powszechnie popularne stały się w XIX w., kiedy moda na uprawianie delikatnych, południowych roślin na terenach o ostrzejszym klimacie znalazła sojusznika w nowych technologiach budowlanych²⁴⁴. Cieplarnie stały się wtedy

²⁴⁰ SITTENFELD, *Geschichte...*, s. 209; projekt zadaszenia zachowano w ABMW,teczka nr 3252. Por. także il.76.

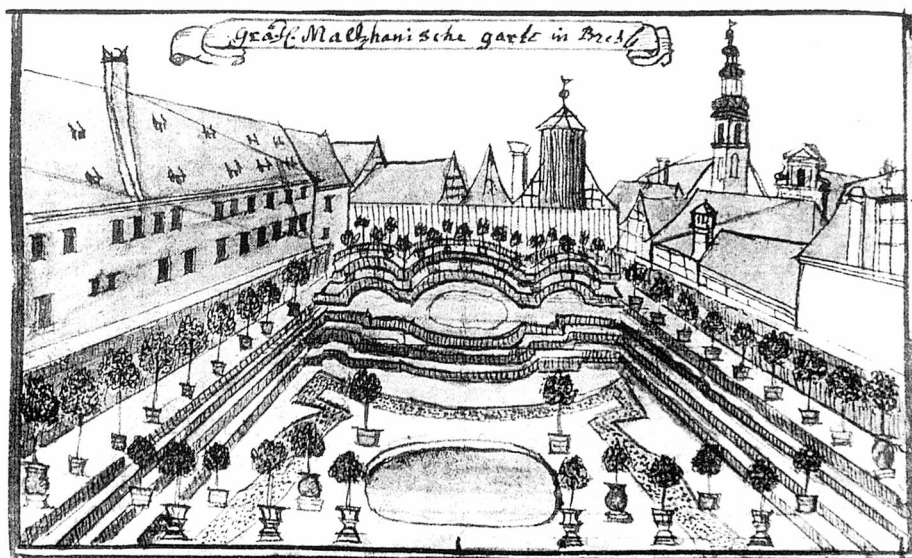
²⁴¹ Walther Kylmann (1837–1913), absolwent berlińskiej Akademii Budowlanej, wielokrotny pruski komisarz rządowy na Wystawach Światowych (Paryż, Wiedeń, Berlin i Chicago). Od 1868 r. współpracował z Adolphem Heydenem; członek-założyciel VBA. Wśród wielu realizacji: pawilon na Wystawę Światową w Wiedniu, kościół w Düsseldorfie, elewacje budynku Poczty Głównej we Wrocławiu, projekt dworca kolejowego *Freiburger Bahnhof* (Dworzec Świebodzki) we Wrocławiu (wraz z C. Lüdecke). Adolph Heyden (1838–1902), studia w Szkole Rzemiosł w Krefeld, potem w Akademii Budowlanej; staż w pracowni A. Stülera; członek-założyciel VBA; od 1868 r. współpracownik Walthera Kylmanna. Por. Uwe KIELIG, *Berliner Privataarchitekten und Eisenbahnbaumeister im 19. Jahrhundert. Biographisches Lexikon*. Seria: Miniaturen zur Geschichte, Kultur und Denkmalpflege Berlins, 1988, nr 26, Berlin s. 30, 44. Za udostępnienie tej publikacji uprzejmie dziękuję Panu Jerzemu Ilkoszowi, dyrektorowi ABMW i MA.

²⁴² Można przypuszczać, sądząc z zachowanych projektów, że metalowych (prawdopodobnie żeliwnych) elementów użyto do wzniesienia otwartej pijalni, zaprojektowanej w 1882 r. dla *établissement Friebeberg* przez parę architektów – H. Oesterlinka i W. Hentschela.

²⁴³ Hodowano w nich rośliny, które nie wymagały wysokich temperatur, takie jak: karłowate drzewa iglaste, palmy, rododendrony, wawrzyny, pomarańcze i mirty. Zadaniem tych ogrodów była ochrona roślin przed mrozem. Wnętrza ogrodów zimowych ogrzewano zimą do 4 stopni w skali Réaumura (ok. 6,4 °C). Rośliny sadzono w szklarni wprost do gruntu lub umieszczano w donicach; ustawiano je wokół basenów, fontann i rzeźb, tworząc zimowy salon – *Salon Wintergarten*. Por. *Handbuch...*, t. 4, półtom 4, z. 4, s. 436.

²⁴⁴ W 1833 r. ukazała się pierwsza książka o budowie szklarni, autorstwa Nathaniela WARDA, *Growth of Plants in Closely – Glazed Cases*, która odegrała dużą rolę w ich popularyzacji. MAJDECKI, *Historia...*, s. 614.

Il. 84. Ogród hrabiów Maltzanów znajdował się przy Altbüßerstrasse 2 (ul. Łaciarska); został on założony w 1709 r., tuż za budynkiem frontowym mieszczącym miejską rezydencję. Wzniesiono w nim m.in. oranżerię, a terasowo (D. Gomolcke używa określenia *amphiteatralische*) ukształtowany teren ogrodu wykorzystywano do organizacji różnych uroczystości. Grafika F.B. Wernhera

(szczególnie w 2. połowie tego wieku) głównymi atrakcjami – wręcz wizytówkami – wielu założen przeznaczonych na festyny i koncerty²⁴⁵.

We Wrocławiu pierwsze *ogrody pod szkłem* pojawiły się w XVII stuleciu²⁴⁶, kiedy (oprócz mniej wymagających pierwiosnków, prymul i goździków) zaczęto sprowadzać drzewka cytrynowe i pomarańczowe. Pierwsze wrocławskie cieplarnie wzniesiono na terenie podmiejskich (w kilku przypadkach leżących w obrębie Starego Miasta) ogrodów, towarzyszących rezydencjom. Ich właścicielami byli zamożni mieszkańcy Wrocławia, głównie przedstawiciele patrycjatu, zamieszkali w mieście szlachty i wyższego duchowieństwa. Słynny był, powstały pod koniec XVIII w. przy Taschenstrasse (ul. Piotra Skargi), ogród Comisionrata Wernera, w którym uprawiano ponad 3000 gatunków kwiatów oraz rzadkie rośliny szklarniowe. Część z nich sprowadzono z paryskiego ogrodu botanicznego²⁴⁷.

Największą sławą i popularnością cieszyły się jednak ogrody zakładane na terenie Przedmieścia Świdnickiego. Na obszernej działce w narożniku Grosse Anger (ul. Piłsudskiego)²⁴⁸ i drogi prowadzącej z miasta w kierunku Świdnicy urządzono (najprawdopodobniej w 1731 r.) wspaniały ogród kupca Caspara Wilhema Scultetusa (Sculteti)²⁴⁹. Nieopodal lokalu Liebicha około 800 zagranicznych roślin zgromadził miedziorytnik Friedrich G. Endler²⁵⁰.

²⁴⁵ Wśród najstojniejszych tego typu cieplarni znajdowały się m.in.: *Flora* w Kolonii, *Palmengarten* we Frankfurcie nad Menem i *Flora* w Charlottenburgu. Por. s. 181.

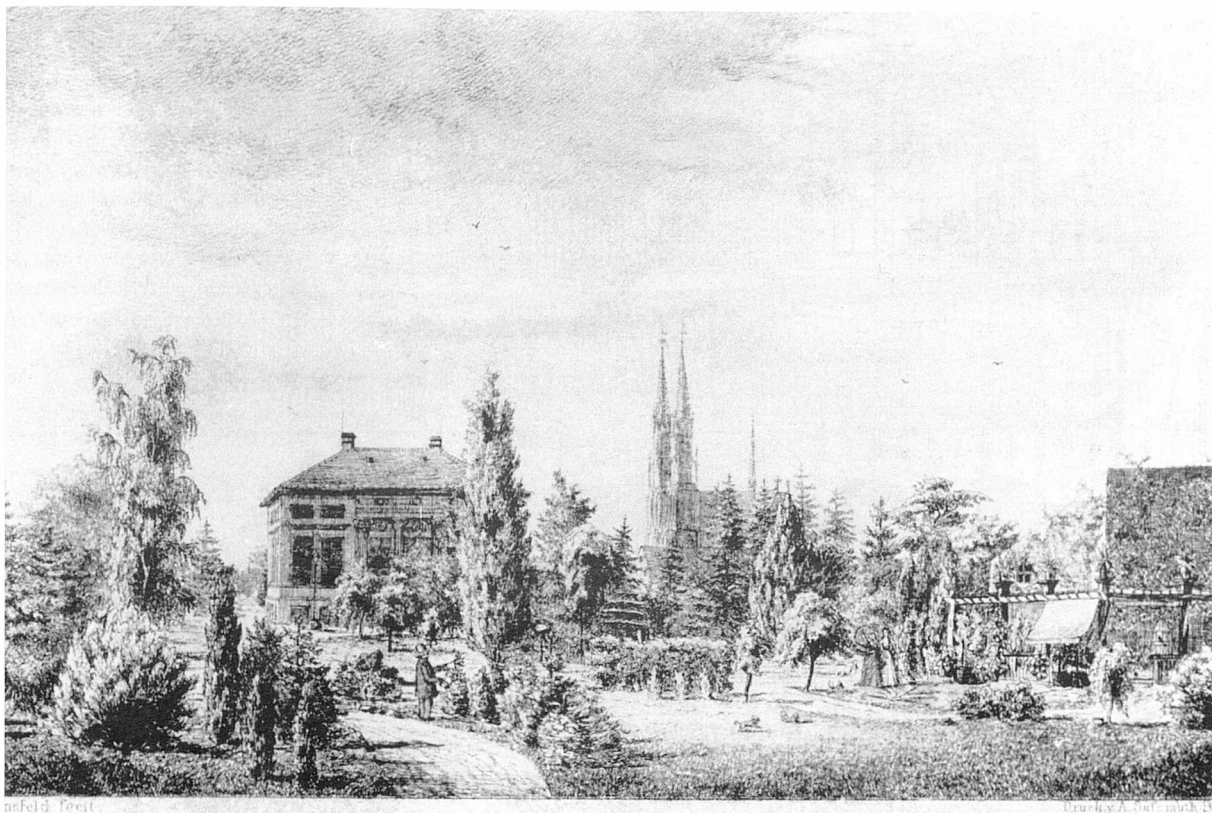
²⁴⁶ Do wcześniejszych wyjątków należały uprawy o charakterze medyczno-naukowym, wśród których najstojniejszym przykładem był ogród Laurentiusa Scholza, założony w 1585 r., w którym znajdowała się jedna z pierwszych we Wrocławiu (a być może dokładnie pierwsza) cieplarnia, zwana *Winterhaus*. Por. Krzysztof EYSYMONTT, *Ogród Laurentiusa Scholza we Wrocławiu i jego europejskie parantele* [w:] *Biuletyn Historii Sztuki* 1989, nr 1, Warszawa, s. 5.

²⁴⁷ NENCKE, *Breslau...*, s. 333.

²⁴⁸ Dzisiejsza ul. Piłsudskiego nosiła w swojej przedwojennej historii kolejno dwie nazwy – Grosse Anger i Gartenstrasse. Nie była też, jak obecnie, rozdzielona placem (Plac Legionów).

²⁴⁹ Towarzyszył on rezydencji podmiejskiej, wzniesionej w typie zwanym *Landhaus*. Był to znacznej wielkości budynek zajmujący niemal całą szerokość działki. Willa Scultetiego (znanego także jako Scultetus) zasłynęła jako miejsce gościnnego pobytu wielu znanych osobistości, m.in. króla polskiego Augusta II Mocnego (wielokrotnie) i króla pruskiego Fryderyka II (w czasie zajmowania Wrocławia w 1741 r.). Całość założenia rozebrano i rozparcelowano na mniejsze działki w latach 60. XIX w.

²⁵⁰ NENCKE, *Breslau...*, s. 331.

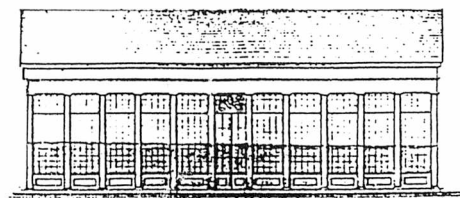
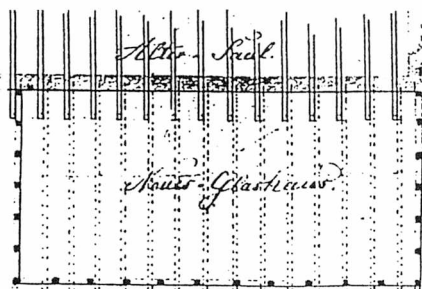
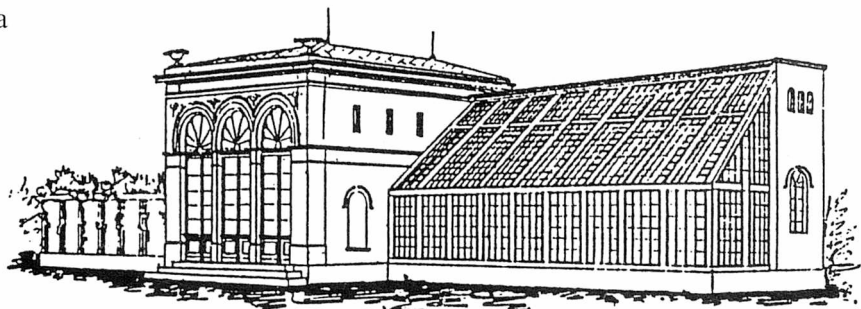
Il. 87. Willa i ogród należące do ogrodniczej rodziny Monhauptów, mieszczące się przy Monhauptstrasse (ul. Matejki). Grafika B. Manfelda, 2. poł. XIX w.

Pod koniec XVIII w. popularne stały się uprawy, których właścicielami byli ogrodnicy tzw. Kunst- lub Ziergärtnern. Zajmowali się oni dochodową hodowlą roślin ozdobnych. Do najbardziej znanych należały ogrodnicze rodziny Monhaupt i Viertel. Na początku XIX w. zamknięte początkowo uprawne ogrody zaczęto otwierać dla szerszej publiczności²⁵¹.

Zdarzało się, że do głównej atrakcji założeń, jaką stanowiły cieplarnie, dodawano lokal gastronomiczny (była to najczęściej kawiarnia), łącząc oba budynki w jeden zespół. Bywało, że wyposażano w różnego rodzaju obiekty (altany, kolumnady) także ogrody letnie. Powstał tak m.in. *Monhaupt' Wintergarten*, mieszczący się przy Gartenstrasse 4 (ul. Piłsudskiego). Jego urodę opiewały od lat 30. XIX w. niemal wszystkie wymienione w bibliografii przewodniki i opisy miasta. Najdalej w swoich zachwytach posunął się Julius Krebs, który w 1836 r. tak go zachwalał: *Po prawej stronie Gartenstrasse (w okolicach dzisiejszego pl. Legionów – przyp. aut.) znajduje się wrocławska Hesperia – ogród zimowy ogrodnika Monhaupta. W zimie zbiera się tam – w cieplarni, między wonnymi drzewkami pomarańczowymi i bujnie kwitnącymi krzewami, mile towarzystwo, które przy filiżance kawy przemieszcza się oczami wyobraźni do Neapolu i dalej na Wyspy Kanaryjskie. Tymczasem ich płaszcze i futra wiszą nieopodal, a za oknem sypie*

²⁵¹ Idea udostępniania ogrodów prywatnych, towarzyszących rezydencjom, zrodziła się w XVII w. we Francji i została zrealizowana w królewskich założeniach Tuileries, Luxemburga i Wersalu. We Wrocławiu sięga ona późnych lat XVIII stulecia. Została zapoczątkowana przez księcia Friedricha Ludwika von Hohenlohe w Szczytnikach. Jego śladem poszli inni. Zwyczaj ten utrzymywał się do końca XIX w., czego przykładem były, otwierane czasowo dla spacerowiczów, ogrodowe części rezydencji: bankiera Ludwiga Theodora Moritz-Eichborna, wydawcy Josefa Maxa (tzw. *Max Garten*) i radnego miejskiego Trewendta. Por. MAJDECKI, *Historia...*, s. 295; Theodor SUST, *Führer durch Breslau* [w:] *Adressbuch der Haupt- und Residenz-Stadt Breslau*, Breslau 1863.

a

b

Il. 88. Użycie drewna jako materiału konstrukcyjnego dla cieplarni wznoszonych na terenie wrocławskich *établissements* wpłynęło zarówno na formę ich architektury, jak i gabaryty: a) projekt cieplarni dla *Fürstengarten* mieszczącego się przy Parkstrasse 35, 1851 r. (podpis autora nieczytelny), b) projekt cieplarni dobudowanej do sali koncertowej w *Weiss-Garten*, 1845 r., cieśla F. Morave

śnieg...²⁵² Brak materiałów ikonograficznych uniemożliwia uzupełnienie tego opisu²⁵³.

Jest wielce prawdopodobne, że wspomniana cieplarnia w ogrodzie Monhaupt stała się bezpośrednią inspiracją dla, wzniesionego w 1837 r., założenia *Kroll'sche Wintergarten*²⁵⁴ przy Scheitnigerstrasse 11 (ul. Szczytnicka)²⁵⁵. Z wzorca tego skorzystały także inne zespoły. Swoje *szklane domy* miały *établissements*: *Bei Casperke* (wzniesiony 1841 r.), *Zeltgarten* (1847 r.), *Pariser Garten* (1848 r.) oraz *Fürstengarten* (1851 r.). W 1849 roku powiększono o ogród zimowy salę koncertową *Odeon* przy Sternstrasse 12 (ul. Sienkiewicza).

Wymienione cieplarnie budowano jako częściowo murowane i (przestrzegając południowej orientacji) jedno-, dwu- bądź trójstronnie przeszklone. Niewielkie tafle szkła osadzano w drewnianej, ozdobnej konstrukcji, której stylistyka nawiązywała do klasycystycznej architektury ogrodowego budownictwa rezydencjonalnego. Ich projektantami i wykonawcami byli głównie cieśle²⁵⁶.

W latach 60. i 70. XIX w. powstało we Wrocławiu wiele wyspecjalizowanych firm, zajmujących się projektowaniem i masową produkcją różnego rodzaju obiektów szklarniowych. Dodatkowych bodźców dostarczały organi-

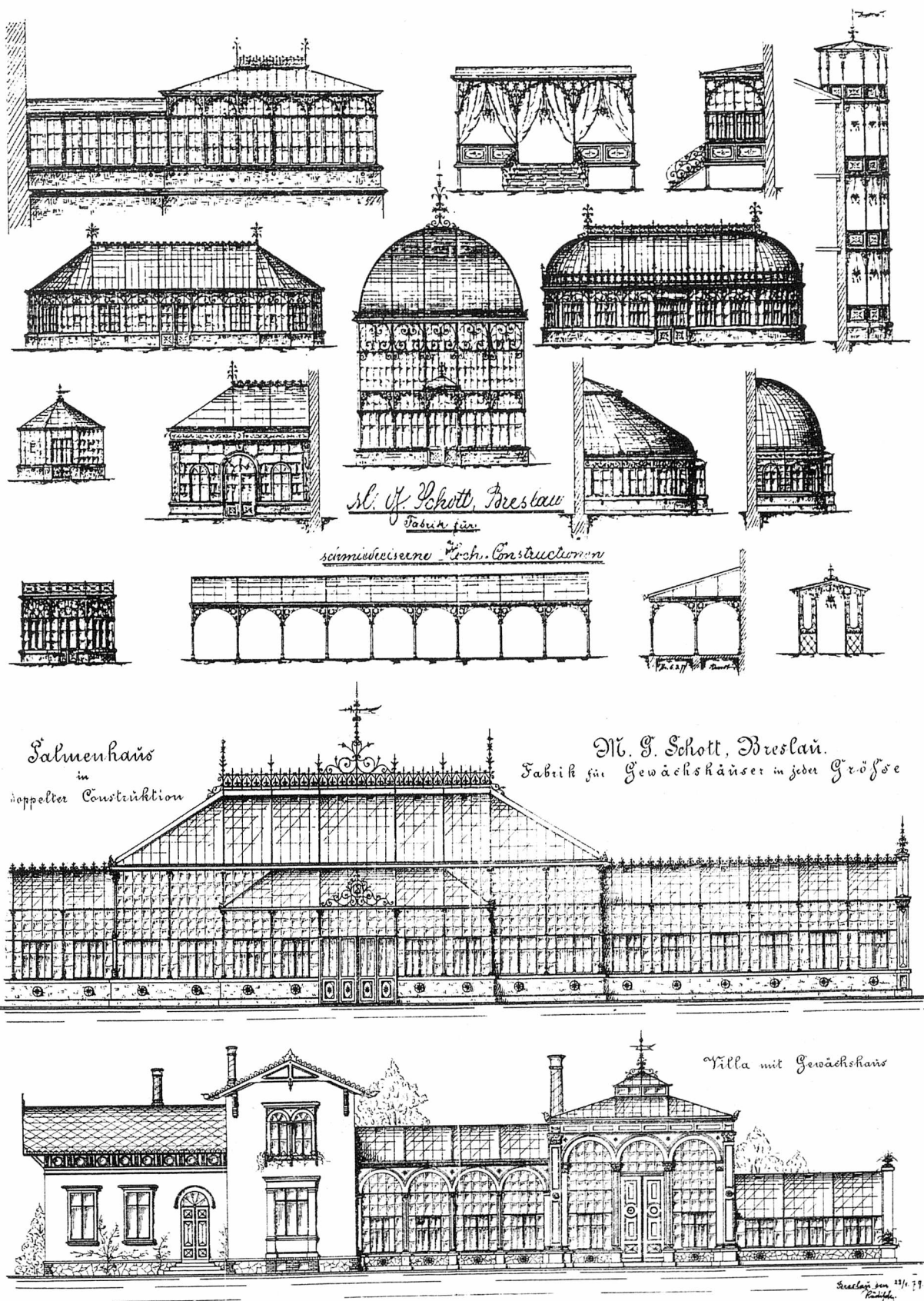
²⁵² KREBS, *Wanderungen...*, s. 378.

²⁵³ Archiwalia zachowane w ABMW obejmują okres od 1867 r. i dotyczą projektu nowego budynku frontowego, którego koncepcję stworzył Theodor Milczewski. Wiadomo natomiast, że główne tereny uprawowe firmy Monhaupta znajdowały się między Monhauptstrasse (ul. Matejki) i Sternstrasse (ul. Sienkiewicza), naprzeciwko Ogrodu Botanicznego, zajmując powierzchnię ponad 6 ha; sama firma ogrodnicza działała pod szyldem *Eduard Monhaupt der Ältere* co najmniej do początku XX w.

²⁵⁴ W prasie wrocławskiej zamieszczono informację, że był to pierwszy *Wintergarten* nie tylko we Wrocławiu, ale także w całych Niemczech. „Schlesische Provinzialblätter”, 1869, s. 256.

²⁵⁵ *Etablissement Wintergarten* zostało szerzej zaprezentowane na s. 140–147.

²⁵⁶ W wytycznych budowlanych dotyczących cieplarni zalecano w końcu XIX w. użycie, jako materiału konstrukcyjnego, drewna lub żelaza. Do zalet pierwszego z tych materiałów zaliczano: złe przewodzenie ciepła, odporność na zniekształcenia wywołane temperaturą (co było istotne w przypadku używania elementów otwieranych lub uchylnych), niższe koszty. Wśród wad natomiast – niższą trwałość oraz mniejszą wytrzymałość. Atutem żelaza, oprócz wspomnianej trwałości, były jego zalety konstrukcyjne, umożliwiające otrzymywanie dużo większych rozpiętości między podporami przy użyciu elementów o znacznie mniejszych przekrojach. Por. *Handbuch ...*, t. 4, półtom 4, z. 4.

Il. 89. Rewolucyjne dokonania w dziedzinie nowych konstrukcji, odmierzane krokami Wystaw Światowych i realizacjami tej miary co: cieplarnia Ogrodu Botanicznego w Paryżu z 1833 r. (uważana za prototyp wszystkich wielkich oranżerii o żelaznej konstrukcji), Ogród Zimowy i Sala Zebrań w Paryżu (1847 r.), wreszcie Pałac Kryształowy w Londynie (1851 r.), wykorzystane zostały w 2. poł XIX w. na masową skalę.
Reprodukcja z katalogu reklamującego ofertę wrocławskiej fabryki M.G. Schotta, 1879 r.

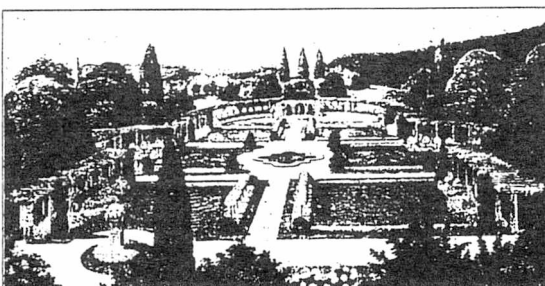
Auszeichnungen:
 Gold. Ausst. Med. 1891
 Grosse silb. Med. 1893
 Bronz. Med. der Stadt Köln
 Ehrenpreis der Stadt Breslau 1891

Auszeichnungen:
 Grand Prix Paris 1900
 Gr. silb. Med. St. Petersburg 1899
 Gr. silb. Med. Oppeln 1898
 Ehrenpreis der Stadt Zittau 1902

Königl. Gartenbau-Direktor

ALFRED MENZEL

Gartenarchitekt Fernut 81 11 **BRESLAU XIII**
 Büro für Gartenbau und Gartenkunst
 Augustastraße 76 gegründet 1892
 Entwurf und Ausführung von Park- und Gartenanlagen und aller einschlägigen Arbeiten

Eduard Monhaupt der Ältere

Inhaber: Wilhelm Hemmelp u. Ernst Tieffen
 Begründet 1806 **Breslau V** Fernsprecher 4733
 nur Gartenstraße 27/29

Gras=Samen in allerbesten Qualitäten.
 Feld- und Forstsaaten.

Gemüse=Samen in gut durchgezüchteten für unser Klima bewährten Sorten.

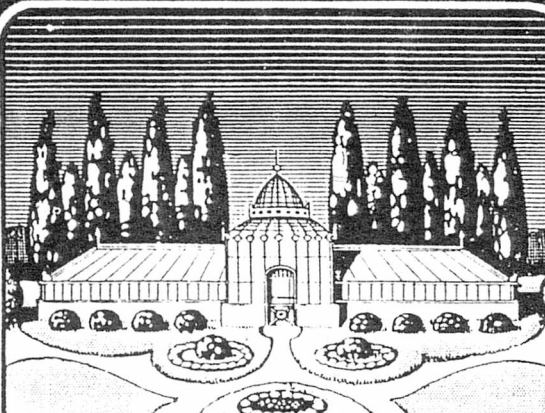
Blumen=Samen in reichster Auswahl.
 Blumenzwiebeln u. Knollengewächse

Mittel und Apparate
 zur Bekämpfung von Krankheiten und Schädlingen jeder Art an Pflanzen, Obstbäumen usw. usw.

Düngemittel aller Art, insbesondere **Eierkies**
 erprobte Düngemittel für Obst- und Gartenbau

Gartengeräte und Gartenwerkzeuge

Reichhaltige Preisliften kostenfrei.

MODERNE GEWÄCHSHÄUSER

ROBERT KATZSCHMANN

DÜBELN (JA)

Kataloge u. Vertreterbesuch kostenlos Verkaufsbureau und Lager bzw. Vertretungen in: Berlin, Hamburg, Magdeburg, Erfurt, Halle, Dresden, München, Nürnberg, Düsseldorf, Breslau, Danzig, Strassburg.

Gustav Bild Fabrikgeschäft

(Inhaber: Hermann Bild)
Brieg, Bez. Breslau
 Telefon Nr. 119

SPEZIALFABRIK für
Gewächshäuser solidester Ausüführung
 mit Pitchpine- und Lärchenholzprossen auf Eisen-Tragkonstruktion. Sicher funktionierende First- u. Sockellüftung mit Zentral-Antrieb. Zweckentsprechende Inneneinrichtungen. Spritzwasserleitung. Schattendecken.

Bewährte moderne Zentralheizungen
 mit Oberleitung und Gegenstrom-Gliederkessel.
Frühbeetfenster, Spaliere, Gartenzäune und Tore.
Palmenhäuser, Wintergärten, Veranden.

Balkons, Firstgitter, eiserne Türen und Türfüllungen.
Dachkonstruktionen, Sattel-, Pult-, Zelt-, Kuppel- und Tonnen-Dächer. Brücken- und Überbaue von Eisen.
Weißblechkonstruktionen etc.

Schauenster-Anlagen
 neuester Konstruktion.
 Schaukasten, Roll-Markisen. Photographen-Ateliers.
Eiserne Treppen. Eiserne Fenster.

Hölzerne und eiserne Treppengeländer.
 Vollständige Einrichtungen für Pferde, Rinder, Schwarzviehställe — Drahtgeflechte aller Art — Drahtzäune in einfachster bis reichster Ausführung — Hühnerhöfe — Volieren.

GARTENMÖBEL

Kataloge, Projektzeichnungen und Kostenausschlüsse gern zu Diensten.

Il. 90. Oferty firm reklamujących się we wrocławskiej prasie, zajmujących się projektowaniem ogrodów oraz produkcją elementów ich wyposażenia

zowane w mieście, wystawy ogrodnicze, tzw. *Schlesische Gartenbau-, Forst- und Landwirthschaftliche Austellungen*²⁵⁷. Potentatem w tej dziedzinie była Fabrik für schmiedeeiserne Hochconstructionen M.G. Schotta, działająca przy Matthiastrasse 28 (ul. Jedności Narodowej)²⁵⁸. Nie mniej znane były firmy Hafta, Menzla, Schützego i Bilda. Produkowały one, oprócz reprezentacyjnych cieplarni i użytkowych budynków szklarniowych, także inne elementy wyposażenia ogrodów, takie jak: kolumnady, pergole, altany, werandy, tarasy i ogrodzenia. Ich konstrukcje zachwycaly koronkowym bogactwem kutech i odlewanych elementów zdobniczych.

10.7. Atelier fotograficzne (*Photographisches Atelier*)

Odrębną grupę obiektów i pomieszczeń, które parokrotnie weszły w skład wrocławskich *établissements*, stanowiły atelier fotograficzne. Historia usług fotograficznych sięga we Wrocławiu poł. XIX w.²⁵⁹ Od tego czasu powstało kilkadziesiąt zakładów fotograficznych, które lokowano głównie na terenie Starego Miasta i okolic. Ze względu na, uwarunkowane technologicznie, zapotrzebowanie na światło naturalne²⁶⁰ pierwsze atelier miały formę parterowych, wydłużonych pawilonów o całkowicie przeszklonej ścianie, czasem również dachu. Ich wnętrza składały się z większego pomieszczenia służącego fotografowaniu, towarzyszącego mu zaplecza oraz poprzedzającej całość poczekalni dla klientów. Przykłady takich rozwiązań spotykamy w zespołach: *Hôtel Wollin*, przy Berliner Chausee 109/111 (ul. Legnicka) oraz *Palast Restaurant* przy Neue Schweidnitzstrasse 16 (ul. Świdnicka). W obu przypadkach budynki atelier ulokowano na tyłach domów frontowych. Odmienne usytuowano zakład fotograficzny działający na terenie *établissement Bürgersäle* (Rakowiec), który znalazł siedzibę we wnętrzu olbrzymiego szklanego pawilonu, tuż obok głównej atrakcji – obrotowego parkietu dla tańczących²⁶¹.

Przykładu bardzo interesującego rozwiązania dostarcza atelier wzniesione w ogrodzie lokalu *Café Kaiserkrone* przy Stadtgraben 8 (ul. Podwale), zaprojektowane w 1870 r. przez Friedricha Barchewitza, wsławionego już w tym czasie budową *Lobe-Theater*. Przeszklone pomieszczenie zakładu fotograficznego usytuowano na najwyższej, trzeciej kondygnacji budynku, utrzymanego w charakterze tzw. *Zins-Palast*, zrealizowanego w neorenesansowych formach i wzniesionego na tyłach ogrodu.

Wykorzystanie błysku magnezji uniezależniło zakłady fotograficzne od światła naturalnego, umożliwiając swobodniejszą ich lokalizację. Na terenie wrocławskich *établissements* powstały wtedy dwie duże pracownie, które

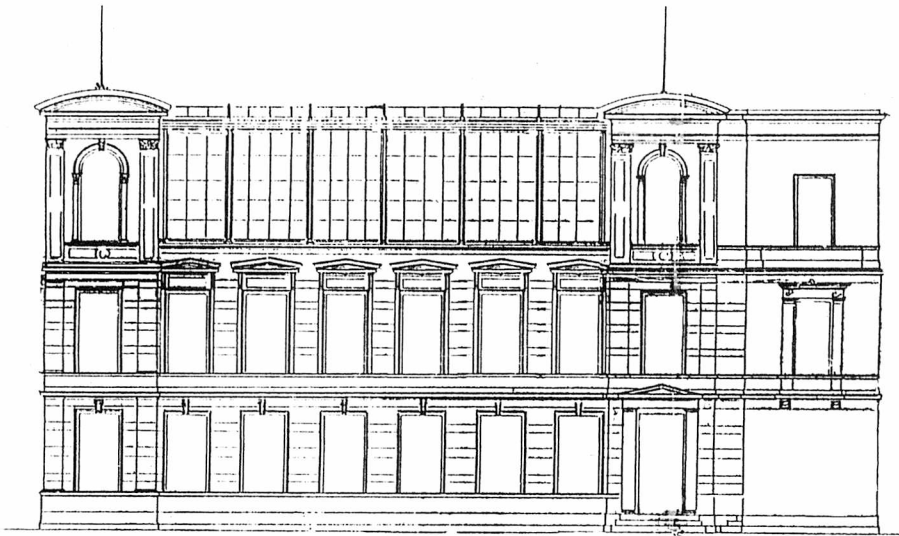
²⁵⁷ Część z nich odbyła się na terenie *établissements*: w 1872 r. na terenie *Wintergarten*, w latach 1878, 1892 i 1893 w ogrodzie należącym do *Schiesswerder*.

²⁵⁸ Firma ta reklamowała się zdobyciem ...*grossen Kaiser-Medaille in Gold für Gartenbau, der goldenen und silbernen Stats-Medaille und ersten Priesen*. Por.: *Katalog für die Schlesische Gartenbau-, Forst- und Landwirthschaftliche Ausstellung*, Breslau 1878. Za zwrócenie uwagi na ten katalog dziękuję uprzejmie Pani prof. Grażynie Balińskiej.

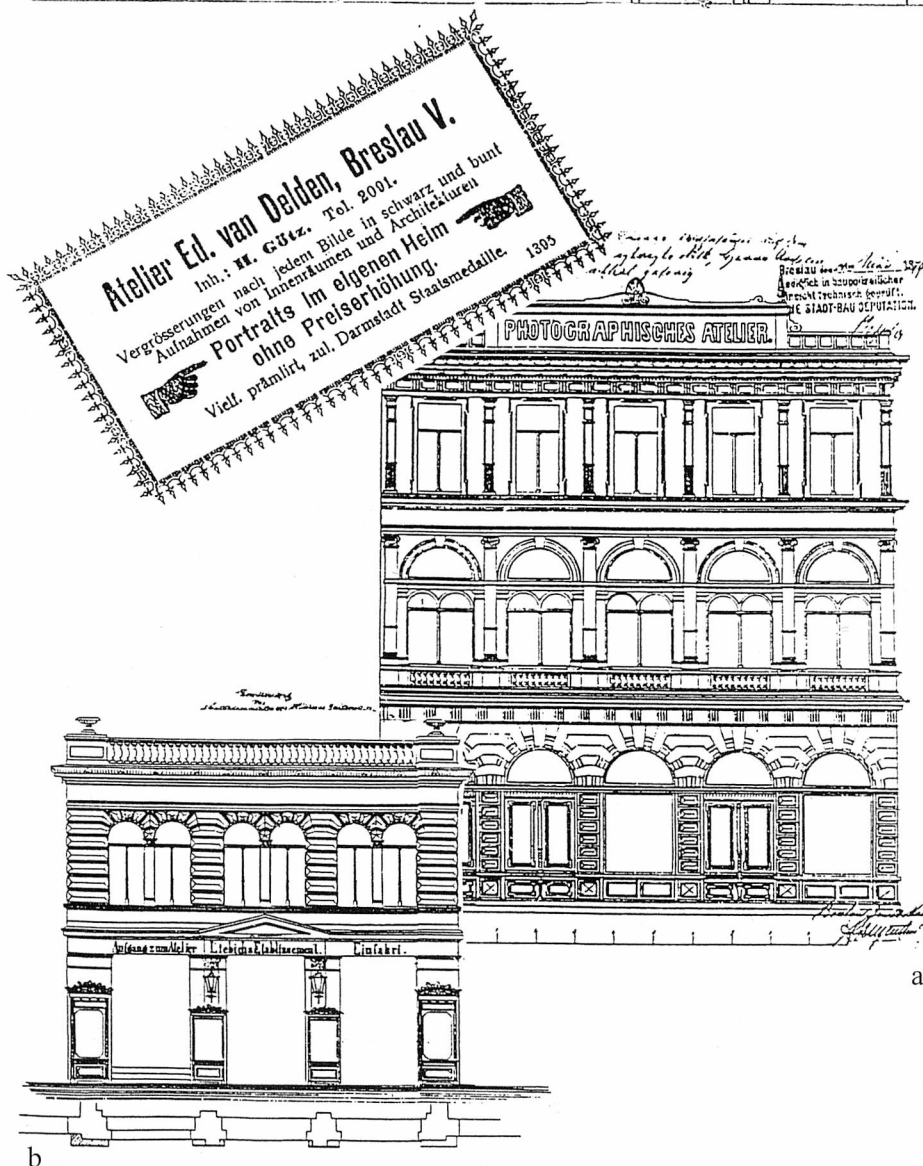
²⁵⁹ W 1848 r. pojawiły się w prasie reklamy pierwszego zakładu fotograficznego, należącego do niejakiego Staritza i mieszczącego się przy Albrechtstrasse 22 (ul. Wita Stwosza). Iwona BIŃKOWSKA, *Wrocław. Fotografie z przełomu XIX i XX w.*, cz. 1, wstęp, Wrocław 1991.

²⁶⁰ Dopiero w latach 90. XIX w. zaczęto powszechniej używać tzw. błysku magnezji, poprzednika lampy błyskowej.

²⁶¹ Atelier fotograficzne znajdowało się także na terenie *Tempelgarten*. Należało ono do firmy *Beyer u. Blumenthal*. Nie zachowały się, niestety, archiwalia prezentujące architekturę tego obiektu. „*Breslauer Zeitung*”, 1852, s.1453.

Il. 91. Projekt pracowni fotograficznej dla zespołu *Café-Kaiserkrone*, przy Stadtgraben 8 (ul. Podwa-
le), elewacja od strony
ogrodu, budowniczy Fried-
rich Barchewitz, 1871 r.

Il. 92. W budynku fronto-
nym *Weiss-Garten* mieści-
ła się od 1880 r. pracownia
Eduarda v. Deldena, na-
dwanego fotografa królo-
wej Prus Augusty, żony
Wilhelma I. We Wrocławiu,
poza uprawianiem fotogra-
fii usługowej, współpra-
cował on z urzędem miasta
i konserwatorem zabytków,
wykonując na ich zlecenie
fotografie dokumentujące
architekturę. Był laureatem
wielu wystaw fotograficz-
nych.

Projekty części elewacji
budynków frontowych *éta-
blissements* zawierających
wejścia do mieszczących się
tam atelier fotograficznych:
a) Weissa, b) Liebicha

umieszczono w nowo wzniesionych budynkach frontowych dwóch sąsiadują-
cych ze sobą zespołów. Mowa tu o zespołach Liebicha i Weissa. Pierwszemu
atelier, należącemu do firmy Kästner u. Siewczynski, towarzyszyła, umiesz-

czona na parterze, obszerna sala wystawowa. Pracownia fotograficzna w *établissement* Weissa stała się natomiast w 1880 r. siedzibą słynnego Eduarda v. Deldena, a od 1904 r. jego następcy Heinricha Goetza²⁶².

10.8. Sale do tańca (*Tanzsäle*)

Źródłem zarówno rozrywki, jak i strawy duchowej była uprawiana w *établissement* muzyka. Towarzyszyła ona korzystającym z ofert kuchni i piwnic, uroków ogrodów oraz tym, dla których miała walor użytkowy – tancerzom.

Ogromna popularność różnego rodzaju balów przyczyniła się bądź do powstania, bądź doraźnego adaptowania wielu pomieszczeń służących tańcom. Należały do nich widownie teatrów (*Kalte Asche*, a później *Stadt Theater*) oraz sale hotelowe, gospody i kawiarnie. Jedną z pierwszych redut (a więc bali, w których uczestnictwo opłacano kupując bilet) zorganizowano we Wrocławiu w 1741 r., w *Hôtel de Pologne*²⁶³, zwanym odąd także *wielką salą redutową*²⁶⁴. Druga, *mała sala redutowa* znajdowała się w gospodzie *Zum Blauen Hirsch*, mieszczącej się przy Ohlauerstrasse 7 (ul. Oławska)²⁶⁵.

Rosnące zainteresowanie tańcem przejawiało się w powstaniu, na początku XIX w., wielu tzw. *Tanz-Gesellschaften*, które organizowały spotkania w różnego rodzaju obiektach, m.in. w sali Starej Giełdy, w lokalu zwanym *Stadt Paris* i we wspomnianym *Hôtel de Pologne*. Reduty, mimo znacznej dostępności, zachowały swój elitarny charakter. Dla szerokiej publiczności wznoszono, głównie na terenie przedmieść, tzw. *Boden*, czyli drewniane podesty umieszczane w ogrodach lokali gastronomicznych; z czasem coraz częściej połączone z tymi lokalami sale do tańca²⁶⁶. Towarzyszyły one niemal każdej wrocławskiej kawiarni. Jedną z pierwszych sal do tańca powstała w lokalu *Der Goldene Sonne* przy Mathiasstrasse 93 (ul. Drobnera). Był to prostokątny w planie pawilon, oświetlony rzędem półlucnie zamkniętych okien i posiadający galerię przeznaczoną dla zespołu muzyków; towarzyszyła mu sala gastronomiczna. Budynek ten stanowił wzór, naśladowany w wielu wznoszonych w późniejszym okresie tego typu obiektach. W połowie XIX w. było ich ponad piętnaście. Do najsłynniejszych należały: *Deutscher Kaiser*, *Goldener Scepter*, *Grosse Apollo* i *Zum Birnbaum*.

W salach do tańca uprawiały swoją działalność rozmaite towarzystwa taneczne, m.in. *Urania* i *Casino*. Istniała też spora liczba tzw. kółek tanecznych, które organizowały potańcówki przy akompaniamencie fortepianu. Urządzano je najczęściej w soboty i poniedziałki; towarzyszyły one także rozmaitym świętom. Począwszy od lat. 70. XIX w. pomieszczenia do tańca zostały zdominowane przez sale wielofunkcyjne (służące również organizacji balów),

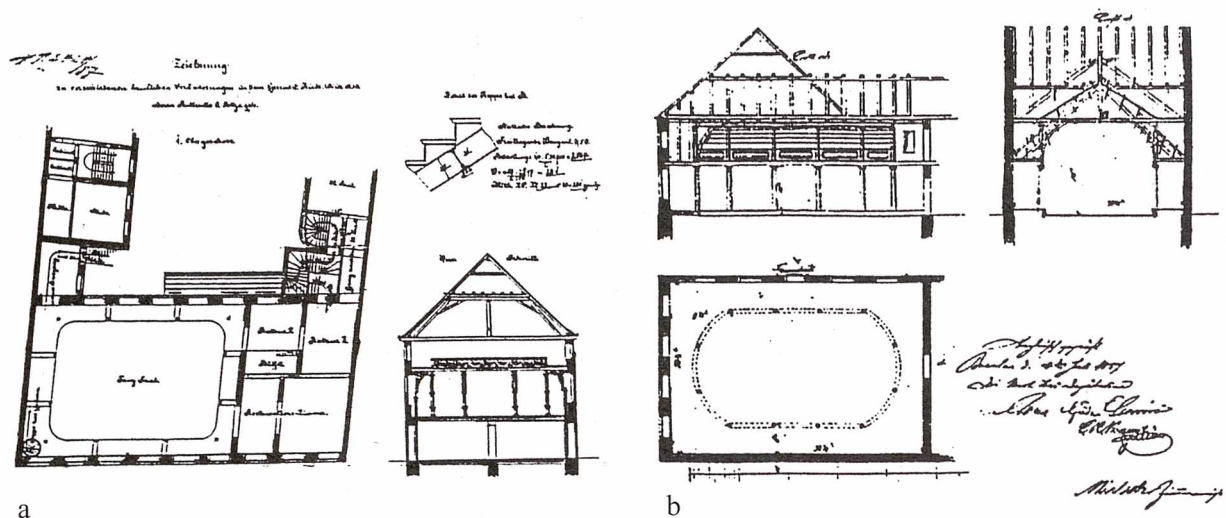
²⁶² BIŃKOWSKA, *Wrocław. Fotografie....*, ze wstępu.

²⁶³ Określano go także mianem *lokalu signory Locatelli* (od nazwiska Włoszki, która go założyła); w 1840 r. jego nazwę zmieniono na *Hôtel von Ungarn*.

²⁶⁴ W niej to król Fryderyk II, przebywający we Wrocławiu w 1741 r. (po zajęciu miasta przez wojska pruskie), wydał bal maskowy. Por. MATWIJOWSKI, *Z tradycji...*, s. 179.

²⁶⁵ STEINBERGER, *Breslauische...*, s. 285.

²⁶⁶ Najznakomitszymi tancerzami (a później fordanserami) byli w nich szewcy, a zwłaszcza szewscy czeladnicy występujący w butach specjalnie do tego celu uszytych i bogato ozdobionych. Im właśnie miejsca publicznych potańcówek zawdzięczają swoją drugą nazwę – *Schuhboden*. Por. KREBS, *Wanderungen...*, s. 325–331.

wznoszone na terenie *établissements* i posiadające specjalne podium, przeznaczone dla zespołu muzyków.

Formy, w jakich realizowano sale do tańca, możemy prześledzić na dwóch wybranych przykładach²⁶⁷. Pierwszy zaczerpnięto z *établissement Deutscher Kaiser*, mieszczącego się przy Friedrich Wilhelmstrasse 13 (ul. Legnicka), drugi z *Goldener Scepter*, położonego przy Klosterstrasse 16 (ul. Traugutta)²⁶⁸. Oba obiekty powstały przed poł. XIX w. Zachowane w ABMW projekty dotyczą wprawdzie późniejszych przebudów, pokazują jednak stan, który można uznać za pierwotny. Salę *Deutscher Kaiser* umieszczono na piętrze budynku frontowego, nawiązując do usytuowania pomieszczeń reprezentacyjnych na poziomie *bel-étage*²⁶⁹. W *Goldener Scepter* (zgodnie z tendencjami wykształconymi po poł. XVIII w. w klasycystycznej architekturze rezydencjonalnej) zajęła ona parter w pawilonie dobudowanym od strony ogrodu. Podobieństwo obydwu rozwiązań sprowadzało się do zbliżonego charakteru wnętrza, do których wprowadzono drewniane galerie, obiegające sale dookoła i zaokrąglone w narożnikach. Przeznaczono je dla publiczności i muzyków.

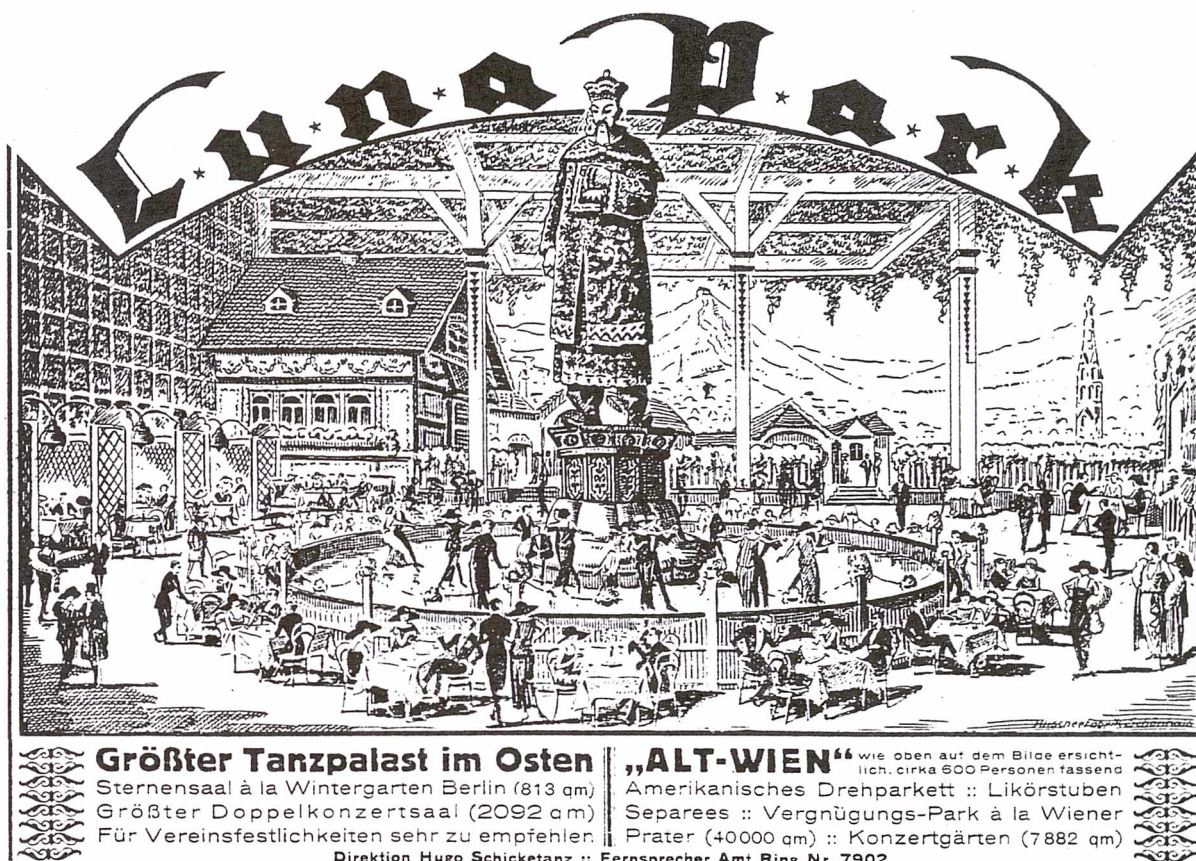
W 2. połowie XIX w. sale do tańca wykształciły własną organizację wnętrza. W związku z coraz częstszym wykorzystywaniem ich na koncerty muzyczne oraz towarzyszącą im konsumpcję, pojawiły się rozwiązania, w których miejsce dla zespołu wyznaczono na specjalnym podium. Zastąpiono je wkrótce wyodrębnioną z wnętrza sali sceną muzyczną z niewielkim zapleczem. Podstawową część widowni przeniesiono wówczas na poziom parteru, gdzie doraźnie (rzadziej na stałe) wydzielano – otoczone stolikami i krzesłami

Il. 93. Plany sal do tańca:
a) *établissement Deutscher Kaiser* (stan z 1887 r.),
b) *établissement Goldener Scepter* (1857 r.)

²⁶⁷ Z opracowań o charakterze źródłowym wynika, że na początku XIX w. istniała we Wrocławiu pokaźna liczba pomieszczeń przeznaczonych do tańca i połączonych z zapleczem gastronomicznym. Część z nich nigdy nie rozwinęła bogatszego programu funkcjonalnego. G. Roland podaje listę dwunastu najbardziej popularnych, z których tylko jedno przeszło poważne przeobrażenia. Por. ROLAND, *Vollständige...*, s. 430.

²⁶⁸ Interującym obiektem była niewątpliwie połączona z kawiarnią sala, zwana *Zum Birnbaum*. Niestety, skąpość materiałów ikonograficznych uniemożliwia jej obszerniejszą prezentację. Nie zachowały się także archiwalia dotyczące jednej z najstarszych i będących, jak pisze Julius Krebs, wzorem dla pozostałych, a mianowicie *Goldene Sonne*, mieszczącej się przy Mathiastrasse 93 (ul. Drobnera). Inna popularna sala do tańca znajdowała się w budynku zamykającym Plac Katedralny od wschodu; nosiła ona nazwę *Grosse Apollo*. Por. KREBS, *Wanderungen...*, s. 327.

²⁶⁹ Na tej kondygnacji umieszczono także obie wrocławskie sale readowe. Por. s. 37, 41.

Il. 94. Szczególnym przypadkiem pośród wrocławskich sal do tańca był, stanowiący wielką atrakcję, obrotowy parkiet, zwany też amerykańskim (niem. *Drehparkett*), zainstalowany na pocz. XX w. w szklanym pawilonie należącym do *établissement Bürgersäle* na terenie Rakowca

Saal der Neuen Börse.
 Montag, den 15. Januar, 7½ Uhr:
**Lieder-, Balladen- und
 Arien-Abend**
 in russischer, deutscher und
 italienischer Sprache
**Mitscha
 Ferenzo**

Il. 95. Bale urządzano także w budynku Nowej Giełdy, wzniesionym w latach 1865–1867 przy Graupenstrasse (ul. Krupnicza), według projektu Carla Lüdecke. Główne pomieszczenie budynku, urządzone na wzór renesansowego dziedzińca, nakrytego kasetonowym stropem, służyło m.in. tańcom. Pełniło ono również funkcję sali koncertowej. Występował w nim m.in. Ignacy Jan Paderewski (1891, 1901).
 Fragment kartki pocztowej, 1905 r.

– taneczne parkiety. Od tego momentu historia sal do tańca spłotła się nierozdzielnie z salami wielofunkcyjnymi.

Zalecenia projektowe i budowlane dotyczące sal do tańca nie odbiegały zasadniczo od wymagań odnoszących się do pozostałych obiektów służących zbiorowej rozrywce²⁷⁰. Za najlepszą formę planu pomieszczeń przeznaczonych do tańca uważano – w odniesieniu do sal mniejszych – kwadrat, a większych – prostokąt. Nie polecano planu koła, ponieważ wewnątrz pozbawione wyraźnych punktów orientacyjnych utrudniałoby tańczącym powrót do swojego stolika.

O wielkości sal decydowała ich planowana pojemność. Zależność tę związano w końcu XIX w. modulem powierzchni przeznaczonej dla jednej pary (2,7–3,5 m²). Wymagano także zapewnienia tańczącym dostępu do szatni i toalety; wskazane było sąsiedztwo albo bufetu, albo restauracji oraz możliwość bezpośredniego wyjścia do ogrodu²⁷¹. Ogromną rolę w takich salach odgrywało oświetlenie. Wielką wagę przykładano do ozdobienia wnętrza, głównie festonami, lampionami i transparentami²⁷². Do wykonania podłóg w salach do tańca zalecano drewno dębowe, przede wszystkim z powodu jego małej elastyczności (podłogi dla tańczących nie mogły się ugiąć) oraz twardości, co zapobiegało ścieraniu się drewna i powstawaniu kurzu, chroniąc jednocześnie samą podłogę przed szybkim zniszczeniem²⁷³.

10.9. Sale muzyczne i wielofunkcyjne (*Musikhallen, Konzerthallen, Konzerthäuser*)

Na rosnące w XVIII w. znaczenie muzyki w rozrywkowym i kulturalnym życiu miasta zwrócono już uwagę w rozdziale 7. niniejszej pracy. Tendencja ta utrzymywała się przez całe XIX stulecie. Jednym z jej nurtów (oprócz muzyki kościelnej, operowej oraz użytkowej towarzyszącej balom, tańcom, ogrodowym biesiadom) był ruch koncertowy. Znalazł on swoje odbicie w działalności, powstałych licznie w tym czasie, różnego rodzaju towarzystw i zrzeszeń koncertowych oraz śpiewaczych²⁷⁴. Organizowane przez nie koncerty łącznie z balami i zabawami towarzyskimi.

Początkowo, oprócz największych publicznych sal koncertowych: uniwersyteckich auli – Leopoldina i Muzycznej (*Oratorium Marianum*), swojej gościnności muzykującym zespołom i jednocześnie słuchaczom użyczały przede wszystkim sale towarzyszące gospodom i hotelom²⁷⁵. Wzrost zainteresowania nową formą rozrywki stał się bodźcem do powstania obiektów przezna-

²⁷⁰ Por. rozdział 12, omawiający przepisy budowlane.

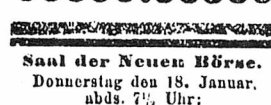
²⁷¹ *Handbuch...*, t. 4, półtom 4, z. 1, s. 155.

²⁷² Do najznakomitszych europejskich przykładów sal balowych działających w kompleksach *établissements* należały: berlińskie *Orpheum* (1866 r., arch. Ende i Böckmann) oraz wiedeńskie *Blumensäule* (arch. Weber).

²⁷³ *Handbuch...*, t. 4, półtom 4, z. 3, s. 202.

²⁷⁴ Najstarszymi wrocławskimi towarzystwami koncertowymi były: założone w 1710 r. przez A. A. Kocha *Collegium Musicum*, utworzone w 1775 r. przez dyrygenta K. G. Richtera *Musicalische Akademie* i stowarzyszenie powstałe w 1797 r. z inicjatywy kantora Deutscha. Organizowane przez nie koncerty miały charakter abonamentowy, co ograniczało liczbę i krąg słuchaczy. Urządzano je raz w tygodniu (Richter w czwartki, Deutsch w poniedziałki). Por. ZDUNIĄK, *Muzyka...*, s. 90.

²⁷⁵ M.in. sala hotelu *Zum blauen Hirsch*, Ohlaustrasse 7 (ul. Oławska), *Hôtel de Pologne*, Bischofstrasse 13 (ul. Biskupia), *Hôtel de Silesie*, Bischofstrasse 4/5.

Kaiser Wilhelm-Park.
Breslau-Kleinburg.
Bei jeder Mitterung.
Täglich
Elite-Konzert.
Anfang 4 Uhr. Ende 10 Uhr.
Heute Sonntag:
Extra-
Militär-Konzert
Kapelle Grenadier-Regiment
„König Friedrich Wilhelm I.“
(2. Schle.) Nr. 10
Dir. Erleham.
Entree 25 Pf. Kinder 10 Pf.

Jeden Montag:
Königs-Grenadiere.
Jeden Dienstag:
Leib-Kürassiere
und
Brigade-
Fronten-
Feuerwerk.
Jeden Mittwoch:
Erleham-Konzert.
Entree 20 Pf.
Alle Nähere die Plakate.

Gr. Saal d. Konzerthaus
Dienstag, 16. Januar, abds. 7 1/2 Uhr:

Konzert
Mischa
Elman.

Billets à 5.—, 4.— und 3.— Mk.
Schletter'sche Buchhandlung.

Grosser Saal „Deutscher Kaiser“
Friedrich-Wilhelmstrasse 35.
Sonntag, den 11. Januar d. J.,
abends 7 1/2 Uhr: 131

Konzert
des Männer-Gesang-Vereins
„Fidelio“
unter Mitwirkung der Konzertsängerin
Frau Dr. Bialon-Fussek.
Eintrittskarten in der Kgl. Hof-
Musikalienhandl. von Hainauer
und an der Kontrolle.

Saal der Neuen Börse.
Dienstag den 30. Januar,
abds. 7 1/2 Uhr:

Einziges Konzert
des
Böhmischen
Streichquartetts

Schumann (A-moll) — Dvorak
(As-dur) — Beethoven (E-moll).
Billets à 4, 3, 2 u. 1 Mk. bei
Julius Hainauer,
Buch- und Musikalienhandlung.

czonych specjalnie do odbioru muzyki. Na potrzebę taką odpowiedziały *établissements*. Na ich terenie wznoszono, począwszy od lat 40. XIX stulecia, zazwyczaj tuż za domami frontowymi mieszczącymi lokale gastronomiczne, nowe budynki²⁷⁶. Niezbędnej adaptacji poddano także dawne sale do tańca. Eksponowane miejsce dla obiektów przeznaczonych do koncertowania przewidziano również w projektach zespołów, powstałych w 2. połowie XIX w. należących do grupy *Volksbelustigungsgärten*²⁷⁷ (*Schiesswerder, Friebeberg, Bürgersäle*).

Wprowadzenie nowej funkcji nastąpiło w co najmniej piętnastu *établissements*. Większość z nowo powstałych w związku z tym budynków spełniała wiele zadań, służąc jednocześnie lub przemienne koncertom, balom, wystawom, organizacji różnych uroczystości oraz towarzyszącej im konsumpcji²⁷⁸. Tylko w jednym wypadku, w sali ogrodu Weissa, funkcja koncertowa zdominowała pozostałe, doprowadzając w konsekwencji w 1878 r. do przekształcenia budynku w pierwszy we Wrocławiu Dom Koncertowy (*Breslauer Konzerthaus*), odpowiednik filharmonii.

Zadania wyznaczone salom koncertowym determinowały organizację ich wnętrza. Podczas gdy głównym celem obiektów wyłącznie koncertowych było zapewnienie dobrej akustyki oraz odpowiedniego miejsca dla muzyków²⁷⁹,

²⁷⁶ Za najkorzystniejszą lokalizację dla tego typu obiektów uważano tereny w centrum miasta, położone przy ruchliwych, reprezentacyjnych ulicach. Zalecano przy tym, aby wznosić je jako budowle wolno stojące. Rozumiejąc jednak trudności z pozyskaniem wystarczająco przestronnych działek, dopuszczano (praktyka uczyniła z tego niemal regułę) do wznoszenia omawianych sal na terenie tzw. *Hinterland*, czyli tylnych części działek, zajmowanych od frontu przez budynki pełniące inne funkcje. Podkreślano przy tym trudności związane z realizacją tego typu przedsięwzięć na ograniczonym i często nieregularnym terenie oraz na kłopoty ze spełnieniem podstawowych wymogów dotyczących bezpieczeństwa gości w sytuacjach awaryjnych, np. w czasie pożarów. Niewątpliwą zaletą takiej lokalizacji były nieporównywalnie niższe koszty, a dodatkową atrakcją – połączenie funkcjonalne i optyczne z ogrodem. Por. *Handbuch...*, t. 4, półtom 4, z. 1, s. 160.

²⁷⁷ Sale te zostaną przedstawione przy okazji prezentacji wymienionych zespołów w rozdz. 11.

²⁷⁸ Zalecenia projektowe dotyczące sal koncertowych określono precyzyjnie. Dotyczyły one następujących aspektów: wymiary – długość sali, ze względów akustycznych, powinna wynosić od 20 m (dla zespołów kameralnych i solistów) do 30 m (dla orkiestr, w których skład wchodziły instrumenty blaszane), jej wysokość (sala średniej wielkości) nie powinna przekraczać 13–15 m; rzut planu – najpopularniejszy, choć nie najkorzystniejszy ze względów akustycznych, był prostokątny, mieszczący się w granicach od 1:1,5 do 1:3 (najbardziej optymalny 1:2). Dla poprawienia akustyki takiego wnętrza zalecano łamanie lub zaokrąglanie narożników oraz umieszczanie podium dla muzyków w przestrzeni o planie półkolistym lub eliptycznym. Ze względów akustycznych zalecano także takie rozwiązania, w których mury obwodowe sal (do wysokości I piętra) były murowane, powyżej I piętra drewniane i pokryte tynkiem. Konstrukcję elementów wewnętrznych i wyposażenie sal wykonywano w drewnie. Zalecenia te uległy zmianie wraz z upowszechnieniem się pod koniec XIX w. nowego materiału konstrukcyjnego, jakim był żelbet. Podstawową częścią widowni sal muzycznych stanowił tzw. parkiet, gdzie ustawiano krzesła, grupując je w sposób umożliwiający – określoną przepisami budowlanymi – sprawną ewakuację. Wnętrza sal muzycznych wyposażano ponadto w balkony i galerie. Osadzano je na wspornikach (wiszące) bądź opierano na słupach. Podobnie jak w teatrach, balkony dzielono na łóże; umieszczano je na parterze pod galeriami i na balkonach. Z podziału na łóże zrezygnowano (podobnie jak w teatrach) w końcu XIX w. Oprócz miejsc siedzących przewidywano zazwyczaj pewną liczbę miejsc stojących, najczęściej na końcu sali i na najwyższej galerii. Formy scen sal koncertowych uzależniano od wielkości zespołów muzycznych. Na potrzeby zespołów kameralnych i solistów wystarczało niewielkie podwyższenie. Większym orkiestrom, chórom i zespołom wznoszono wielostopniowe konstrukcje, zw. podium, lub sceny orkiestrowe (*Orchesterbühnen, Orchesternischen*). Por. *Handbuch...*, cz. 4, półtom 6, z. 3, s. 195–240.

²⁷⁹ Przy projektowaniu sal należących do tej grupy stosowano następujące wymagania: prostokątny plan i umieszczenie sceny lub podium dla muzyków na środku krótszego boku; w przypadku sal o znacznej długości (przekraczającej proporcje boków 1:2) dopuszczano sytuowanie sceny na środku dłuższego boku. Por. *Handbuch...*, cz. 4, półtom 6, z. 3, s. 196.

z niezbędnym zapleczem, to w budynkach wielofunkcyjnych starano się spełnić wymagania dotyczące zarówno dobrej słyszalności, jak i widoczności, zapewniając równocześnie minimum komfortu w korzystaniu z oferty gastronomicznej. Wydaje się jednak, że nad wymienione walory przedkładano osiągnięcie takiej pojemności pomieszczeń, która gwarantowała wysokie zyski²⁸⁰. Standardem we wszystkich tych salach była płaska podłoga oraz mobilność podstawowych elementów wyposażenia, dająca możliwość sprawnej zmiany aranżacji wnętrz.

Salom głównym towarzyszyły (jedno lub więcej) pomieszczenia, tzw. *Nebensaal*. Przejmowały one funkcje wymagające bardziej kameralnej przestrzeni (służyły m.in. odczytom, spotkaniom i koncertom kameralnym)²⁸¹.

W formach architektonicznych omawianych obiektów można wyróżnić cztery typy. W pierwszej wersji były to tzw. *Glas Salons* lub *Glas Säle*. Ich powstawanie obejmuje okres od lat 40. do 70. XIX w. Były to bądź drewniane, bądź drewniano-murowane, znacznie przeszklone, stosunkowo nieduże, parterowe pawilony. Do lat 60. operowały one stylistyką klasycystyczną, później korzystały z form charakterystycznych dla architektury szwajcarskiej. Wznoszono je od strony ogrodu, dobudowując do domów frontowych lub ich oficyn. Przykładów wykorzystania takich obiektów jako sal koncertowych dostarczają *Glas Salons* w ogrodach Weissa (lata 40. XIX w.), *Zelt* i *Pariser*.

Drugi typ stanowiły budowle, których formę oparto na architekturze klasycystycznych, murowanych pawilonów ogrodowych. Sale te ustawiano tuż za budynkami frontowymi, najczęściej prostopadle do ich podłużnej osi, często na granicy z sąsiednią działką. Rozwiązania takie spotykamy m.in. w *établissements*: *Bei Pietsch* (ok. 1840 r.), *Pariser Garten* (1870 r.), *Rösler* (przed 1874 r.), *Atlantik* (1874 r.), *Stadtpark* (1877 r.), *Kaiser Park* (1897 r.).

Sięgnięcie do idei silnie przeszklonego budynku miało, w obu wymienionych przypadkach, swoje uzasadnienie zarówno funkcjonalne, jak i ideowe. Ustawione zazwyczaj na granicy działki sale²⁸² wymagały intensywnego doświetlenia. Duże powierzchnie okien, rozmieszczonych rytmicznie na całej długości elewacji i obejmujących (całą bez mała) ich wysokość, znakomicie spełniały to zadanie. Dla oszczędności, wygody i zarazem bezpieczeństwa starano się maksymalnie wykorzystywać światło dzienne, urządzając koncerty we wczesnych godzinach popo-

²⁸⁰ Ze względów akustycznych zalecano, aby proporcje prostokątnego rzutu takich sal wynosiły 1:2. We wrocławskich *établissements* często je przekraczano, tracąc na walorach akustycznych, zyskując jednak na pojemności pomieszczeń. Liczba miejsc w omawianych salach wynosiła: od 880 w *Zeltgarten*, 1100 w *Weiss-Garten* (1472 po przebudowie na *Konzerthaus*) i *Sali Scholtza*, 1200 w *Goldener Helm*, 1270 w *Konzerthaus Wappenhof*, po 1800 w *établissement Liebicha*.

²⁸¹ Z salą główną lub zespołem sal było związane niezbędne zaplecze. Jego pełny program funkcjonalny, wypracowany w 2. poł XIX w., obejmował następujące grupy pomieszczeń: 1. Związane bezpośrednio z obsługą gości, a wśród nich: hall wejściowy z kasami, szatnie (najczęściej oddzielne dla pań i panów), jedno lub więcej pomieszczeń towarzyszących widowni, przeznaczonych dla gości zbierających się przed imprezą i podczas przerw (odpowiednik teatralnego foyer), różnego rodzaju lokale gastronomiczne (bufety, kawiarnie, cukiernie, restauracje), toalety (oddzielne dla panów i dla pań), przestrzenie komunikacyjne (klatki schodowe, korytarze, przedsionki). 2. Przeznaczone dla wykonawców: niezależne wejście i komunikacja (klatki schodowe, korytarze), szatnie, garderoby, toalety, sale prób, pomieszczenia na instrumenty, nuty, dekoracje, kostiumy. 3. Administracyjne i prywatne: biura zarządu, mieszkanie właściciela albo administratora, mieszkanie dozorca. Por. *Handbuch...*, t. 4, póltom 4, z. 3, s. 196, 197.

²⁸² Taka lokalizacja umożliwiała przeznaczenie możliwie największej powierzchni terenu pod ogród oraz wykorzystanie budynku frontowego jako strefy wejściowej i zaplecza gastronomicznego. Jej konsekwencją była jednak, ograniczona do co najwyżej dwóch ścian, możliwość umieszczania otworów okiennych.

Palmengarten
Dir. H. Kralnauk.
Heute Sonntag:
= 2 Kapellen =
Die Bären in Uniform
und die in Breslau so
beliebten 144
„Ammerseeer“.
Anfang 4 Uhr. Entree 10 Pf.
Vorm. v. 11—2 Uhr:
Matinee. Entree frei!
Dienstag den 9. Januar:
Gr. Bockfest
mit Gratis-Geßent-Beteiligung.

Montag den 10. November, 7½
Saal der Neuen Börse
Konzert von
Hanna Hübner
(Gesang)
unter Mitwirkung von
Otto Weinreich
(Klavier). 1100
Billets à 3, 2 und 1 Mk. bei
Julius Hainauer.

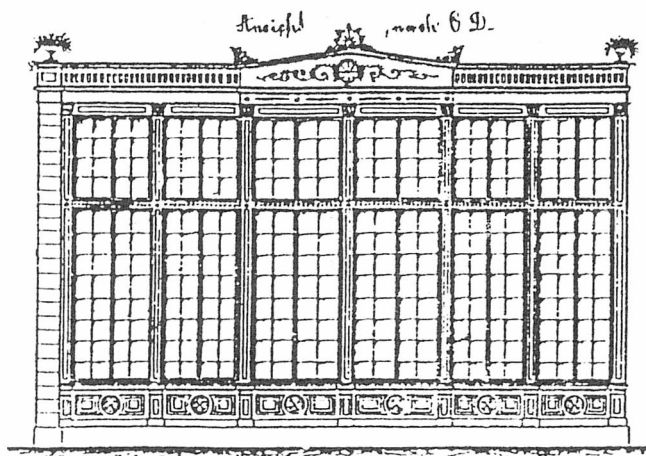
Grosser Saal „Deutscher Kaiser“
Friedrich-Wilhelmstrasse 35.
Sonntag, den 11. Januar d. J.,
abends 7½ Uhr: 131
Konzert
des Männer-Gesang-Vereins
„Fidelio“
unter Mitwirkung der Konzertsängerin
Frau Dr. Bialon-Fussek.
Eintrittskarten in der Kgl. Hof-
Musikalienhandl. von Hainauer
und an der Kontrolle.

Dominikaner.
Heute Sonntag:
Die Würnberger Sönger.
2 Grosse
humor. Soiréen.
Nachmittags Anfang 4 Uhr.
Entree 20 Pf., Diejeriert 30 Pf.
Abend-Vorstellung Anfang 8 Uhr.
Entree 30 Pf., Diejeriert 40 Pf.
Vormittags von 11—1 Uhr:
Grosse Matinee
bei freiem Entree. 145

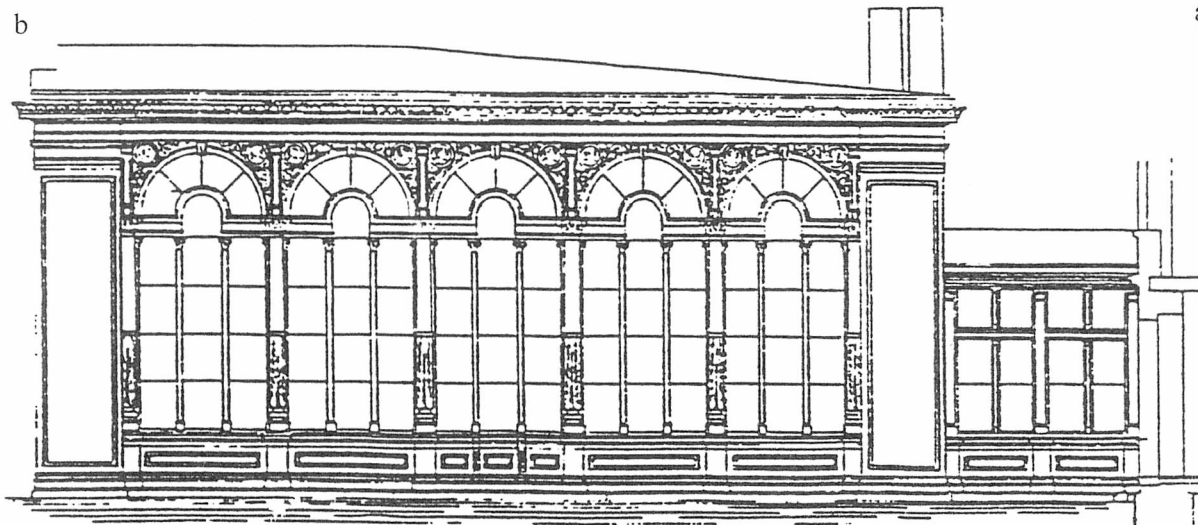
Konzerthaus „Flora“
Dir. H. Kralnauk.
Vorstellung des
Okttoberfest
à la München.
Der Saal ist auf prachtvollste
decoriert.
Neue Kapelle
Amerikan. Damen-Orchester
Lady Baumann.
Anfang 4 Uhr. Entree 10 Pf.
Vorm. von 11—2 Uhr:
Frühsschoppen.
Entree frei!

Il. 96. Do konstrukcji przeszklonych ścian *Glas Salons* (podobnie jak w ciepłarniach, wzniesionych na terenie wrocławskich *établissements*) używano drewna, poddanego ozdobnej, snycerskiej obróbce. Wykorzystanie tego właśnie budulca przesądzało o skromnej stosunkowo kubaturze tych obiektów.

Projekty *Glas Salons* dla *établissements*: a) *Zeltgarten*, mistrz murarski H. Kleemann, cieśla W. Weltz, 1864 r., b) *Pariser Garten*, mistrz murarski H. Morawe, cieśla H. Kuvecke

a

b

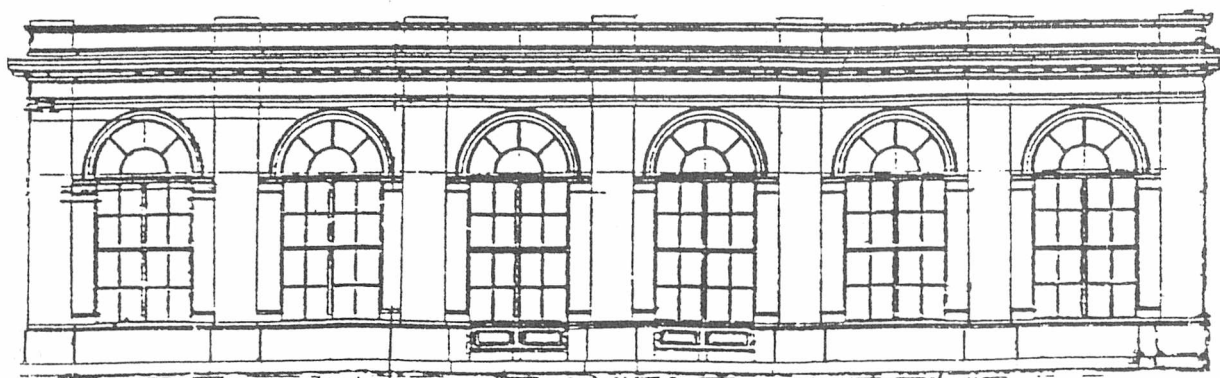
łudniowych, a nawet rano²⁸³. Z drugiej strony, naturalne wydawało się sięgnięcie do wzorców wypracowanych w rezydencjonalnych zespołach ogrodowych, bowiem idea otwarcia ściany pawilonu szklanym przeźroczem, umożliwiającym optyczne wprowadzenie do wnętrza zieleni, znakomicie nadawała się do zastosowania w przypadku sali i towarzyszącego jej ogrodu.

O wyborze jednego z przedstawionych wariantów, reprezentujących architekturę pawilonową, decydowały nie tyle wyraźne cezury czasowe, ile program funkcjonalny i skala założenia. Pojawienie się natomiast trzeciej formy sal wyznaczyła, zapoczątkowana we Wrocławiu w latach 60. XIX w., moda na neorenesans w jego włoskim wydaniu. Był to zarazem moment przełomowy w architekturze mieszczańskiej, która wykształcając własny język stylistyczny, nawiązujący do ideowych korzeni – czyli epoki renesansu – mogła zrzucić, obciążony obcym dziedzictwem, kostium klasycyzmu.

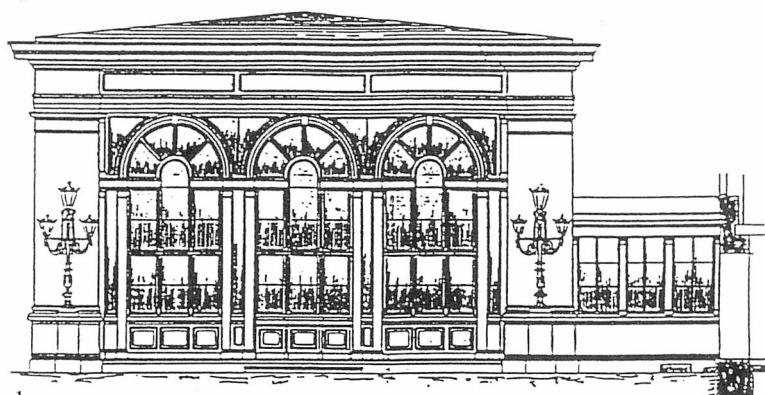
Jest znamienne, że realizatorami pionierskich projektów budynków neorenesansowych, wznoszonych na terenie wrocławskich *établissements*, stali się wybitni projektanci: Theodor Milczewski²⁸⁴ i Friedrich Bar-

²⁸³ Maria Zduniak podaje, że niedzielne koncerty odbywały się niemal o świcie, o 6. a nawet 5. godzinie. Por. ZDUNIAK, *Muzyka...*, s. 101.

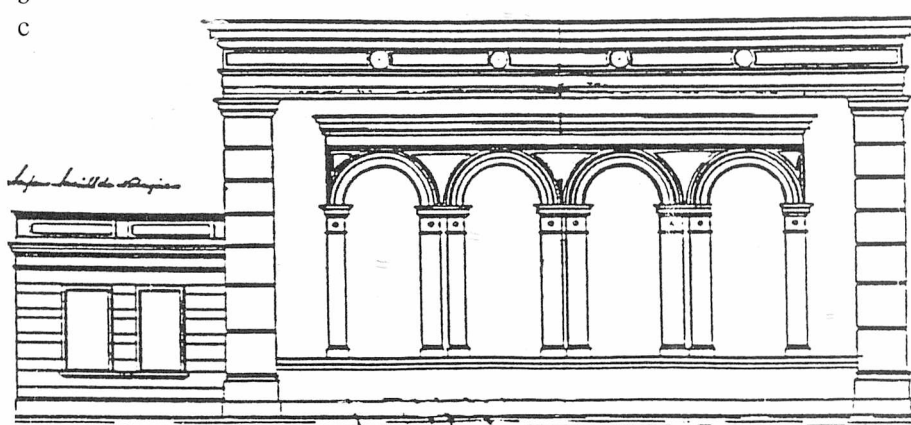
²⁸⁴ Theodor Milczewski (1827–1901), w latach 1856–1865 kolejno: *Landbaumeister* i *Landbauinspektor* we Wrocławiu; twórca m.in.: budynku Instytutu Geologicznego i Muzeum Mineralogicznego, hotelu *Residenz* przy Tauenzienplatz (1861 r.), kamienicy przy Gartenstrasse 4 (1867 r.). ZABŁOCKA-KOS, *Neorenesans...*, s. 206; Ulica Świdnicka we Wrocławiu, Wrocław 1995, ryc. 212, 213.

a

b

c

Il. 97. Przykłady projektów sal wznoszonych na terenie wrocławskich *établissements*, których architektura nawiązywała do form wykształconych w rezydencjach ogrodowych doby klasycyzmu.

Projekty elewacji: a) *Stadt-park* (1877 r.), b) *Goldener Scepter* (1876 r.), c) *Pariser Garten* (1870 r.)

chewitz²⁸⁵. Pierwszy z nich był autorem koncepcji przebudowy sali w *Weiss-Garten*, powstałej w 1860 r. i będącej we Wrocławiu pionierską realizacją

²⁸⁵ Friedrich Barchewitz (1836–1902) jest postacią, której życie i bogata twórczość wciąż pozostają nie do końca poznane. Związany z Wrocławiem. Przeszedł tu drogę od mistrza murarskiego (1866 r.), po budowniczego (od 1872 r.); w 1868 r., jako młody mistrz murarski wslawił się projektem *Lobe-Theater*. Na lata 60. i 70. XIX stulecia przypadają okres największej jego projektowej aktywności. Autor koncepcji m.in. następujących obiektów: kamienicy przy Albrechtstrasse 13 (1865 r.), kamienicy przy Schmiedebrücke 29b (1866 r.), siedzib łóż maseńskich przy Sternstrasse 28 (1870 r.) i Zimmerstrasse, kamienicy i atelier fotograficznego przy Schweidnitzer Stadtgraben 8 (1870 r.), budynku *Zeltgarten* przy Ketzerbergstrasse (1871 r.), budynku *Scholtz' Etablissement* (1872 r.), kamienicy przy Zwingerstrasse 22 (1872 r.), kamienicy u zbiegu Telegraphenstrasse 6 i Gartenstrasse (1877 r.), budynku dzisiejszego rektoratu AM. Od 1878 r. dyrektor *Schles. Immobilien-Actien Gesellschaft*; zmarł najprawdopodobniej w 1902 r. Por. ZABŁOCKA-KOS, *Neorenesans...*, s. 207, ryc. 6, 8; ZABŁOCKA-KOS, *Przemiany architektoniczne rejonu placu Uniwersyteckiego* [w:] *Architektura Wrocławia*, t. 2, il. 4; Wojciech BRZEZOWSKI, *Ulica św. Wojciecha i jej architektura* [w:] *Architektura Wrocławia*, 1995, t. 2, il. 19;

wyrażoną w nowym stylu²⁸⁶. Drugiemu zawdzięczamy dwie sale wielofunkcyjne, służące koncertom muzycznym (później także teatralnym), a mianowicie *Zeltgarten* (1871 r.) i *établissement Scholtza* (1872 r.), a ponadto budynek teatralny – *Lobe-Theater* (1869 r.).

Swobodnie i konsekwentnie posłużył się neorenesanową stylistyką Barchewitz, projektując salę *Zeltgarten*. Wzniesiono ją na miejscu *Glas Salon*, na tyłach budynku mieszczącego się przy Ketzerberg 13 (teren placu Dominikańskiego), za którym w 1862 r. urządzono piękny ogród, zwrócony w stronę pasa Promenady i od jego strony dostępny²⁸⁷.

Na pomysł wykorzystania prywatnych ogrodów przy tworzeniu wrocławskiej Promenady zwrócono już uwagę w niniejszej pracy²⁸⁸. W program ten wpisały się także, powstałe przy Promenadzie, *établissements*²⁸⁹. Do najsłynniejszych należały: *Vinzenzhaus*, *Zum Dominikaner*, *Tempelgarten*, *Stadtpark* i *Café Restaurant*. Nigdzie jednak idea włączenia się w towarzyszący fosie ciąg spacerowy nie osiągnęła tak konsekwentnej i okazałej realizacji, jak we wspomnianym *Zeltgarten*.

W roku 1864 ogród, wraz ze znajdującymi się na terenie działki budynkami, zakupił Carl Scholtz, właściciel browaru mieszczącego się przy Schweidnitzerstrasse 30/31²⁹⁰ (ul. Świdnicka), z zamiarem wybudowania na jego terenie sali koncertowej, połączonej z wytworną restauracją, piwiarnią i winiarnią. Zadanie to zlecił, wsławnemu realizacją *Lobe-Theater*²⁹¹, Friedrichowi Barchewitzowi. Nowy budynek został całkowicie podporządkowany ogrodowi dochodzącemu do Promenady. Z tej strony zakomponowano jego reprezentacyjną elewację²⁹². Projektując salę, sięgnął jej budowniczy do bogatego źródła motywów wykorzystanych przez niego wcześniej w realizacji teatru Lobego. Dwukondygnacyjna, zwieńczona tralkową attyką budowla została podzielona na siedmioosiową część środkową, rozwiązaną na wzór przeszklonej arkadowej loggi²⁹³ oraz flankujące ją dwa płytkie ryzality. W ich górnej kondygnacji ustawiono w niszach cztery posągi. Były to wyraźne przedstawienia kobiece (czyżby posągi czterech muz: Talii, Polihymnii, Melpomeny i Euterpe?)²⁹⁴. Podobieństwo do części pro-

B. GRZEGORCZYK, *Friedrich Barchewitz i jego teatry* [w:] „Architektura Wrocławia”, 1998, t. 4, Wrocław 1998; JAGIELLO-WENZEL, *Architecture...*, s. 109, 110, il. 100, 101; *Deutsche Bauzeitung*, 1869, nr 47, s. 575.

²⁸⁶ *Etablissement Weiss-Garten* omówiono w rozdz. 11 niniejszej pracy. Por. s. 125–131.

²⁸⁷ Por. il. 64 na s. 71.

²⁸⁸ Por. s. 32, 35.

²⁸⁹ Do końca XIX w. niemal wszystkie parcele sąsiadujące z Promenadą (dotyczy to zwłaszcza jej zachodniego odcinka, rozpościerającego się między bastionami Sakwowym a Ceglarskim) zamieniono, w części przylegającej do trasy spacerowej, na ogródki towarzyszące rozmaitym obiektom gastronomicznym, zwłaszcza piwiarniom. Lokalizacja przy głównej trasie spacerowej miasta była niewątpliwie niezwykle korzystna, przysparzała bowiem klientów. Z drugiej strony, bliskie sąsiedztwo zespołów rozrywkowych, prześcigających się w oferowanych atrakcjach i urodzie ogrodów, stanowiło niewątpliwie dopełnienie walorów samej Promenady.

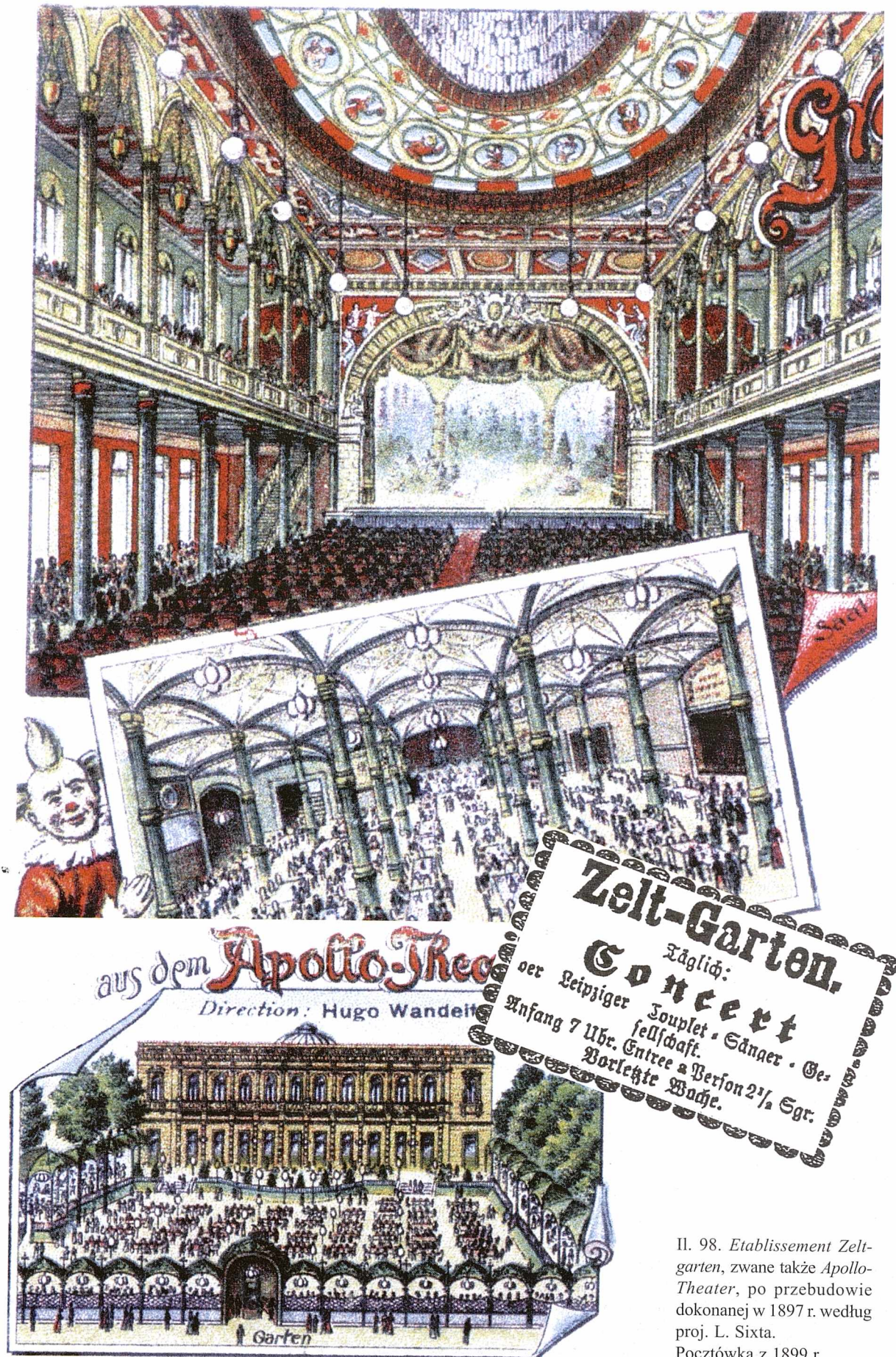
²⁹⁰ Por. *Ulica Świdnicka we Wrocławiu*, Wrocław 1995, il. 40, 41.

²⁹¹ Szerzej o *Lobe-Theater* na s. 124.

²⁹² Przy Ketzerbergstrasse pozostawiono, wchłonięty przez nową funkcję, dawny budynek mieszkalny.

²⁹³ Na wykorzystanie tego motywu w kompozycji fasady teatralnej, w *miejsce reprezentacyjnego i władczego portyku*, dla podkreślenia *misteryjno-świątynnego* charakteru budynku, zwróciła uwagę Zofia Ostrowska-Kębłowska. OSTROWSKA-KĘBŁOWSKA, *Architektura...*, s. 442, 443.

²⁹⁴ Posągi czterech muz ustawiono na balustradzie balkonu *Teatru Miejskiego* (dzisiejszej Opery). Twórcą rzeźb był Andreas Mächtig. Przetrwały one kolejne pożary teatru. Po drugiej odbudowie gmachu stanęły wyżej, na balustradzie wieńczącej budynek.

Il. 98. Etablissement Zelt-garten, zwane także Apollo-Theater, po przebudowie dokonanej w 1897 r. według proj. L. Sixta. Pocztówka z 1899 r.

Zeltgarten

Dir. H. Kräsinak.
Sente, Sonntag,
des schönsten Erfolges wegen
prolongiert

**Budapester
Vossen-Ensemble.**
Sensation erregen die beiden
Vossen: [7011]
Dienstmann Hr. 88
und als Vorbild
Soiree bei Moritz Löwy.
Im Herrenschloßtheater in Berlin
über 1500 mal aufgeführt.
Dazu das neue
Spezialitäten-Programm.
Anfang des Konzerts 6 Uhr.
der Vossell. 7 Uhr.
Entrée 40 Pf.
Reserviert 60 Pf.

Zeltarten

Dir. H. Kraushalk.
Gute Sonntag. 1072

Gala-
Vorstellung
12 Attraktionen
ll. a.:
The Sells
Wabador aller Turnee.

H. Mülzer
Weiser Sächsischer Komiker.

The Romeos
Japan. Fantasi- u. Akt.
E. Milaro
Tanzhumorist.

 Das Geunitions-Milieu.
Der Sohn des Teufels.
Anfang des Sonnetts 6 Uhr,
der Vorstell. 7 Uhr.
Borm. von 11-1 1/2, 1 Uhr.

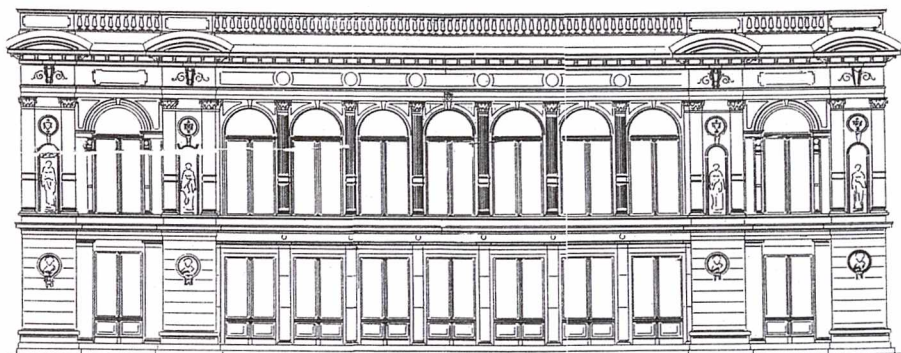
Künstler-Vorst.
Entrée frei

Zeltgarten.

**Eröffnungs-
Vorstellung.**
Anfang 7½ Uhr. Entree 60 Pf.

Zeltgarten

Dir. H. Kralnalk. 1044
Deute Sonntag:
9. Tag der
Ringkampf-
Konkurrenz.
Es ringen:
Kölling gegen Hansen
Kölling gegen van der Born.
Eingeweihter Kampf
Eingeweihter u. Schwarz
dazu die brillanten
Spezialitäten.
II. a.
Tom Jack
der Ausbrecher König.
Anfang des Konzerts 6 Uhr,
der Vorstellung 7 Uhr.
Alle Morgen, Montag hat
sich neu gemeldet:
Albert Hein
Amateur Wellmettleringer.

gramu rzeźbiarskiego *Lobe-Theater* pozwala przypuszczać, że wykonawcą posągów mógł być, współpracujący z Barchewitzem przy realizacji tego teatru, wrocławski rzeźbiarz Franz Augustini.

Dwukondygnacyjna elewacja budynku kryła za sobą, podzieloną galerią na dwa poziomy, salę koncertową oraz towarzyszącą jej strefę wejściową, a także jadalnię i salę bilardową oraz niezbędne zaplecze.

Wnętrze głównej sali zostało rozwiązane na wzór renesansowych, arkadowych dziedzińców²⁹⁵. Otaczające przestrzeń środkową z trzech stron galerie podzielono na łże, w rytmie wyznaczonym przez podziały arkadowe. Przy drugim z krótszych boków wzniesiono obszerna scenę – podium dla muzyków²⁹⁶.

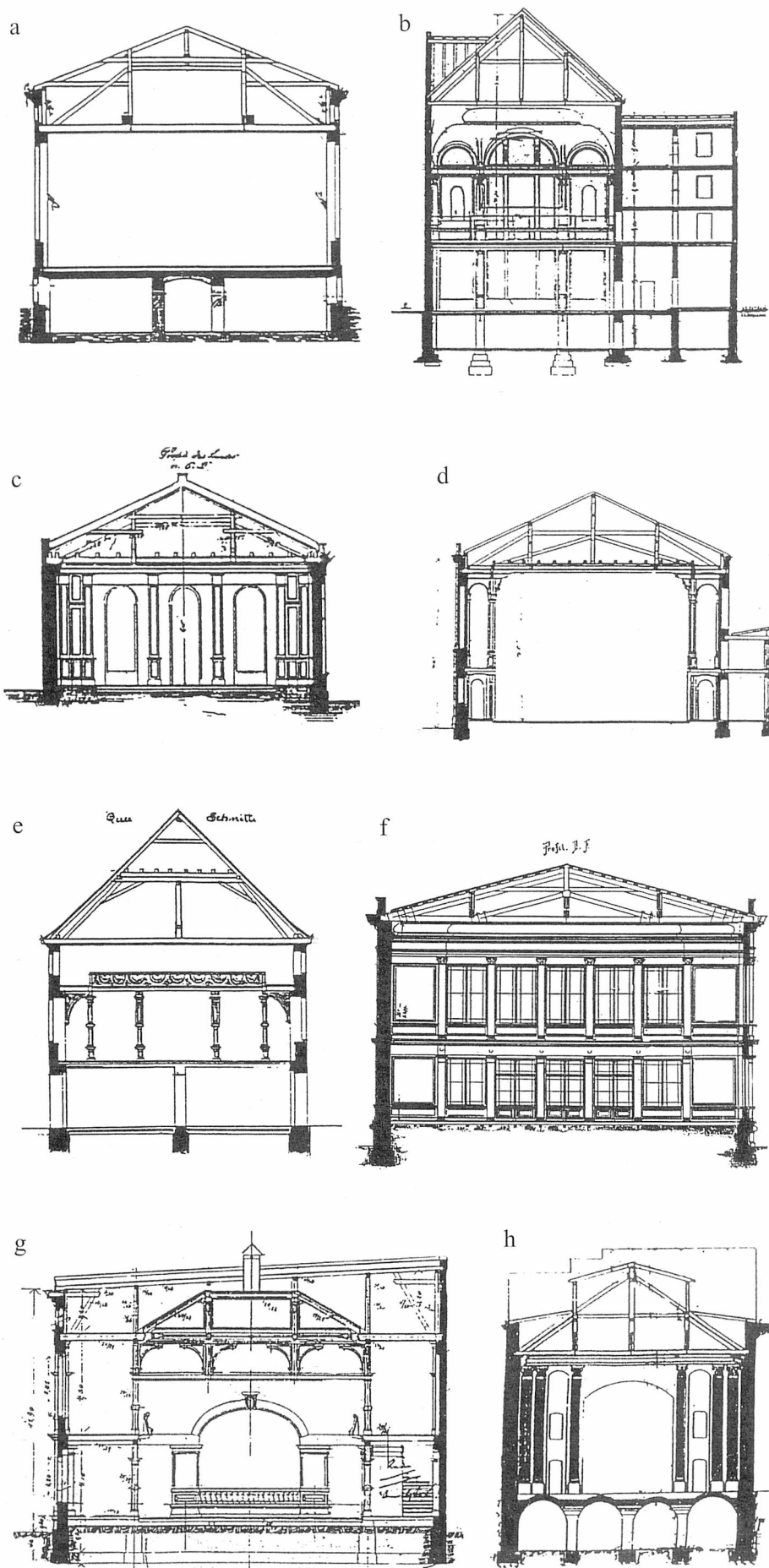
Zasadniczą część gastronomiczną zespołu umieszczono na poziomie piwnic, bezpośrednio pod widownią sali koncertowej. Obszerna sala restauracyjna i zarazem piwiarnia nawiązywała formą (gwiazdziste sklepienie wsparte na kolumnach), charakterem i lokalizacją do miejsca, gdzie od średniowiecza najchętniej umieszczano pijalnie piwa na terenie Starego Miasta, a mianowicie do piwnic²⁹⁷. Nie bez znaczenia dla takiej dyspozycji poszczególnych funkcji budynku była możliwość przeznaczenia jak największej powierzchni działki na urządzenie ogrodu. Na jego terenie miejsce wcześniejszych drewnianych werand i kolumnad zajęły – zaprojektowane w 1873 r. przez parę berlińskich architektów – Walthera Kylmanna i Adolpha Heydena²⁹⁸, pergole, altany i pawilon dla muzyków, wykonane w konstrukcji stalowej.

²⁹⁵ W projekcie Barchewitza dziedziniec ten przykryto kasetonowym stropem. W wyniku dokonanej w 1897 r. przebudowy miejsce stropu zajęła kopuła.

²⁹⁶ Z równą swobodą wykorzystywał Barchewitz w swojej twórczości wątki inspirowane renesansem francuskim. Pierwsze projekty tego autora, zrealizowane w nowym stylu, pochodzą z połowy. XIX w. Należą do nich m.in.: kamienica przy Albrechstrasse 13 (ul. Wita Stwosza) z 1865 r. i dom przy Zwingerstrasse 22 (ul. Teatralna) z 1872 r. Umożliwia to znaczne przesunięcie w – przyjętej przez Agnieszkę Zabłocką-Kos – chronologii, dotyczącej recepcji kolejnych form renesansowych we Wrocławiu, według której neorenesans francuski znalazł zastosowanie (poza wspomnianym, sporadycznym wykorzystaniem w architekturze willowej od lat 70.), dopiero w latach 80. XIX stulecia. Por. ZABŁOCKA-KOS, *Neorenesans...*, s. 210–211; Wojciech BRZEZOWSKI, *Ulica św. Wojciecha i jej architektura* [w:] „Architektura Wrocławia”, 1995, t. 2, s. 138, il. 19.

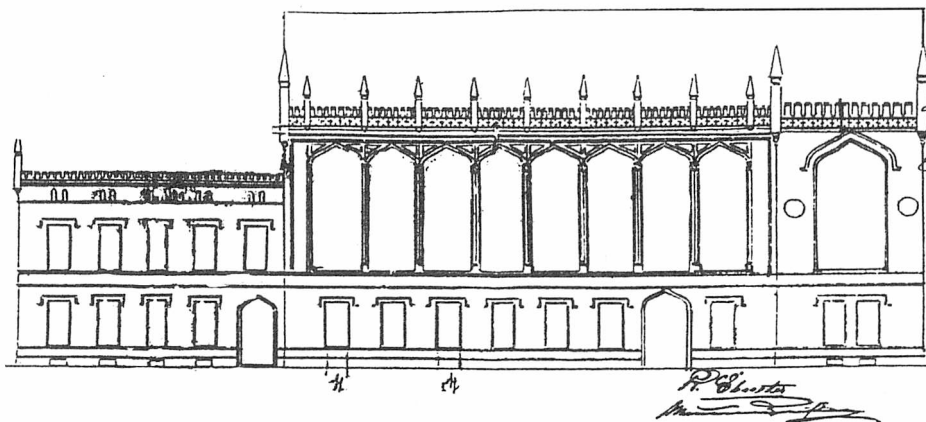
²⁹⁷ Z taką lokalizacją części gastronomicznej spotkamy się we Wrocławiu, w obiektach przeznaczonych dla rozrywki i sztuki, jeszcze kilkukrotnie. Restaurację na poziomie terenu, dostępną od strony ogrodu i umieszczoną bezpośrednio pod widownią, posiadał (wspominany już wielokrotnie) teatr Lobego. W 1885 r. podobnym konceptem posłużył się Josef Ebers, twórca sali widowiskowej w zespole *Vinzenz-Haus*. Lokalizacja taka wynikała nie tylko z tradycji czy mody, ale przede wszystkim była powodowana przepisami przeciwpożarowymi, które nakazywały umieszczanie lokalu gastronomicznego na, co najwyżej, parterze budynku.

²⁹⁸ Por. nota biograficzna, przyp. 241.

Il. 100. Dla rozpięcia dachu nad wymagającymi znacznej rozpiętości salami wchodzącymi w skład *établissements* wykorzystywano konstrukcję drewnianych wiązarów wieszarowych, umożliwiającą przeniesienie całego obciążenia z dachu na ściany zewnętrzne. Elementy stropu w takim systemie są podtrzymywane przez tzw. wieszaki. W przypadku rozwiązań ekspozujących więźbę we wnętrzu sali, spinano konstrukcję dachu metalowymi ściągami. System wiązarów wieszarowych umożliwiał uzyskiwanie rozpiętości od 8 m (system jednowieszarowy) do 24 m (w systemie czterowieszarowym). Przykłady rozwiązań konstrukcji dachowych stosujących różne warianty systemu wieszarowego, rozpiętych nad salami koncertowymi i wielofunkcyjnymi we wrocławskich *établissements*: a) *Schweitzerhof*, 1863 r. proj. nieznany, b) *Palast-Restaurant*, proj. G. Schneider, 1900 r., c) *Atlantik*, autor proj. nieznany, d) *Weiss-Garten*, proj. Th. Milczewski, 1860 r., e) *Deutscher Kaiser*, ok. 1825 r., autor proj. nieznany, f) *Scholtz' Etablissement*, proj. F. Barchewitz, 1872 r., g) *Harmonie*, 1896 r., proj. G. Rzehulka, h) *Goldener Helm*, ok. 1860 r., autor proj. nieznany

Il. 101. Projekt elewacji frontowej budynku mieszczącego salę wielofunkcyjną w *établissement Deutscher Kronprinz*; mistrz murarski R. Ebner, 1867 r.

Wystawną formą architektury budynek *établissement Zeltgarten* stał się punktem zebrań wrocławskich nuworyszy, bankierów i przemysłowców, ceniących luksus i komfort, a przy tym był także architektoniczną wizytówką uwidaczniającą wszem status właściciela²⁹⁹.

Wyróżnikiem czwartego typu, w jakim zostały zrealizowane wielofunkcyjne sale wrocławskich *établissements*, było użycie form neogotyckich, modnych w Niemczech od początku XIX w. Dość późna ich recepcja na terenie Wrocławia³⁰⁰ zaowocowała trzema obiektami wybudowanymi w obrębie omawianych zespołów rozrywkowych. Znalazł się wśród nich budynek przeznaczony na koncerty i przedstawienia teatralne, zwany *St. Vinzenz-Haus* (zaprezentowany w dalszej części pracy, poświęconej obiektom teatralnym³⁰¹ wchodzącym w skład *établissements*) oraz dwie sale wielofunkcyjne: *Kronprinz* i *Wappenhof*.

Pierwszą z nich wzniesiono w 1867 r., na działce przy Kurze Gasse 17/18 (ul. Zachodnia), w stylu zwanym *gotykiem Tudorów*. Zrealizowano ją, z charakterystyczną dla budowli neogotyckich 2. poł. XIX w., regularnością i symetrią, znajdującą główne zastosowanie w budownictwie kościelnym.

Zespół *Wappenhof*, położony w narożniku dróg Weidendamm i Morgenaustrasse (ulice Na Grobli i Rakowiecka), powstał w łączącym neogotyk z ogólną recepcją stylów średniowiecza stylu, zwanym *burgowym*, inaczej *zamkowym* lub *twierdzowym*³⁰², stosowanym chętnie do wznoszenia różnego rodzaju budowli publicznych (ratusze, sądy, więzienia, szkoły, szpitale, dworce). Jego użycie w przypadku *Wappenhof* i posłużenie się przy tym charakterystycznym dla tego stylu motywem blank i wysokiej wieży, a także ogólna nieregularność kompozycji, złożyły się na osiągnięcie efektu malowniczości, czytelnego zwłaszcza w widoku zza Odry i z perspektywy drogi prowadzącej od strony miasta. Nobilitujące skojarzenia dopełniał motyw umieszczonego nad wejściem herbu, który znalazł swoje odbicie w nazwie całego założenia.

²⁹⁹ Bożena GRZEGORCZYK, *Friedrich Barchewitz i jego teatry* [w:] *Architektura Wrocławia*, 1998, t. 4, s. 203.

³⁰⁰ Janusz Dobesz podaje, że pierwszym neogotyckim obiektem we Wrocławiu był najprawdopodobniej dom Wilhelma Hofeusa, wzniesiony w ostatnich latach 1. połowy ubiegłego stulecia przy ul. Podwale. Por. Janusz L. DOBESZ, *Ozdoba kamienicy mieszczańskiej w XIX i XX w.* [w:] *Architektura Wrocławia*, 1995, t. 1, s. 268.

³⁰¹ Szerzej na temat *St. Vincenz-Haus* na s. 121, 122.

³⁰² Piotr KRAKOWSKI, *Teoretyczne podstawy architektury XIX w.* [w:] *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*, Warszawa 1979, t. DXXV, z. 15, s. 63.

O charakterze wnętrz sal wielofunkcyjnych i koncertowych decydował wybór między dwoma wariantami: salą parterową i dwukondygnacyjną (wyposażoną w galerie i loże). Dochodził do nich jeszcze jeden czynnik kompozycyjny – rodzaj przykrycia. Najczęściej używanymi we wrocławskich *établissements* były dwa rodzaje przykryć. Najpopularniejsze stanowił podwieszony, drewniany strop z fasetą (m.in. w *Weiss-Garten*, *Zeltgarten*, *Stadtpark*, *Goldener Helm*, *Bürgersäle*). W drugim wariancie tworzonego rodzaju załamane lub łukowe sklepienie, wprowadzając jednocześnie część konstrukcji dachowej do wnętrza. Dawało to możliwość osiągnięcia większej wysokości pomieszczeń, bez konieczności podwyższania murów obwodowych; poprawiało także walory akustyczne sal. Takie rozwiązanie korespondowało z drewnianym wyposażeniem wnętrza, umożliwiając uzyskanie jednorodnego efektu całości (*Kronprinz*, *Harmonie*)³⁰³.

Tym, co łączyło architekturę wszystkich (poza należącymi do grupy *Volksbelustigungsgärten*), wymienionych obiektów były, wynikające ze specyficznej lokalizacji, ograniczenia, ale zarazem pewna projektowa łatwość, będąca konsekwencją uwolnienia od wymogów reprezentacyjności. Wyjątek stanowiły niektóre z obiektów stojących przy Promenadzie (*Zeltgarten*, *Vincenz-Haus*) oraz towarzyszących nadbrzeżu Odry (*Kroter*, *Wappenhof*), w których elewacjach doszukiwać się możemy cech indywidualnych, a nawet symbolicznych wątków zdradzających przeznaczenie obiektów.

Strefy wejściowe i całe zaplecze sal powstałych we Wrocławiu lokowano zazwyczaj w poprzedzających je budynkach frontowych³⁰⁴. Ożywienie budowlane, które w latach 70. XIX w. objęło przedmieścia, zaowocowało gruntownymi zmianami w charakterze tych obiektów. Skromne, bywało że drewniane lub szachulcowe budowle zastępowały murowane, wielokondygnacyjne kamienice. Rzadko korespondowały one stylistycznie z budynkami mieszczącymi się na terenie ogrodu, w tym z salą widowiskową, co pozostawało w zgodzie z estetyką praktykowanej wówczas eklektycznej różnorodności. W parterze budynków frontowych umieszczano, obok strefy wejściowej i sieni przejazdowej (prowadzącej bezpośrednio do ogrodu), lokale gastronomiczne (najczęściej kawiarnie i restauracje), czasem także sklepy. Na piętrze lokowano różnego rodzaju pomieszczenia (służące spotkaniom, uprawianiu różnych gier) oraz jadalnie. Wyżej znajdowały się pokoje gościnne i mieszkanie właściciela albo dzierżawcy. W dwóch przypadkach (*Weiss-Garten* i *Liebichs' Garten*) w budynkach frontowych umieszczono obszerne atelier fotograficzne³⁰⁵.

³⁰³ Oryginalnym przykładem jest konstrukcja dachu rozpostartego nad salą *Odeon*, przy Sternstrasse (ul. Sienkiewicza). Wykorzystano ją dla umieszczenia w dachu okazałego świetlika, umożliwiającego jednocześnie sprawną wentylację sali.

³⁰⁴ Rozwiązanie takie spotkamy w wielu innych miastach Europy, m.in. w Berlinie i Wiedniu.

³⁰⁵ Szerzej na ten temat por. s. 99.

Il. 102. *Etablissement Wappenhof* powstał w 1881 r., jako jeden z kilkunastu tego typu zespołów wzniesionych na terenie Rakowca. Była to początkowo kawiarnia z salą do tańca i ogrodem. W 1908 r. powiększono budynek kawiarni o salę koncertową na 1270 miejsc, wykorzystywaną także do przedstawień typu *variété*. Sali tej towarzyszyły pomieszczenia do bilarda. W ogrodzie umieszczono taras, scenę letnią oraz kolumnadę. Uszkodzony w czasie wojny, opuszczony, rozebrany w 1968 r. Na jego terenie znajduje się obecnie Instytut Niskich Temperatur PAN: a) widok elewacji frontowej budynku mieszczącego salę wielofunkcyjną w zespole *Wappenhof*; autor projektu nieznany, fot. z lat. 20. XX w., b) plan sali koncertowej

Wappenhof Morgenau

Endstation der Elektrisch. Strassenbahn, Linie Gräbschen-Morgenau.

Inhaber: Otto Wirth.

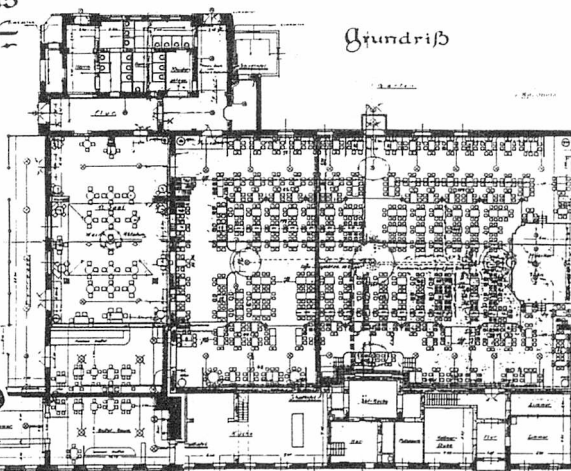
Schönstes Vergnügungs-Etablissement mit
ca. 1100 $\square$ m grossem Ballsaal.

Herrlich am Oderstrande gelegener Garten mit
Terrasse und Kolonnaden.

Jeden Sonntag: **Fest-Tanz.**
Jeden Freitag: **Tanz-Kränzchen.**

Konzerthaus
Wappenhof

Grundriß

Wappenhof — Morgenau.
Endstation der Elektrischen Strassenbahn.
Inhaber: Otto Wirth.
Heute Sonntag!
Großes Tanz-Vergnügen.
Etwas neuere Tänze. — Gütliche Musik.
Anfang 4 Uhr. — Ende 1 Uhr. — Entree 10 Pf.

b

10.10. Sale teatralne (*Theater*)

Do roku 1869 jedynymi w zasadzie teatrami działającymi we Wrocławiu były kolejne, koncesjonowane teatry miejskie (*Ballhaus*, *Kalte Asche* i *Stadt Theater*). Na ich uboczu istniała, od początku XIX w., niewielka grupa prywatnych teatrzyków – efemeryd, opartych na amatorskich stowarzyszeniach artystycznych. Korzystały one, nie mając własnych siedzib³⁰⁶, z gościnności sal związanych z *établissements*. Ich znaczenie dla teatralnego życia miasta było jednak, nie ujmując im niewątpliwych zasług, dość marginalne. Monopol Teatru Miejskiego naruszono w istotniejszy sposób dopiero w 1853 r., wydając kontrowersyjną i budzącą wiele emocji koncesję na budowę teatru letniego w ogrodowej części *Kroll's Wintergarten*³⁰⁷. Powiązania administracyjne i artystyczne obu teatrów uniemożliwiały jednak autonomiczne kształtowanie oblicza nowej sceny. Istotny grunt pod powstanie obiektów przeznaczonych na cele teatralne położyły dramatyczne wydarzenia, a mianowicie pożary Teatru Miejskiego (lata 1865 i 1871). W ich następstwie powstały, dla ratowania zespołu teatralnego, sceny tymczasowe – tzw. *Interimstheater*, mające swe kolejne siedziby w adaptowanym pośpiesznie Cyrku Kärgera i *Sali Liebicha* (zwanej wówczas *Ollendorfsche Saal*)³⁰⁸.

Rewolucyjnego przełomu w dziedzinie inwestycji teatralnych dokonało dopiero nowe prawo pracy, tzw. *Gewerbe-Ordnung*, które weszło w życie 21 czerwca 1869 r.³⁰⁹ Stworzyło ono podwaliny powszechnej możliwości zakładania nowych, prywatnych scen teatralnych bez uzyskiwania specjalnych koncesji. Pierwszymi obiektami, których właściciele niemal natychmiast wykorzystali nowe przepisy były: *Lobe-Theater*³¹⁰ oraz *Kruse-Theater* (powstały w zaadaptowanym do tego celu Cyrku Kärgera)³¹¹.

Oprócz wymienionych, począwszy od lat 70. XIX stulecia, powstała spora grupa tzw. *Spezialitäten Theater*. Służyły one wystawianiu jednoaktówek, fars, wodewilów itp. Podstawę działalności tego rodzaju teatrów stanowiło obszerne zaplecze gastronomiczne³¹², z którego korzystano zarówno w przerwach, jak i podczas spektakli (wówczas widzowie usadzano przy stolikach)³¹³. Inną ich cechą charakterystyczną było niezwykle skromne zaplecze sceny (a więc i brak urządzeń scenicznych)³¹⁴, sprowadzające się do niewielkich garderób

³⁰⁶ Por. s. 40.

³⁰⁷ Szerzej na temat tej sceny, por. s. 84–86.

³⁰⁸ JAGIEŁŁO-WENZEL, *Przewodnik...*, s. 8, 9.

³⁰⁹ § 32 nowej ustawy mówił: *Schauspielunternehmer bedürfen zum Betriebe ihres Gewerbes der Erlaubniss. Dieselbe ist ihnen zu ertheilen, wenn nicht Thatsachen vorliegen, welche die Unzuverlässigkeit des Nachsuchenden in Beziehung auf den bestimmte Kategorien theatralischer Darstellungen sind unzulässig*. Por. FREYDANK, *Theater...*, s. 286.

³¹⁰ Jego budowę rozpoczęto już w 1868 r., jakby w przeczuciu nadchodzących zmian.

³¹¹ DANOWICZ, *Był Cyrk...*, s. 244–251; JAGIEŁŁO-WENZEL, *Architecture...*, il. 109.

³¹² Gastronomiczne zaplecze nie stanowiło przywilejów jedynie teatrów niższej rangi. Informacje na ten temat podaje Z. Raszewski, a dotyczą one scen warszawskich. Píše on między innymi, że król Stanisław August *jadał czasami kolacje w swej loży... Ogół zaś zadawał się limonadami, orszadami i lodami*. Generalnie rzecz biorąc, dopóki w budynkach teatralnych organizowano reduty, a miało to także miejsce we Wrocławiu, dopóty pośród zaplecza teatralnego znajdowały się również kuchnie i piece kucharskie. Obserwacja dotycząca zwyczajów kulinarnych widowni była następująca: *Rzeczywista i silna tragedia daje bodźca trawieniu, więcej jedzą, a zwłaszcza pod koniec sztuki...podczas baletów długich daleko więcej zwykle piją*. W większości opracowań poświęconych historii teatru ten element życia teatralnego jest konsekwentnie i jakby trochę wstydliwie przemilczany. Zbigniew RASZEWSKI, *Bilet do teatru*, Kraków 1998, s. 14, 15.

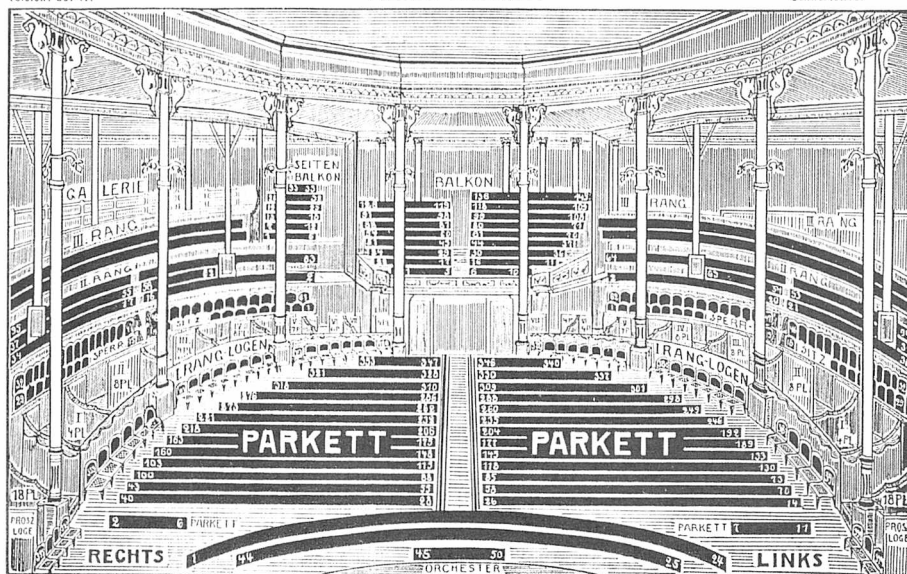
³¹³ Sala teatralna w tego typu założeniach była otoczona pomieszczeniami, w których mieściły się bufety, restauracja, czasem kawiarnia lub piwiarnia.

³¹⁴ Niemal powszechny był brak nad- i podscenia.

Intendanz: Paul Barney.
Telefon: 567 47.

Thalia-Theater.

Das Theater faßt 1363 Personen.
Schwerdtstr. 3.

Il. 104. Cyrk Kärgera był pierwszym z dwóch stałych cyrków we Wrocławiu. Powstał w 1856 r. w wyniku przebudowy starej ujeżdżalni, mieszczącej się przy Schwerdtstrasse 3 (ul. Nabycińska). Była to murowano-drewniana budowla, założona na planie dwunastokąta. Po pożarze Teatru Miejskiego w 1865 r. cyrk zaadaptowano na cele teatralne. Od 1869 r. działał jako *Kruse-Theater*, własność Georga Krusego. W teatrze tym, mieszczącym 2400 osób (w tym 1600 na siedząco) wystawiano jednoaktówki, farsy, a nawet opery. W 1870 r. w budynku cyrkowym, poddanym ponownej adaptacji, powstał teatr *Thalia*. Rozkład miejsc na widowni *Cyrku Kärgera* po adaptacji na potrzeby teatralne.

dla artystów³¹⁵. W większości tych obiektów można było także palić³¹⁶, stąd drugie ich określenie, a mianowicie *Rauch Theater*³¹⁷.

Trzeba zaznaczyć, że tylko dwie ze scen teatralnych działających na terenie wrocławskich *établissements*, a mianowicie *Victoria-Theater* i sala *Gewerkschaftshaus* (dawnego *Scholtz' Etablissement*) stały się, po dokonanych kolejno w latach 1903 i 1913 przebudowach, obiektami teatralnymi w rozumieniu obowiązujących od 1889 r. przepisów budowlanych. Pozostałe zaklasyfikowano jako tzw. *Öffentliche Versammlungsräumen*, czyli publiczne pomieszczenia służące gromadzeniu się znacznej liczby ludzi³¹⁸. Jednocześnie zaledwie dwa spośród ośmiu budynków służących przedstawieniom teatralnym, powstałych na terenie wrocławskich *établissements*, stanowiły obiekty wzniesione od nowa. Pozostałe urządzono w istniejących wcześniej salach wielofunkcyjnych³¹⁹.

³¹⁵ Zasadą było ograniczanie powierzchni zaplecza, zwłaszcza towarzyszącego scenie. W teatrach wyższej rangi powierzchnia wszystkich pomieszczeń zaplecza była zawsze większa od powierzchni widowni.

³¹⁶ Z myślą o niepalących urządzano czasem oddzielne pomieszczenie konsumpcyjne, zw. *Dammen-Zimmer*.

³¹⁷ L. Sittenfeld podaje, że w 1886 r. w sali teatralnej *Scholtz' Etablissement* (...) próbował szczęścia *Breslauer Lustspielensemble*, wystawiając swoje sztuki bez piwa i palenia i być może dlatego nie osiągając sukcesu. Por. SITTENFELD, *Geschichte...*, s. 236.

³¹⁸ Por. rozdział 12, w którym omówiono policyjne przepisy budowlane odnoszące się do *établissements*.

³¹⁹ Teatry te odziedziczyły po salach koncertowych i wielofunkcyjnych charakterystyczne usytuowanie (tuż za budynkiem frontowym, na styku z ogrodem). Ten rodzaj lokalizacji kontynuowano, wznosząc nowe sale teatralne.

Thalia-Theater.
Sonntag Abend 7 1/2 Uhr:
„Die Landstreicher“.
Billetverkauf Sonntag von 11 bis
2 Uhr im Thalia-Theater und an der
Abendkasse. 1327

**Volks-Vorstellungen
im Thalia-Theater.**
Montag, Gruppe C, 4. Vorstellung:
„Maria Magdalene“.
Donnerstag, Gruppe D, 4. Vorstellung:
„Maria Magdalene“.
Sonabend. Humboldt-Voroln.
Volks-Vorstellung:
„Graf Eber“ 1328

Thalia-Theater.
Sonntag Abend 7 1/2 Uhr:
„Forstbeeren und Betteflab“.
Billetverkauf Sonntag von 11
bis 2 Uhr im Thalia-Theater
und an der Abendkasse. 1765

Waffspiel Adele Sandrock
mit ihrem Berliner Ensemble:
„Medea“.
(Parquet 2.50 Mk. u.) Billet-
verkauf Montag und Dienstag
10-2 Uhr im Thalia-Theater.
Freitag. Humboldt-Voroln.
Abonnement-Vorstellung:
„Maria Magdalene“.

Thalia-Theater.
Sonntag abend 7 1/2 Uhr:
Waffspiel Annie Wlkens.
„Die Fledermaus“.
Billetverkauf heute von 11 bis
2 Uhr im Thalia-Theater und an
der Abendkasse.

**Volks-Vorstellung
im Thalia-Theater.**
Sonabend:
Gruppe L, 5. Vorstellung:
„Charles Fante“.

II. 105. Drugim budynkiem cyrkowym we Wrocławiu był *Cyrk Renza*, wzniesiony w 1878 r. przy Luisienplatz 5. Inwestorem budowy był Ernst Renz, niemiecki potentat branży cyrkowej, właściciel podobnych obiektów w Hamburgu, Berlinie i Wiedniu. Cyrk wzniesiono jako szachulcowo-murowaną budowlę opartą na planie dwunastoboku, mogącą pomieścić 6 tys. widzów. Całość poprzedzał westybul z kasami i restauracją. W 1885 roku dokonano przebudowy cyrku (według projektu Kocha) na murowany, nakryty żeliwną konstrukcją przeszklonej kopuły, zwieńczonej latarnią. Rozszerzenie profilu artystycznego cyrku (przedstawienia teatralne, pantomimiczne, zawody bokserские) doprowadziło w 1896 r. do wydzielenia z części maneżu podium scenicznego. W 1903 roku *Cyrk Renza* został przejęty przez Paula Buscha, właściciela cyrku w Berlinie. Został on zniszczony w 1945 r. Widok *Cyrku Renza* (Buscha), stan z 1921 r.

Wykonane w ich wnętrzach prace adaptacyjne sprowadziły się do wyodrębnienia z sali, lub dobudowania do niej, pudełkowej sceny i poprzedzającego ją miejsca dla orkiestry. Zabiegom takim poddano m.in. sale *Goldener Helm* (1875 r.), *Tivoli* (pocz. lat osiemdziesiątych), *Zeltgarten* (1897 r.) i *Liebich's Garten* (zasadnicza przebudowa w 1899 r.)³²⁰. Zaostrzone wobec *Rauch Theater* (niem. *Rauch* – dym) przepisy, dotyczące ochrony przeciwpożarowej, wymusiły także wiele zmian usprawniających ewakuację.

Znacznej przebudowie poddano m.in. *établissement* Paula Scholtza. Główną, koncertowo-restauracyjną salę zespołu (na ok. 1000 miejsc), wzniesioną w 1872 r. według projektu Friedricha Barchewitza na działce towarzyszącej browarowi przy Margaretenstrasse 17 (ul. Mazowiecka), zaczęto dopiero w 1884 r. wykorzystywać do wystawiania sztuk teatralnych³²¹. Po krótkotrwałym epizodzie ze stworzeniem w *établissement* Scholtza stałego zespołu teatralnego, realizującego ambitny, niemiecki repertuar (przedsięwzięcia podjął się – otrzymując na ten cel cesarską subwencję – baron Adalbert v. Arnim) i związanych z tym wydarzeniem zmianach w aranżacji i wyposażeniu wnętrza, których projektantem był berlińczyk Rudolf Schöner, budynek odsprzedano (najprawdopodobniej w 1900 r.) na siedzibę związków zawodowych. Nowy właściciel *Gewerkschaftshaus Bauges* dokonał w 1913 r. gruntownej przebudowy dawnej sali, według projektu Maxa Matthisa, powiększając jej powierzchnię i dobudowując galerie oraz zaopatrując w obszerną scenę z podsceniem i sznurownią. Przebudowa ta zatarła całkowicie pierwotny charakter architektury obiektu³²².

Jedynymi obiektami służącymi przedstawieniom teatralnym, które wzniesiono na terenie wrocławskich *établissements* od podstaw, były *Victoria-Theater*, wybudowany w 1875 r. przy Neue Taschenstrasse 31 (ul. Kołłątaja) i – wspomniany wcześniej, bo pełniący zarazem funkcje sali koncertowej – *St. Vincenz-Haus*, mieszczący się przy Seminnargasse 15 (teren parku im. Słowackiego).

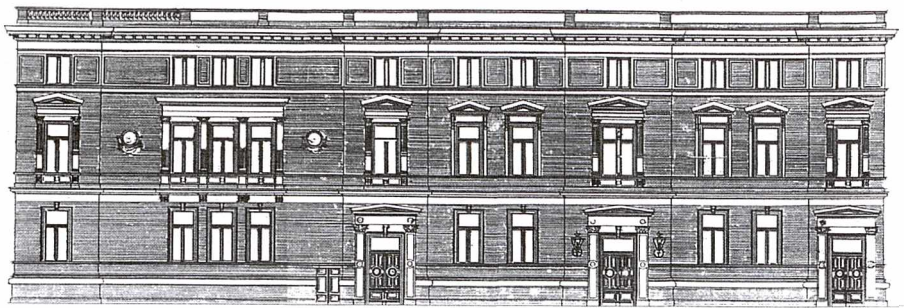
Inwestorem *Victorii* był baron v. Huppmann Valbella. Teatr wzniesiono na terenie dawnego *Simmenauer Garten* za, przebudowanym w 1873 r., budynkiem frontowym, który wchłoniął znajdującą się tu wcześniej obszerną, ogro-

Königlicher Rumänischer
Circus
Oskar Biddell
im Circus Busch - Gebäude.
200 Personen. 123 Pferde.
Eine Herde Giesanten.
Zum 1. Male in Breslau.
Heute Sonntag, 11. Nov.:
2 große Vorstellungen 2
Nachm. 4 u. Abds. 8 Uhr.
Um Geberrnann Gelegenheit zu
witten, meine Vorstellungen zu be-
suchen, zahlen nachm. 4 Uhr
Groß u. Klei, Erwachsene und
Kinder halbe Preise auf allen
Plätzen u. zwar: Galerie 25 Pf.,
2. Platz 50 Pf., 1. Platz 75 Pf.,
Seiten: 1. Platz 100 Pf., Mittelbalken
1 Mt., Tribüne 1,10 Mt., Sperrsitze
1,10 Mt., Logen 1,50 Mt., Fremden-
loge 1,75 Mt. Abends
volle Preise. Das Pro-
gramm zur Nachm. Vorstellung ist
ebenfalls reichhaltig u. interessant wie
Abends und enthält alle neuen
Nummern! Vilefals. Nachm.
Vorstellung sind nur an der
Circuskasse zu haben.
Montag, den 12. u. Dienst-
tag, den 13. November:
Monfire-Vorstellungen
mit einem riesenprogramm.
25 Nummern 25
also mehr als sonst in zwei Vorstell.
In jeder Vorstellung:
Manuel Pucavento's
Automobil-Experiment
u. d. neue November-Programm.
Vilefalsverkauf: Son-
o 11 Uhr morgens bis 6 Uhr abends
im Hagarrengeschäft d. **Gustav**
Ad. Schleh, Schwid.

³²⁰ *Liebich's Etablissement* zostało zaprezentowane w 11 rozdziale niniejszej pracy.

³²¹ Wcześniej występowały tu renomowane orkiestry.

³²² Obecny wygląd dawnego *Scholz' Etablissement* przedstawiono na s. 10.

Il. 106. Projekt elewacji frontowej budynku mieszczącego salę teatralną w *Scholtz' Etablissement*, F. Barchewitz, 1872 r.

dową restaurację³²³. Pojemność widowni teatru wynosiła, w zależności od sposobu jej urządzenia, od 850 do 1400 miejsc. Budynek wzniesiono wedle wzorów wypracowanych dla sal tanecznych i koncertowych, a mianowicie tuż za budynkiem frontowym, w tylnej części działki i jednocześnie na jej granicy. W konsekwencji takiej lokalizacji salę oświetlono jednostronnie, poprzez wysokie, półkolistie zamknięte okna, rozmieszczone rytmicznie i rozdzielone pilastrami.

Pierwotny, jak można sądzić, wygląd wnętrza teatru poznajemy dzięki wkładowi reklamowym zawartym w książkach adresowych i prezentujących rozkład miejsc na widowni³²⁴. Widzimy na nich, założoną na planie prostokąta, widownię sali z miejscami rozlokowanymi na dwóch poziomach: na parterze (miejsca w rzędach) i na podtrzymywanym przez rzędy słupów balkonie, obiegającym widownię z trzech stron. Pod balkonem, w części najbliższej scenie, urządzono parterowe łóże. Podziałowi przestrzeni sali (podyktowanemu umieszczeniem balkonów) odpowiadała zmiana jej wysokości. Większe gabaryty części środkowej osiągnięto przez wprowadzenie w konstrukcję dachu (jej elementy znalazły się we wnętrzu) załamanego dwukrotnie stropu³²⁵. Jak można sądzić, zgodnie z obowiązującymi wówczas przepisami budowlanymi, drewniane elementy wypełniające wnętrze teatru zostały pokryte tynkiem i pomalowane.

Dokonana w roku 1903 przebudowa teatru dotyczyła głównie sceny, którą zaopatrzone w sznurownię i podscenie oraz poprzedzono łóżą dla orkiestry. Zmieniło to – zgodnie z obowiązującymi przepisami budowlanymi – kategorię obiektu z *Öffentliche Versammlungsraum* na *Theater*, wprowadzając m.in. wymóg instalacji tzw. żelaznej kurtyny.

Szczególłą formę architektoniczną wybrano dla sali wzniesionej w ogrodzie zwanym *Humanität*³²⁶, którą wraz z całym zespołem nazwano *St. Vincenz-Haus*³²⁷. O nietypowym – dla obiektu teatralnego – charakterze budynku zadecydowała osoba fundatora, biskupa Heinricha Förstera, który przeznaczył go na działalność artystycznych stowarzyszeń religijnych (m.in. *Vinzenzverein*). Wielokrotnie jednak i niemal od samego początku z jego gościny korzystały zespoły świeckie³²⁸.

³²³ Można przypuszczać, że przedstawienia, które miano wystawiać – według B. Vogelsanga – w 1872 r., mogły się odbywać w tym właśnie budynku. Por. VOGELSANG, *Theaterbau...*, s. 80.

³²⁴ *Adressbuch...*, 1906; *Adressbuch...*, 1924.

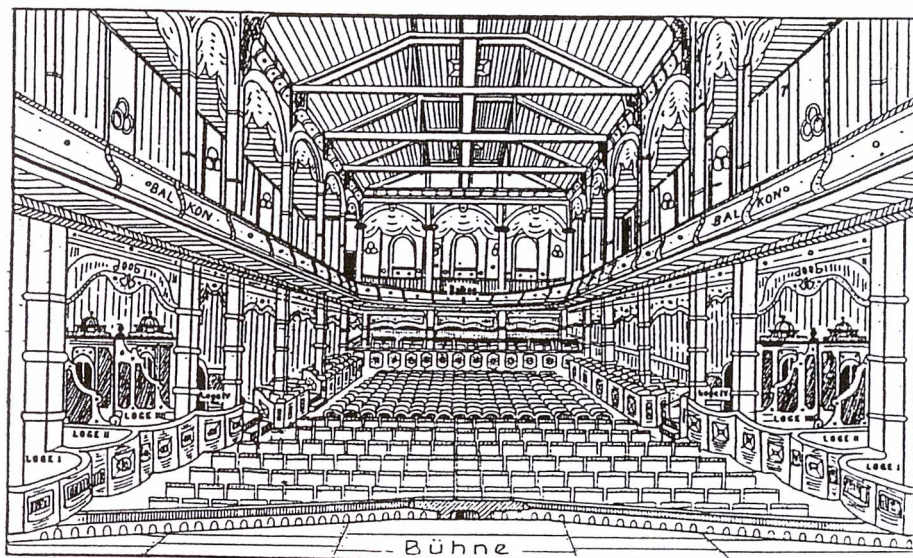
³²⁵ W jego poziomej części umieszczono otwory wentylacyjne.

³²⁶ Szerzej na temat pierwszego właściciela ogrodu – stowarzyszenia *Humanität* – por. s. 73; O architekturze tego budynku wspomniano już, omawiając sale koncertowe i wielofunkcyjne.

³²⁷ Zmiana nazwy dokonała się w momencie przejęcia pieczy nad *établissement* przez władze kościelne. Bożena GRZEGORCZYK, „*Humanitätsgarten*”...

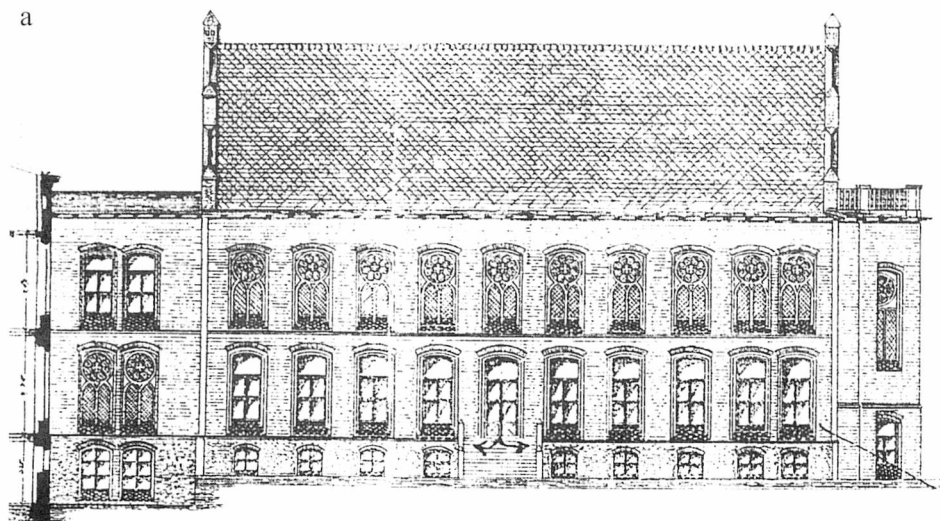
³²⁸ Wielokrotnie koncertowały w nim – bardzo popularne w owym czasie – orkiestry wojskowe. W 1903 r. występował w *Vincenz-Haus* berliński kabaret *Schall u. Rauch*, założony w 1901 r. przez słynnego Maxa Reinhardta. Por. WEBER, *Geschichte...*, s. 164.

Il. 107. Teatr *Victoria* przy Taschenstrasse (ul. Kołłątaja): a) widok wnętrza sali teatralnej zespołu *Victoria*, rys. z 1906 r. prezentujący, jak można sądzić, stan nie zmieniony od 1873 r., b) widok wnętrza dawnego teatru, mieszczącego obecnie klub sportowy *Burza*, 1996 r.

Wzniesiona w 1885 r., według projektu diecezjalnego radcy budowlanego Josepha Ebersa³²⁹, budowla zrealizowana została w neogotyku i odwoływała się do skojarzeń ze średniowiecznym kościołem. Świątynne ewokacje wzmacniała wieloboczna apsyda ze ścianami przeprutymi trzema ostrołukowymi oknami, w której umieszczono scenę. Stanowiło to wyraźne nawiązanie do średniowiecznej sceny misteryjnej aranżowanej w prezbiterium, przed głównym ołtarzem. Budynek powstał w ogrodzie. Dostawiono go prostopadłe do wzniesionej w 1844 r. bezpośrednio przy ulicy siedziby *Humanität-Verein*. Pod liczącą 870 miejsc siedzących (parter

³²⁹ Ebers był także projektantem następujących wrocławskich inwestycji budowlanych: kościoła i dawnego klasztoru *Dobrego Pasterza* (założonego przez *Vinzenzverein*) przy pl. Grunwaldzkim 3, budynku dzisiejszego Wyższego Seminarium Duchownego, rozbudowy alumnatu, przebudowy kościoła św. Piotra i Pawła, odbudowy kościoła św. św. Jakuba i Krzysztofa na Psim Polu, kościoła św. Henryka przy ul. Glinianej, klasztoru i szpitala Zgromadzenia Sióstr Szarytek św. Elżbiety przy ul. Józefa, kościoła Matki Bożej Pocieszenia przy ul. Wittiga. *Atlas architektury Wrocławia*, red. Jerzy Harasimowicz, t. 1, Wrocław 1997.

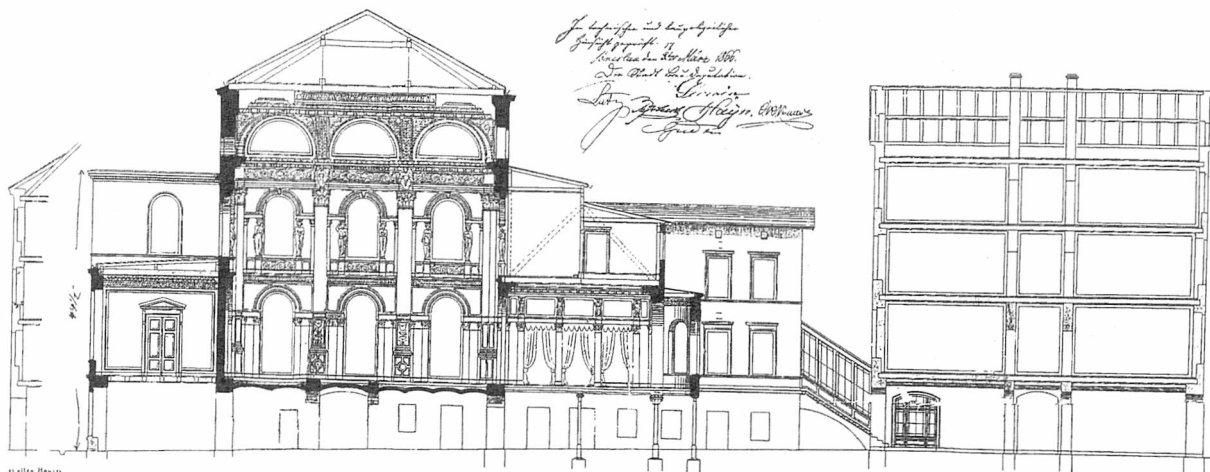
Il. 108. Projekt sali wzniesionej na terenie zespołu *St. Vincenz-Haus* dawnym *Humanitäts garten* przy *Simmenauergasse* (ob. Parku im. J. Słowackiego), Joseph Ebers, 1885 r.: a) elewacja ogrodowa, b) przekrój poprzeczny z widokiem na scenę

i galerie) widownią umieszczono na poziomie piwnic, dostępną od strony ogrodu restaurację. Na taką lokalizację restauracji miały wpływ ówczesne przepisy budowlane³³⁰. Wieloboczna scena, operująca stałym zestawem dekoracji, nie posiadała, poza skromniutką garderobą dla aktorów, żadnego zaplecza.

Dość spory, przylegający do Promenady ogród (jedno z wejść na teren zespołu prowadziło od tej właśnie strony) wyposażono, zgodnie z przyjętymi dla *établissements* standardami, w kępielnię, pawilon muzyczny, kolumnadę z bufetem i zadane miejsca do siedzenia.

³³⁰ Przepisy budowlane z tego okresu nakazywały umieszczanie pomieszczeń gastronomicznych wyłącznie na poziomie parteru lub piwnic. Z tej to przyczyny w kilku wrocławskich (i nie tylko) *établissements*, których część naziemną, dostępną z wysokości parteru, zajmowały sale wielofunkcyjne (muzyczne, teatralne, taneczne), pomieszczenia gastronomiczne ulokowano na poziomie piwnic. Taki zabieg nie był więc tylko – jak sugeruje Grzegorz – wynikiem mody, ale przede wszystkim obowiązującego wówczas prawodawstwa. GRZEGORCZYK, *Humanitäts...*. Por. także rozdz. 12.

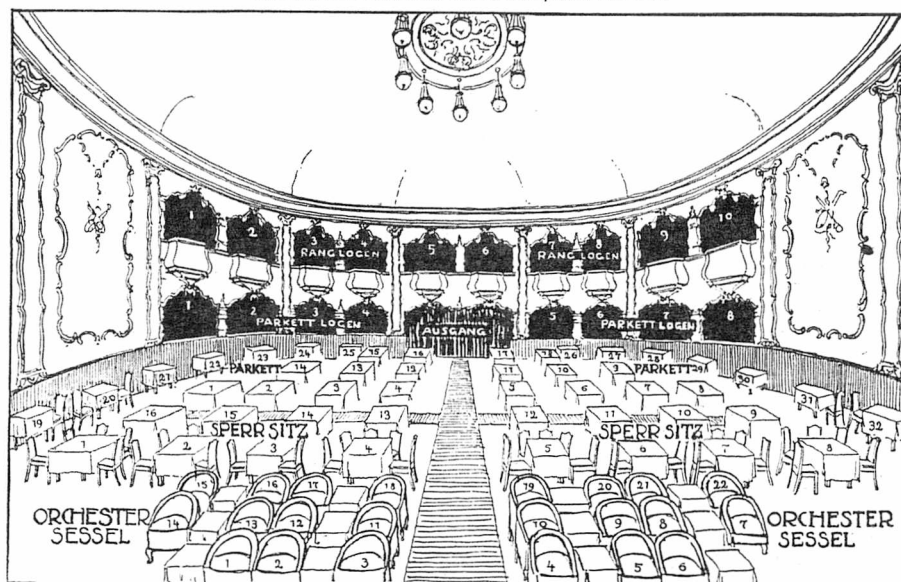
Il. 109. W 1866 r. za budynkiem mieszczącym *Hôtel de Silesie* (zwanym także *Schlesischer Hof*), na działce rozciągającej się między Bischofstrasse 4/5 (ul. Biskupia) a Mäntlerstrasse (ul. Krawiecka) wzniesiono, według proj. C. Schmidta (autora przebudowy Stadt Theater) salę taneczno-koncertową. W sali tej w 1875 r. wystąpił Henryk Wieniawski. Od 1919 r., po adaptacji przeprowadzonej przez architektów Kleina i Wolffa, działał tu teatr kameralny *Figaro*. Projekt rozbudowy *Hôtel de Silesie*: a) przekrój przez, poprzedzoną budynkiem hotelowym, salę widowiskową, b) rozkład miejsc na widowni teatru *Figaro*, 1920 r.

Bischofstrasse 4/5

Figaro-Theater

Kleinkunstbühne vornehmsten Stiles / Fernsprecher Ohle 1769

Bischofstrasse 4/5

Die Preise der Plätze sind an den Theaterkassen ersichtlich.

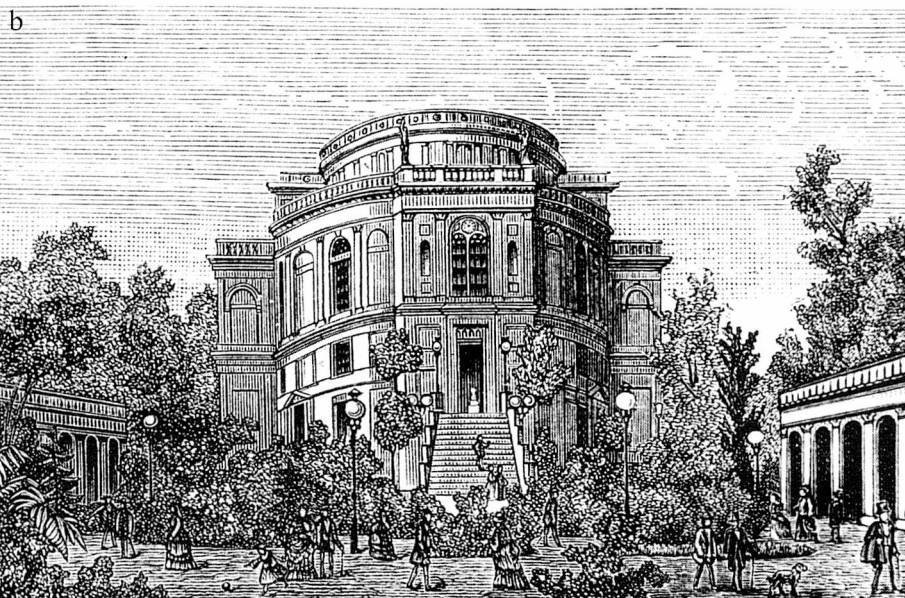
Oprócz omówionego – szczególnie zarówno ze względu na właściciela, jak i formę – zespołu *St. Vincenz-Haus*, w którym wyodrębniono – na przedstawionej, osobliwej zasadzie – budynek sceny, oraz przebudowanej w 1899 r. *Sali Liebicha*, nie znajdujemy pośród wrocławskich *établissements* przykładu obiektu, w którym funkcja teatralna zaznaczyłaby się w jego bryle czy też elewacji. Znakomita większość kontynuowała ogólną dyspozycję (często nawet formę), wypracowaną dla sal (tanecznych, muzycznych, wielofunkcyjnych) przed połową XIX w.

Lobe-Theater.
 Sonntag, den 1. August 1869.
Zur Gröfßungsfeier:
PROLOG
 der künftigen Nacht.
 Musik von H. Zeller, unter der Leitung des Kapellmeisters H. Zeller.
Teil-Ouverture.
 Musik von H. Zeller.
Minna von Barnhelm,
 oder:
Das Soldatenglied.
 (Musik von H. Zeller.)
 Die Handlung des Lobe-Theaters wird in der nächsten Nacht mit dem Stück *Minna von Barnhelm* eröffnet. Die Handlung des Stückes wird in der nächsten Nacht mit dem Stück *Das Soldatenglied* eröffnet. Die Handlung des Stückes wird in der nächsten Nacht mit dem Stück *Das Soldatenglied* eröffnet.

Il. 110. Teatr Lobego został wzniesiony w 1869 r. na działce przy Lessingstrasse (ul. Dobrzyńska), na terenie Przedmieścia Oławskiego. Główne wejście do budynku (podobnie jak w teatrach i salach koncertowych należących do *établissements*) umieszczono od strony zaprojektowanego ze smakiem ogrodu, otoczonego kolumnadami i, wtopioną między nie, muzyczną sceną letnią. Uroczyste otwarcie teatru miało miejsce 2 X 1869 r. Działalność sceny zainaugurowano przedstawieniem *Minna v. Barnhelm* G. E. Lessinga. Budynek teatru zaprojektował F. Barchewitz. Sztukaterie i rzeźby wykonał F. Augustini. Twórcą malowideł zdobiących plafon widowni był malarz Dressler. a) widok teatru od strony Lessingstrasse, pocz. XX w., b) widok budynku od strony ogrodu, 1869 r.

Lobe-Theater.
 Sonnabend, den 1. Januar 1870.
 Zum 1. Male, Herrn Raubel's
 Gärtnerspredigten. Lustspiel in 1
 Akt von G. von Moser. „Der ge-
 bildete Hausknecht, oder: Verfehlte
 Prüfungen“ Posse mit Gesang in
 1 Akt von D. Kallisch. „Eoli“ ist
 lobt. „Baudouille-Burleske in 1 Akt,
 mit theilweiser Benutzung einer vor-
 handenen Idee von Leopold Gütler.
 Musik von demselben. Zum 3. Male:
 „Der betrogene Vormund.“ Ballet
 in 1 Akt und 2 Bildern v. J. Lepi-
 tre.
 Sonntag, d. 2. Januar 1870. „Robert
 und Vertram“ oder: „Die lustigen
 Bagabunden.“ Posse mit Gesang
 in 4 Abtheilungen von G. Räder.

Lobe-Theater.
 Sonntag nachmittag 3 1/2 Uhr:
 „Alt-Heidelberg.“
 Abends 7 1/2 Uhr zum 2. Male:
 „Befreiung.“
 Montag:
 Gastspiel Annie Dirksen.
 „Die schöne Helena.“
 Dienstag:
 Gastspiel Annie Dirksen.
 „Mamzelle Nitouche.“
 Mittwoch:
 Gastspiel Annie Dirksen.
 „Die schöne Helena.“

Lobe-Theater.
 Sonnabend, den 1. September 1894.
 Anfang prächtige 7 1/2 Uhr.
 Eröffnung der Winter-Saison.
25 jährige Jubelfeier
 des Lobe-Theaters.
Feit-Protog.
„Minna von Barnhelm“.
 Sonntag:
 Anfang prächtige 7 1/2 Uhr:
„Minna von Barnhelm“.
 Der Baus-Bertrag für die Zeit
 vom 18. September bis 31. December d.
 Jahres beginnt Sonnabend, den 8. d. M.
 und wird Sonntag, den 18. September
 geschlossen.
 Zu Vorbereitung mit vollständig
 neuer Ausstattung:
„Die Minnekönigin.“
„Verbotene Früchte.“

Lobe-Theater.
 Sonntag Nachmittag 3 1/2 Uhr:
„Der Gleunerbaron“.
 Abends 7 1/2 Uhr:
„Der Ringgemahl“.
 Montag: 1320
„Der Ringgemahl“.
 Dienstag:
„Mamzelle Nitouche“.
 Mittwoch:
„Der König von Sevilla“.

Lobe-Theater.
 Vom Sonntag den 10. September 1895.
 Mittwoch, den 10. September 1895:
Der Raub der Sabinerinnen
 (Musik von H. Zeller.)
 Montag:
 Gastspiel Annie Dirksen.
 „Die schöne Helena.“
 Dienstag:
 Gastspiel Annie Dirksen.
 „Mamzelle Nitouche.“
 Mittwoch:
 Gastspiel Annie Dirksen.
 „Die schöne Helena.“

11. Prezentacja wybranych *établissements*

Ze względu na oryginalność kilku zespołów, skalę i formę ich ogrodów, a także różnorodność i rangę architektoniczną należących do nich obiektów postanowiono poświęcić znacznie większą uwagę ośmiu wrocławskim *établissements*. Dwa z nich – *Weiss-Garten* i *Liebich's Etablissement* należą do najstarszych w mieście, a jednocześnie najznakomitszych w grupie ogrodowych zespołów rozrywkowych, które wyrosły na bazie kawiarni z ogrodami. Pierwszy rozwinął swoją działalność, przekształcając się w *Konzerthaus*, odpowiednik filharmonii. Na terenie drugiego wzniesiono budynek teatralny, który działał jeszcze krótko po II wojnie jako *Teatr Popularny*. Sześć następnych, a mianowicie: *Prinz v. Preussen*, *Wintergarten*, *Volksgarten*, *Schiesswerder*, *Friebeberg* i *Bürgersäle*, reprezentowało typ zwany *Volksbelustigungsgarten*. Zajmowały one znaczne, kilkuhektarowe powierzchnie. Z tej przyczyny lokowano je poza miastem, w odległości pozwalającej na wygodne pokonanie piechotą. Czas powstawania wymienionych *établissements* obejmuje okres od lat 70. XVIII w. po lata 80. XIX stulecia.

11.1. *Weiss-Garten*

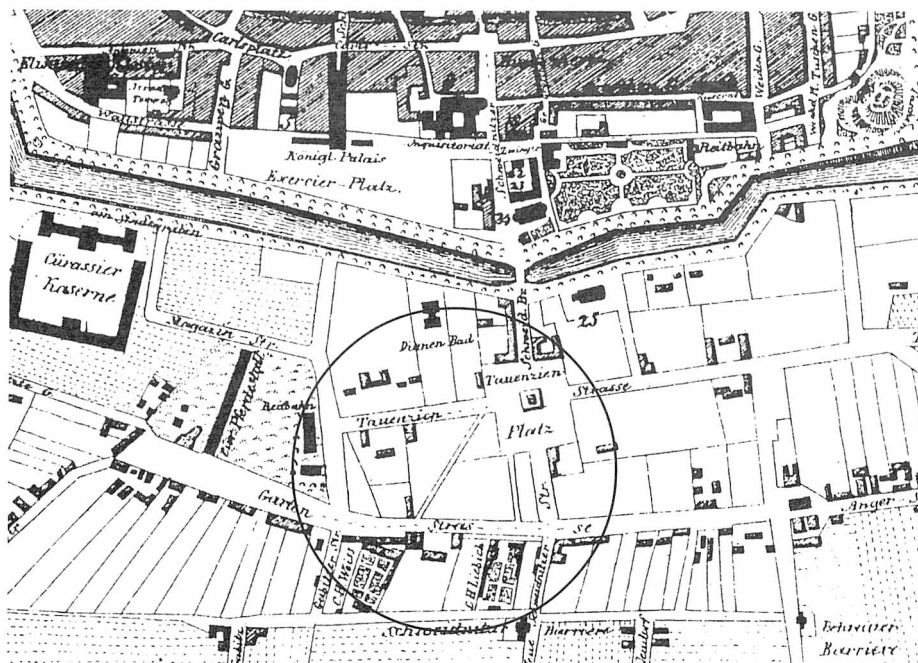
Etablissement Weiss-Garten (zwane także *Weiss'sche Kaffeehaus*, *Reisel-sche Garten*, *Springer'sche Garten*³³¹) powstało przy Gartenstrasse 16 (39/41) (ul. Piłsudskiego). Mieściło się ono, podobnie jak *Liebich's Etablissement*, na terenie ówczesnego Przedmieścia Świdnickiego, które co najmniej od XVI wieku pełniło rolę rolniczego zaplecza miasta, stąd jego potoczne określenie *Krauterei*. Około połowy XVIII w. rozpoczął się czas popularności tego terenu jako miejsca atrakcyjnego pod względem rekreacyjnym. Sprzyjało temu powstanie wielu pięknych ogrodów, towarzyszących prywatnym rezydencjom (m.in. ogród miedziorytnika F.G. Endlera i kupca W. Scultetusa; oba przy Grosse Anger (późniejszej Gartenstrasse, obecnie Piłsudskiego). Znakomite ogrody posiadali tu również ogrodnicy zajmujący się uprawą roślin ozdobnych. Do najbardziej znanych w tej branży należały rodziny Viertel i Monhaupt³³². Ogród tej drugiej, położony przy Gartenstrasse 4 (dawnej Grosse Anger, obecnie pl. Legionów), w latach 20. XIX stulecia został przekształcony w *établissement* i okrzyknięty w opisach miasta *Hesperien der Breslau*³³³.

Wielkie znaczenie dla rozwoju Przedmieścia Świdnickiego miało wzniesienie dworców kolejowych, stanowiących (poza pełnieniem oczy-

³³¹ Zmiany nazw wiązały się z kolejnymi właścicielami *établissement*.

³³² Por. s. 95–98.

³³³ KREBS, *Wanderungen...*, s. 378.

Il. 111. Do *Weiss-Garten* i położonego obok *Liebig's Etablissement* prowadziły z *Tauenzienplatz* (dzisiejszy pl. Kościuszki) specjalnie wytyczone, zacienione pergolami drogi. Fragment planu Wrocławia G. Schuberta z ok. 1828 r.

wistych funkcji użytkowych) atrakcję towarzyską i cel spacerów odbywanych całymi rodzinami. Powstanie tutaj najstarszych i jednych z najznakomitszych we Wrocławiu ogrodów rozrywkowych jak magnes przyciągnęło kolejne tego typu inwestycje, czyniąc z *Gartenstrasse*³³⁴ najbardziej kulturalno-rozrywkową ulicę miasta. Dość powiedzieć, że w połowie XIX w. działały tam obok siebie *Weiss-Garten*, *Liebig's Etablissement*, *Etablissement bei Pietsch*, *Palmen-Garten* oraz *Monhaupt' Wintergarten*. W 1906 roku do zespołu tego dołączył *Schauspielhaus*, obecny *Teatr Polski*.

Weiss-Garten był jednym z najstarszych i najbardziej znanych wrocławskich zespołów ogrodowych. Założono go ok. roku 1772³³⁵. Była to początkowo kawiarnia z ogrodem rozrywkowym, w którym okazjonalnie organizowano koncerty³³⁶.

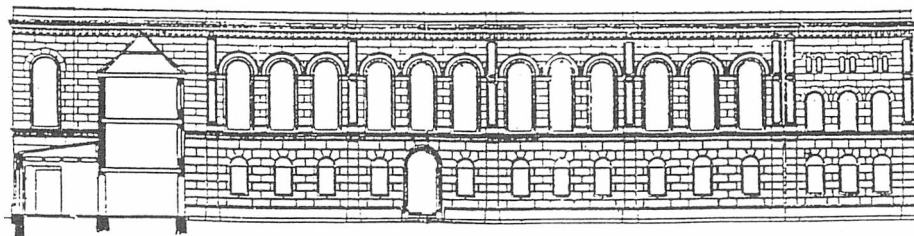
W początkowym okresie działalności przestronna sala kawiarniana służąca koncertom mieściła się w głównym budynku, stojącym bezpośrednio przy ulicy³³⁷. Przed 1840 rokiem za budynkiem frontowym, na terenie ogrodu, wzniesiono *Glas-Haus*, budynek w formie drewnianego pawilonu z przeszklonymi niemal w całości ścianami. Był on wielokrotnie rozbudowywany w latach 40. XIX w. Podczas kolejnej przebudowy, pod którą podpisał się m.in. cieśla H. Kuvecke, wewnątrz sali wyposażono w scenę-podium z dwiema para-

³³⁴ Droga, według przebiegu której w 1823 r. wytyczono *Gartenstrasse*, nazywała się *Grosse Anger*. W 2. poł. XIX w., wraz z postępującą urbanizacją tej części miasta, podniesiono standard ulicy, instalując sieć wodociagową (1871 r.), kanalizacyjną i elektryczną (1881 r.), a także wprowadzono tramwaj konny (1876 r.).

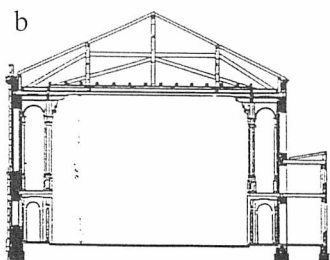
³³⁵ Z tego roku pochodzi pierwsza informacja o koncertach w ogrodzie *Coffetier Weiss*. R. C. KIESSLING, *Nachrichten...*, rkps, BU Wrocław.

³³⁶ Pierwszą prezentację zespołu znajdujemy w pracy Zimmermanna. Opisując Przedmieście Świdnickie, wspomina on ogrody warzywne, w których prowadzono wyszynk piwa oraz grywano w kregle. Pośród takich ogrodów wymienia także pięknie założone *Lustgärten*, służące zaciejszym mieszkańcom miasta jako miejsca oferujące rozrywkę przy filiżance kawy. ZIMMERMANN, *Beschreibung...*, s. 11.

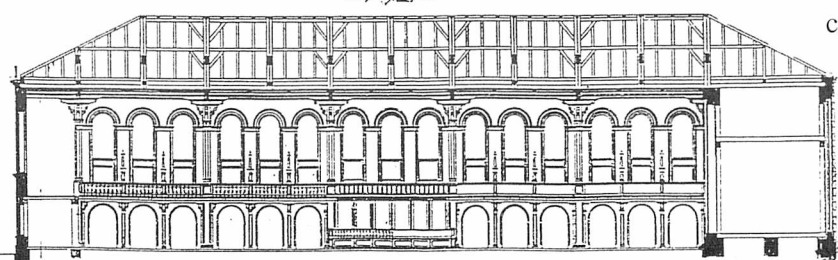
³³⁷ NOSSELT, *Breslau...*, s. 401.

a

b

c

Il. 112. Projekt sali koncertowej dla *établissement Weiss-Garten*, T. Milczewski, 1860 r.; a) elewacja ogrodowa, b) przekrój poprzeczny, c) przekrój podłużny

mi kulis. W budynku tym odbywały się przedstawienia muzyczne i teatralne, zabawy oraz spotkania. Był także gościną siedzibą Towarzystwa Teatralnego *Urania*³³⁸. W tym okresie na terenie ogrodu *Weiss-Garten* wzniesiono jeszcze kręgielnię, kolumnadę oraz letnią scenę muzyczną.

W roku 1860 na miejscu pawilonu stanęła murowana sala koncertowa z galerią, lożami i podium dla muzyków, wybudowana według projektu Theodora Milczewskiego. Kompozycja dłuższej elewacji sali koncertowej stanowiła kompilację dwóch rodzajów *Rundbogenstil*: zdradzającej klasycystyczny rodowód, tzw. *klassizistische Rundbogenstil*³³⁹ partii I piętra i, wyrosłej na gruncie neorenesansu, kompozycji dwukondygnacyjnej całości (łącznie z charakterystyczną dla tej inspiracji fasadowością, która zafałszowała jednorodność wnętrza). Motyw arkady, użyty przez Milczewskiego do skomponowania elewacji, został przez niego konsekwentnie wykorzystany we wnętrzu, a mianowicie w podziałach obiegającej salę dookoła drewnianej galerii, wspartej na rzeźbionych słupach i podzielonej częściowo na łoża³⁴⁰. Nad salą rozpostarto drewniany, podzielony na kasetony, ozdobny strop.

Scena-podium została w tej sali ustawiona na środku dłuższego z boków, naprzeciwko wyjścia do ogrodu. Takie jej usytuowanie było spowodowane różnorodnym przeznaczeniem obiektu, służącego także balom. Wynikała z tego szczególna organizacja widowni, którą przy takich okazjach urządzano przy stolikach³⁴¹.

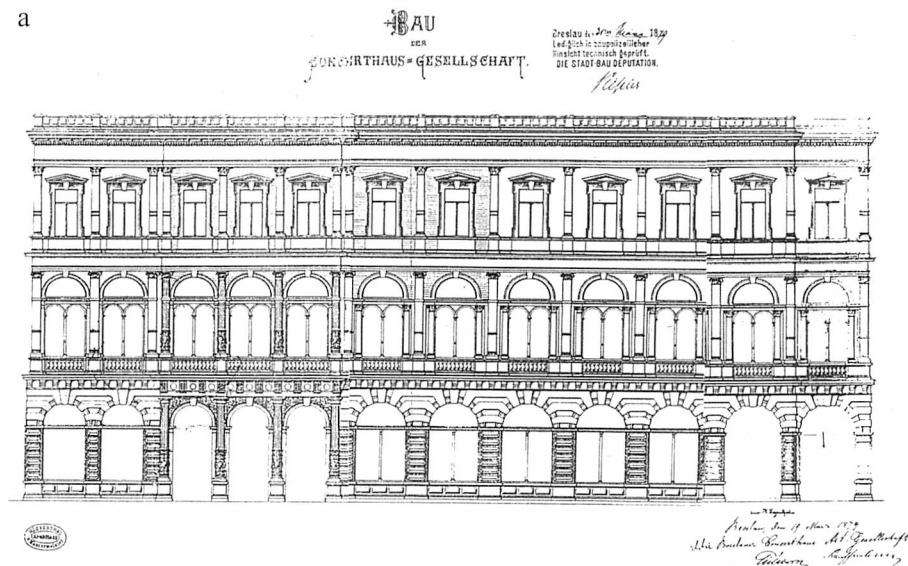
³³⁸ Towarzystwo *Urania* zostało założone w 1837 r. Jego członkowie rekrutowali się głównie z urzędników. Celem działalności towarzystwa było urządzenie przedstawień teatralnych i muzycznych oraz spotkań tanecznych.

³³⁹ Por. Eva BOERSCH-SUPAN, *Berliner Baukunst nach Schinkel 1840–1870*, München 1977, s. 135–141.

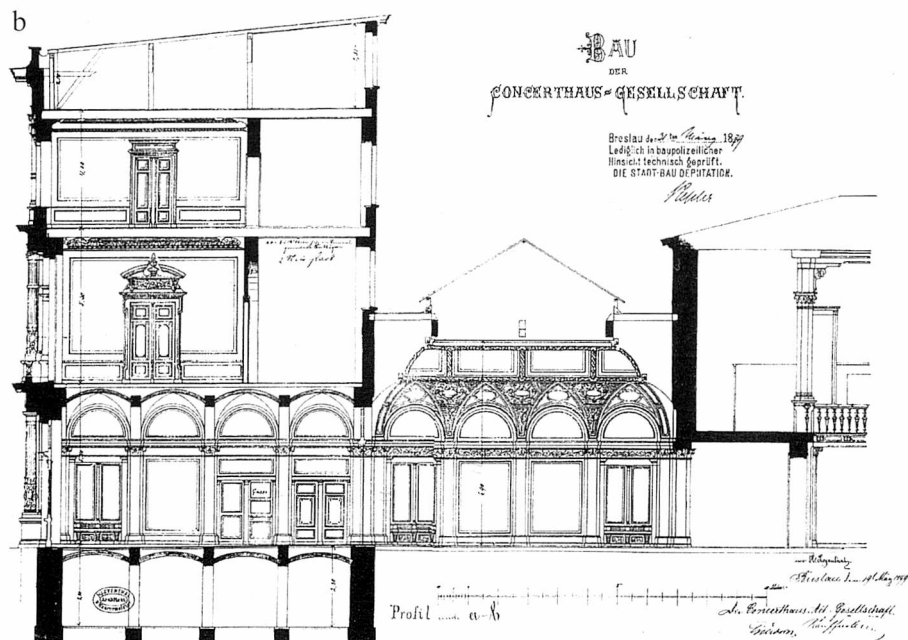
³⁴⁰ Częściową modernizację wnętrza sali koncertowej wykonano w 1867 r., na podstawie projektu samego Carla Schmidta.

³⁴¹ Z podobnym usytuowaniem sceny spotkamy się jeszcze na terenie Wrocławia w *Liebich's Theater* oraz sali widowiskowej *Volksgarten*. Por. s. 137, 160.

a

b

W sali koncertowej *Weiss-Garten* występowały m.in. orkiestry *Teatru Miejskiego* oraz *Wrocławskiego Stowarzyszenia Orkiestrowego*, a także wielkie sławy muzyczne tamtej epoki, m.in.: Gustav Mahler (1805, 1806), Johannes Brahms (1874–1886), Hans v. Bülow (1862–1888), Anton Rubinstein (1870), Pablo de Sarasate (1876–1900), Clara Schumann (1865–1879), Richard Wagner (1863) i Karol Tausig (1864–1870)³⁴².

W roku 1878 *Weiss-Garten* przejęła spółka akcyjna *Breslauer Konzerthaus*, powołana w celu stworzenia na jego terenie sali koncertowej z prawdziwego zdarzenia. Wykorzystano więc istniejącą salę koncertową, wznosząc jednocześnie reprezentacyjny budynek frontowy, zaprojektowany przez Heinricha Leyenthala.

³⁴² Część z wymienionych występowała w *Weiss-Garten* (do 1878 r.), a także w będącym jego spadkobiercą *Konzerthausie*. Za udostępnienie informacji dotyczących występów wymienionych artystów uprzejmie dziękuję Pani prof. Marii Zduniak.

II. 113. Projekt budynku frontowego mieszczącego na parterze restaurację i sklep oraz rozbudowaną strefę wejściową, na piętrze zaś salon bilardowy (z czterema stołami), salę prób muzycznych oraz atelier fotograficzne Eduarda Deldena; Heinrich Leyenthal, 1879 r.: a) elewacja, b) przekrój pokazujący sposób połączenia z salą koncertową

**Kammermusiksal
im Bresl. Konzerthaus.**

Dienstag den 16. Januar,
abds. 7 1/4 Uhr:

Konzert

Ellenbet

Krau-Bewert

(Gesang)

unter Mitwirkung von

Willy Benda

(Violoncello)

und **Margarete**

Willy Benda

(Klavier).

Billets à 4, 3, 2 u. 1 Mk. bei

Julius Hahnauer.

Buch- und Musikalienhandlung.

Gr. Konzerthausaal.

Den 31. Januar 1908,

abends 8 Uhr:

**Lieder- und
Vortrags-Abend**

Frida Michels

unter gefl. Mitwirkung von

Hans Siewert

und

Rudolf Lettinger.

Karten à 4, 3, 2 und 1 Mk. im

Verkehrsbüro Garasch.

Orchester-Verein.

Donnerstag, den 16. Novbr. 1908,

abends 7 1/4 Uhr,

im Kammermusiksaal des

Breslauer Konzerthaus

II. Kammermusik - Abend

unter Mitwirkung des Herrn

Max Auerbach.

1. Streichquartett

A-dur (Köchel 464) W. A. Mozart.

2. Klarierquintett

c-moll, op. 13 Rich. Strauss.

z. 1. Male.

3. Streichquintett

C-dur, op. 29 L. v. Beethoven.

Billets à 3 und 2 Mark bei

Julius Hahnauer und an

der Abendkasse. 1322

Il. 114. Budynek *Konzert-
hausu*. Widok wnętrza po
realizacji projektu Richar-
da i Paula Ehrlichów, fot.
z 1902 r.

**Kammermusiksaal
im Bresl. Konzerthaus.**
Dienstag den 16. Januar,
abds. 7 $\frac{1}{4}$ Uhr:
Konzert
Elisabet
Krau-Bewert
(Gesang)
unter Mitwirkung von
Willy Benda
(Violoncello)
und **Margarete**

Kammermusiksaal d. Konzerthaus.
Montag, 15. Januar, abds. 7 $\frac{1}{4}$ Uhr:

Klavier-Abend
von
**Josef
Sliwinski.**

Billets à 4.—, 3.—, 2.— u. 1.— Mk.
Schletter'sche Buchhandlung.

Gr. Saal d. Konzerthaus
Dienstag, 16. Januar, abds. 7 $\frac{1}{4}$ Uhr:

Konzert
**Mischa
Elman.**

Billets à 5.—, 4.— und 3.— Mk.
Schletter'sche Buchhandlung.

Kl. Saal des Konzerthaus:

Vortrags-Cyclus
ausländischer Dichtungen.

5 Abende: den 10. Januar,
2. u. 16. Februar, 2. u. 16. März

**Martha
Recksiegel.**

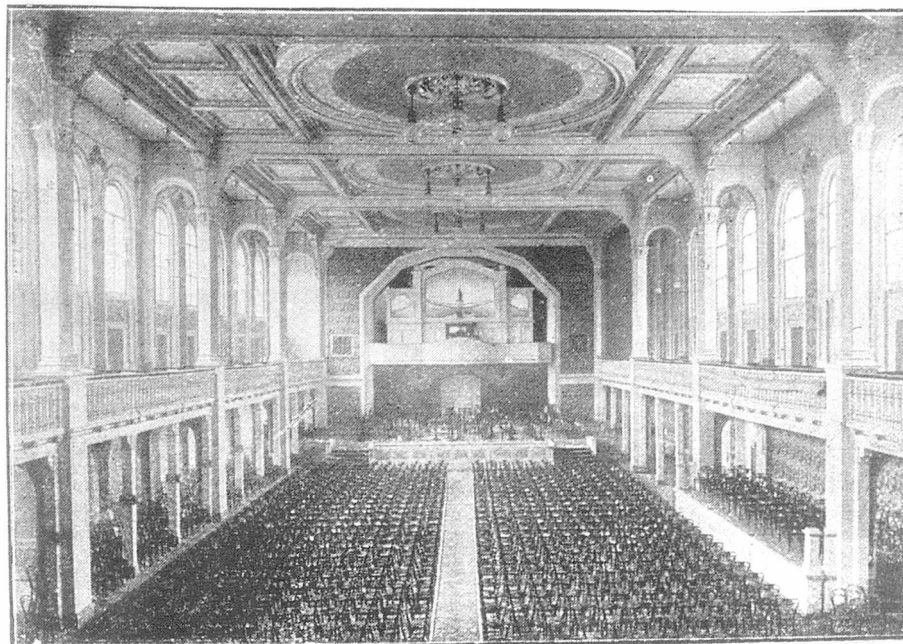
Abonnement à M. 5.— (nummeriert)
und M. 3.—, Einzelkarten à M. 1.50
und M. 1.—.

Schletter'sche Buchhandlung.

Kammermusiksaal (Konzerthaus)
Montag, 20. Januar, abds. 7 $\frac{1}{4}$ Uhr:

Liederabend
von
**Dr. Ludwig
Wüllner.**

Billets à 4.—, 3.—, 2.— u. 1.— Mk.
Schletter'sche Buchhandlung.

Przykład *Weiss-Garten* najlepiej pokazuje ewolucję budynku frontowego, poprzedzającego założenia typu *établissements*. Do roku 1879 był to dom mieszkalny niezwiązany z salą. W jego parterze znajdowało się m.in. przejście na teren ogrodu. Zaprojektowana przez Leyenthała nowa kamienica frontowa została połączona z salą koncertową. Na pierwszym poziomie tej kamienicy usytuowano szerokie, trójrzędowe, arkadowe wejście, prowadzące do obszernego, kwadratowego westybulu, obok którego, zaskakująco mało zręcznie, umieszczono szatnię, toalety oraz klatkę schodową prowadzącą na galerię. Pozostałą część parteru zajmował szeroki przejazd na teren ogrodu oraz restauracja i sklep. W kompozycji trójkondygnacyjnej elewacji sięgnął Leyenthal do stylistyki zaczerpniętej z neorenesansu³⁴³, połączonej z elementami neobarokowymi.

Kolejnej przebudowy zespołu³⁴⁴ dokonano w 1902 r., według planów Richarda i Paula Ehrlichów. Salę koncertową poszerzono przez dobudowanie do elewacji ogrodowej pomieszczeń stanowiących zaplecze (garderoby, magazyny itp.). Następną zmianę stanowiło przeniesienie sceny. Od tej pory scena-podium towarzyszyła krótszemu bokowi sali i znajdowała się naprzeciwko głównego wejścia. Z tymi zmianami wiązała się nowa aranżacja i wyposażenie wnętrza (na widowni krzesła Thoneta).

W przebudowanym *Konzerthausie* wystąpiły takie znakomitości jak Johannes Brahms, który poprowadził koncert inaugurujący działalność *Konzerthausu* w 1878 r., następnie Edvard Grieg (1883), Eugene Ysaÿe (1899, 1900), Richard Strauss (1900), Ignacy Paderewski (1901), Wanda Landowska (1912), Felix v. Weingartner (1913) oraz Berliner Philharmoniker (1918) i Dresdener Philharmonie (1923).

Budynek Domu Koncertowego osiągnął swój ostateczny kształt w 1925 r., po realizacji koncepcji Hansa Poelziga (współpraca Richard Ehrlich). Przebudowa dotyczyła zarówno sali koncertowej, jak i budynku frontowego. Zachowując zasadniczą konstrukcję budynku sali koncertowej, całkowicie prze-

³⁴³ Renesansowym pierwowzorem dla takiej kompozycji elewacji był florencki *Palazzo Rucellai*, zaprojektowany przez Albertiego, który zaczerpnął swój pomysł z rzymskiego *Colosseum*.

³⁴⁴ Mniej znaczące prace prowadzono na terenie *Konzerthausu* w latach 1891, 1901.

Konzerthaus Gr. Saal. III. u. IV. Breslauer Konzert
Mittwoch, den 14. Nov., 8 Uhr — Generalprobe.
Donnerstag, den 15. Nov., 8 Uhr — **Konzert.**

Einziges Orchesterkonzert

Dr. Richard Strauss

Solistin: Pauline Strauss-De Ahna

Das Philharmonische Orchester verstärkt auf 70 Musiker

Programm: Orchesterwerke: „Aus Italien“, „Guntram-Vorspiel I“, „Tod u. Verklärung.“ — Lieder m. Orchester: Wiegenlied, Morgen, Cäcilie. — Lieder mit Klavier (Richard Strauss am Flügel): Freundliche Vision, All meine Gedanken, Heimliche Aufforderung, u. zum überhaupt ersten Male, Uraufführung:

„Mit Deinen blauen Augen“ (Gedicht von Heine)

Karten à 5, 4, 3, 1½, Mk. (Probe 2 und 1 Mk.) bei **Barasch und Schweitzer Neßlgr.** Buchhdlg. Musikalienhandlung **Osthaus Nachf. u. Reisebüro.**

Gr. Konzerthausaal.

Den 31. Januar 1906,
abends 8 Uhr:

Lieder- und Vortrags-Abend

Frida Michels

unter gefl. Mitwirkung von

Hans Siewert

und

Rudolf Lettinger.

Karten à 4, 3, 2 und 1 Mk. im
Verkehrsbüro Barasch.

Orchester-Verein.

Donnerstag, den 15. Novbr. 1906,
abends 7½ Uhr,
im Kammermusiksaal des
Breslauer Konzerthauses:

II. Kammermusik-Abend

unter Mitwirkung des Herrn

Max Auerbach.

1. Streichquartett
A-dur (Köchel 464) W. A. Mozart.
2. Klarinettenquintett
c-moll, op. 13 Rich. Strauss.
z. 1. Male.
3. Streichquintett
C-dur, op. 29 L. v. Beethoven.

Billets à 3 und 2 Mark bei
Julius Hainauer und an
der Abendkasse. 1322

Breslauer Konzerthaus,
Gartenstraße. Heute Sonntag:

Populäres Konzert

(Zollisten-Abend)

Bresl. Philharm. Orchester
Musikdirektor **H. Glasneek.**
Anfang 5 Uhr. Entree 50 Pfg.
Abonnementshefte (10 Billets) 3 Mk.
Vorverkaufsbillets 40 Pfg. in den
bekannten Verkaufsstellen. 1321

Breslauer Konzerthaus.

Freitag, den 26. Januar 1906,
abends 7½ Uhr:

Konzert

des Gesangsvereins Breslauer Lehrer
unter Leitung
des Herrn **Max Franke.**

Mitwirkende:

Fräulein **Elfriede Martlek**
aus Dresden (Sopranistin)
und Fräulein **Marie Schrow**
aus Elberfeld (Violin-Virtuosin).

Am Klavier: Herr **Max Krause.**
1. Chöre von Curti, Soubre, Mozart,
Hegar, Riemenschneider, Ollie-
graven, Rud. Wagner, sowie eine
Anzahl Volkslieder.

2. Solovorträge von Mozart, Jensen,
R. Schumann, Alabieff, Vieux-
temps und Corelli. 179

Numerierte Eintrittskarten zu 3 und
2 Mk., sowie Stehplätze zu 1 Mk.
in der Hof-Musikalienhandlung des
Herrn **Hainauer**, Schweidnitzstr.

Kammermusiksaal (Konzerthaus)
Montag, 29. Januar, abds. 7½ Uhr:

Liederabend

von 155

**Dr. Ludwig
Wüllner.**

Billets à 4.—, 3.—, 2.— u. 1.— Mk.

Schletter'sche Buchhandlung.

Kammermusiksaal
im Bresl. Konzerthaus.

Dienstag den 16. Januar,
abds. 7½ Uhr:

Konzert

Elisabet

Krau-Bewert

(Gesang)

unter Mitwirkung von

Willy Benda

(Violoncello)

und **Margarete**

Willy Benda

(Klavier).

Billets à 4, 3, 2 u. 1 Mk. bei

Julius Hainauer.

Buch- und Musikalienhandlung.

Kl. Saal des Konzerthauses:

Vortrags-Cyclus

ausländischer Dichtungen.

5 Abende: den 19. Januar,
2. u. 16. Februar, 2. u. 10. März

von

**Martha
Recksiegel.**

Abonnement à M. 5.— (numeriert)
und M. 3.—. Einzelkarten à M. 1.50
und M. 1.—.

Schletter'sche Buchhandlung.

Breslauer Konzerthaus.

Heute Sonntag:

Solisten-Abend

Bresl. Philharm. Orchester
Musikdirektor **H. Glasneek.**
Anfang 5½ Uhr. Entree 50 Pfg.
Abonnementshefte (10 Billets) 3 Mk.
Vorverkaufsbillets 40 Pfg. in den
bekannten Verkaufsstellen. 1742

Grosser Konzerthausaal

Donnerstag, d. 13. Dezember, 8 Uhr

Konzert

Therese Krammer (Hofopernsängerin)

Prof. David Popper (Cello).

Karten 3, 2, 1 Mk. im Verkehrsbüro Barasch,
Reisebüro, Schletter.

Kammermusiksaal.

Donnerstag, 29. November, Abends 8 Uhr:

Marcell Salzer.

Billets 3, 2, 1 Mk. im Verkehrsbüro Barasch,
Reisebüro, Schletter'sche Buchhandlung. 1749

Donnerstag d. 15. Februar,
Abends 8 Uhr,
im gr. Saale des Konzerthauses:

II. und letztes Fest-Konzert

Therese Behr

Professor Grünfeld

(Cello)

Max Auerbach

(Klavier).

Die Hauptausgabe zu Mk. 1.50
und Mk. 1.— findet Mittwoch, den
17. Januar, Vorm. von 10—1 Uhr,
im Vestibule des Konzerthauses
(Portal I) gegen Vorzeigung der
Mitgliedskarte statt, später — soweit
noch Karten vorhanden — werk-
täglich von 9—11 und 3—7 Uhr im
Sekretariat, Sadowastr. 60, hpt.

Freie Studentenschaft Breslau.
(Gesamtzeit der nichtintorp.
Studierenden.)

Akademischer Vortragszyklus
zu Gunsten der sozialen Jugendlichen
Kreiser.

Dritter Vortrag: Mittwoch den
10. Januar, Abends 8 Uhr,
Universität, Saal XIV.
Herr Prof. **Dr. Hoffmann:**
„Der nationale Charakter der
Völker.“
Einfahrtkarten zu 60 Pfg. (für Damen
wie für Herren) bei J. Hainauer und
an der Abendkasse.

Orchester-Verein.

Mittwoch, 28. November 1906,
abends 7½ Uhr

III. volkstümliches Mittwoch-Konzert

unter Leitung des

Herrn **Hermann Behr.**

1. Ouverture „Egmont“ L. v.
Beethoven. — 2. Violin-Konzert
No. 8, a-moll (Gesangene) L. Spohr.
vorgetragen von Herrn Konzert-
meister **Hummelstoss**. — 3. Sinfonie
h-moll (unvollendete) Fr. Schubert.
— 4. Vorspiel z. „Lohengrin“
R. Wagner. — 5. „Tasso“ sinf.
Dichtung, Fr. Liszt.

Numerierte Billets: erste Logen-
reihe à 1 Mk., die übrigen Logen-
u. Saalplätze à 75 Pfg., Stehplätze
à 50 Pfg. bei **Julius Hainauer**
und an der Abendkasse. 1710

Breslauer Konzerthaus.

Heute Sonntag:

Solisten-Abend

Bresl. Philharm. Orchester
Musikdirektor **H. Glasneek.**
Anfang 5½ Uhr. Entree 50 Pfg.
Abonnementshefte (10 Billets) 3 Mk.
Vorverkaufsbillets 40 Pfg. in den
bekannten Verkaufsstellen. 1742

Breslauer Konzerthaus,
Gartenstraße. Heute Sonntag:

Populäres Konzert

(Zollisten-Abend)

Bresl. Philharm. Orchester
Musikdirektor **H. Glasneek.**
Anfang 5 Uhr. Entree 50 Pfg.
Abonnementshefte (10 Billets) 3 Mk.
Vorverkaufsbillets 40 Pfg. in den
bekannten Verkaufsstellen. 1321

**Vereinig. Orchester-Verein
und Sing-Akademie.**

Mittwoch, d. 21. November 1906,
7½ Uhr pünktlich,
im Breslauer Konzerthaus:

IV. Abonnement-Konzert

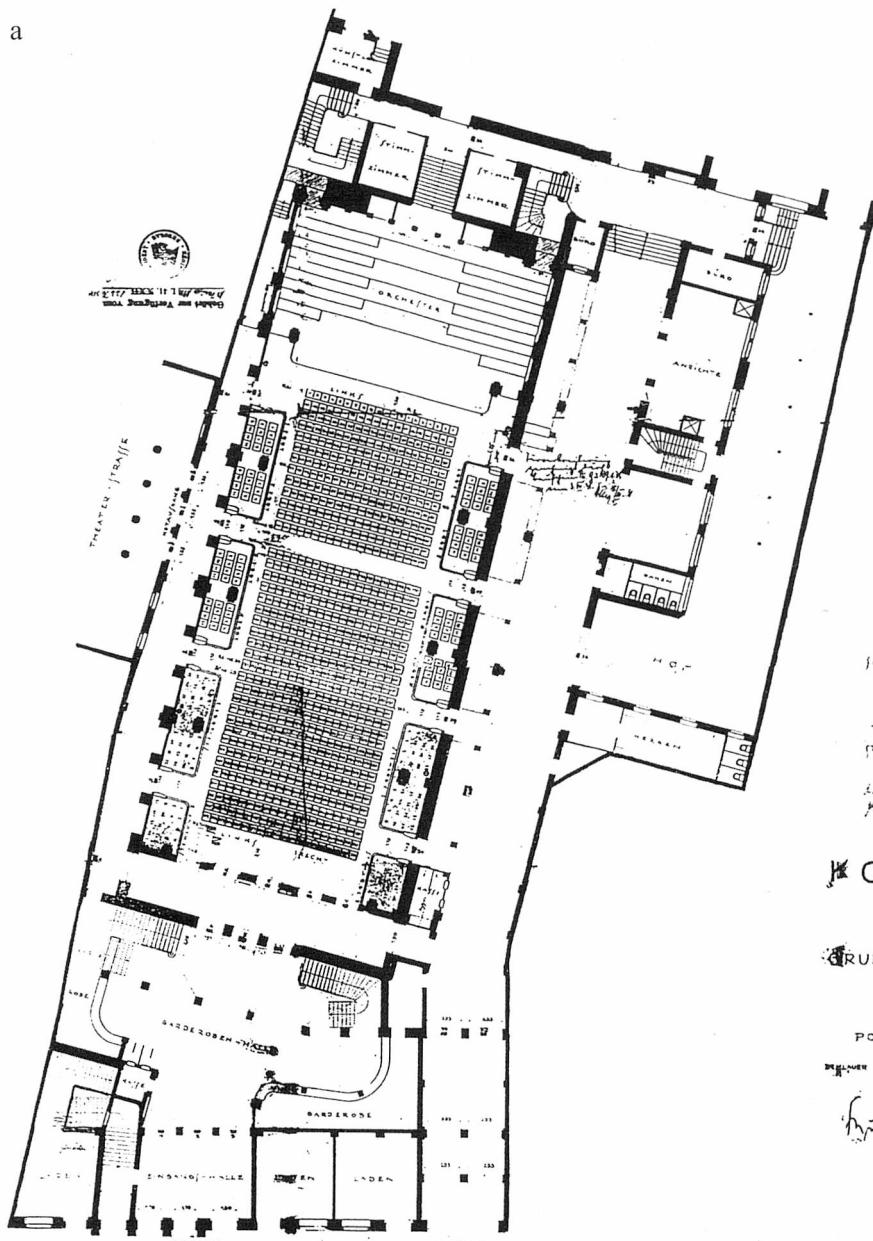
veranstaltet von der
Breslauer Singakademie
unter Leitung des Herrn

Dr. Georg Dohrn.

Missa solemnis
von L. van Beethoven.

Soll:
Sopran: Fräulein **Johanna
Dietz.**

a

Il. 115. Przebudowę *Breslauer Konzerthaus*, według projektu Hansa Poelziga (we współpracy z Richardem Ehrlichem), przeprowadziła firma „Lollat Eisenbetongesellschaft”, wslawiona budową teatru *Schauspielhaus* (Teatr Polski, 1906 r.) i Hali Stulecia (1913 r.)

Projekt przebudowy *Breslauer Konzerthaus*: a) plan parteru, b), c) przekroje.

Proj. Hans Poelzig (we współpracy z Richardem Ehrlichem), 1925 r.

SAALPARKET REIHE 1-30 = 750 PERSONEN
REIHE 31-36 = 200
ZUF. = 750 PERSONEN
LOGE I-IV REIHE 1-10 = 96 PERSONEN
STEUERLOGE I-IV = 2 (32+10) = 96
ZUF. 952 PERSONEN

BRESLAUER KONZERTHAUS

GARTEN-STR. 39/41.

GRUNDRISS DER ERDGESCHOSS
M 1:100.

POTSDAM-BRESLAU, 24. SEPTEMBER 1925

BRESLAUER KONZERTHAUS AG

Hans Poelzig

Prof. Dr. Richard Ehrlich

2. September 1925

VMBÄV

DES BRESLAUER KONZERTHAUSES
GARTENSTRASSE 39/41.
DER BRESLAUER KONZERTHAUS A.G.
GEBÖRIG

QUER-V. LÄNGSSCHNITT

POTSDAM-BRESLAU, 1. JUNE 1925

BAUHERR:

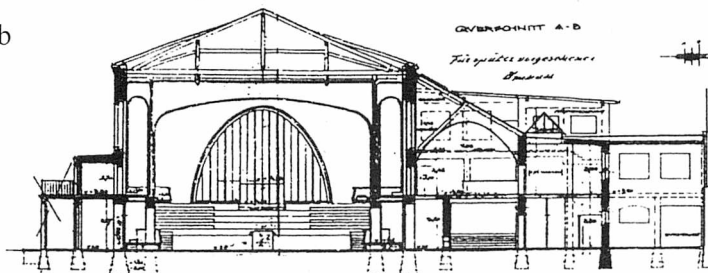
BAULEITUNG:

Prof. Dr. Richard Ehrlich

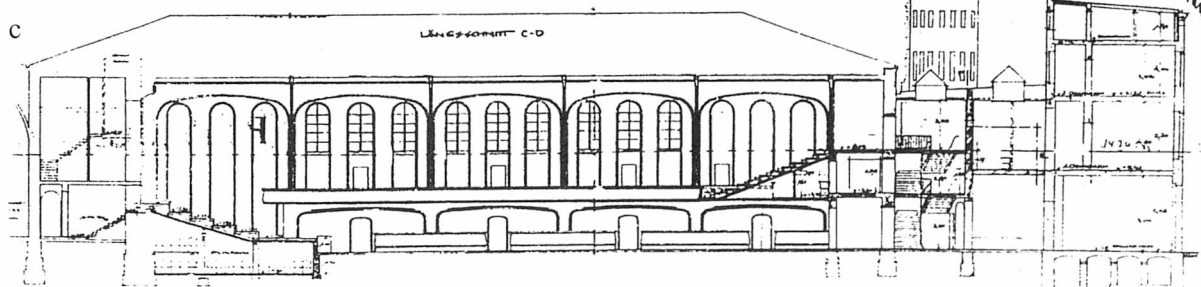
Prof. Dr. Richard Ehrlich

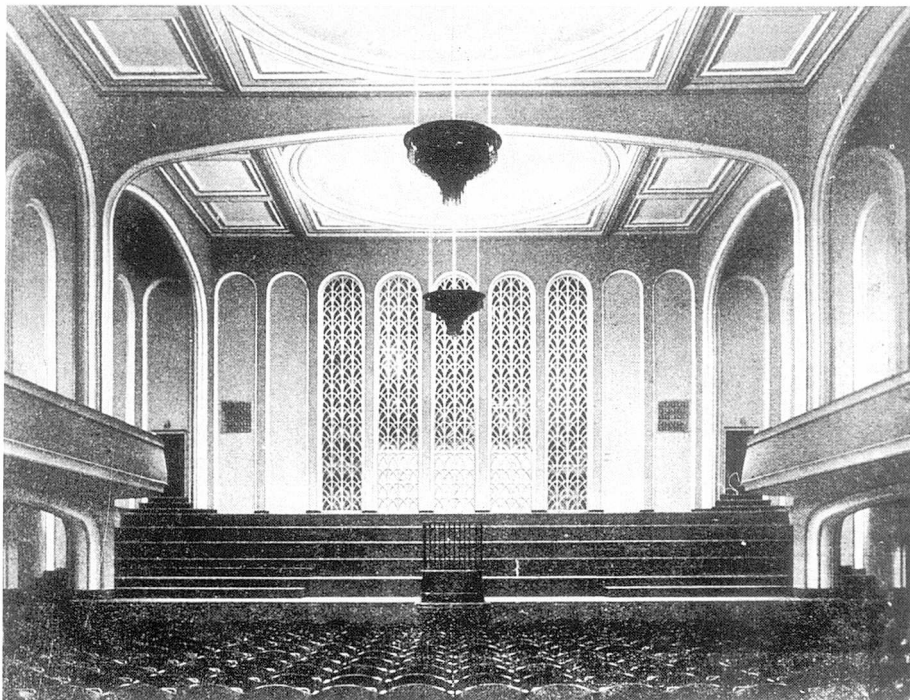
P.1424.25
P.1424.25

b

c

Il. 116. *Breslauer Konzerthaus* po przebudowie w 1925 r. Widok w kierunku sceny

kształcono jej wnętrze. Miejsce galerii zajął, „otulający” widownię dookoła, balkon³⁴⁵. Wzmocniono rytm przeszł poprzedniej kompozycji poprzez spięcie ich łukami; skróciło to znacząco perspektywę długiej sali³⁴⁶. Całości nadano miękki, opływowy charakter, uzyskując efekt kompozycyjnej jedności, podkreślonej dodatkowo kolorem: stropy – jasnoszary i żółty, ściany – zgaszona czerwień, balustrady – czerwień fioletowa, obicia siedzeń – fiolet. Zasadnicza zmiana dotyczyła sceny, którą urządzono amfiteatralnie, i empory organowej, która została ukryta za wypełnionymi złotą kratą wysokimi arkadami.

Tak przebudowany obiekt mieścił największą salę koncertową w mieście (1478 miejsc siedzących i 145 stojących, na parterze i balkonie), wyposażoną w podium dla orkiestry i chóru (150 miejsc) oraz organy (45 głosów, skonstruowała je firma Wilhelma Sauera z Frankfurtu nad Odrą). Towarzyszyły jej sale: kameralna (574 miejsc) oraz klubowa (250 miejsc).

Prezentowana przebudowa objęła także budynek frontowy, którego mury zastąpiono żelbetową konstrukcją, pozostawiając jedynie zastaną elewację. Zasadnicze zmiany dotyczyły parteru tego budynku, w którym powiększono westybul, przekształcając jego plan w poprzecznie ustawiony prostokąt i wprowadzając do jego wnętrza reprezentacyjne klatki schodowe.

Budynek ten służył nie tylko koncertom, ale także konferencjom, spotkaniom, wystawom (zarówno artystycznym, jak i naukowym) oraz różnorodnym uroczystościom. Sąsiadujący od 1906 roku z budynkiem *Schauspielhausu* (obecny *Teatr Polski*) budynek *Konzerthausu* został zburzony w 1945 r.

³⁴⁵ Pozostawiono jedynie łożę parterowe, którym zmieniono formę balustrad.

³⁴⁶ Proporcje jej planu znacząco przekraczały zalecane wielkości i wynosiły 1 : 2,7.

11.2. *Liebich's Etablissement*

Liebich's Etablissement, znane również od nazwisk kolejnych właścicieli jako *Springer's Garten*, *Kutzner's Garten*, *Ollendorfsche Konzertsaal*, a także jako *Interimstheater*, *Neue Sommertheater* oraz *Liebich's Variététheater*, powstało na początku XIX w. na terenie Przedmieścia Świdnickiego, przy Gartenstrasse 19 (ul. Piłsudskiego 53/55), w pobliżu *Weiss-Garten*.

Pierwsze wzmianki na temat zespołu C. F. Liebicha pochodzą z 1808 r., z pracy K.Ch. Nenckiego³⁴⁷, gdzie został wymieniony pośród innych publicznych ogrodów Wrocławia. Obszerniejsze informacje podał F. Nosselt, wspominając o cieszących się wielką frekwencją koncertach abonamentowych organizowanych w kawiarni pana Liebicha, w przestronnej i przyzwoicie udekorowanej sali. W pogodne dni koncerty przenoszono do ogrodu, gdzie zbierało się *mieszane towarzystwo, zarówno mieszczenie jak i elita*. Pośród atutów tego miejsca zostały również wymienione: *uprzejma gościnność, troska o szybką obsługę oraz dobre jedzenie*³⁵⁰.

Dbłość o wysoki poziom oferty artystycznej i kulinarnej zaowocowała najbardziej entuzjastycznym i poetyckim zarazem, ze wszystkich odnoszących się do wrocławskich *établissements*, opisem założenia. Wyszedł on spod pióra Juliusa Krebsa, który tak je w 1836 r. rekomendował: *Wchodzimy do ogrodu od strony jego zielonych, powabnych podcieni. W progach wrocławskiego Elizjum może nas powitać sam „feldmarszałek” Liebich, który przez lata, zarówno publiczności jak i swoim starym i nowym kolegom, stale praktycznie demonstruje hasło: „Solidność jest rzeczą główną”. Liebich jest urodzonym restauratorem z talentem dyplomaty. Mógłby pisać podręczniki o tym, jak bywać dobrym właścicielem kawiarni. (...) młode damy przychodzą tu posiedzieć, pospacerować, napić się kawy czy herbaty lub w ostateczności jasnego, berlińskiego piwa (...) Tysiące lamp świecą pośród ciemnej bezmiernej nocy swoimi ognistymi ślepiami, a rozochoczone panie i dziewczęta obserwują w podnieceniu ich błyski. Cały zaś tłum faluje w takt melodii wygrywanych przez dwie kapele. Mężczyźni występują w czarnych frakach, kobiety w sukniach ozdobionych kwieciem lipy. Świąteczny nastrój podgrzewa piwo, a w pełnej blasku sali, na przystrojonym kwiatami stole stoi pachnąca czara z nektarem, ponad którą wystają szklane gardła flaszek czerwonych i złocistych win przedniego gatunku, a w zawody z nimi stają rozmaite ciasta i pieczenie... I dalej: Towarzystwo bawi się w ogrodach Liebicha przy dźwiękach muzyki Straussa, Lehara i Elsnera*³⁴⁹.

Pierwsze materiały ikonograficzne dotyczące *Liebich's Etablissement* pochodzą z lat 60. XIX w. Prezentują one budynek frontowy, wzniesiony w konstrukcji szachulcowej i zajmujący całą szerokość działki. Za nim znajdowała się, połączona wąskim przejściem, prostopadle ustawiona, drewniana w konstrukcji sala koncertowa. Architektura jej elewacji była utrzymana w formie pawilonu, otwartego w kierunku ogrodu szeregiem wysokich, półlucznych okien. Towarzyszył im długi i stosunkowo wąski ogród, w którym umieszczono kręgielnię i sporą scenę muzyczną, zaprojektowaną w 1865 r. przez cieślę Bernarda Schmeltzera.

Najbardziej brzemienne zmiany dla historii tego *établissement* dokonały się za sprawą dramatycznych wypadków. Otóż w roku 1865 spłonął budynek

³⁴⁷ NENCKE, *Breslau...*, s. 328.

³⁴⁸ NOSSELT, *Breslau...*, s. 396, 400.

³⁴⁹ KREBS, *Wanderungen...*, s. 378. Za udostępnienie tłumaczenia niniejszego tekstu uprzejmie dziękuję Pani Bognie Ludwig.

Teatru Miejskiego. W poszukiwaniu sceny zastępczej dla pozbawionego możliwości występowania zespołu, po krótkotrwałym epizodzie związanym z *Cyrkiem Kärgera*, podjęto decyzję o adaptacji na cele teatralne sali znajdującej się na terenie ogrodu Liebicha, zwanej wówczas *Ollendorfsche Saal*.

Ze względu na szczupłość czasu prace adaptacyjne ograniczono do niezbędnego minimum. Powierzono je cieśli Schmeltzerowi i wykonano w ciągu jedenastu tygodni 1865 roku, urządzając zimową siedzibę *Interimstheater*. Na otwarcie nowej sceny wystawiono operę *Cyrulik sewilski* Gioacchino Rossiniego, w reżyserii Georga Gundy. Opis nowego wnętrza budynku przekazał w *Deutschen Bühnen-Almanach* z 1866 r. Został on przytoczony w pracy Bernarda Vogelsanga³⁵⁰. Wynika z niego, że salę o pojemności 1600 miejsc zaopatrzone w przestronną scenę z trzema zapadniami³⁵¹, umożliwiającą wystawianie dużych przedstawień, nawet operowych. Widownię urządzono na parterze oraz na parterowych i balkonowych łóżach. Wnętrze tego *nadzwyczaj przyjemnego i eleganckiego* budynku przyozdobiono ciemnoczerwonymi tapetami. Łoże, balkony i galerie pomalowano na biało, ozdabiając je malowidłami i złoceniami. Ujętemu w złożone sztukaterie plafonowi nadano kolor matowej zieleni. Uwzględniając zalecenia komisji budowlanej, umieszczono w sali nowe klatki prowadzące na galerie, podzielone na łoże.

Kolejne prace budowlane nowi właściciele *établissement* – bracia Bauer, związani z Breslauer Aktien Brauerei, a także właściciele zakładów meblarskich – powierzyli budowniczemu Luisowi Ehrlichowi i cieśli Hugo Daumowi³⁵². Wykonano je w 1867 r. Wygląd wnętrza przebudowanej sali zachowały projekty przechowywane w ABMW.

Istotą tej przebudowy było poszerzenie sali w stronę granicy działki z jednej strony oraz ogrodu z drugiej. Dokonało się ono poprzez dodanie jednokondygnacyjnych galerii. Zarówno galerie, jak i partery pod nimi podzielono na łoże. Rozbudowa ta umożliwiła jednocześnie przeniesienie sceny, znajdującej się do tej pory na wprost głównego wejścia, na środek dłuższego boku sali, sąsiadującego z ogrodem. Przy okazji prowadzonych prac poszerzono też przejście łączące salę z budynkiem frontowym.

W tak zmodernizowanym budynku prowadzono działalność rozrywkową o różnorodnym charakterze. Wystawiano w nim operetki, farsy i warieté. Sporadycznie organizowano koncerty, zwłaszcza modnych wówczas zespołów wojskowych.

W roku 1879 przebudowano gruntownie budynek frontowy³⁵³. Utrzymano formę dwukondygnacyjnej, bardzo długiej i płytkiej (tylko dwa wąskie trakty)³⁵⁴, za to aż 11-osiowej budowli, którą zwieńczono tralkową balustradą³⁵⁵. Monotonie elewacji przerwano trzema ryzalitami. W środkowym, najszerszym ryzalicie umieszczono wejście do pomieszczeń *établissement*, atelier fotograficznego firmy Siewczynski und Kästner oraz wjazd na teren ogrodu. Pozo-

³⁵⁰ VOGELSANG, *Theaterbau...*, s. 70.

³⁵¹ Zapadnię skonstruował mechanik o nazwisku Glatz.

³⁵² Bożena Grzegorzczuk mylnie przypisuje tę przebudowę Carlowi Schmidtowi. Powołuje się przy tym na anonisy prasowe z 1867 r., które dotyczą zabudowy Bastionu Sakwowego, prowadzonej w 1867 r. przez C. Schmidta. Inwestorem tej inwestycji był właściciel cukrowni na Klecinie Adolf Liebich. Oba panów łączyła jedynie zbieżność nazwisk. GRZEGORCZYK, *Teatr w pierwszych...*, s. 223, 224.

³⁵³ Przebudowie poddano budynek murowany, który najprawdopodobniej tuż przed 1867 r. stanął na miejscu szachulcowego.

³⁵⁴ Znajdująca się za budynkiem frontowym sala uniemożliwiała jego poszerzenie.

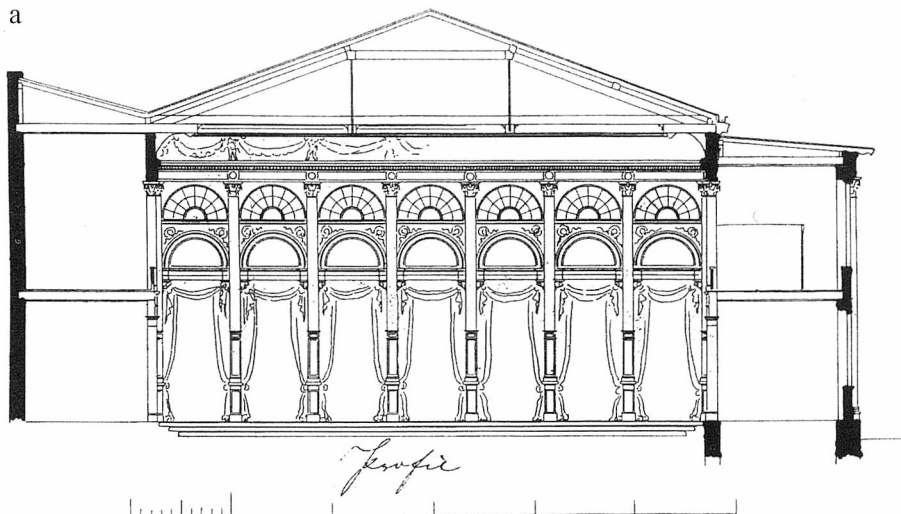
³⁵⁵ Taka samą formę zwieńczenia budynku zastosował wcześniej Schmidt, m.in. w budynku *Teatru Miejskiego*.

Sommer-Theater
(Liebichs Etablissement).
Dienstag, den 1. Juni:
Zum Vorlesen Male:
„Liebesgewitter“
Schwan in 3 Akten.
Im Garten: Bochnig (8 Uhr).
Dienstag, den 1. Juni:
Zum Vorlesen Male:
„Liebesgewitter“
Schwan in 3 Akten.
Im Garten: Bochnig (8 Uhr).
Dienstag, den 1. Juni:
Eröffnungsvorstellung
unter Direction
Erich Ziegler.
Gastspiel Alessandro
Moissi
„Der Arzt am Scheidewege“
Komödie in 3 Akten von
Bernard Shaw.
Johis Fudat... J. Moissi.
Gastspiel-Preise.
Damenbillets wurden in
Zahlung genommen.
Im Garten: Bochnig.
Mittwoch, den 2. Juni:
Liebichs-Gastspiel
Alessandro Moissi
„Der Arzt am Scheidewege“.
In Vorbereitung:
„Kümmere Dich um Amelie.“ 1834

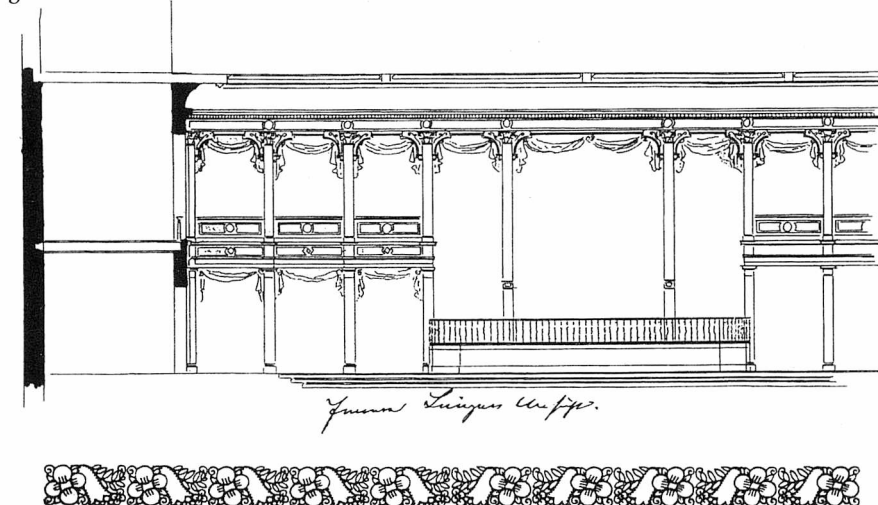

Liebich's
Etablissement.
Telefon 1646.
Sonntag, den 11. Novbr.:
Tilli Bébé
mit ihren
wunderbar dressierten
7 Pracht-Löwen
Direkt im Anschluß an die
Vorführung erfolgt die
Fütterung der Löwen!
Paul Jülich!
und das brillante
November-Programm
Auföffnung 6 Uhr.
Beginn des Konzerts 8 Uhr.
Beginn der Vorstellung 7 Uhr.
Dienstag, Mittwoch,
Donnerstag,
d. 13., 14. u. 15. Nov.:
Nur einmaliges Gastspiel
Betty Will
in ihrer neuesten Parodie
Der Bauplmann
von Köpenick.

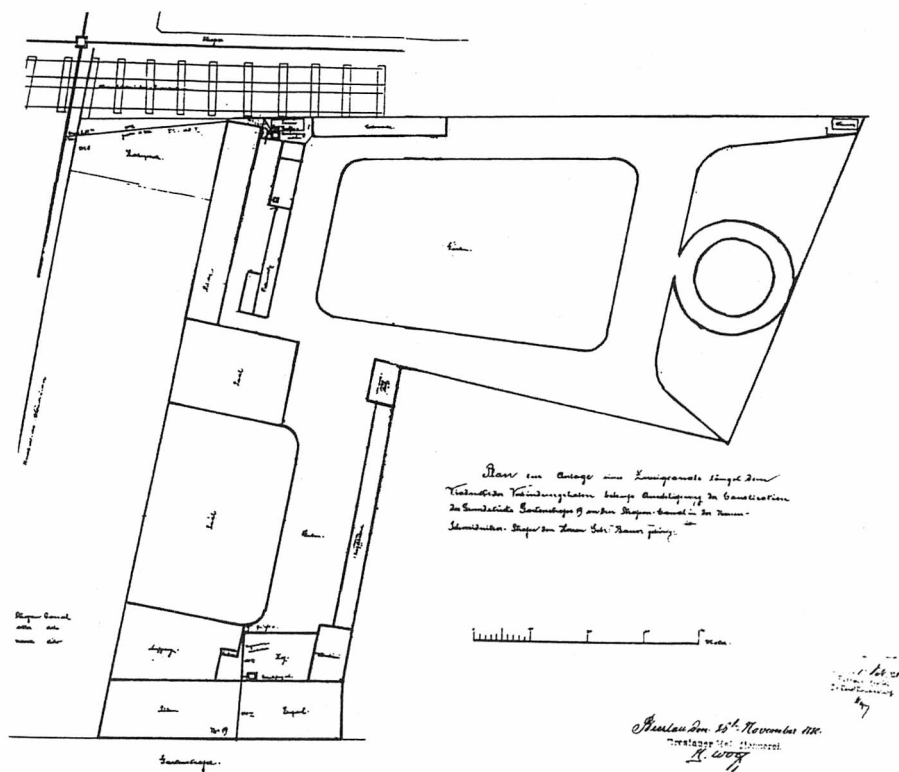
a

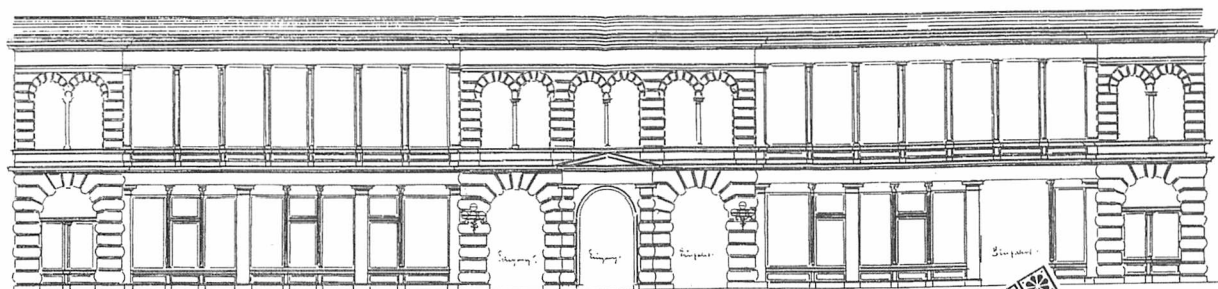

b

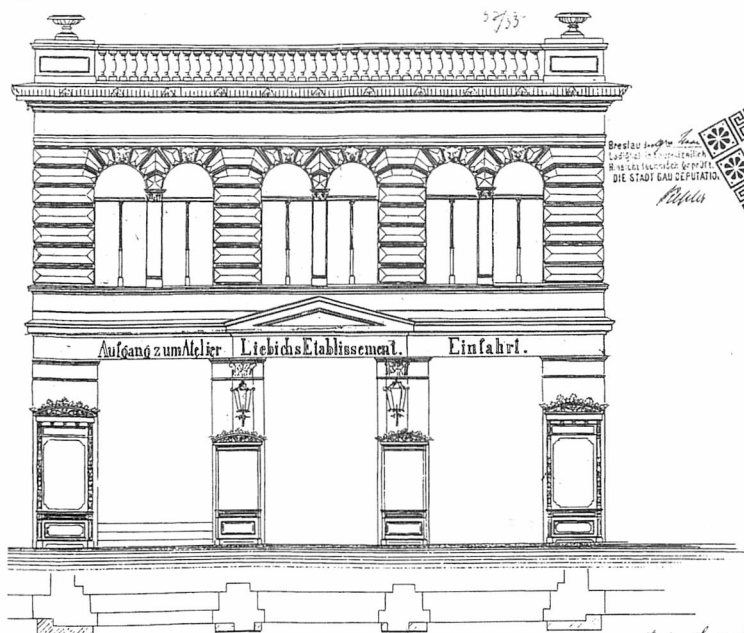

Il. 118. W powiększonym w 1869 r. do 5800 m² ogrodzie *Liebich's Etablissement*, sięgającym linii kolejowej i dzisiejszej ul. G. Zapolskiej, wzniesiono między innymi: kręgielnię, dwie kolumnady oraz pawilon orkiestrowy.
Plan ogrodu, 1880 r.

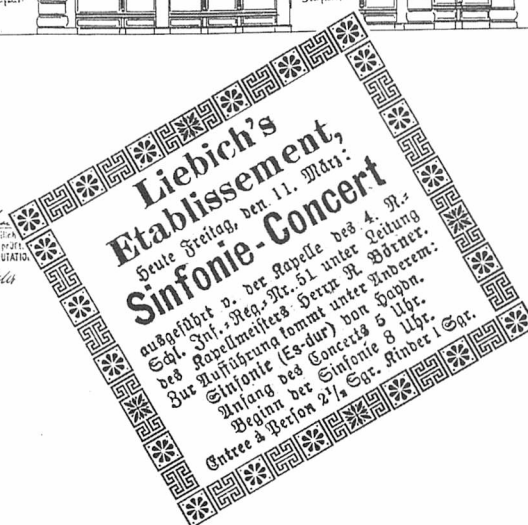

a

b

Il. 119. Projekt elewacji budynku frontowego *Liebig's Etablissement*, budowniczy Carl Schmidt, 1879 r.: a) projekt całej elewacji, b) projekt środkowej elewacji, b) projekt ryzalitu

stałą część budynku zajęły: restauracja, sala wystawowa oraz sklepy. Autorem projektu był Carl Schmidt, wsławiony wcześniej m.in. zabudową Bastionu Sakwowego (1867 r.) oraz koncepcją drugiej (1872 r.) odbudowy *Teatru Miejskiego*.

Kolejny, istotny rozdział w historii *Liebig's Etablissement* datuje się od 1892 r. Nowy właściciel zespołu, Hugo Wandelt, postanowił przekształcić scenę teatralną *établissement*, udzielającą dotychczas gościny różnorakim, głównie przyjezdnym artystom, w teatr z własnym, stałym zespołem.

Powolne przekształcanie sali *Liebig's Etablissement* w teatralną zaowocowało przebudową sceny, dokonaną w 1900 r. według projektu Ernsta Hauslera. Wzniesiono wtedy budynek sceniczny o wymiarach 10×10 m, dobudowany do dłuższego boku³⁵⁶ sali i poprzedzony zagłębioną fosą orkiestrową. Scenie towarzyszyło skromniutkie, charakterystyczne dla tego typu scen zaplecze³⁵⁷. Istotną nowością było wprowadzenie w 1900 r. elektrycznego oświetlenia obiektu.

³⁵⁶ Takie umiejscowienie sceny, początkowo muzycznej, wiązało się ze znacznym wydłużeniem prostokątnego planu sali. Było zarazem charakterystyczne dla sal wielofunkcyjnych, stanowiących część *établissements*.

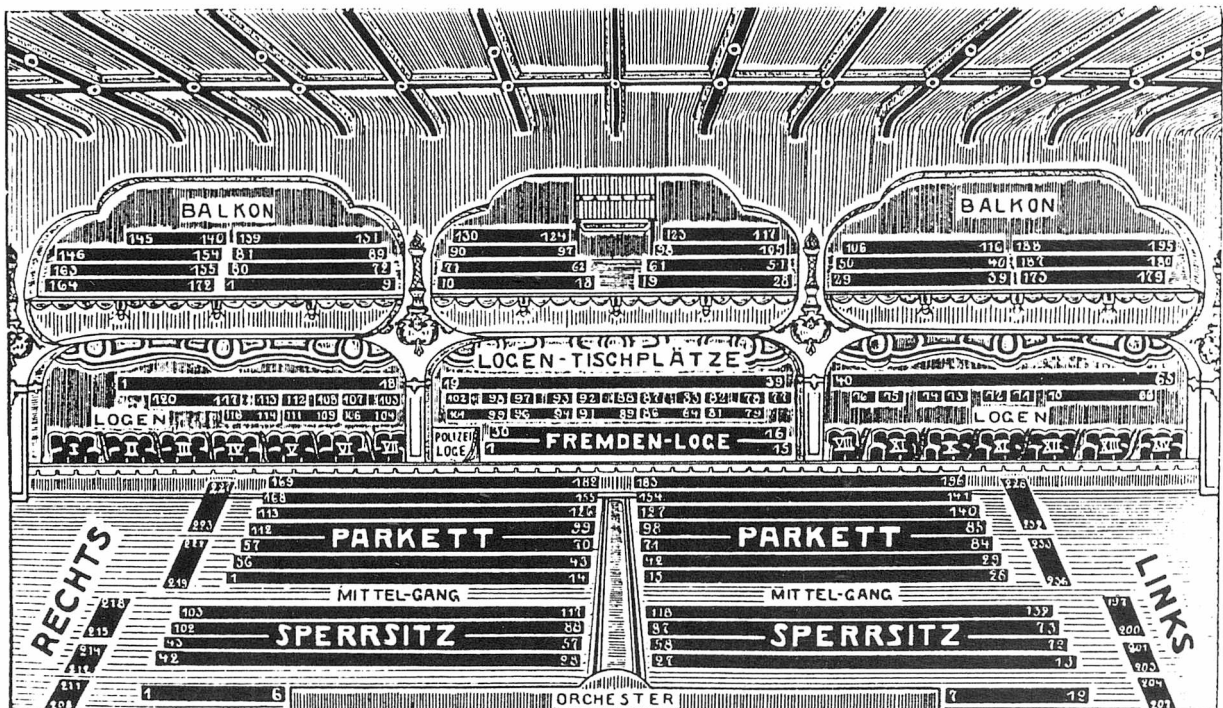
³⁵⁷ Z zachowanych materiałów archiwalnych nie wynika, aby scena była zaopatrzona w jakiekolwiek urządzenia, czy też nad- lub podscenie.

³⁵⁸ Pod ich kierunkiem w 1902 r. przebudowano, sąsiadujący z prezentowanym *établissement*, *Konzerthaus*.

Internationales Varieté

Liebich Theater

Nachm. 4 Uhr **Täglich 2 Vorstellungen** Abends 8 Uhr

Liebich-Tanzpalast

Ständig Gastspiele der prominentesten Tanz-Kapellen

Täglich 5-Uhr-Tee

Abends 8½ Uhr:

Gesellschaftstanz

Liebich-Bar der stimmungsvolle Aufenthalt

Ocalały z wojny budynek sali teatralnej³⁶⁰ *Liebich's Etablissement* służył w latach 1947–1950 jako *Teatr Popularny*, później jako magazyn odbudowanego *Teatru Polskiego*. Ostatecznie rozebrany. Na jego miejscu jest obecnie budowany hotel.

11.3. *Prinz v. Preussen*

Jedno z najstarszych wrocławskich *établissements* powstało około 1771 r.³⁶¹ Był to duży zespół o powierzchni ponad 4,5 ha, położony na terenie Przedmieścia Piaskowego (tuż za tzw. *Springstern*, między dzisiejszymi ulicami Sienkiewicza, Żeromskiego, Wygodną i Ledóchowskiego). Więcej na temat założenia przekazał Zimmermann, pisząc o nim w 1792 r.: *Tu znajduje się (...) ogród zwany Prinz v. Preussen, chętnie odwiedzany przez przedstawicieli niższych stanów. Można się w nim zabawić tańcząc, grając w kręgle lub w bilard oraz jeżdżąc na karuzeli. Znajduje się tam również rosyjska huśtawka*³⁶².

Informacji na temat ogrodu dostarczyły także opisy opublikowane w pracach Nosselta i Rolanda³⁶³. Wniosły one wiele szczegółów dotyczących kompozycji *établissement* i jego wyposażenia. Uzupełnieniem wymienionych przekazów stały się plany Wrocławia pochodzące z lat 1808–1845.

Analiza przekazów i planów sytuacyjnych umożliwiła odtworzenie ogólnego wyglądu ogrodu. Centralną jego część stanowił ocieniony drzewami i otoczony pergolą plac, przecięty dwiema krzyżującymi się alejami, dzielącymi założenie na cztery części. Tuż przy placu, obok domu mieszkalnego, znajdowała się sala³⁶⁴, w której w latach 30. i 40. XIX w. udzielały się artystycznie dwa towarzystwa: *Privattheater-Gesellschaft* i *Sontagsverein*. Służyła ona także jako miejsce do tańca³⁶⁵. Ograniczone alejami kasztanowców powierzchnie ogrodu wypełniały trawniki. Południową partię założenia przecinała wijąca się malowniczo sadzawka, utrzymana w typie tzw. rzeki angielskiej. Część ogrodu zajmował warzywnik. Wymienionym w opisie Zimmermanna atrakcjom oferowanym przez *établissement* towarzyszyły letnie koncerty, z którymi konkurowały śpiewy licznie zamieszkujących ogród słowików³⁶⁶.

Wadą tego *établissement* było jego położenie na terenie wilgotnym, uważanym za niezdrowy. Stało się to główną przyczyną (oprócz rosnącej wokół konkurencji) jego likwidacji, która nastąpiła przed 1845 r.³⁶⁷

³⁶⁰ *Liebich's Etablissement* planowano przebudować raz jeszcze w 1939 r., według projektu Kurta Rotha. Niezrealizowane, jak można przypuszczać z powodu wybuchu wojny, projekty przechowuje ABMW.

³⁶¹ Pierwsze wzmianki o ogrodzie, a właściwie o jego koncertowej działalności, zamieścił Kiessling, informując o rozpoczęciu 28 maja 1771 r. sezonu koncertowego. R.C. KIESSLING, *Nachrichten über Konzerte in Breslau*, rkps R 2907 BUWr.

³⁶² ZIMMERMANN, *Beschreibung...*, s. 17.

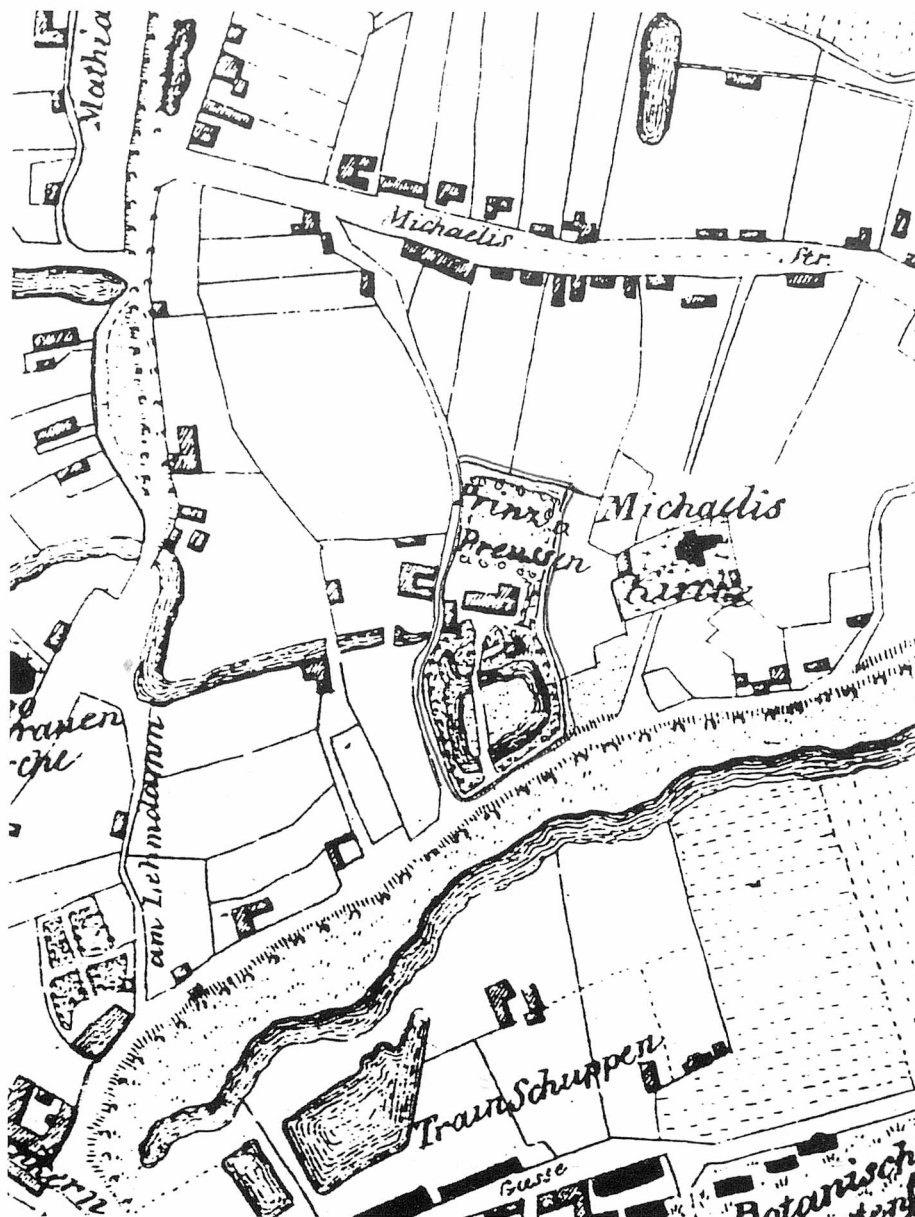
³⁶³ NOSSELT, *Breslau...*, s. 402; ROLAND, *Vollständige...*, s. 416, 435.

³⁶⁴ Prawdopodobne są związki tego obiektu, być może tylko lokalizacyjne, z budynkiem dawnego *Ballhausu*. Por. s. 50.

³⁶⁵ ROLAND, *Vollständige...*, s. 427, 435.

³⁶⁶ ZIMMERMANN, *Beschreibung...*, s. 17.

³⁶⁷ W 1845 r. na terenie ogrodu wzniesiono fabrykę.

Il. 121. Plan sytuacyjny zespołu *Prinz v. Preussen*, stan z 1828 r.
Fragment planu Wrocławia według G. Schuberta

Ostatecznej parcelacji terenów należących do *Prinz v. Preussen* dokonano w 1879 r., wytyczając nowe ulice (dzisiejsze Pestalozziego i Barlickiego).

11.4. *Kroll'sche Wintergarten*

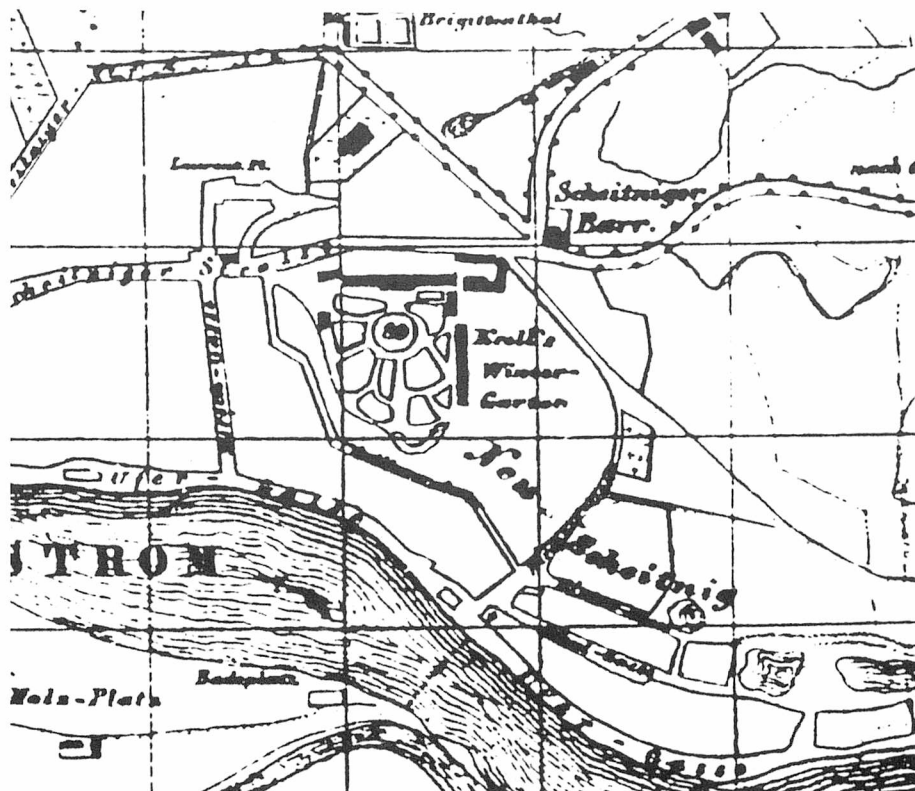
Głównym konkurentem nie tylko dla *Prinz v. Preussen*, ale także dla pozostałych działających wówczas w mieście ogródków był, przywoływany już kilkakrotnie w niniejszej pracy, tzw. *Wintergarten*³⁶⁸. Został on założony w 1837 r.³⁶⁹ przez Josefa Krolla, właściciela łaźni mieszczącej się przy Werderstrasse 3 i noszącej nazwę *Breslauer Badeanstalt*, później *Kroll'sche Bade-*

³⁶⁸ We wrocławskiej prasie okrzyknięto go pierwszym *établissement* w Niemczech, „Schlesische Provinzialblätter”, 1872, s. 246.

³⁶⁹ Uroczyste otwarcie *établissement* nastąpiło 25 grudnia 1837 r.

Il. 122. Analizę kompozycji *établissement* umożliwiają plany miasta pochodzące z lat 1841–1872. Przedstawiają one założenie oparte na ogrodzie letnim typu krajobrazowego, podporządkowane kompozycyjnie budynkowi *Wintergarten* poprzez niemal promieniste związanie głównych alei z umieszczonym na osi budynku dużym, okrągłym gazonem. Na jego terenie rozmieszczono różnego rodzaju obiekty, m.in. kolumnadę (wzdłuż wschodniej granicy działki) oraz kilka pawilonów rozplanowanych swobodnie pośród zieleni.

Plan sytuacyjny *établissement Wintergarten*, stan z 1844 r., fragment planu Wrocławia według F. R. Fischera

*Etablissement*³⁷⁰. Pod lokalizację założenia wybrał Kroll ogrody warzywno-sadownicze należące do jego rodziców³⁷¹, znajdujące się na terenie Przedmieścia Szczytnickiego, przy drodze prowadzącej w kierunku Szczytnik, stanowiące od XVIII w. cel podmiejskich spacerów mieszczan wrocławskich. Zajmowały one powierzchnię około 5 ha. Wejście na teren zespołu umieszczono u zbiegu Scheitnigerstrasse i Gellhornstrasse (ulice Szczytnicka i Strubicza) i opatrzone adresem Scheitnigerstrasse 11.

W historii tego *établissement* można wyróżnić trzy etapy. Pierwszy (łączący się z osobą Krolla), w czasie którego urządzono ogród i wzniesiono główny budynek założenia, zwany *Wintergarten*. Drugi, związany z odbudową zespołu po powodzi w 1845 r. i trzeci, rozpoczęty w 1853 r. wzniesieniem na terenie ogrodu olbrzymiego teatru letniego *Arena* i zakończony w 1872 r. zamknięciem oraz stopniową parcelacją założenia.

Główną częścią i jednocześnie wizytówką *établissement* był od początku budynek *Wintergarten*³⁷². Wrażenie, jakie wrocławski ogród zimowy robił na ówczesnych mieszkańcach miasta, opisał anonimowy recenzent „Schle-

³⁷⁰ W latach 1783–1802 powstały we Wrocławiu pierwsze łaźnie prywatne, urządzone – jak na owe czasy – luksusowo i dostępne tylko dla zamożnych obywateli miasta. Oferowały bogaty zakres usług. Były niewątpliwie przedsięwzięciami dochodowymi i to zapewne tłumaczy posiadanie przez Krolla znacznych środków na realizację podjętej przez niego inwestycji. Por. także s. 53–57, gdzie zwrócono uwagę na wpływ zakładów kąpielowych na kształtowanie architektury *établissements*.

³⁷¹ „Schlesische Provinzialblätter”, 1869, s. 176.

³⁷² Istotą ogrodu zimowego, wielokrotnie później w Europie wykorzystywanego jako główny element założeń rekreacyjno-rozrywkowych, była ochrona przed mrozem i zarazem ekspozycja roślin, których wegetacja w cieplejszych porach roku odbywała się pod gołym niebem, w ogrodzie. Były to zarazem rośliny nie wymagające wysokich temperatur. Najpopularniejsze pośród nich to: karłowate drzewa iglaste, palmy, drzewka pomarańczowe, rododendrony, wawrzyny i mirty. Por. także s. 92–99.

Eröffnung von Kroll's Wintergarten, Montag, den 25. December 1837.

Wenn es mir gelungen ist, für Breslau ein, den Ansprüchen der Zeit angemessenes, Etablissement zu schaffen und dasselbe die allgemeine Zufriedenheit erhält, so ist damit meinem innigsten Wunsche genügt und voraus belohnt. Fühle ich mich für die vielen Sorgen und Anstrengungen in der Art. Möge Ihre freundliche Güte, die ich bei meinem ersten Etablissement die Ehre hatte, ungetheilt zu empfinden, mich auch in das neue begleiten; ich würde es mir ausdauernd angelegen sein lassen, Ihre Zufriedenheit zu erreichen. Kleine Besuchen wollen Sie gütigst mit Nachsicht beurtheilen, mich aber von nicht geziemendem Betragen meiner Leute in Kenntniss setzen.

Zur Bedienung im Saal, in den Gewächshäusern und Logen sind hinreichend Kellner angestellt, die, außer einem Abzeichen auf der Achsel, jeder mit einer Nummer bezeichnet sind.

Die verbrauchte Gewohnheit, Kaffeebüten abzugeben, wird nicht gestattet, dagegen werde ich Kaffee und alle anderen Getränke und Speisen zu civilen Preisen verabreichen.

Ueber Alles, was die Restauration bietet, spricht der Speisezettel des Tages.

Die Direktion des Konzerts hat Herr Kapellmeister Bialecky, die vorzutragenden Piecen werden stets durch Anschlagzettel zu erfahren sein; derselbe eröffnet das Konzert mit einer von ihm eigens für den 25. December komponirten Ouvertüre. Mit dem Notenblatt wird eingesammelt.

In den Gewächshäusern und Restaurationszimmern ist das Rauchen gestattet, im Saale dagegen nicht.

Hunde werden nicht eingelassen.

Ich übernehme Arrangements von Solos und Diners bis in Höhe von ein Tausend Personen im Saal und den Gewächshäusern, ebenso kleinere in Logen von acht bis zwanzig Personen.

Das Entree ist pro Person zehn Silbergröschen, in den Logen funfzehn Silbergröschen. Geschlossene Logen von acht bis zwanzig Personen können im voraus bestellt werden; der Betrag wird bei der Bestellung entrichtet, und ist sich deshalb an die Musikalienhandlung des Hrn. Franz (Dhlauer Straße) zu wenden.

Das Berühren der Gewächse wird freundlichst verboten.

Breslau, den 22. December 1837.

K r o l l.

sische Provinzialblätter” słowami: *Wędrowano, pomimo mrozu i śniegu, przez pogrążone w ciemnościach ulice, aby pod palmami i drzewkami pomarańczowymi, między kwietnymi rabatami poddać się czarowi ogrodu Armidy*³⁷³.

Informacji zarówno na temat kompozycji całego założenia, jak i architektury jego podstawowych elementów, a więc budynku mieszczącego cieplarnię oraz obiekty teatralne, dostarczają opisy oraz okrucy materiałów ikonograficznych. Do tych ostatnich należą dwa przedstawienia wnętrza głównej sali cieplarnianej: litografia z początku lat 40. XIX w., znajdująca się w Zbiorach Graficznych Muzeum Narodowego we Wrocławiu³⁷⁴, oraz szklana mozaika wykonana ok. 1850 r. przez Georga Kuhna³⁷⁵. Uzupełnia je schemat ustawienia stołów na uroczyste przyjęcie króla Fryderyka Wilhelma IV, przebywającego we Wrocławiu w 1841 r.³⁷⁶ O kształcie scen teatralnych informuje rysunek prezentujący rozkład miejsc na widowni w teatrze letnim *Arena*³⁷⁷ oraz rycina z widokiem sceny letniej³⁷⁸.

Wintergarten, główną budowlę założenia wzniesioną w 1837 r., usytuowano przy północnej granicy ogrodu, odsuwając ją nieco od Scheitnigerstrasse i orientując (zgodnie z regułami obowiązującymi w cieplarniach) przeszkłąną, dłuższą ścianą na południe. Wszystkie wejścia do ogrodu zimowego (najprawdopodobniej cztery) umieszczono po stronie ogrodowej. O architekturze tej niewątpliwie największej atrakcji założenia możemy wnosić ze wspomnianych widoków wewnątrz i opisów źródłowych. Dotyczą one kształtu budynku *Wintergarten*, jaki uzyskał on po przebudowie poprzedzającej wizytę króla. Główne pomieszczenie budynku stanowiła obszerna i wysoka sala, prawdo-

Il. 123. Anons prasowy zapraszający na uroczyste otwarcie *Wintergarten*

³⁷³ „Schlesische Provinzialblätter”, 1872, s. 256–257.

³⁷⁴ Jej reprodukcja została opublikowana w książce Olgerda CZERNERA, *Wrocław na dawnej rycinie*, Wrocław 1989, ryc. 281, gdzie mylnie podano datę jej powstania (1. ćw. XIX w.). Posiada też nieprawidłową atrybucję. Wskazany jako autor W. Santer zmarł bowiem w 1836 r., a więc przed założeniem ogrodu i wzniesieniem prezentowanego na rycinie budynku.

³⁷⁵ Jej reprodukcja została opublikowana w *Schlesische Monatshefte*, Breslau 1933, s. 169.

³⁷⁶ Schemat ten został załączony do okolicznościowej broszury zawierającej program przyjęcia monarchy. Por. *Program zu feierlichen Einzuge Ihrer Majestäten des Königs und der Königin in die Haupt und Residenz Stadt Breslau*, Breslau 1841.

³⁷⁷ *Adressbuch...*, 1863, wkładka reklamowa.

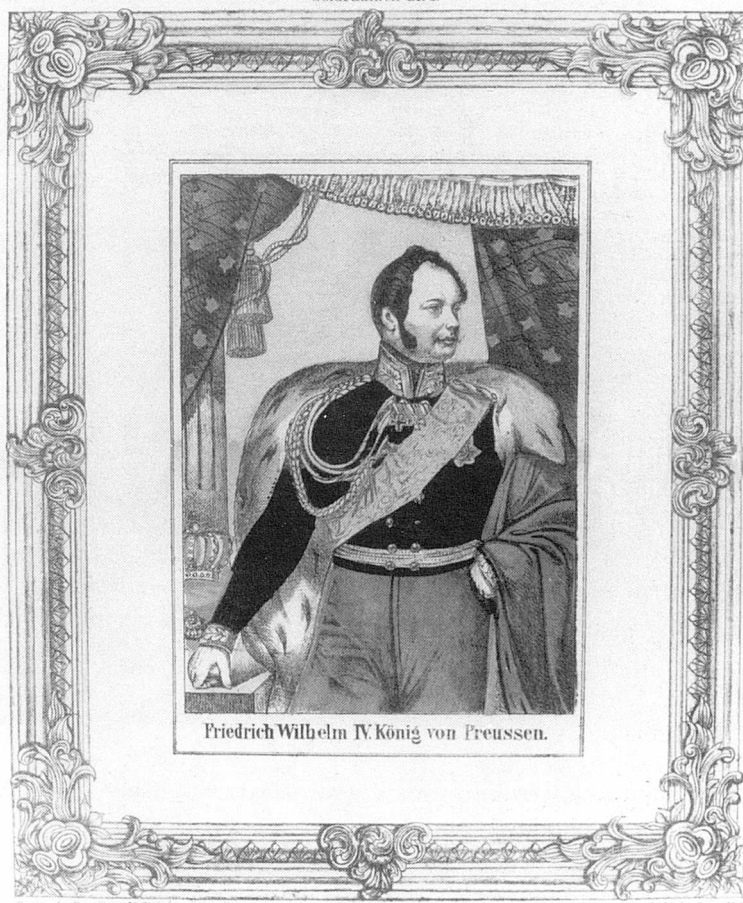
³⁷⁸ „Schlesische Provinzialblätter”, Breslau 1869, s. 256.

Il. 124. Królowie pruscy, uznając Wrocław za jedno z miast rezydencjonalnych i wznosząc w nim swoją siedzibę, wizytowali je często. Wizyty te miały charakter rodzinny. Ich program obejmował m.in. udział w spektaklach teatralnych, koncertach, balach, wyścigach konnych, wystawach i paradach wojskowych. Przebywający we Wrocławiu w poł. września 1841 r. król Prus Fryderyk Wilhelm IV został podjęty niezwykle uroczystie. W drugim dniu pobytu (15 września) został on m.in. zaproszony na drugie śniadanie do *établissement Wintergarten*: a) portret króla Fryderyka Wilhelma IV, b) uroczysta defilada przed majestatem monarchy, 14 września 1841 r.

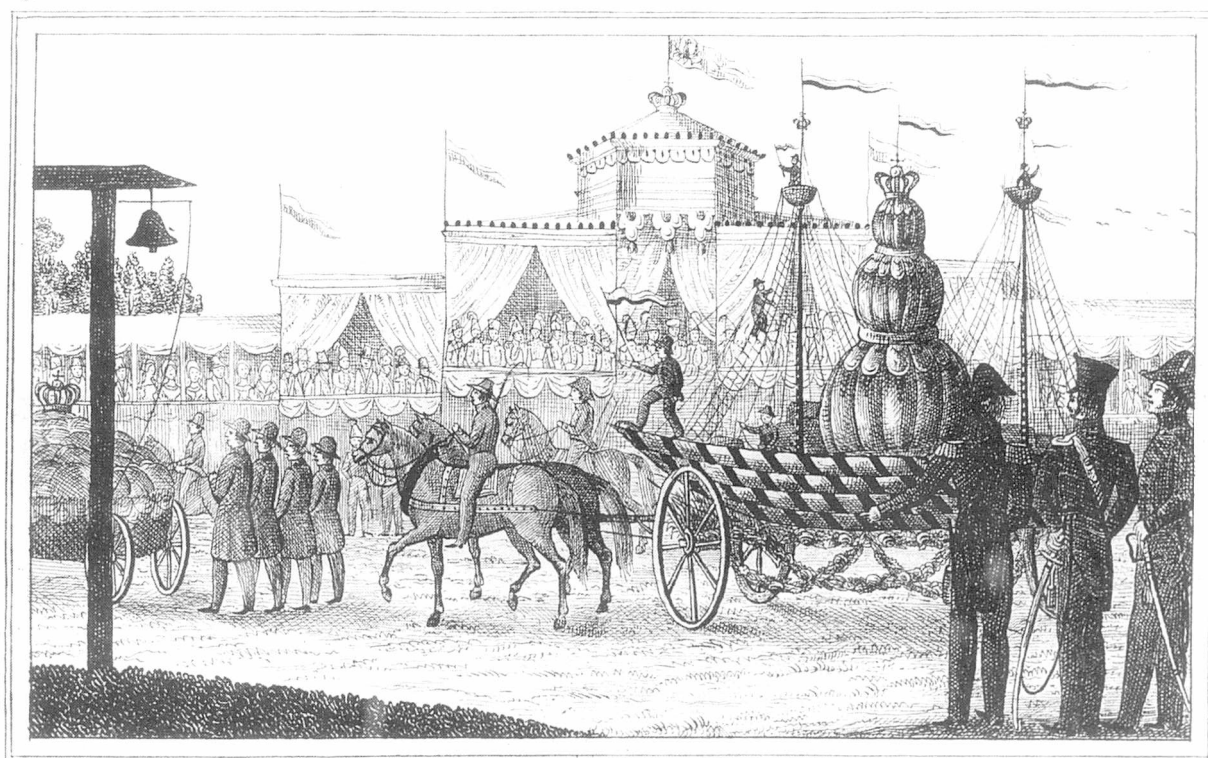

a

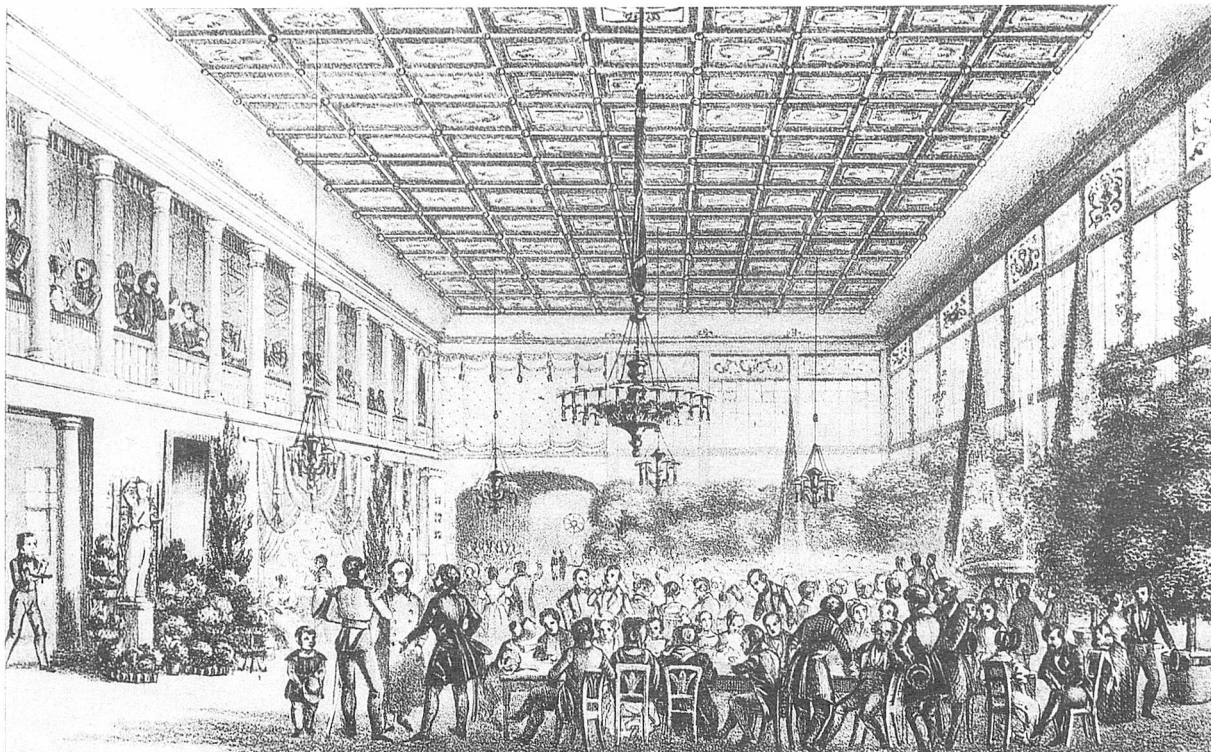
Goldrahmen-Bild.

b

Festlicher Flachs Aufzug vor Seiner Majestät dem Könige von Preussen.
am 14 September 1841.

podobnie częściowo murowana, częściowo drewniana³⁷⁹, z trzech stron (zwróconych ku wschodowi, południowi i zachodowi) w całości przeszklona³⁸⁰. Czwartą ścianę głównego salonu podzielono na dwie kondygnacje, lokując na górnej wspartą na kolumnach galerię, pod którą umieszczono scenę muzyczną. Salę przykrywał strop z fasetą, podzielony na wypełnione motywem roślinnym kasetony; oświetlały ją liczne żyrandole. Do wyposażenia wnętrza należały długie, ustawione w rzędach stoły i towarzyszące im krzesła. Całości dopełniały rośliny: rozpięte na specjalnych konstrukcjach pnącza, a także ustawione w donicach spore drzewka. Między nimi umieszczono fontannę i rzeźby. W pobliżu sali znajdowały się garderoba i salon bilardowy³⁸¹, zapewne także zaplecze gastronomiczne, o którym jednak przekazy milczą. Przedłużenie głównego salonu stanowiły dwa węższe i niższe boczne skrzydła, wypełnione roślinami. Całość służyła balom i koncertom³⁸².

W 1840 roku Gustaw Roland określił główny budynek ogrodu jako mogący usatysfakcjonować przedstawiciela każdego stanu, pisząc jednocześnie o założeniu: *...pierwsze pośród wrocławskich établissements; jego elegancji i skali nie powstydziłaby się żadna metropolia*³⁸³.

³⁷⁹ Sugestia, jakoby budynek *Wintergarten* mógł być wzniesiony w konstrukcji szachulcowej, wysunięta przez Vogelsanga, wydaje się nieprawdopodobna. Por. VOGELSANG, *Theaterbau...*, s. 65.

³⁸⁰ Widoki pokazują dwie ażurowe ściany, można się jednak domyślać, że i trzecia rozwiązana została analogicznie.

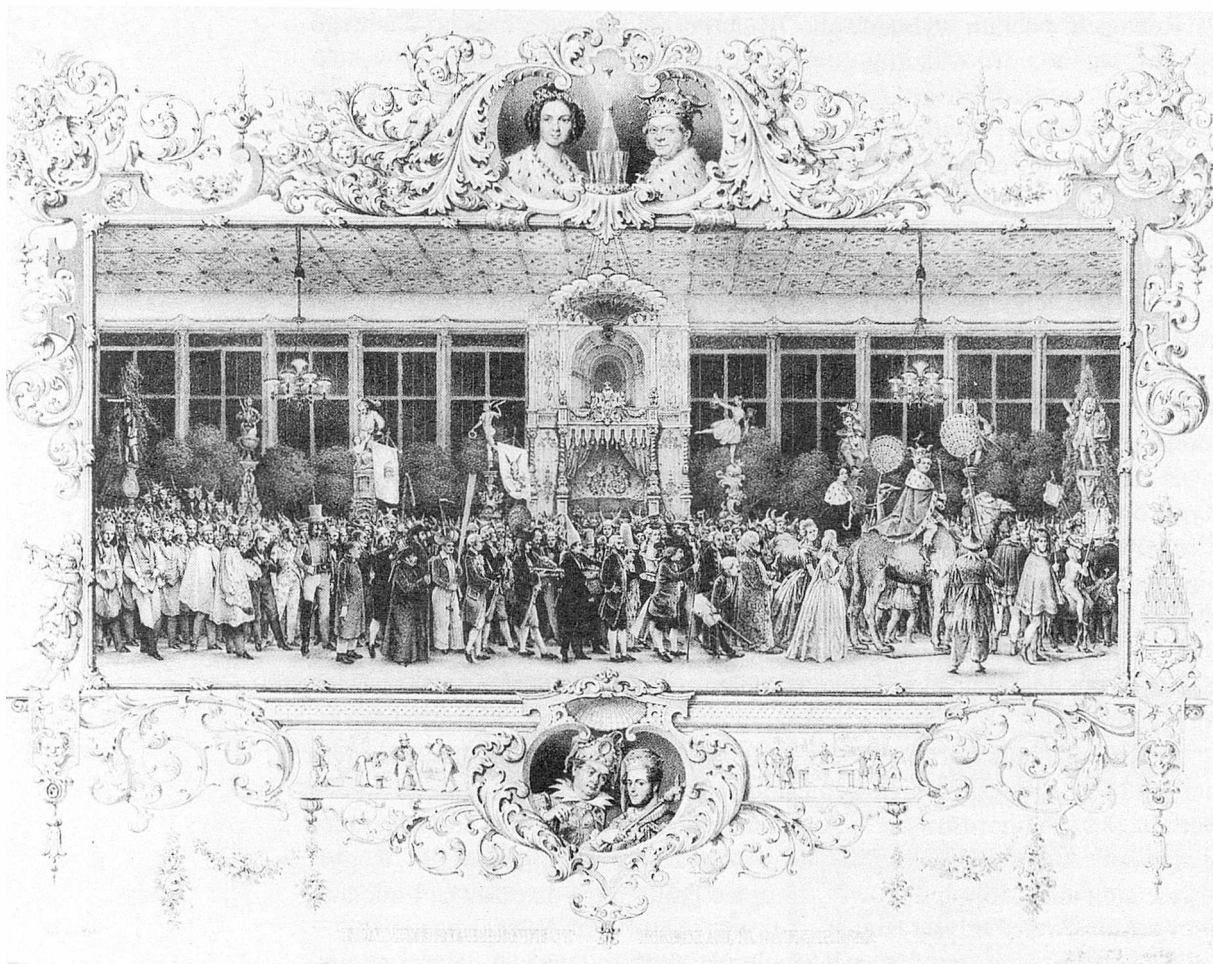
³⁸¹ SCHMUDE, *Breslau...*, s. 239.

³⁸² W 1846 r. wystąpił w *Wintergarten* Hector Berlioz; informację tę podały m.in.: „Breslauer Zeitung”, 1846, s. 526, 535 i „Schlesische Zeitung”, 1846, s. 523, 532. Za przekazanie tej informacji uprzejmie dziękuję Panu Wacławowi Sobocińskiemu. Rok później koncertowała w *Wintergarten* orkiestra Beniamina Bilsego. Maria ZDUNIAK, *Koncerty orkiestry pod dyktando Beniamina Bilsego w Legnicy* [w:] *Życie muzyczne Legnicy XIII–XIX w.*, Legnica 1984. W 1845 r. otwarcie odbudowanego po powodzi *établissement* zaszczycił Johann Strauss ojciec, prowadząc sześć koncertów.

³⁸³ ROLAND, *Vollständige...*, s. 434, 435.

Il. 125. Wnętrze głównej sali *établissement Wintergarten*.

Litografia z lat 40. XIX w., autor nieznany

Kroll's Wintergarten.

Das für Sonnabend den 30sten dieses angekündigte Konzert fällt wegen zu fertigender Baulichkeiten aus, der Eintritt ist jedoch gestattet.

Sonntag und Montag: großes Konzert. Entree 10 Sgr., Loge 15 Sgr. Anfang 2 Uhr.

Sonnabend den 6. Januar:

großer Maskenball.

Entree pro Person 1 Rtlr., Loge 1 Rtlr. 15 Sgr. Anfang 6 Uhr, Ende 2 Uhr.

Brillante Beleuchtung.

Die Maskengarderobe, wozu zwei Zimmer besonders eingerichtet worden, ist getrennt für Herren und Damen.

Demaskirungen dürfen in dem Saale und den Gewächshäusern erst nach 12 Uhr stattfinden. Bestellte Logen sind in der Musikalienhandlung des Herrn Cranz zu bekommen.

Außer den Konzert-Tagen ist das Entree in meinem Wintergarten 5 Sgr.

Breslau, den 29. December 1837.

K r o l l.

Il. 126. W *établissement Wintergarten* organizowano wytworne bale maskowe dla *Haute-Volee*. Przedstawienie bladeńskiego festynu artystów w głównej sali *Kroll's Wintergarten*. Grafika M. Koski, 1843 r.

Rozmach, z jakim wybudowano *Wintergarten* stał się z czasem dla niego zgubny. Na litografii widzimy, co prawda, ustawiony w narożniku sali wysoki piec, wiadomo jednak, że ogrzewano budynek, jak pisze Winderlich – *ciepłym powietrzem*³⁸⁴, spalając miesięcznie sześćdziesiąt ton węgla i nie-mało drewna, co czyniło utrzymanie ogrodu zimowego niezwykle kosztownym³⁸⁵.

Nie jest znane nazwisko projektanta *établissement*. Wiadomo jedynie, że wznoszeniem głównego obiektu założenia kierował w 1837 r. cieśla – Ferdinand Morave, a podjętą w 1841 r. i związaną z przyjęciem króla rozbudowę sali zrealizowano według koncepcji miejskiego radcy budowlanego A. F. Studta³⁸⁶.

W 1870 roku salon *Wintergarten* poddano rozbudowie, poszerzając go w kierunku ogrodu, dzięki czemu osiągnął on szerokość ponad 17 m. Zmieniono też wystrój oraz wyposażenie wnętrza.

Z niemałą pieczołowitością urządzono ogród letni, wypełniając go rozmaitymi obiektami. Pierwszym była, sprowadzona z Petersburga przez samego Krolla, tzw. *Rutschbahn*, zjeżdżalnia z wagonikami, która stanowiła wielką atrakcję³⁸⁷. Później pojawiła się fontanna, słynna z płynącego z niej podczas znaczniejszych okazji wina. Następnie wzniesiono w ogrodzie altany, kolumnady oraz kręgielnię³⁸⁸. Wielką przestrzeń *établissement* wykorzystywano wielokrotnie do organizacji festynów połączonych z koncertami, fajerwerkami, iluminacją³⁸⁹.

Do najważniejszych rozrywkowych inwestycji ogrodowych należały jednak teatry³⁹⁰. Pierwszy z nich wzniesiono w 1853 r.³⁹¹ przy zachodnim krańcu ogrodu, przy Gellhornstrasse³⁹². Autorem projektu tego teatru był miejski radca budowlany A.F. Studt, działający we współpracy z C. Schlickiem i M. Rogge. Właścicielem zespołu był wówczas kupiec Präterius, a dzierżawcą i inicjatorem przedsięwzięć artystycznych – reżyser i aktor Max Wiedermann³⁹³.

Była to olbrzymia, amfiteatralna budowla, skonstruowana w całości z drewna. Jej wyposażona w system kulisowy obszerna scena (12×19 m) została zadaszona i miała nieduże zaplecze dla aktorów. Scenę od widowni oddzielała rama ozdobiona czterema pilastrami i zwieńczona (trzema?) szczytami³⁹⁴. Widownię (40×33 m) urządzono pod gołym niebem, przykrywając ją jedynie rodzajem *velarium*³⁹⁵. W kompozycji widowni połączono układ amfiteatralny, nawiązujący do tradycji teatru antycznego, z koncepcją teatru dworskiego opartego na systemie galerii i łóż. Pojemność teatru miała wynosić, według

³⁸⁴ WINDERLICH, *Illustriertes...*, s. 49.

³⁸⁵ „Schlesische Provinzialblätter”, 1869, s. 257.

³⁸⁶ „Breslauer Zeitung”, 1841, s. 1533.

³⁸⁷ „Schlesische Provinzialblätter”, 1869, s. 257.

³⁸⁸ Została ona dobudowana do północnej ściany budynku *Wintergarten*.

³⁸⁹ Pośród rozlicznych atrakcji, oferowanych przez ten ogród, znalazły się także: *Blumen-Verloosungen*, *Colosseum Spiele*, strzelanie do kukły ptaka (*Vogelschiessen*), *Vogelstehen*, zjeżdżalnia z wagonikami (*Rutschban*). Por. VOGT, KRONE, *Breslau...*, s. 50.

³⁹⁰ Pierwszy z nich miano wznieść jeszcze za Krolla; niestety, nieprawidłowo prowadzona budowa teatru została wstrzymana.

³⁹¹ Otwarcie *Areny* nastąpiło 20 czerwca 1852 r.

³⁹² Decyzja o przyznaniu koncesji na budowę drugiej wrocławskiej sceny teatralnej po-dzieliła środowisko wrocławskie. Por. SITTENFELD, *Geschichte...*, s. 82.

³⁹³ Założyciel *Wintergarten*, Josef Kroll rozstał się z Wrocławiem w 1841 r., zaproszony przez króla Fryderyka Wilhelma IV do Berlina w celu założenia tam podobnego *établissement*. Nowym właścicielem zespołu został restaurator Springer, właściciel *établissement Weiss-Garten*. Po powodzi w 1845 r. zniszczony ogród kupił od niego Präterius.

³⁹⁴ Informację taką podaje Zbigniew Raszewski. RASZEWSKI, *Z tradycji...*, s. 169.

³⁹⁵ STEIN, *Geschichte...*, s. 543. Por. także s. 85 niniejszej pracy.

późniejszych opracowań, 3000 miejsc³⁹⁶. Tymczasem z załączonej do wrocławskiej książki adresowej³⁹⁷ wkladki reklamowej, zawierającej schemat rozmieszczenia miejsc na widowni wynika, że jego pojemność nie mogła przekroczyć 2000 miejsc (połowę z tej liczby stanowiły miejsca stojące). Pozostaje to nadal wielkością imponującą. Wystawiano w nim, przy świetle dziennym, przedstawienia baletowe oraz farsy³⁹⁸. Administracja i orkiestra były wspólne z *Teatrem Miejskim*. Uciążliwa zależność od warunków atmosferycznych, zmuszająca do odwoływania wielu przedstawień, doprowadziła do stopniowego³⁹⁹ przekształcenia teatru w zamkniętą salę.

W roku 1860 *Arena* miała przejść ważne przeobrażenie, uzyskując formę trzynawowej greckiej bazyliki, której szklany dach, zabezpieczony systemem rolet i żaluzji, miało podtrzymywać osiem kolumn. Informację taką przekazał Ludwig Sittenfeld⁴⁰⁰, a za nim Bernd Vogelsang⁴⁰¹. Trudno jednak wyobrazić sobie tę przebudowę, która – zdaniem Sittenfelda – uczynić miała z *Areny* prawdziwy teatr⁴⁰². Nie potwierdza jej także wspomniany schemat rozmieszczenia miejsc na widowni, opublikowany w 1863 r., który prezentuje budynek teatru w niezmienionej formie⁴⁰³.

Koszty utrzymania całego zespołu, zmiana profilu założenia, przekształcającego się z czasem w *Vauxhall*, doprowadziła do likwidacji ambitnych, acz niedochodowych przedsięwzięć i przeznaczonych dla nich obiektów. W związku z tym podjęto w 1868 r. decyzję o rozebraniu *Areny*, wznosząc w zamian, w innym miejscu ogrodu, typową scenę letnią, z widownią na poziomie terenu, na której stanęły stoły i krzesła⁴⁰⁴. Miejsce przedstawień baletowych zajęły występy cyrkowców⁴⁰⁵ oraz arabskiego towarzystwa artystycznego, składającego się z beduinów⁴⁰⁶.

³⁹⁶ Taką liczbę miejsc w teatrze podają: STEIN, *Geschichte...*, s. 543, SITTENFELD, *Geschichte...*, s. 81, RASZEWSKI, *Z tradycji...*, s. 169. Ostatni z wymienionych powołuje się na zaginioną, lecz znajdującą się wcześniej w zbiorach BU we Wrocławiu, broszurę *Beschreibung der Arena im Wintergarten von Victor Grosz. Beigegeben: Prolog zur Eröffnungsfeier.* Breslau 1853. Vogelsang określił ją na 300, opatrując tę informację znakiem zapytania. Por. VOGELSANG, *Theaterbau...*, s. 66.

³⁹⁷ „Adressbuch...”, 1863.

³⁹⁸ W 1865 r. *Arena* była krótko siedzibą *Interimstheater*, składającego się z zespołu artystów pochodzących ze spalonego *Teatru Miejskiego*.

³⁹⁹ W 1854 r. częściowo przykryto widownię. Por. SITTENFELD, *Geschichte...*, s. 83.

⁴⁰⁰ SITTENFELD, *Geschichte...*, s. 115.

⁴⁰¹ VOGELSANG, *Theaterbau...*, s. 66.

⁴⁰² SITTENFELD, *Geschichte...*, s. 115.

⁴⁰³ Scena ta została zaprezentowana na s. 85 niniejszej pracy.

⁴⁰⁴ W skład zespołu występującego w *Wintergarten* wchodził w owym czasie m.in. członek *Cyрку Napoleona* w Paryżu oraz *Grand Theater* w Amsterdamie.

⁴⁰⁵ „Schlesische Provinzialblätter”, 1869, s. 259.

⁴⁰⁶ Niemal na zakończenie działalności *établissement* zorganizowano na jego terenie z inicjatywy dra Göpperta, wystawę ogrodniczą, podczas której zaprezentowano m.in.: *gatunki roślin wszelkiego rodzaju, majstersztyki hodowli w szklarniach, imitacje orchidei, konserwy spirytusowe owoców i warzyw...* oraz aparaty do ogrzewania cieplarni, a także same cieplarnie oraz meble ogrodowe. „Schlesische Provinzialblätter”, 1872.

Kres działalności *établissement* położyła decyzja nowego właściciela, bankiera Juliusa Schottländera, mocą której w 1872 r. ogród rozparcelowano na działki budowlane, zostawiając wewnątrz kwartału budynek dawnego ogrodu zimowego. Przetrwał on, w zmienionej być może formie, co najmniej do 1946 r.⁴⁰⁷

11.5. *Schiesswerder*

Szczególnym przypadkiem wśród wrocławskich ogrodów rozrywkowych było *établissement Schiesswerder*. Łączyło ono bowiem funkcję siedziby towarzystwa z ogólnie dostępnym *Volksbelustigungsgarten*. Powstało na terenie należącym do Bractwa Strzeleckiego (*Grossen Schützengesellschaft*), które w 1777 roku przeniosło swoją strzelnicę na północno-zachodnie krańce Przedmieścia Odrzańskiego⁴⁰⁸. Na przylegającym do strzelnicy od zachodu terenie wzniesiono karczmę z bilardem i salą do tańca. Obok założono *rosarium*, a nieopodal niego obszerny plac, służący do organizacji różnych uroczystości, w tym przemarszów, pokazów, festynów oraz koncertów⁴⁰⁹.

Założenie to zostało zniszczone w 1806 r. podczas oblężenia miasta przez wojska francuskie. Stopniowo i z przerwami (powodowanymi przez powódzie) odbudowano je, wznosząc nową strzelnicę, karczmę, dom mieszkalny oraz (w 1826 r.) siedzibę elitarnego towarzystwa *Belltafel*, uprawiającego grę uważaną za protoplastę bilardu⁴¹⁰. W 1844 roku strzelnica, wraz z przyległościami, została przejęta przez miasto, z przeznaczeniem na ogólnie dostępne *établissement*⁴¹¹. W związku z tym powiększono zespół, zakładając na jego terenie ogród o powierzchni 2,8 ha⁴¹². Zagospodarowanie ogrodu powierzono ogrodnikowi Eduardowi Monhauptowi.

Rosnąca popularność tego miejsca, udostępnianego z czasem wszystkim mieszkańcom miasta, zaowocowała wybudowaniem w 1855 r.⁴¹³ wielkiej hali koncertowej, według projektu berlińskiego architekta Hermanna Friedricha

⁴⁰⁷ Widnieje on na planie inwentaryzacyjnym sporządzonym w 1946 r. przez Oddział Techniczny Wojskowego Wydziału Pomiarów we Wrocławiu.

⁴¹³ Pertraktacje na temat budowy trwały od 1851 r.; znalazły one decydujące rozstrzygnięcie w 1853 r. Por. STEIN, *Geschichte...*, s. 544.

⁴⁰⁸ Od 1767 r. Bractwo Kurkowe posiadało własną siedzibę, tzw. *Zwinger*, wzniesioną wg projektu C. G. Langhansa; towarzyszył jej ogród, przeznaczony wyłącznie dla członków bractwa. Por. E. MAŁACHOWICZ, *Stare Miasto...*, s. 48. Na temat historii Towarzystwa Strzeleckiego i jego roli w życiu miasta por. s. 42–43.

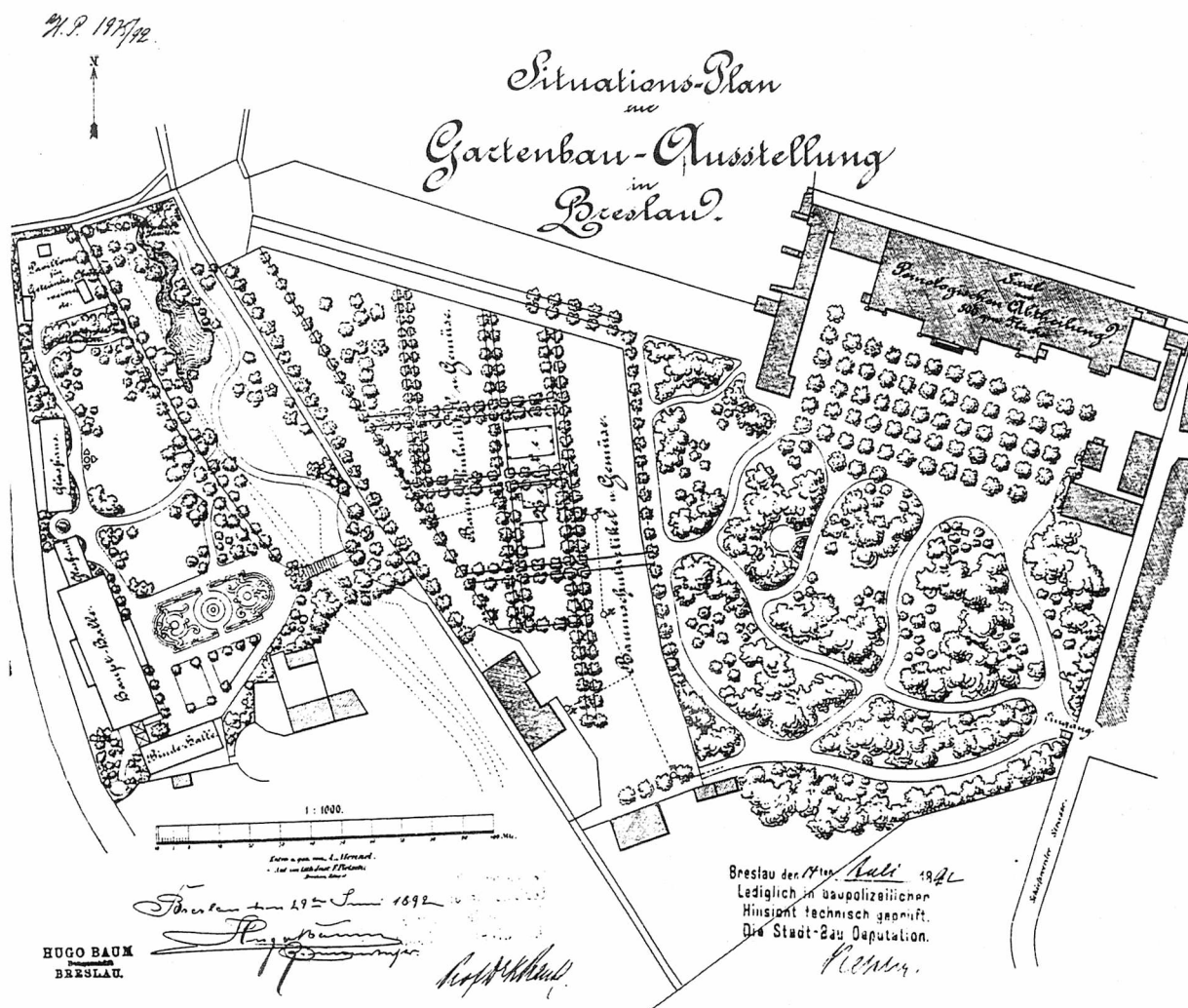
⁴⁰⁹ KREBS, *Wanderungen...*, s. 309–312.

⁴¹⁰ Szerzej na ten temat na s. 78–80.

⁴¹¹ Wcześniej, mimo że był to teren należący do *Schützengesellschaft*, chętnie odwiedzali go wszyscy mieszkańcy miasta.

⁴¹² Z ogrodem sąsiedował plac ćwiczeń, założony w 1845 r. przez majstra Rödeliusa.

⁴¹⁴ Hermann Friedrich Waesemann (1813–1879), absolwent Akademii Budowlanej w Berlinie, od 1836 r. członek Architekten Verein; w latach 1853–1856 pełnił urząd Landbaumeistra we Wrocławiu; 1841–1853 współpracownik F. A. Stülera (projekt *Neues Museum*, prace przy berlińskim Zamku Królewskim); 1853–1856 wiele samodzielnych prac na terenie Śląska, m.in.: ratusz w Wałbrzychu, zamek myśliwski koło Zgorzelca, willa Eichborn we Wrocławiu. Po powrocie do Berlina realizacja (1860 r.)

Il. 127. Plan sytuacyjny założenia *Schiesswerder* i sąsiadującej z nim *Füllertinsel* sporządzony na potrzeby organizowanej tam w 1892 r. wystawy ogrodniczej

Waessemanna⁴¹⁴. Towarzyszyły jej *sala królewska* (przylegająca do strzelnicy) i restauracja, umieszczona po stronie głównego wjazdu. Miejsce *rosarium* i dawnego placu zajął – z rozmachem zakomponowany – ogród⁴¹⁵. W jego urządzeniu wspomagał Waessemanna królewski inspektor ds. ogrodów, a zarazem dyrektor Ogrodu Botanicznego we Wrocławiu – Christian Gottfried Nees von Esenbeck⁴¹⁶. Zachowane w Archiwum Budowlanym projekty (m.in. kolorowane plansze) oraz opisy prasowe⁴¹⁷ umożliwiają rekonstrukcję założenia.

Budynek sali koncertowej rozwiązano jako halę przykrytą dwuspadowym dachem. Ustawiono ją w północno-wschodnim narożniku działki i zwrócono ku ogrodowi. Rangę symetrycznie zaprojektowanej, dwukondy-

najslawniejszego dzieła – ratusza. Por. Anna BOBER, *Wrocławska willa Eichborn i jej motywy antyczne* [w:] *Dylematy klasycyzmu*. Pod red. Zofii Ostrowskiej-Kęłowskiej, Wrocław 1994, s. 165, 166; także BÖRSCH-SUPAN, *Berliner...*, s. 712–713.

⁴¹⁵ Mógł on pomieścić 4 tys. osób.

⁴¹⁶ „Schlesische Zeitung”, 1854, nr 85, s. 361.

⁴¹⁷ Prasa codzienna, głównie „Breslauer Zeitung” i „Schlesische Zeitung”, z wielką uwagą odnotowały wszystkie prace prowadzone na terenie *Schiesswerder*. Za przekazanie informacji dotyczących artykułów prasowych na temat omawianego założenia serdecznie dziękuję Pani Annie Bober.

Nees von Esenbeck

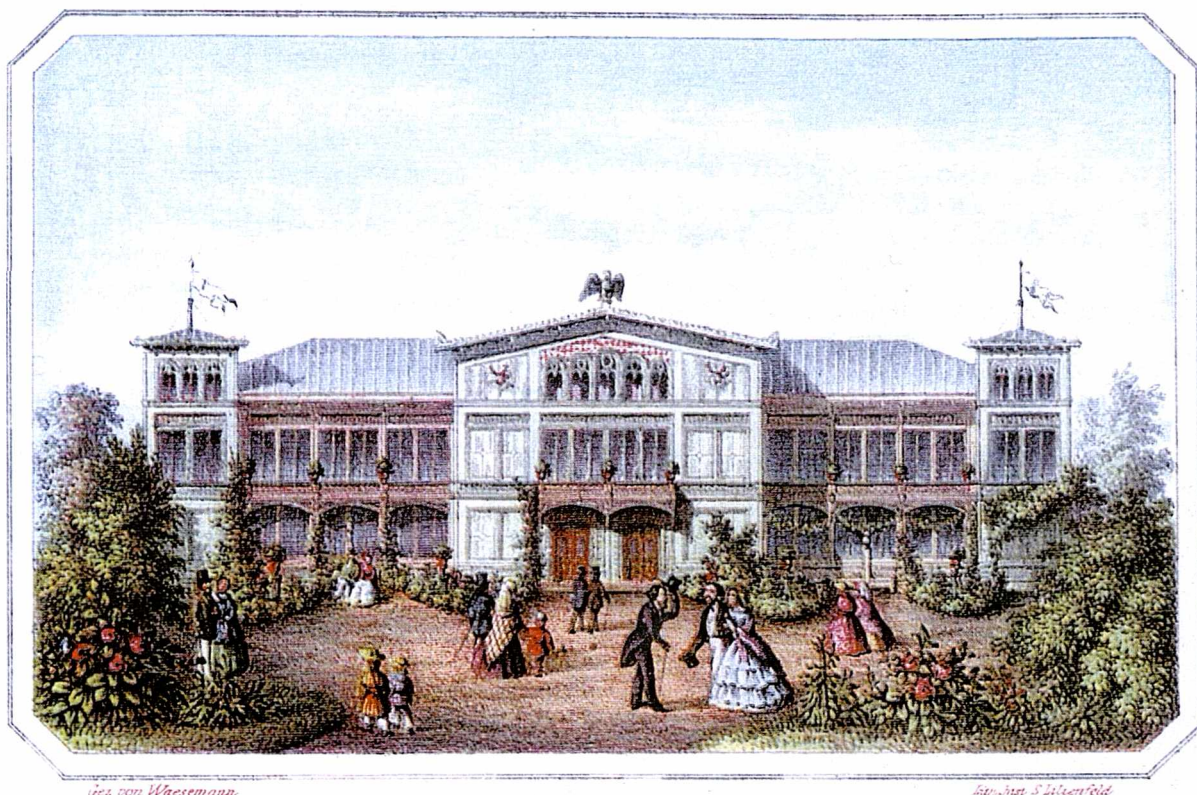
(Nach einer Photographie von Robert Weigelt.)

Il. 128. Christian Gottfried Nees von Esenbeck (1776–1858), profesor botaniki na uniwersytetach w Erlangen i Bonn. Od 1830 r. kierownik katedry botaniki na Uniwersytecie Wrocławskim i jednocześnie (1830–1848) Ogrodu Botanicznego. Doradca w sprawach botanicznych J.W. v. Goethego. Od 1818 r. prezes Kaiserlich-Leopoldinisch – Carolinischen Naturwissenschaften. Projektant ogrodów, m.in. w *établissements Schiesswerder* i *Frieberg*. Autor wielu prac z dziedziny botaniki oraz filozoficzno-religijnych.

Grafika Roberta Weigelta, 1874 r.

gnacyjnej elewacji podkreślono najmocniejszymi elementami kompozycyjnymi budynku: narożnikowymi wieżami i, wyraźnie wyeksponowanym, nakrytym dwuspadowym dachem środkowym ryzalitem, w którym umieszczono główne wejście od strony ogrodu. Sięgnięto przy tym do elementów zaczerpniętych ze stylu willowego (wieże, loggia, balkony, werandy)⁴¹⁸, połączonego z motywami szwajcarskimi (charakterystyczne dachy i snycerka). Względy funkcjonalne (oświetlenie) i estetyczne (optyczne wprowadzenie zieleni ogrodu) zadecydowały o formie ścian, rozpiętych między wieżami i środkowym ryzalitem. Przybrały one formę szklanych przeźroczy, ujętych w prostokątne ramy okienne, umiesz-

⁴¹⁸ Charakterystyczne cechy tego stylu przedstawiono na s. 76.

des. von Waesemann.

Heinrich S. Liellienfeld

Il. 129. Lekkość, jaką nada-
no niemal ażurowej, roz-
członkowanej na wiele, jak-
by tkanych z koronkowej
materii elementów elewacji
sali koncertowej *établissement Schiesswerder* zatarła
monumentalne gabaryty
budynku, wtapiając go har-
monijnie w otaczającą zie-
leń. Ważną rolę w kompo-
zycji bryły budynku i funk-
cji jej elementów odegrały
walory widokowe bliższego
i dalszego otoczenia. Na
najwyższym poziomie wież
i w loggi środkowego ryzali-
tu urządzono miejsca,
z których można było po-
dziwiać panoramę ogrodu,
malownicze zakola Odry,
a dalej całego niemal mia-
sta.

Sala koncertowa od strony
ogrodowej, grafika S. Li-
lienfelda według rysunku
H.F. Waesemanna, 1859 r.

czzone na dwóch poziomach i rozdzielone międzykondygnacyjnym balko-
nem⁴¹⁹.

Wnętrze sali koncertowej otoczono różnej szerokości galeriami, które słu-
żyły publiczności, a także zespołom chóralnym. Na osi południowej galerii,
nad wejściem i zarazem pod loggią, umieszczono *łóżę królewską*, przeznaczo-
ną dla znakomitszych gości. Ściany, sufit, balustrady i filary pokryto poli-
chromią nawiązującą do wzorów pompejańskich. Na postumentach, w osiach
kolejnych przęsł galerii, ustawiono posągi. Na poszerzonych filarach, po
północnej stronie sali, umieszczono popiersia króla Wilhelma IV i jego żony⁴²⁰.
W znajdującym się na poziomie piwnic (pod posadzką sali koncertowej) tzw.
Tunelu urządzono m.in. pomieszczenia dla pałacowych.

Sporą dyskusję wywołały rozmiary sali muzycznej, jednej z największych
tego typu w ówczesnej Europie. Przewyższała ona wielkością zarówno
berliński *Kroll'sche Wintergarten*, jak i przywołane przez ówczesną prasę
wrocławską realizacje angielskie (m.in. *Exeter Hall* w Londynie, *St. George
Hall* w Bradford)⁴²¹. Jej imponujące rozmiary – 57×22 m, przy wysokości
12,5 m – naruszały jednak optymalne, ze względów akustycznych, pro-
porcje planu, które nie powinny przekraczać stosunku 2:1. Recenzentów praso-
wych niepokoił również brak odpowiedniej trybuny dla zespołów muzycznych⁴²².

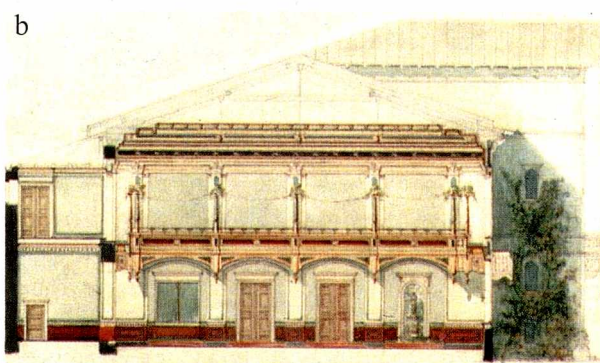
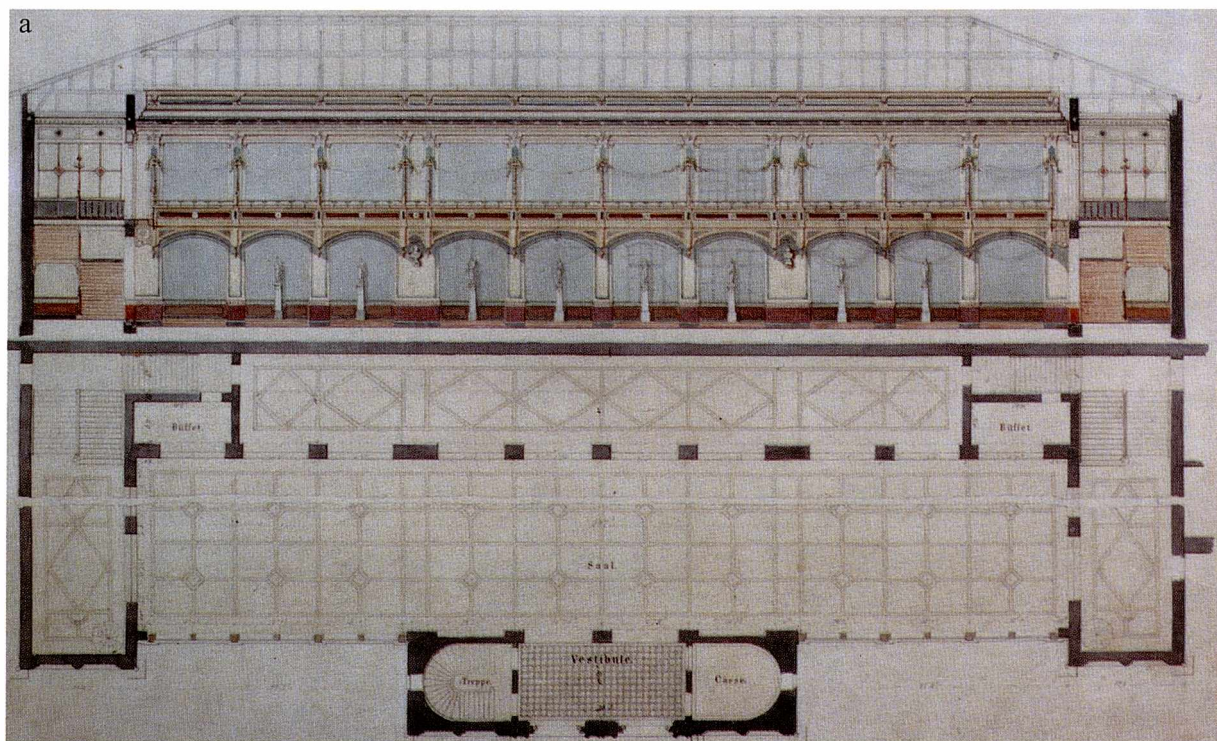
Wspomniane na wstępie *sala królewska* i restauracja zajmowały dwa
skrzydła, przylegające do krótszych boków hali koncertowej. Nadano im

⁴¹⁹ Z okien północnej galerii można było podziwiać widoki sięgające Wzgórz Trzebnickich. Por. „Breslauer Zeitung”, 1855, s. 2090.

⁴²⁰ Program rzeźbiarski dopełniały dwa posągi ustawione przed ogrodową elewacją budynku. Por. „Breslauer Zeitung”, 1855, s. 2090.

⁴²¹ „Breslauer Zeitung”, 1855, nr 74, s. 457, 458.

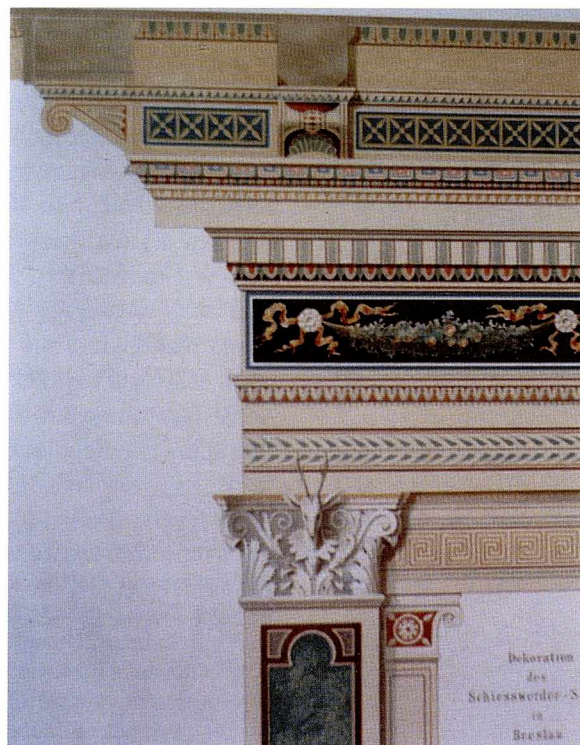
⁴²² Głównym punktem uroczystości związanych z otwarciem nowej sali miał być wielki festyn muzyczny, zorganizowany na dwudziestopięciolecie działalności Schlesische Musikfeste. Por. „Breslauer Zeitung”, 1855, nr 210, s. 1365.

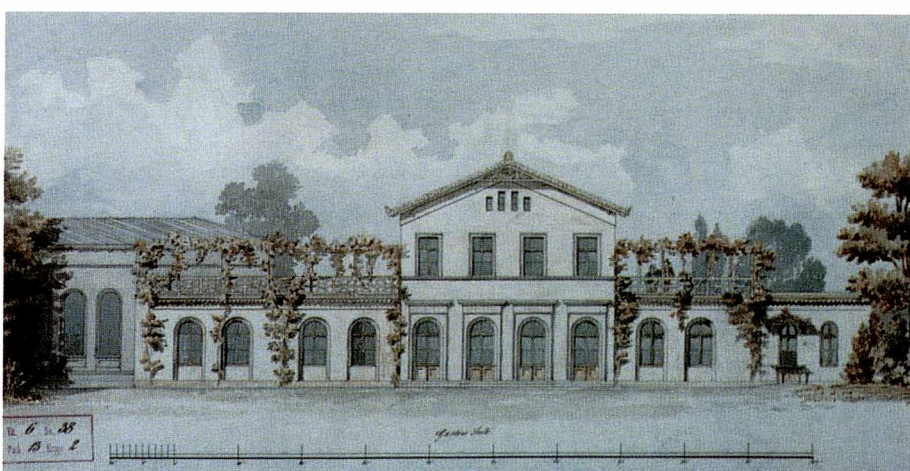
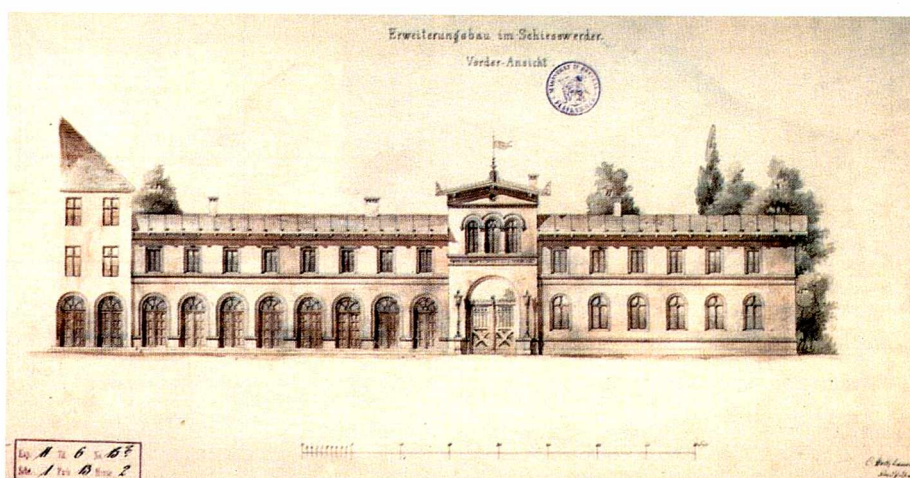
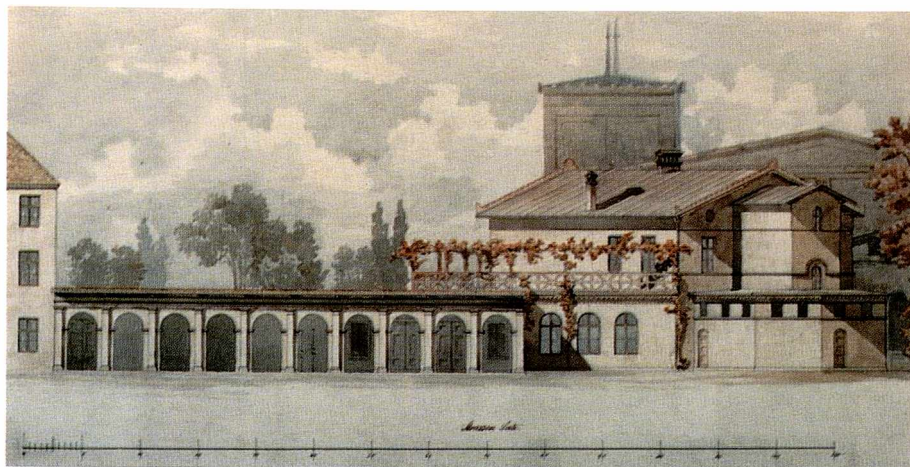
Il. 130. Sala koncertowa w *établissement Schiesswerder* od początku wzbudzała zachwyt bogato dekorowanymi galeriami, oplecionymi roślinnymi girlandami i malarską dekoracją: a) przekrój podłużny sali z planem połowy parteru, b) przekrój poprzeczny sali koncertowej. Projektant H.F. Waessemann, 1854 r.

Il. 131. W latach 1851–1853 H.F. Waessemann prowadził w berlińskiej Akademii Budowlanej wykłady z architektury antycznej, głównie dotyczące barwnych dekoracji. Pokłosiem tych zainteresowań był bardzo szczegółowy projekt kolorystyki wnętrza sali *Schiesswerder*

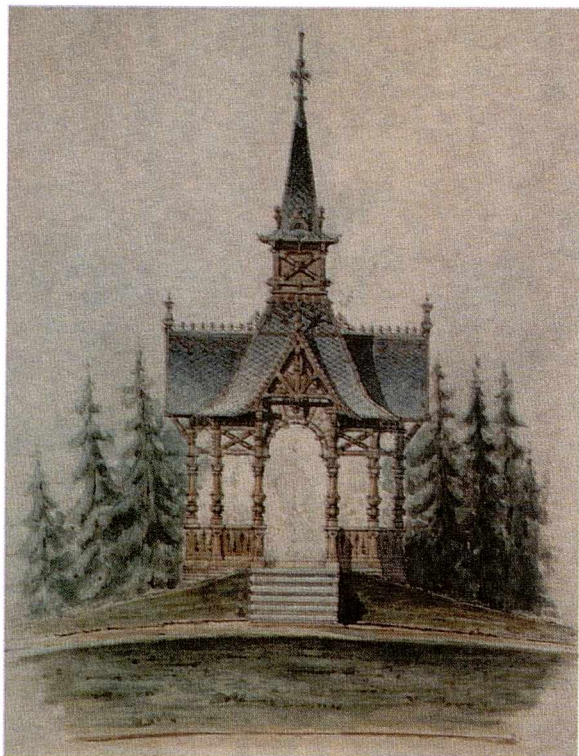

II. 132. Niezrealizowane projekty rozbudowy zespołu *Schiesswerder*

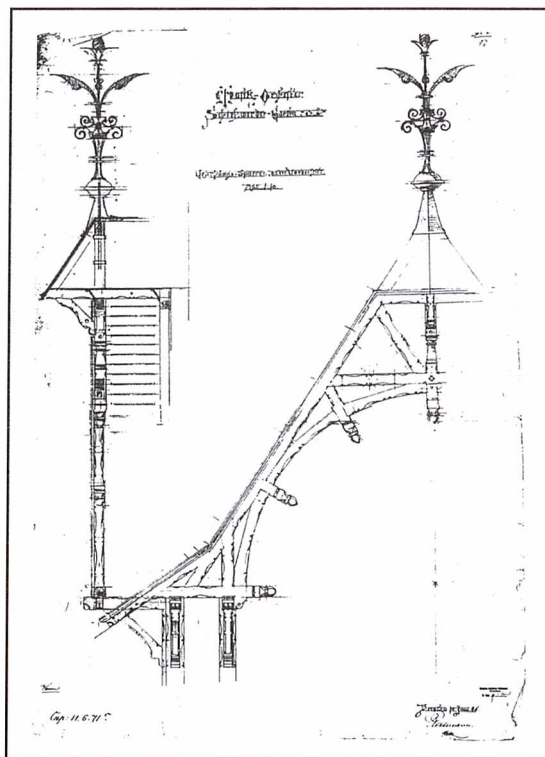

formę parterowych pawilonów o ścianach przeprutych rytmicznie rozmieszczonymi, wysokimi, półkoliście zamkniętymi oknami. Sali restauracyjnej towarzyszyły pomieszczenia do bilardu i innych gier oraz garderoba i westybul, poprzedzony zamkniętym (o przeszklonym dachu i ścianach) podjazdem dla powozów⁴²³. Do pawilonu restauracyjnego dobudowano również szklarnię, w której hodowano rośliny służące do ozdabiania głównej sali.

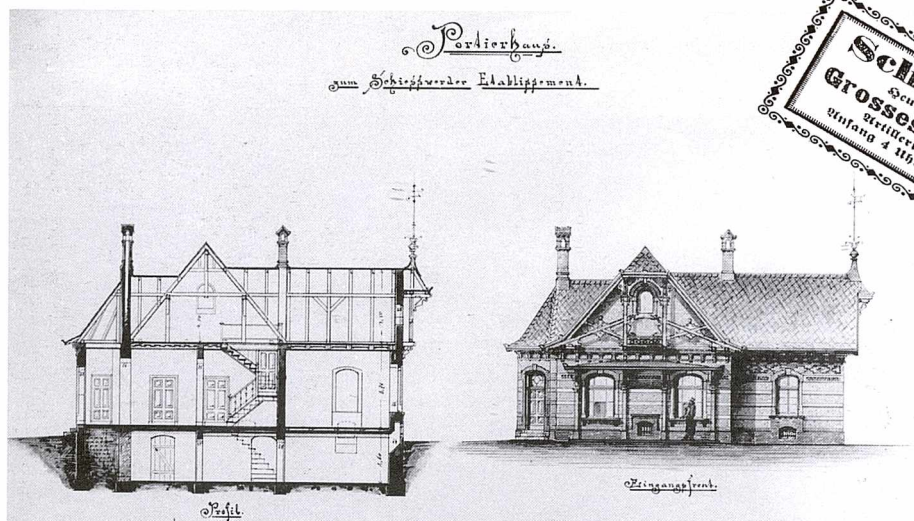
⁴²³ Recenzent „Schlesische Zeitung” (1855, nr 210, s. 1365) porównał jego rozwiązanie z podjazdem Opery Paryskiej.

Il. 133. Projekt altany ogrodowej dla *établissement Schiesswerder*, cieśla H. Kuvecke, 1885 r.

Il. 134. Projekt części pawilonu muzycznego dla *établissement Schiesswerder*, proj. R. Plüdemann, cieśla W. Weltz, 1886 r.

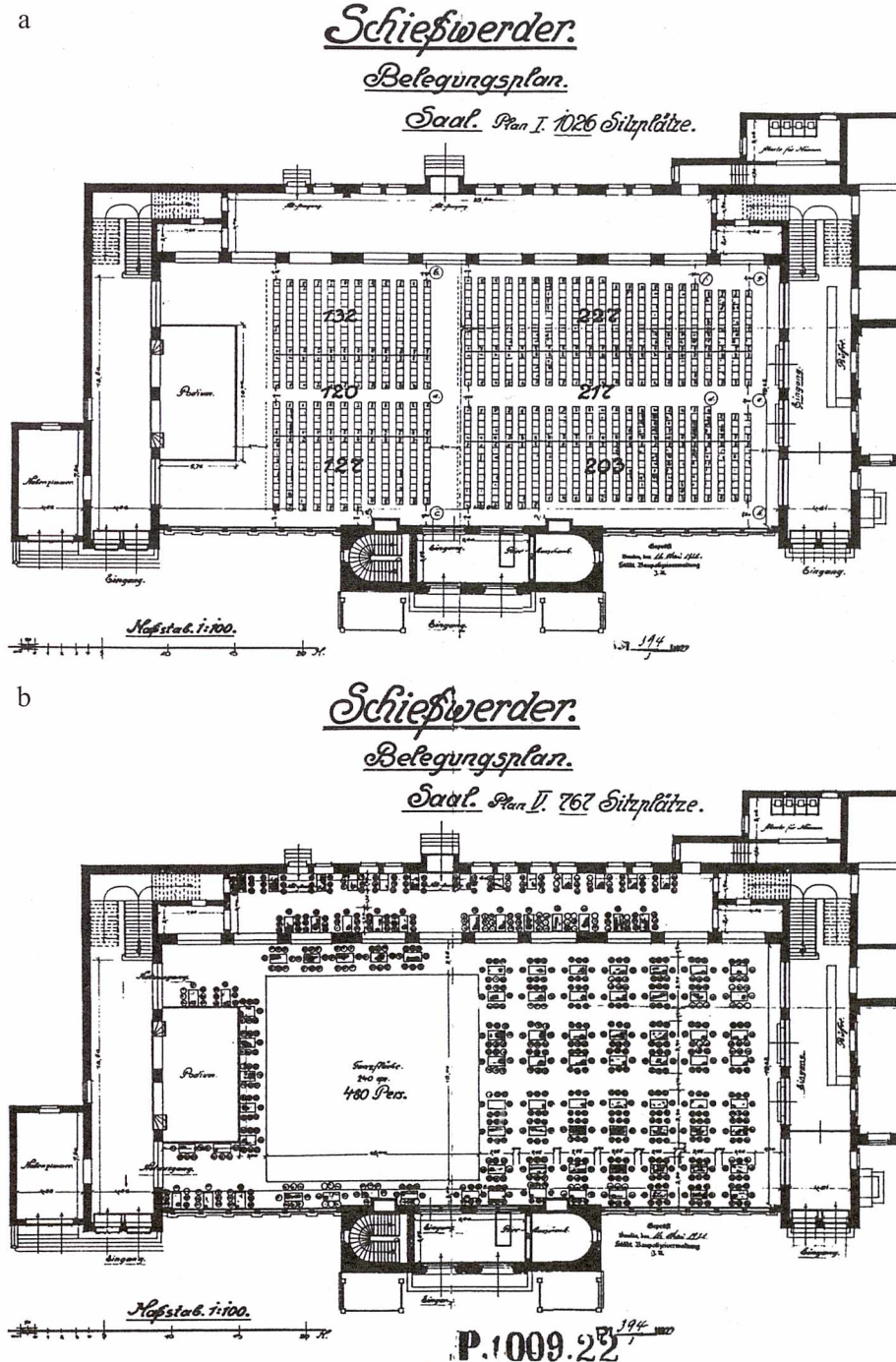

Il. 135. Projekt domku portiera dla *établissement Schiesswerder*, cieśla H. Kuvecke, 1885 r.

Prawie trzyhektarowy ogród zaprojektowano, dzieląc jego przestrzeń (zgodnie z praktykowaną w tym czasie zasadą) na dwie części. Pierwszą z nich, towarzyszącą bezpośrednio głównej budowli, rozwiązano regularnie – w tym wypadku nadano jej formę boskietu szachownicowego⁴²⁴. Dalszą i większą partię ogrodu zakomponowano naturalistycznie. Wśród obiektów składających się na jego wyposażenie znalazła się, zaprojektowana przez Waessemanna, obszerna, letnia scena muzyczna, tzw. *Musik-Tribühne*, oraz altany i fon-

⁴²⁴ Motyw ten ma swój antyczny rodowód; towarzyszył m.in. słynnej willi Pliniusza koło Syrakuz, której rekonstrukcyjny projekt wykonał Karl Friedrich Schinkel. Por. MAJDECKI, *Historia...*, s. 53; BOERSCH-SUPAN, *Berliner...*, s. 94.

Il. 136. Projekty ustawienia miejsc siedzących na widowni sali w *établissement Schiesswerder*, 1922 r.:
a) na potrzeby koncertowe,
b) z parkietem dla tańczących

tanny. Nad całością założenia górował (przysiadłwszy na kalenicy dachu hali muzycznej) majestatyczny *kur* – symbol bractwa.

W roku 1863 podjęto prace koncepcyjne nad rozbudową *Schiesswerder*. Głównym ich celem było z jednej strony – trójstronne zamknięcie wysadzonej boskietami części ogrodu, towarzyszącej głównemu budynkowi, z drugiej zaś – stworzenie reprezentacyjnej wizytówki założenia od strony Ross-Gasse (ul. Biskupa Tomasza). Efekt ten zamierzano uzyskać przez stworzenie *pendant* dla skrzydła złożonego z budynku strzelnicy i, stanowiącej jego przedłużenie, kolumnady. Osiągnięciu założonego celu miało służyć połączenie pawilonu restauracyjnego ze starym budynkiem mieszkalnym, stojącym przy wschodniej granicy działki. W łączniku planowano umieścić m.in. pokoje gościnne. Zaproponowane wersje projektu oscylowały między wyrafinowanym klasycyzmem, poprzez remini-

scenje *Villenstil*, po – epatujący koronkową snycerką – styl szwajcarski. Żadna z wersji nie doczekała się realizacji.

W czasie prowadzenia tych prac w ogrodzie umieszczono wiele obiektów o charakterze rekreacyjnym i użytkowym. Znalazły się wśród nich: pawilon muzyczny, pawilony ogrodowe, cieplarnie, domek portiera, budynek mieszczący kasę i wieża wodna. Wykonano dla nich wiele projektów (propagujących styl szwajcarski), których autorami byli m.in. Richard Plüdemann i Karl Klimm. Malowniczości kompozycji dopełniała sadzawka i niewielki pagórek, na którego szczycie ustawiono strzelistą altanę.

Służący publicznej rekreacji i rozrywce *Schiesswerder* wykorzystywano także do organizacji różnych wystaw. W latach 1878, 1892 i 1893 urządzono na jego terenie (połączonym okazjonalnie z Füllert-Insel) ekspozycje ogrodnicze – Schlesische Gartenbau Ausstellung.

Etablissement Schiesswerder istniało i prowadziło swoją działalność do II wojny światowej⁴²⁵. Zostało rozebrane po 1946 r.⁴²⁶

11.6. Volksgarten

W roku 1853⁴²⁷, w innej części Przedmieścia Piaskowego wzniesiono trzecie z omawianych założeń, tzw. *Volksgarten*. Towarzyszyło ono browarowi *Die vier Thürmen* mieszczącemu się przy Michaelisstrasse 15 (ul. Nowowiejska), na terenie wsi Polnisch Neudorf (Polskiej Nowej Wsi). Miejsce to było znane już w końcu XVIII w. Znajdowała się tam kawiarnia z ogrodem rozrywkowym, zwanym *Die vier Thürmen*, do której prowadziła od strony miasta (przecinając malowniczy *Poetenwäldchen*) ocieniona dębami droga, zwana *Der Philosophen Gang*, uwieczniona przez F. G. Endlera⁴²⁸.

Otwarcie ogrodu towarzyszyła ogromna feta. Wydano też z tej okazji przewodnik po założeniu⁴²⁹, który (wobec braku jakichkolwiek, poza planami miasta, materiałów ikonograficznych) jest dziś jedynym źródłem informacji o tym *établissement*. Dowiadujemy się z niego, że podzielony na cztery części ogród, zajmujący powierzchnię ok. 5 ha, mógł pomieścić 6000 osób⁴³⁰. W różnych jego częściach serwowano rozmaite atrakcje, którym towarzyszył wyszynk piwa, pochodzącego z pobliskiego browaru⁴³¹. Urządzono go na wzór wiedeńskiego *Prateru*⁴³². Znalazły się w nim m.in. restauracja z bufetem i bilardem, cukiernia z lodziarnią, dalej namiotowy pawilon orkiestrowy,

⁴²⁵ W ABMW zachowały się projekty przebudów zespołu sięgające lat 30. XX w.

⁴²⁶ Z planu Wrocławia z 1946 r., zawierającego ocenę stanu zachowania poszczególnych obiektów, sala *Schiesswerder* znalazła się w grupie: *Stan dobry, użytkowany lub wymagający drobnego remontu*. Plan ten wykonano w Oddziale Technicznym Wojskowego Wydziału Pomiarów we Wrocławiu. Za jego udostępnienie uprzejmie dziękuję Panu dr. Pawłowi Kirschke.

⁴²⁷ W tym samym czasie otwarto teatr *Arena* w *Wintergarten* por. s. 146, 147.

⁴²⁸ *Poetenwäldchen* znajdował się na terenie dzisiejszego parku, mieszczącego się między ulicami Nowowiejską, Prusa i Wyszyńskiego. Por. Stanisław STRAUSS, *Wrocław w grafice F.G. Endlera. Przyczynek do dziejów ilustratorstwa śląskiego z przełomu XVIII/XIX w.* [w:] *Ze skarbcza kultury*, Biuletyn ZNO, Wrocław 1974, z. 26, s. 221.

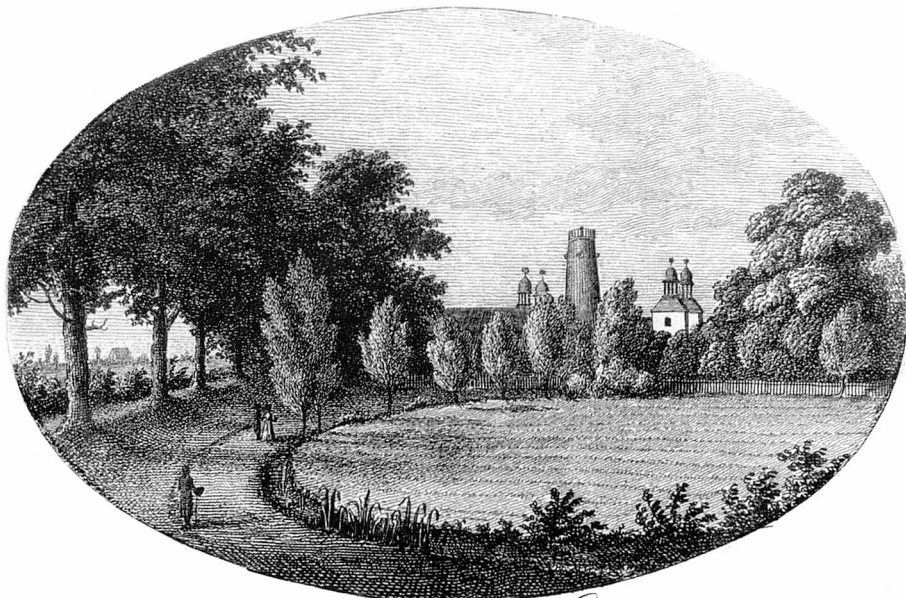
⁴²⁹ R. THOLUCK, *Wegweiser und Erinnerungen an den grossen Volks-Garten zu Breslau*, Breslau 1853.

⁴³⁰ Do ich obsługi zatrudniono 50 kelnerów.

⁴³¹ Na piwiarnię zamieniono także zachowany, stojący przy drodze budynek starej kawiarni *Die vier Thürmen*.

⁴³² C. Winderlich użył określenia *Würstel-Prater*. Por. WINDERLICH, *Illustriertes...*, s. 11.

Il. 137. Gruntowa droga *Der Philosophen Gang* prowadziła z miasta w kierunku Polnisch Neudorf, niemal wprost do kawiarni *Die vier Thürmen*, której towarzyszył ogród rozrywkowy. Jego główną atrakcją była olbrzymia karuzela z wagonikami i figurami koni, poruszana przez dziesięciu mężczyzn. Widać ją było z oddali zza tzw. *Wasch Teiche*, stanowiącego pozostałość dawnej fosy. Grafika F.G. Endlera, 1800 r., miedz. i akwaf.

Der Philosophen Gang

teatrzyk dla sztukmistrza i miejsce dla występów akrobatów oraz iluzjonistów. Wśród urządzeń typowo rozrywkowych umieszczono na jego terenie zjeżdżalnię, karuzele, różnego rodzaju strzelnice (do strzelania z kuszy i ze strzelby), a także *französische Schleudern* oraz *Vogelstehen*. Do osobliwości należy zaliczyć obiekt zwany *Obserwatorium*, o pojemności 600 miejsc, przeznaczony dla eksperymentów galwaniczno-elektrycznych⁴³³. Rekreacyjne wyposażenie ogrodu stanowiły ciepłarnie, kolumnady i altany, których forma architektoniczna nie została w opisie określona. Wiadomo natomiast o niewielkich budynekach wzniesionych w stylu szwajcarskim. Jeden z nich mieścił utensylia dla karuzel, w drugim znajdowała się wypożyczalnia parasoli. Na terenie ogrodu znajdowała się również waga oraz punkt pomiaru ciśnienia.

W ogrodzie typu krajobrazowego wydzielono część warzywno-owocową; pewną powierzchnię przeznaczając pod szklarnie. W naturalistycznej jego części spośród drzew najpopularniejsze okazały się lipy, które wysadzono

Il. 138. Wiele wrocławskich *établissements* związanych było z browarami, stanowiąc miejsce wyszynku i reklamy produkowanego w nich piwa.

Widok browaru *Die vier Thürmen*, obok którego założono jeden z największych wrocławskich *établissements*, zwany *Volksgarten*, ok. poł. XIX w.

Grafika nieznanego autora

Dampf Bierbrauerei zu den vier Thürmen
Michaelis Str. №15

⁴³³ Główną atrakcją tego budynku, określonego jako *Kunsthalle*, było elektryczno-galwaniczne słońce. Por. THOLUCK, *Wegweiser...*, s. 5.

Il. 139. Plan sytuacyjny ogrodu Volksgarten, stan z 1865 r.; fragment planu Wrocławia A. Hoffmanna

tworząc okrągłe altany (zwane też ciennikami) i, rozdzielające poszczególne części zespołu, aleje. Zastaną na tym terenie trzechsetletnią topolę uhonorowano pozycją solitera⁴³⁴. Urządzono także punkt widokowy, nazwany *Schneckenberg* (Góra Ślimakowa), z którego rozciągała się panorama całego niemal miasta. Atrakcji dopełniał, położony w głębi ogrodu i otoczony drzewami, duży staw, po którym pływały gondole.

Rozrywkowa oferta założenia była adresowana – zgodnie z ideą ogrodu ludowego – przede wszystkim do mniej zamożnych mieszkańców Wrocławia i najbliższych okolic⁴³⁵. Wielką jego popularność potwierdzały przewodniki i opisy miasta⁴³⁶. Rosnące dochody właścicieli browarników – A. Sindermana i F. A. Rogalla, zaowocowały nową inwestycją. 17 kwietnia 1870 roku otwarto w ogrodzie scenę letnią, nazwaną *Sommertheater* (także *Arena*)⁴³⁷. O budynku teatru wiemy jedynie tyle, że był drewniany, a jego otwartą widownię umieszczono na parterze i galeriach⁴³⁸.

Jedynie zachowane w zbiorach Archiwum Budowlanego materiały ikonograficzne dotyczą późniejszego okresu. W 1911 roku na terenie mocno okrojonego ogrodu⁴³⁹, ograniczonego do rozmiarów towarzyszącej budynkowi frontowemu działki, wzniesiono – według projektu architektów Hansa Schlichta i Maxa Strassburga – salę widowiskową o powierzchni 1060 m², ze sceną

⁴³⁴ Zawieszono na niej tabliczkę z napisem: 1529, *Cofnij się! Szanuj mój wiek! 1851*. Zespołem zielonym opiekował się, w początkach istnienia *établissement*, ogrodnik o nazwisku Zukale. *Ibidem*, s. 11.

⁴³⁵ Winderlich podaje, że w środy bywało tu też *eleganckie towarzystwo*. Por. WINDERLICH, *Illustriertes...*, s. 20.

⁴³⁶ Weiss pisze, że w pogodne dni ogród odwiedzało 4–5 tys. ludzi. Według Winderlicha w soboty bawiło w nim nawet 5–6 tys. osób. Opinię tę potwierdza m.in. Stein. Por. WEISS, *Chronik...*, s. 543; WINDERLICH, *Illustriertes...*, s. 20; STEIN, *Geschichte...*, s. 534.

⁴³⁷ Informację tę podały wrocławskie gazety, m.in. „Breslauer Fremden u. Anzeigeblatt”, 1870, nr 89.

⁴³⁸ „Breslauer Fremden u. Anzeigeblatt”, 1870, nr 54.

⁴³⁹ Przez teren *établissement* wytyczono ok. 1910 r. Reuterstrasse (ul. E. Orzeszkowej).

Sommertheater im Volksgarten.

Sonntag, den 17. April 1870 (1. Osterfeiertag).

Eröffnung der Sommerbühne:

1. Fabel-Ouverture von C. M. v. Weber.
2. Prolog, gesprochen von Fräul. Rewalt.

Hierauf zum ersten Male neu:

Noblesse oblige!

Genrebild in 1 Akt von G. Erichs.

Personen:

Baronin von Seefeld
Frau von Ringen
Lucie, deren Tochter
Clara von Hermsdorf

Frl. Werner Stölzel.
Frl. Rewalt.
Frl. Bachhäuser.
Frl. König.

Herr von Stelzer
Herr von Holm
William
Nina, Kammermädchen

Herr Räder.
Herr Gläser.
Herr Werner.
Frl. Nieder.

Abelige Herren und Damen. Ort der Handlung: Eine große Stadt.

Hierauf neu:

Die Welt ist ehrlich.

Lebensbild in 3 Akten, frei nach dem Französischen von A. Winter.

Personen:

Weichbrod, Rentier
Henriette, seine zweite Frau
Ludwig, beider Sohn
Franz, Weichbrod's Bruder
Theodor, sein Sohn
Oberg, Kaufmann, Weichbrod's Freund

Herr Schwarz.
Frl. Gwald.
Herr Werner.
Herr Jackson.
Herr Gläser.
Herr König.

Louise, seine Tochter
Drüsenberg, } Schuhmacher
Päfel, }
Schellmann
Anna, Stubenmädchen } bei Weichbrod
Johann, Diener }

Frl. König.
Herr Räder.
Herr Klise.
Herr Brühl.
Frl. Tonsor.
Herr Gebauer.

Eintritts-Preise.

Logen 10 Sgr. Parquet 6 Sgr. Sitz-Parterre 4 Sgr. Steh-Parterre 2 1/2 Sgr.

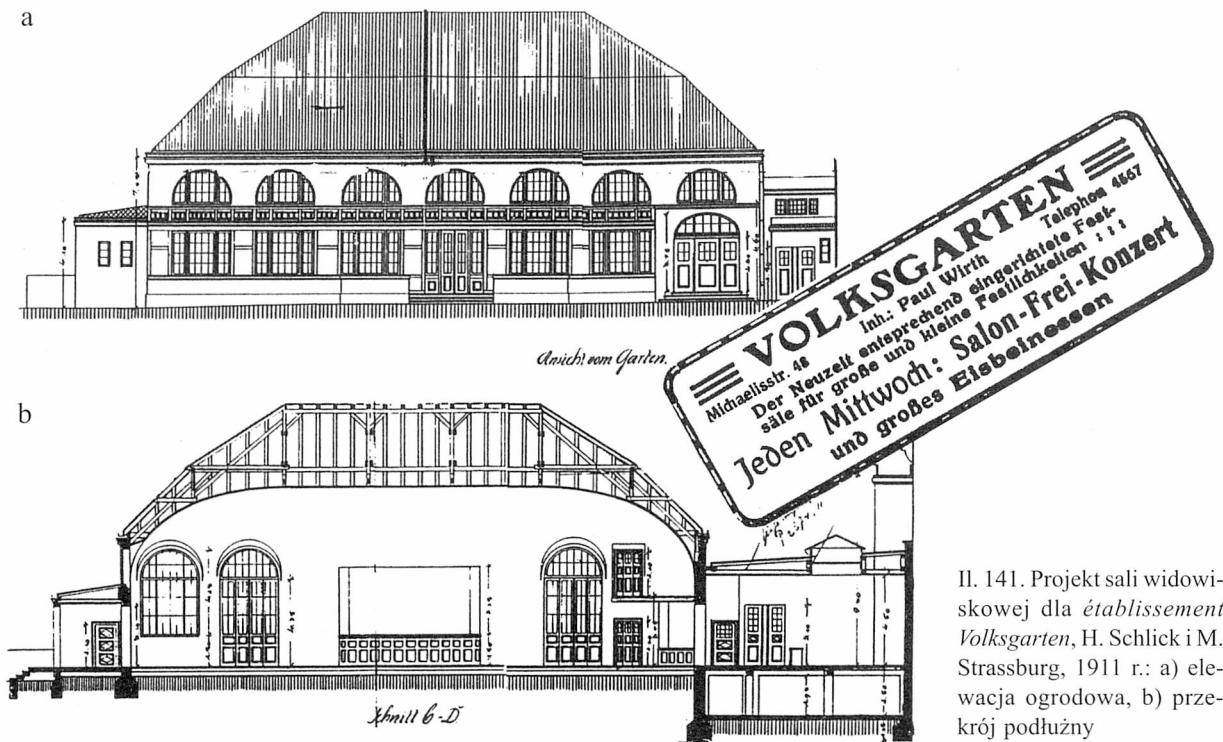
Cassen-Eröffnung 4 Uhr Nachmittags. Anfang 4 1/2 Uhr. Ende gegen 7 Uhr.

Um den vielfach ausgesprochenen Wünschen eines geehrten Publikums entgegen zu kommen, findet ~~von~~ heute Nachmittags 3 1/2 Uhr ab ein Vor-Verlauf der Billets an der Theaterkasse statt.

Im Selbstverlage von Eugen Reimann in Breslau, Schussbrücke 27

Druck von A. Reimann in Breslau.

Il. 140. Uroczystość otwarcia *Sommertheater* w *établissement Volksgarten* zainaugurowano uwerturą Karola Marii Webera, prologiem wygłoszonym przez pannę Rewalt i prapremierą jednoaktówki G. Erichsa *Noblesse oblige!*

Il. 141. Projekt sali widowiskowej dla *établissement Volksgarten*, H. Schlick i M. Strassburg, 1911 r.: a) elewacja ogrodowa, b) przekrój podłużny

umieszczoną przy dłuższym boku i poprzedzoną obszerną werandą⁴⁴⁰. Sala została dobudowana do tylnej części kamienicy frontowej i połączona z zajmującą jej parter restauracją. Wyposażenie „ogrodu”⁴⁴¹ zostało ograniczone do kolumnady i kregielni. Tym sposobem program funkcjonalny i formalny założenia, oparty na wzorze wyznaczonym przez *Prater*, zredukowano do drugiego typu omawianych w pracy *établissements*. Kres działalności założenia nastąpił w 1922 r. wraz z przebudową sali widowiskowej (od 1921 r. kinowej) na fabrykę.

11.7. Friebeberg

Historia kolejnego z omawianych założeń sięga 1822 r., kiedy to browarnik August Friebe⁴⁴² wznosił kawiarnię na działce leżącej na terenie podwrocławskiej wsi Kleinburg (Borek), przy głównej drodze prowadzącej na południe, zwanej Kleinburger Chaussee (późniejsza Kaiser Wilhelmstrasse 121, dzisiejsza ul. Powstańców Śląskich). Początkowo był to skromny, samotnie stojący lokal, chętnie odwiedzany przez wrocławian z racji malowniczego położenia i dobrej kuchni⁴⁴³.

W roku 1856, w bliskości głównej drogi, według projektu Hermanna Friedricha Waessemanna⁴⁴⁴ (twórcy zaprezentowanego wcześniej *Schiesswerder*),

⁴⁴⁰ Na temat tego osobliwego sytuowania sceny w salach koncertowych i teatralnych, por. s. 105, 106.

⁴⁴¹ Brak informacji potwierdzających zagospodarowanie działki zielenią, stąd cudzysłów przy określeniu „ogród”.

⁴⁴² Był on jednocześnie właścicielem kawiarni *Stadt Berlin*, mieszczącej się przy Schweidnitzerstrasse 51 (w latach 40. XIX w. działała tam Allgemeine Resource) i dzierżawcą *Piwnicy Świdnickiej*. Por. ROLAND, *Vollständige...*, s. 432.

⁴⁴³ MORGENBESSER, *Breslau...*, s. 160; ROLAND, *Vollständige...*, s. 416, 239.

⁴⁴⁴ Nota o architekcie por. przyp. 414.

Il. 142. Widok sali koncertowo-kawiarnianej *établissement Friebeberg*, prezentujący główne wejście do budynku umieszczone od strony Menzelstrasse (ul. Sztabowa), 1882 r.

wzniesiono obszerną salę pełniącą funkcję gastronomiczno-koncertową⁴⁴⁵. Nawiązywała ona architekturą do budynku sali koncertowej w *établissement Schiesswerder*⁴⁴⁶. W kompozycji dwukondygnacyjnego budynku wykorzystano podobne elementy, zaczerpnięte z tzw. *Villenstil*, nadając budynkowi symetryczną i regularną kompozycję. Widzimy więc trzykondygnacyjne wieże (roz-mieszczone w czterech narożnikach budynku), nakryte stożkowymi daszkami oraz dwukondygnacyjny i trzyosiowy ryzalit. W tym jednak wypadku towa-rzyszyl on elewacji krótszego boku budynku (od strony Menzelstrasse), pod-kreślając główne wejście do sali⁴⁴⁷, poprzedzone szerokim podjazdem. Z naj-wyższego poziomu wież rozpościerał się widok na miasto, a nawet góry⁴⁴⁸. Obok budynku umieszczono – jak je określono – *Plateau*, wzniesione na oko-ło 2,5-metra nad poziom terenu podwyższenie, umożliwiające podziwianie uroków *établissement*.

Zajmujący powierzchnię ponad 5 ha ogród został zaprojektowany (podobnie jak omówiony wcześniej *Schiesswerder*) przez Christiana Gottfrieda Ne-esa von Esenbecka⁴⁴⁹ i uzyskał pochwały wizytującego miasto wiosną 1855 r. Petera Josepha Lenné⁴⁵⁰.

Schemat zespołu ogrodowego, prezentujący rozmieszczenie jego głównych obiektów, a więc omówionej sali, dużej chłodni oraz składu beczek (zaprojek-towanego również przez Waessemanna) przedstawia plan Eduarda Hoffman-na z 1865 r. Bardziej szczegółowych informacji na temat kompozycji ogrodu dostarcza plan sytuacyjny *établissement* i jego najbliższej okolicy, wykonany w 1894 r. w związku z organizacją zawodów sportowych (VIII Deutsches Turnfest⁴⁵¹). Widzimy na nim założenie ogrodowe podzielone (podobnie jak

⁴⁴⁵ BOBER, *Wrocławska willa Eichborn*, mps pracy magisterskiej, Instytut Historii Sztuki UW., Wrocław 1992, s. 70; WOERL, *Führer...*, s. 7.

⁴⁴⁶ Nie zachowały się projekty dotyczące tego budynku. Jego wygląd prezentuje pocztów-ka, pochodząca z 1882 r., zamieszczona w zbiorze kart pocztowych z kolekcji prof. Alfreda Koniecznego.

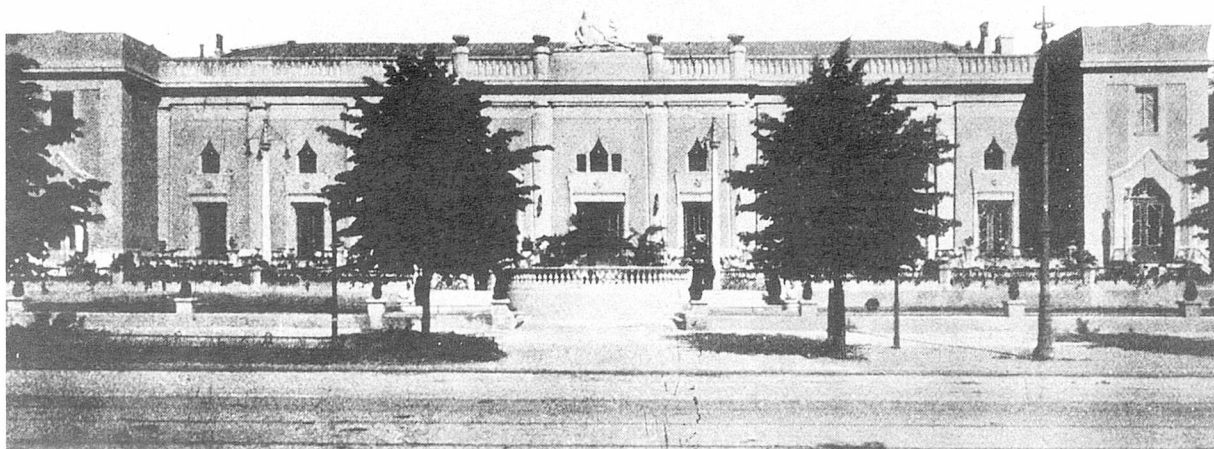
⁴⁴⁷ Wejście to poprzedzono filarowym portykiem.

⁴⁴⁸ Autor opisu miał zapewne na myśli masyw Ślęży. Por. „Schlesische Zeitung”, 1854, s. 2302; BOBER, *Wrocławska...*, s. 166.

⁴⁴⁹ Szerzej na jego temat na s. 150.

⁴⁵⁰ BOBER, *Wrocławska...*, s. 167.

⁴⁵¹ Teren *établissement Friebeberg* pełnił funkcję zaplecza rekreacyjno-gastronomicznego dla odbywających się na przyległym terenie zawodów.

Il. 144. *Etablissement Friebeberg*, fotografia elewacji frontowej budynku mieszczącego restaurację i teatr warieté od strony Kaiser Wilhelmstrasse; stan z 1924 r.

Friebeberg.
Heute Sonntag 182
Grosses Militär-Konzert
ausgeführt von der Kapelle des 11. Regiments.
Anfang 4 Uhr. Entree 25 Pf.

Friebeberg.
Heute Sonntag 1718
Grosses Reindel-Konzert
Anfang 4 Uhr. Entree 25 Pf., Kinder 10 Pf.

Kolossal-Rundgemälde
am Friebeberg.
Gustav Adolfs Tod
in der Schlacht bei Lützen 1632.
Grösste Sehenswürdigkeit Schlesiens.
Heute Eintritt 80 Pf. 1100

Friebeberg.
Sonntagabend, den 13. Januar, abends 8 Uhr
Konzert
des
Thomas Koschat-Quintetts.
Büchle im Vorverkauf 50 Pf. — an der Abendkasse 1 Mk. —
bei Julius Halmann, Uhr- und Musikalienhandlung.
Das Konzert findet an Tischen statt. 100

Il. 145. *Etablissement Friebeberg*, wnętrze teatru warieté, zwanego *Bonbonnière*. W zależności od ustawienia krzeseł na widowni mógł on pomieścić od 660 do 1358 osób.

Wkładka reklamowa z 1924 r.

Kleinkunsthühne Bonbonnière

ETABLISSEMENT FRIEBEBERG
mit
Kleinkunsthühne Bonbonnière
Inhaber: Arthur Rödel Kaiser Wilhelmstr. 121.125 Telefon Am Ring 3489
Haltestelle der Straßenbahn

Die Sehenswürdigkeit Breslaus

Kabarett ~ Café ~ Restaurant ~ Terrassen
Prachvoller Garten ~ Gedeckte Kolonnaden

Täglich große Konzerte
Betriebs-Direktion: Carl Kunze

Il. 146. W 1881 r., na terenie przylegającym do *établissement Frieberg* zorganizowano, wznosząc wiele różnorodnych pawilonów, wystawę przedstawiającą osiągnięcia śląskiego przemysłu i rzemiosła (Schlesische Gewerbe Industrie-Ausstellung).

Widok terenów wystawowych od strony południowej

umieszczono restaurację i teatr varieté nazwany *Bonbonnière*⁴⁵⁴. Pojemność obu wynosiła 1350 miejsc. Projekt, dokonanej w stylu *Art-De'co* przebudowy, wykonał Hans Jarecki⁴⁵⁵.

Etablissement Frieberg było wielokrotnie wykorzystywane do organizacji różnorodnych imprez. Znalazły się wśród nich Schlesische Gewerbe Industrie-Ausstellung (1881 r.), VIII Allgemeine Deutsche Turnfest (1894 r.), Kunst und Gewerbe Ausstellung (1904 r.) oraz VII Deutschen Sängerbundfest (1907 r.). *Etablissement* służyło przy takich okazjach swoim zapleczem gastronomicznym, a jego ogród łączono wówczas funkcjonalnie z prywatnym, niezabudowanym terenem leżącym między Menzelstrasse i Kürasierstrasse (ul. Sztabowa i Hallera) i wyznaczano rolę przestrzeni bądź rekreacyjnej, bądź wystawowej (umieszczając w nim pawilony)⁴⁵⁶.

11.8. *Etablissement Bürgersäle*

Szóste, najmłodsze w omawianej grupie, było *établissement Bürgersäle*, zwane także Lunaparkiem. Powstało ono na terenie tzw. Morgenau⁴⁵⁷ (Rakowca), wioski położonej między Odrą a Oławą. Prowadziła do niej grobla obsadzona w 1655 r. wierzbami i tworząca spacerową aleję, nazywaną *Doktor Gang*⁴⁵⁸. Kiedy pod koniec XVIII w. podmiejskie spacerowanie

⁴⁵⁴ Widok wnętrza sali kabaretowej przedstawia rysunek reklamowy zawarty we wkladce do *Adressbuch* z 1924 r., zob. il. 145 na s. 163.

⁴⁵⁵ Prace budowlane prowadziła firma Union-Bau Schlesien A.G. Alfreda Cussela. *Deutschlands Städtebau*, red. Georg HALLAMA, Berlin 1924, s. 144.

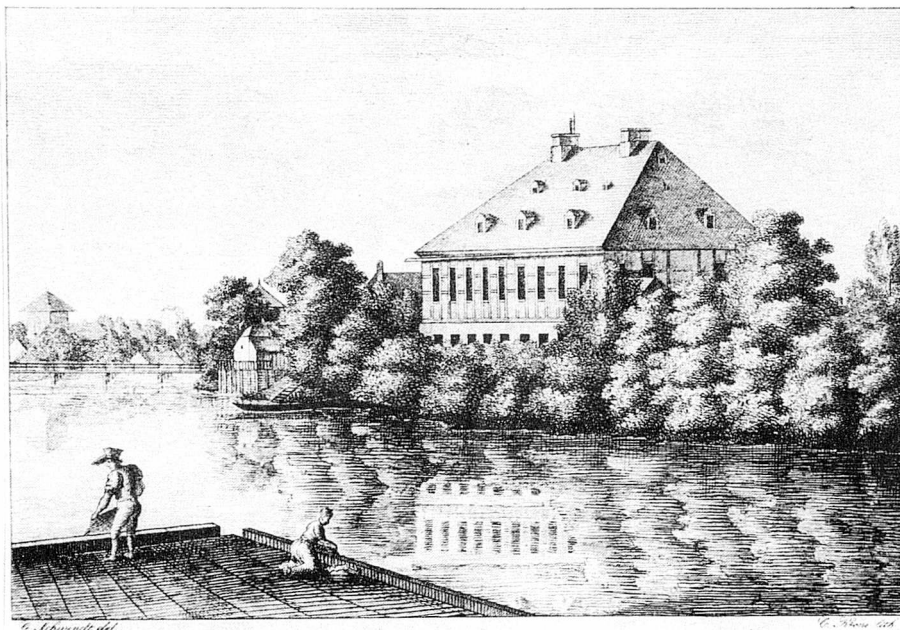
⁴⁵⁶ Agnieszka GRYGLEWSKA, *Twórczość Richarda Plüdemanna, 1846–1910*; mps, Seria: Raporty, Politechnika Wrocławska 1992.

⁴⁵⁷ Także Marienau, dziś część Wrocławia nosząca nazwę Rakowiec. Por. SCHMUDE, *Breslau...*, s. 247.

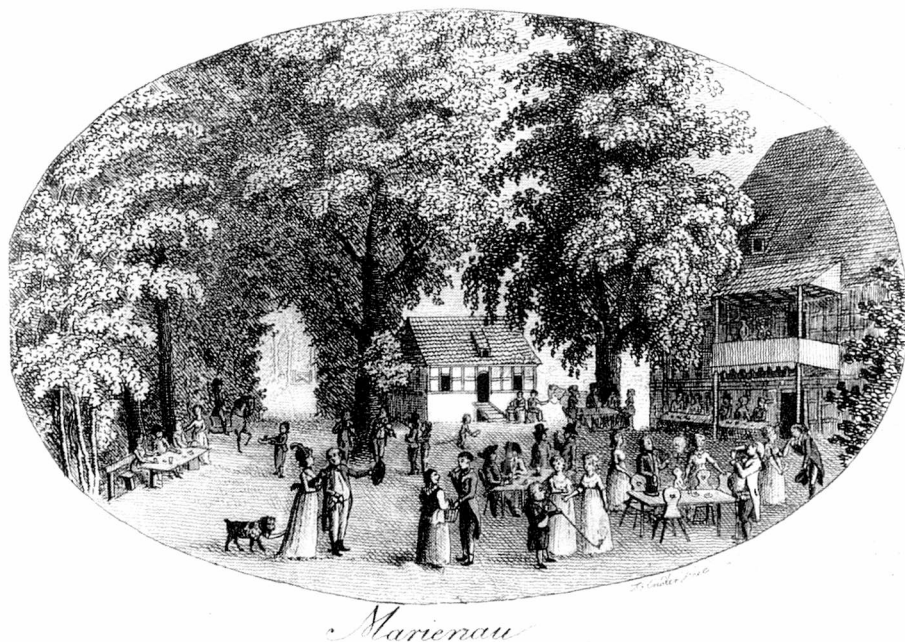
⁴⁵⁸ Przechodziła ona w tzw. Zedlitzer Damm (Groblę Siedlecką), prowadzącą do bardzo popularnej kawiarni *Zedlitz*. Obie groble łączyły Wrocław z miejscami podmiejskiego wypoczynku – Siedlcem, Bierzdanami, Nowym Domem i Opatowicami.

Il. 147. Pierwszą kawiarnią znajdującą się za mostem św. Maurycego, przy drodze prowadzącej do Rakowca, była *Der Weidendamm*, reklamowana jako miejsce rozrywkowe położone nieopodal Wrocławia. Została ona wzniesiona pod koniec XVIII w. Kawiarni towarzyszył obszerny, otoczony groblą ogród. Spotykali się w niej chętnie *wysoko i dobrze urodzeni i wykształceni*.

Budynek kawiarni, widoczny z nabrzeża Oławy, uwieczniony przez C. Kronego w 1830 r.

Il. 148. Wieś zwana Morgenau (Rakowiec) została założona w 1677 r. przez wrocławską radę miejską. Nazwa wsi pochodziła od wcześniejszych określeń tego terenu: *48 mórg kaluży pełnej raków i żab*, także *morgi przed św. Maurycem*. Ogród jednej z kawiarni położonych na terenie Rakowca. Grafika Friedricha G. Endlera, 1800 r.

naturą stało się modne, a we Wrocławiu dodatkowo wymuszone szczególnymi, o czym już wspomniano, warunkami życia w obrębie murów⁴⁵⁹, w gospodach Rakowca, znajdujących się przy drodze doń prowadzącej, zatętniło życie. Wędrowano tam chętnie ze względu na malownicze położenie, piękne widoki wybrzeża Odry i Oławy, bogatą roślinność, a także z powodu stosunkowo niewielkiej odległości od miasta, którą ... *można było pokonać wygodnie piechotą*⁴⁶⁰.

Do najstarszych w tym rejonie karczem (później kawiarni) z ogrodami należały: znajdujące się tuż za mostem św. Maurycego *Der Weidendamm* i poło-

⁴⁵⁹ Por. s. 25 niniejszej pracy.

⁴⁶⁰ VOGT, KRONE, *Breslau...*, s. 68. O tym, że opinie na temat Morgenau nie były początkowo jednoznaczne, świadczy opis zaczerpnięty z anonimowego przewodnika pochodzącego z 1804 r., a przytoczony przez Alberta Schmudego: *Domy są nieprzyjemne i brudne; kobiety źle się prowadzą. Otaczające wioskę rzeki są przyczyną błota – siedliska komarów i much...* Por. SCHMUDE, *Breslau...*, s. 247.

Il. 149. Rozlokowanym na obu brzegach Odry przystaniom niemal od początku towarzyszyły kawiarnie z ogrodami, które rozwinęły swój program funkcjonalny, stając się *établissements*. Najslawniejsze znajdowały się po wschodniej stronie miasta, a wśród nich m.in. *Konzerthaus Kroter*; zwane także *Haase-Säle*, mieszczące się przy Weidendamm (ul. Na Grobli, naprzeciwko Zoo). Zostało ono wzniesione dla browarnika Georga Hasse, syna Eduarda – założyciela (1878 r.) największego we Wrocławiu browaru, mieszczącego się przy ul. Krakowskiej 88-106. Głównym elementem tego założenia była sala widowiskowa ze sceną. Fotografie z pocz. XX w. przedstawiają budynek wzniesiony według proj. arch. Hugo Dauma: a) widok od strony ogrodu i przystani, b) wnętrze sali wielofunkcyjnej

żona nieco dalej *Neu Holland*⁴⁶¹. Ich atrakcyjność została z czasem zdominowana przez kompleks kawiarni i ogrodów rozrywkowych, leżących na terenie Rakowca, otoczonego obsadzoną dębami i kasztanowcami owalną groblą.

Główną oś tej wioski (dopiero w 1904 r. przyłączonej do Wrocławia) stanowiła biegnąca z północy na południe droga, zwana później Morgenaustrasse (ul. Rakowiecka). Większość obiektów wzniesionych po obu jej stronach przekształciła się do lat 70. XIX w. w zespoły typu *établissement*. Nie wszystkie wypełniły pełen przewidziany dla tego typu założeń program. W większości, m.in. w *Rosengarten* (Morgenaustrasse 28e), *Schweizerhoff* (Morgenaustrasse 51), *Henkner* (Morgenaustrasse 56) i *Sindermann* (Morgenaustrasse 55), ograniczono się do (towarzyszącej części gastronomicznej) sali do tańca, obok

⁴⁶¹ Obie zostały zaznaczone przez Friedricha G. Endlera na jego planie z 1808 r.

Il. 150. *Etablissement Bürgersäle*, rysowane widoki wnętrza pomieszczeń wchodzących w skład założenia. W lewym górnym widoku zaprezentowano wnętrze sali koncertowo-teatralnej, służącej także okazjonalnie balom; pod nim tzw. *Winter Prater*, z obrotowym podestem zaopatrzonym w stateczki; w prawym górnym widoku umieszczono salę balową z wiszącą galerią dla zespołu muzycznego; tuż pod nią wnętrze hipodromu mieszczącego się w tzw. *Stern-Saal*. Pocztaówka kolorowana, 1905 r.

Bürger-Säle.
Morgenu.
 Heute Sonntag:
 In allen 3 Sälen:
Großes Fest-Kränzchen
2 volle Orchester.
 Anfang 4 Uhr. Ende 1 Uhr. — Entree pro Person 10 Pf., Tanzschleifen 50 Pf.
 Winter-Prater: Große Belustigung für Jung und Alt.
 Hippodrom: Grosses Gala-Reitfest.

której lokowano bilard, a w obszernych ogrodach⁴⁶² umieszczano kolumnady, kręgielnie, altany. Bogatszy program zrealizowano w *établissement Wappenhof*, w którym wzniesiono w 1908 r. salę wielofunkcyjną o pojemności 1270 miejsc, przeznaczoną na tańce, koncerty muzyczne, przedstawienia teatralne i towarzyszącą im konsumpcję.

Zasłużenie największą sławą wśród rakowieckich zespołów rozrywkowych cieszyło się jednak *établissement*

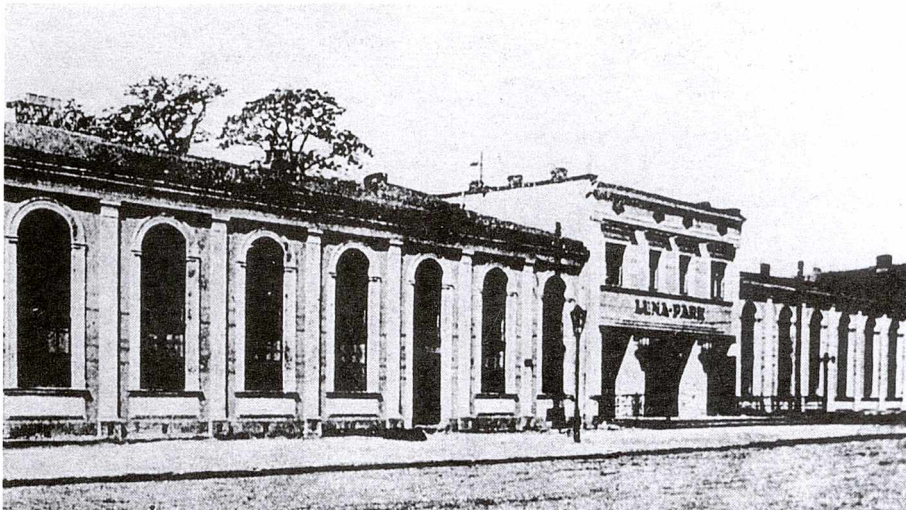
Bürgersäle, założone niemal na samym końcu Morgenustrasse, pod numerem 65. Zajmowało ono powierzchnię przekraczającą 5 ha i mogło pomieścić ponad 10 000 gości, w tym około 6000 pod dachem, bijąc w tej mierze wszystkie pozostałe.

Stosunkowo duża ilość materiałów archiwalnych i ikonograficznych oraz źródeł pisanych umożliwia obszerniejszą prezentację elementów, składających się na to *établissement*. Główną jego część stanowił zespół dwu pomieszczeń – większego, o powierzchni ponad 2000 m², pełniącego rolę sali balowej i mniejszego (ok. 800 m²), służącego koncertom i przedstawieniom teatralnym. Połączone plany obu sal tworzyły literę L. Do krótszego boku sali koncertowej przylegał duży, szklany pawilon, na którego środku umieszczono, w początkach XX stulecia, okrągły, obrotowy – tzw. amerykański – parkiet dla tańczących. Jego osią była olbrzymia figura Chińczyka⁴⁶³. Za szklanym

LUNA-PARK * MORGENAU
 Fernsprecher Ring Nr. 7902 • • Direktion: Hugo Schickelanz • • Fernsprecher Ring Nr. 8921
Konzert- und Ballsäle / Große Schausstellungen / Eine Schenswürdigkeit
sind die Prachtsäle / Gesamtfläche 2800 qm.
Größtes Vergnügungs-Etablissement Ostdeutschlands, Gesamtflächenraum 40000 qm.

⁴⁶² Np. powierzchnia *établissement Schweizerhof* wynosiła 1,2 ha.

⁴⁶³ HALLAMA, *Deutschlands...*, s. 182.

Il. 151. Elewacja frontowa
établissement Bürgersäle,
stan z 1924 r.

Il. 152. Elewacja frontowa
établissement Bürgersäle,
stan obecny

pawilonem znajdowała się jeszcze jedna budowla, połączona z nim wąskim przejściem. Była to tzw. *Sternsaal*, o powierzchni 813 m², mieszcząca hipodrom. Drewnianą konstrukcję tej sali założono na planie dwunastokąta.

Widoki wnętrzym wymienionych obiektów znamy dzięki pocztówkom i dwóm rycinom zamieszczonym w przewodniku Markgrafa⁴⁶⁴. Dość fantastyczną wizję wnętrza szklanego pawilonu znajdujemy w pracy Hallamy⁴⁶⁵. Zamieszczono w niej także fotografię elewacji frontowej budynku mieszczącego obie sale. Widzimy na niej długi, parterowy pawilon, artykułowany naprzemiennie przebiegającymi przez całą jego wysokość pilastrami i wysokimi, półkoliście zamkniętymi oknami⁴⁶⁶. Przerywała go wyższa, dwukondygnacyjna część

Bürger-Säle, Morgenau Telefon 8405

Weltberühmtes Vergnügungs-Etablissement allergrössten Stiles.

3 Grosse Festsäle.

Winter und Sommer Prater — Grosse Gartenanlagen.

Jeden Sonntag **Grosser Festtanz** in allen Sälen bei vollen Ballmusikskapellen
nebst Volksbelustigungen à la Dresdener Vogelwiese.

Internationaler Messen-Verkehr.

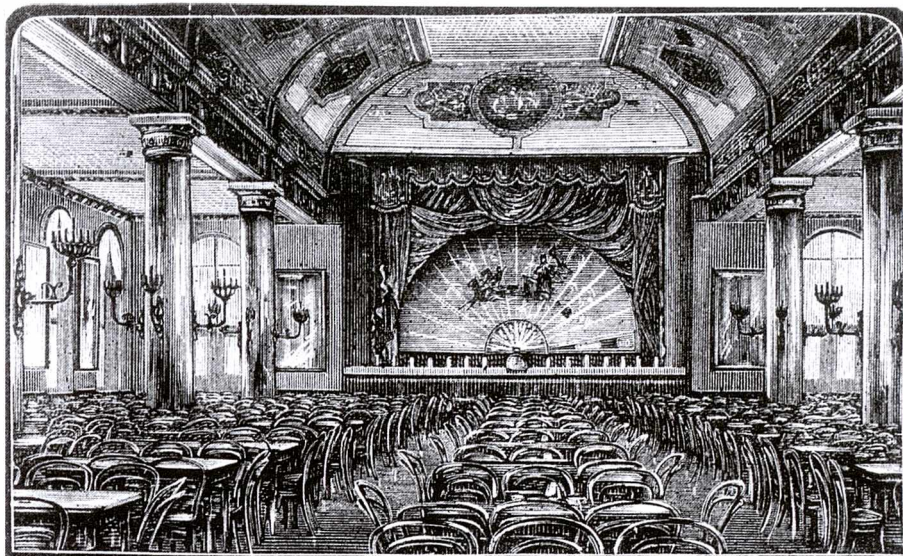
Getränke und Speisen vorzüglich und billig.

⁴⁶⁴ MARKGRAF, *Breslau...*, s. 99.

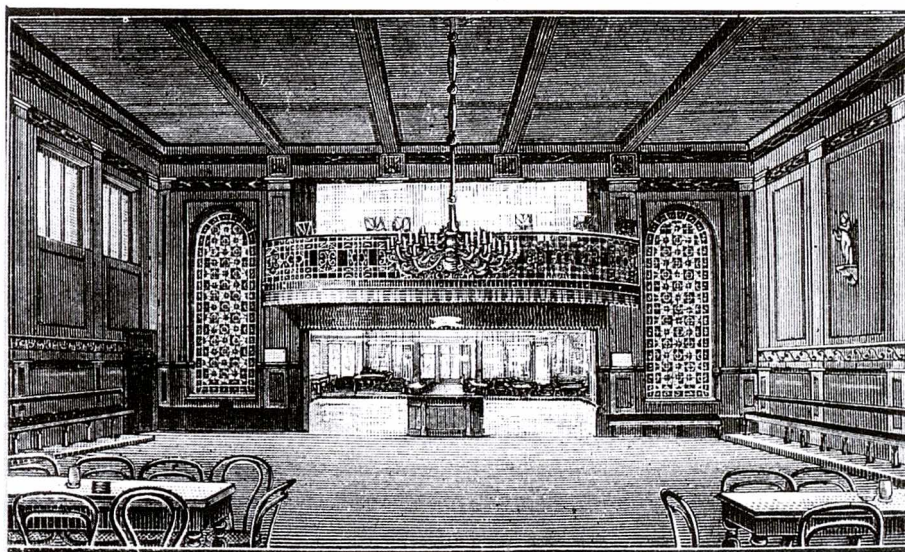
⁴⁶⁵ HALLAMA, *Deutschlands...*, s. 182.

⁴⁶⁶ O rodowodzie tej formy architektonicznej por. s. 107, 108.

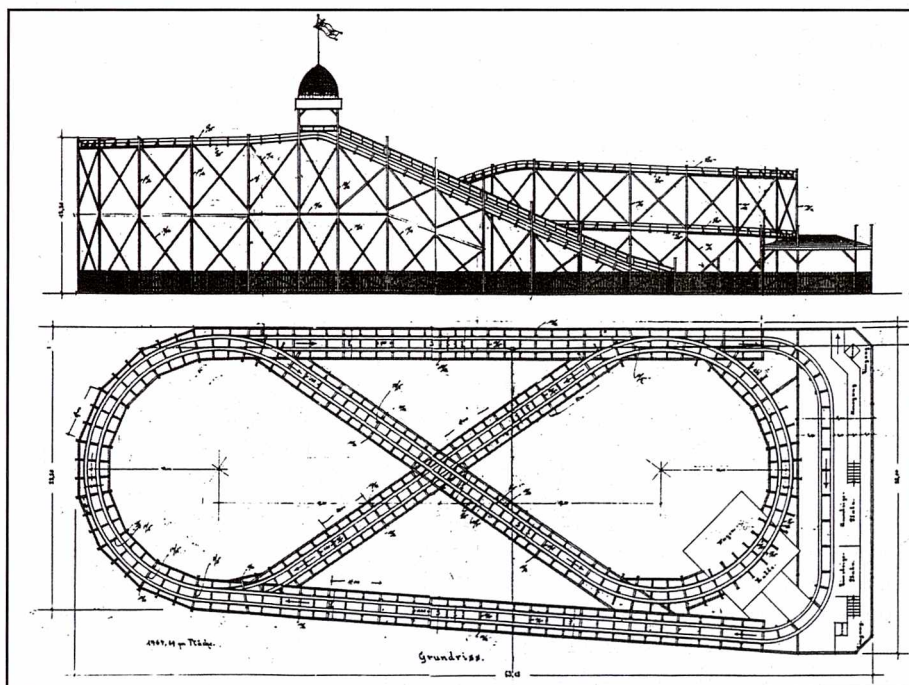
Il. 153. Rysunek wnętrza sali koncertowo-teatralnej w *établissement Bürgersäle*, widok w kierunku sceny muzyczno-teatralnej; stan z 1889 r.

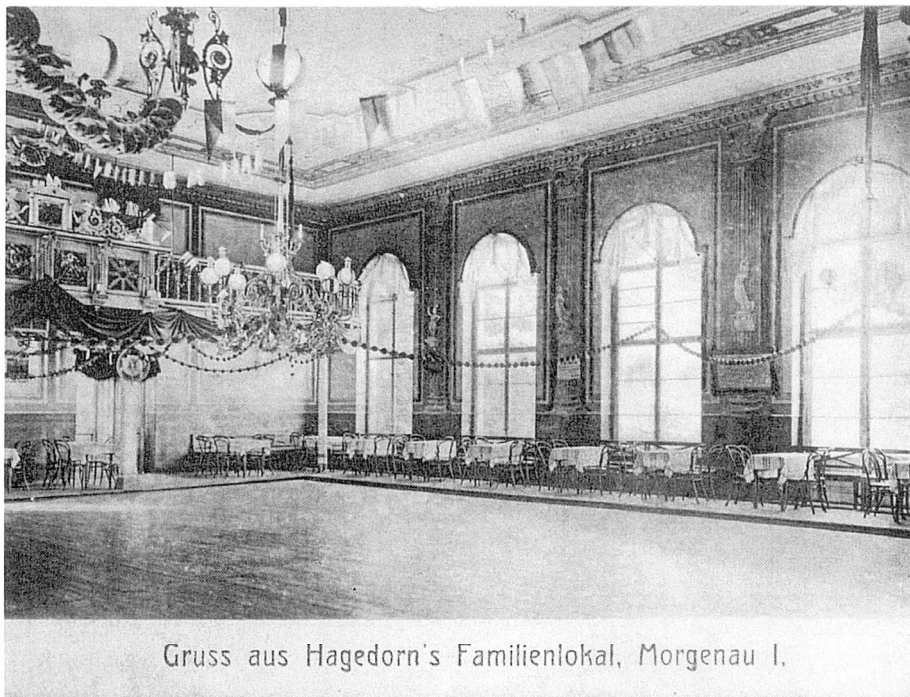

Il. 154. Rysunek wnętrza sali tanecznej w *établissement Bürgersäle*, widok w kierunku nadwieszanej galerii dla orkiestry, dzielącej salę na dwie części; stan z 1889 r.

Il. 155. Projekt zjeżdźalni z wagonikami, zwanej *Acht Bahn*, 1920 r.

Gruss aus Hagedorn's Familienlokal, Morgenau I.

Il. 156. *Etablissement Bürgersäle* towarzyszył po sąsiedzku tzw. *Hagedorn's Familienlokal*, z piękną salą restauracyjno-taneczną. Wnętrze sali, pocztówka z pocz. XX w.

środkowa, mieszcząca w parterze główne wejście do budynku i hall z zapleczem (szatnie, toalety), a na piętrze mieszkanie właściciela i część administracyjną.

Wnętrze sali koncertowej podzielono rzędami kolumn na trzy części, czyniąc środkową szerszą i wyższą, i umieszczając na jej zamknięciu, w półokrągłej apsydzie, płytą, ale przesłoniętą piękną kurtyną scenę. Podwyższenie części środkowej uzyskano, rozpościerając nad nią nieckowe sklepienie wchodzące w strefę dwuspadowego dachu. Główną ozdobą wnętrza były duże lustra, wypełniające powierzchnie ścian między oknami oraz liczne, kinkietowe lampy. Wyposażenie sali stanowiły stoły i krzesła pochodzące z firmy braci Thonet. Nieco surowiej prezentowało się wnętrze drugiego pomieszczenia, przedzielonego na dwie części zawieszoną jak most galerią, przeznaczoną dla orkiestry. Największą ozdobą tej sali była, namalowana na jej wschodniej ścianie, weduta starego Wiednia⁴⁶⁷.

Umieszczenie panoramy Wiednia miało ewokować nieodparte skojarzenia z wiedeńskim *Praterem*, który był dla wrocławskiego *établissement* najważniejszym wzorem; *Vergnügungs-Park à la Wiener Prater!* – tak zachęcały reklamy, zapraszając do korzystania z proponowanych przez zespół atrakcji. Poza tańcami, przedstawieniami, koncertami (zarówno w sali, jak i w muzycznej części ogrodu)⁴⁶⁸ oraz jazdą konno, oferowano wiele różnorodnych zabaw związanych z urządzeniami umieszczonymi w ogrodzie. Znajdowały się pośród nich m.in.: trzy rodzaje

Bürger-Säle, Morgenau.
Jeden Sonntag in allen 3 Sälen:
Gr. Fest-Kränzchen, 2 volle Orchester.
Anfang 4 Uhr. ∞ Ende 1 Uhr.
Entrée pro Person 10 Pfg. ∞ ∞ ∞ Tanzschleifen 50 Pfg.
Prater. Grosse Belustigung für Jung und Alt.
Hippodrom: Grosses Gala-Reitfest.

⁴⁶⁷ Wspomina o niej Hallama. Por. *Deutschlands...*, s. 182. Malowidło zostało pokryte warstwą farby podczas malowania sali przed paru laty; za przekazanie tej informacji dziękuję uprzejmie Pani Marii Domańskiej, emerytowanej pracownicy Cefarmu.

⁴⁶⁸ W tzw. ogrodzie koncertowym o powierzchni 7882 m².

kręgielni, dwa teatry marionetkowe, karuzele⁴⁶⁹, huśtawki, zjeżdżalnie, tor wyścigowy dla welocypedystów. Przy pobliskiej Oławie wybudowano port, cumując przy nim flotyllę złożoną z dwudziestu pięciu różnego rodzaju jednostek pływających⁴⁷⁰. Wszystkim tym atrakcjom towarzyszyło powszechnie chwalone jedzenie.

Uchodzący za największe założenie tego typu we wschodnich Niemczech – zespół *Bürgersäle* urządzono tak, aby mógł zaspokajać wszelkie, nawet najwybredniejsze gusty. Wykorzystywano go również wielokrotnie do organizowania różnych uroczystości⁴⁷¹. Wystawiały w nim też swoje przedstawienia zespoły wrocławskich teatrów, głównie *Concordii* (ze stałą siedzibą w *Sali Scholtza*) i *Residenz-Theater* (z *Goldener Helm*)⁴⁷².

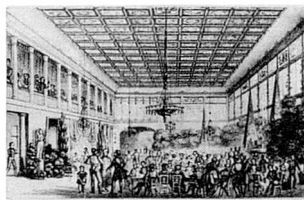
W 1920 roku *établissement* przejęła spółka akcyjna i przemianowała je na *Luna Park*, dbając o utrzymanie założenia na poziomie innych słynnych przedsięwzięć tego typu (Hanower, Hamburg, Lipsk). Wyposażono wtedy ogród w nowe, sprowadzone z Hanoweru urządzenia: tzw. *Acht Bahn*, odpowiednik amerykańskiego *roller-coastera* oraz *Wellenbahn* i *Freudenrad*.

⁴⁶⁹ O pierwszej karuzeli (będącej wówczas wielką atrakcją) towarzyszącej ogrodowi jednej z rakowieckich kawiarni, wspomina G. Roland pisząc: *Pośród wielu Kaffee-Etablissements najbardziej znane to bei Quittau i bei Rothenbach. W ostatniej z wymienionych, jej właściciel zainstalował w 1839 r. karuzelę, która jako nowość cieszyła się wielkim powodzeniem.* ROLAND, *Vollständige...*, s. 440.

⁴⁷⁰ MARKRAF, *Breslau...*, s. 99.

⁴⁷¹ Sale *établissement* wynajmowane bywały okazjonalnie przez wyższe uczelnie, m.in. Akademię Sztuki, Wyższą Szkołę Techniczną oraz Uniwersytet.

⁴⁷² VOGELSANG, *Theaterbau...*, s. 90.

12. Przepisy budowlane dotyczące obiektów wznoszonych na terenie wrocławskich *établissements*

Do 1889 roku zasady dotyczące budynków wznoszonych na terenie *établissements* regulowały lokalne przepisy budowlane⁴⁷³. Określały one wymagania odnoszące się do lokalizacji, gabarytów obiektu, materiału budowlanego, zabezpieczeń przeciwpożarowych itp. Dotyczyły wszystkich budowli wznoszonych na terenie miasta, przedmieść i terenów podmiejskich, nie wyróżniając wśród nich wydzielonej grupy.

Rosnąca w XIX wieku liczba pożarów obiektów teatralnych⁴⁷⁴, trwających budynki i powodujących liczne ofiary pośród widzów, doprowadziła do dyskusji nad sposobami zabezpieczania teatrów, przenosząc ją na pozostałe budynki o charakterze publicznym, gromadzące dużą liczbę ludzi.

Jednym z pierwszych urządzeń zabezpieczających przed rozpowszechnianiem się pożaru w budynkach teatralnych była tzw. żelazna kurtyna. Po raz pierwszy użyto jej na scenie teatru w Lyonie, w 1782 r. Dopiero w 1864 r. jej zastosowanie stało się obowiązkowe we Francji.

Głośny pożar wiedeńskiego *Ring Theater* w 1881 r. stał się bezpośrednią przyczyną wypracowania, regulowanego prawem, sposobu zabezpieczenia obiektów publicznych o charakterze kulturalno-rozrywkowym na terenie Niemiec. W 1889 roku ukazały się pierwsze przepisy policyjne, dotyczące budynków i wyposażenia teatrów, cyrków i obiektów służących publicznym zgromadzeniom, tzw. *Polizei-Verordnung betreffend die bauliche Anlage und innere Einrichtung von Theatern, Cirkusgebauden und öffentlichen Versammlungsräumen*⁴⁷⁵.

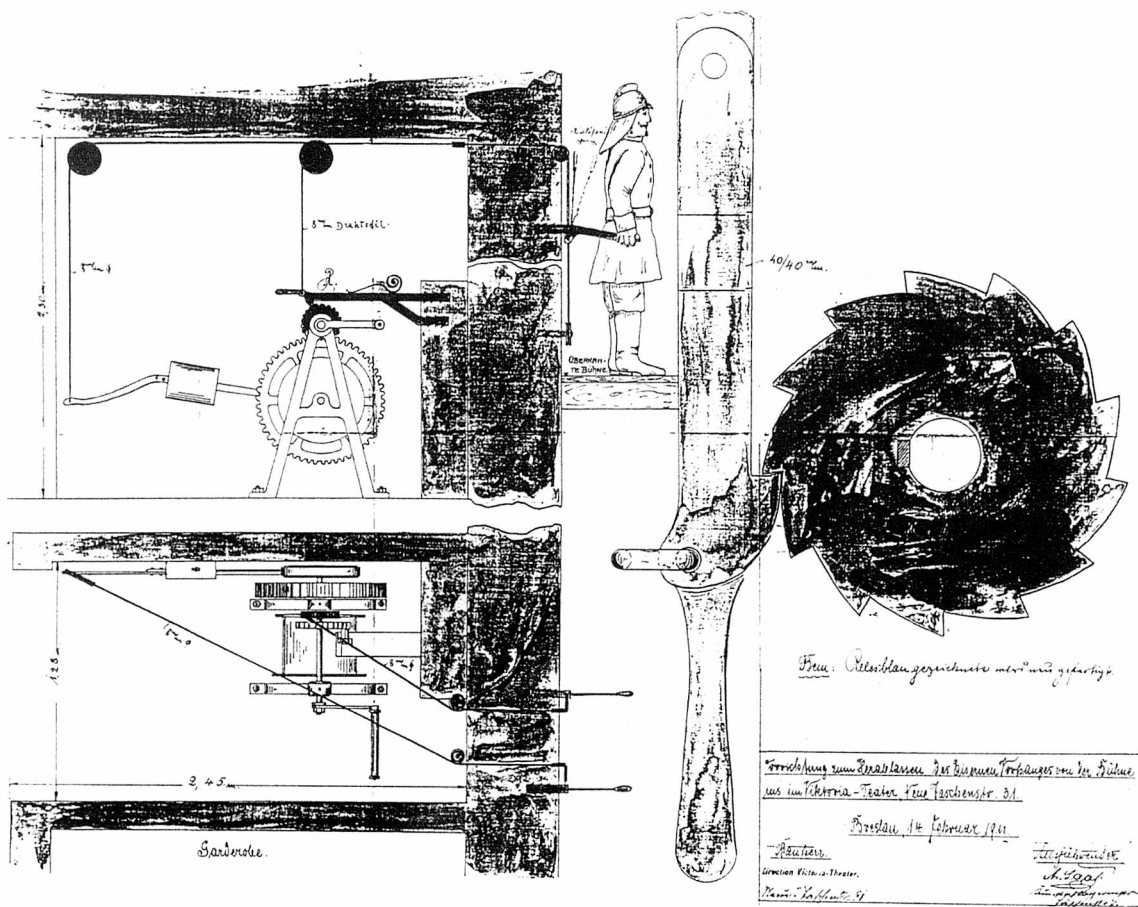
Sale wielofunkcyjne, przeważające w omawianych *établissements*, oraz koncertowe zostały ujęte w dziale C – *Öffentliche Versammlungsräumen*, który obejmował wszystkie obiekty służące jednoczesnemu przyjęciu dużej liczby osób oddających się rozrywce lub biorących udział w publicznych zebraniach itp.⁴⁷⁶ Podzielono je na obiekty z salami wyposażonymi w podium lub wyodrębnioną scenę.

⁴⁷³ We Wrocławiu *Bauordnung* z 30 V 1668 r., *Baupolizeiordnung* z 25 IV 1851 r., *Baupolizeiverordnung* z 18 V 1864 r. i *Baupolizeiordnung* z 13 X 1883 r. Por. Otto BERGER, *Die Bauordnungen der Stadt Breslau von 1605 bis 1925*, Breslau 1926.

⁴⁷⁴ W stuleciu tym w świecie uległo pożarom około 1200 budynków teatralnych, z tego połowa spłonęła całkowicie. Statystyki wykazały, że 37% pożarów było spowodowanych zaproszeniem ognia, za 21% odpowiadała wadliwie działająca oświetleniowa instalacja gazowa. Por. *ABC Theatertechnik. Schwörterbuch*. Halle 1950, Seria: *Theatertechnische Bücher*, t. 1, s. 58.

⁴⁷⁵ Opublikowano je w czasopiśmie budowlanych, m.in. „Centralblatt der Bauverwaltung”, 1889, nr 447.

⁴⁷⁶ Z tej grupy zostały wyłączone budynki o przeznaczeniu kultowym oraz oświatowym.

Il. 157. Schemat funkcjonowania żelaznej kurtyny we wrocławskim *Victoria-Theater*, 1903 r.

Większość przepisów zawartych w ustawie dotyczyła zabezpieczenia przeciwpożarowego budynków oraz zmniejszenia skutków ewentualnego wybuchu pożaru. Z tego wzięły się: z jednej strony – wymóg używania materiałów niepalnych albo odpowiednio zabezpieczonych⁴⁷⁷, z drugiej zaś – zapewnienie sprawnej i możliwie bezpiecznej ewakuacji, której poświęcono większość z osiemnastu paragrafów.

Za podstawową kwestię dla sprawnej ewakuacji uznano właściwą lokalizację tego typu budynków⁴⁷⁸. Żądano, aby odległość głównego wejścia od linii ulicy wynosiła co najwyżej 10 m. Wszelkie korytarze i sienie przejazdowe, łączące salę z ulicą, miały być oddzielone od innych pomieszczeń masywnym murem. W obiektach mieszczących ponad 2000 osób wymagano połączenia ewakuacyjnego z więcej niż jedną ulicą. Odstępowano od tego zalecenia, kiedy wielkość ogrodu (albo towarzyszącego sali dziedzińca) była wystarczająca do pomieszczenia wszystkich obecnych w budynku ludzi. Zalecano wtedy odpowiednio szerokie przejścia i przejazdy prowadzące z dziedzińca lub ogrodu na ulicę.

Stosowne wymagania dotyczyły również organizacji wewnątrz. Pośród wielu przepisów znalazł się m.in. stanowczy zakaz umieszczania bezpośrednio w sali schodów łączących parter z galeriami; wymagano jednocześnie rozdzielenia klatek schodowych, prowadzących na różne poziomy⁴⁷⁹. Określono też szerokość biegów schodów, uzależniając ją od liczby obsługiwanych osób.

⁴⁷⁷ Dopuszczając użycie konstrukcji drewnianej lub szachulcowej do wznoszenia tego typu obiektów, wymagano jednocześnie ich otynkowania. Por. §64.

⁴⁷⁸ Przepis ten dotyczył obiektów nowo wznoszonych.

⁴⁷⁹ Dopuszczono jednocześnie możliwość umieszczenia co najwyżej dwóch poziomów galerii.

Wyznaczono (związaną z pojemnością sali) liczbę i szerokość drzwi ewakuacyjnych, zastrzegając zarazem, by otwierały się one na zewnątrz.

Szczegółowym przepisom poddano urządzenie widowni, określając minimalną szerokość siedzeń (50 cm), odległość między rzędami (90 cm)⁴⁸⁰, maksymalną liczbę miejsc w rzędach oraz miejsc stojących. Określono też szerokość przejść między grupami rzędów (90 cm).

Ogrzewanie, wentylację i oświetlenie tego typu obiektów regulowały przepisy wspólne z przyjętymi dla budynków teatralnych. Wymagano więc ogrzewania o systemie centralnym, zastrzegając jednocześnie zewnętrzną dostępność do, usytuowanej w budynku, kotłowni. Szczegółowe zalecenia odnosiły się do parametrów poszczególnych elementów i rodzaju materiałów używanych do instalacji grzewczej.

Wszystkie pomieszczenia w omawianych budynkach wentylowano grawitacyjnie. Zwracano przy tym uwagę na konieczność takiego rozwiązania kanałów wentylacyjnych, które zabezpieczałoby przed przenoszeniem ognia.

Zalecano także zastosowanie oświetlenia bądź elektrycznego, bądź gazowego, dopuszczając jednak użycie lamp olejowych, a nawet świec. Instalację oświetleniową obwarowano bardzo szczegółowymi rygorami. Obowiązkowe było wyposażenie budynku w system światła ewakuacyjnego, tzw. *Nothbeleuchtung*, niezależnie zasilanego.

Wśród wymienionych przepisów znajdowała się również część odnosząca się do obiektów już istniejących. Zalecenia ich dotyczące ograniczały się do uwzględnienia następujących zmian w organizacji miejsc na widowni: powiększenia liczby i szerokości otworów drzwiowych, korytarzy, przejść i przejazdów, a także wprowadzenia nowych klatek schodowych, wymiany na niepalne elementów łatwopalnych, wchodzących w skład konstrukcji i wyposażenia budynku, zmian oświetlenia (w tym ewakuacyjnego) oraz wentylacji i ogrzewania.

Sale określane mianem *Öffentliche Versammlungsräumen*, w których wyodrębniono stałą scenę wyposażoną na trwałe w kulisy, kurtyny i dekoracje oraz posiadające co najmniej sznurownię, obejmowały przepisy dotyczące tzw. małych teatrów. Podstawowym warunkiem takiej klasyfikacji była maksymalna pojemność widowni nie przekraczająca 800 miejsc⁴⁸¹.

Małe teatry zostały zwolnione z niektórych wymagań dotyczących dużych scen. Zwiększono, w odniesieniu do nich, odległość głównego wejścia do budynku od ulicy do 15 m. Dopuszczono jednocześnie odstępowanie od warunku nakazującego takie wznoszenie budynku teatralnego, które zagwarantowałoby jego bezpośrednią dostępność. Pozwolono na użycie drewna do konstrukcji dachu nad widownią i sceną (w odniesieniu do dużych teatrów nakazano użycie stali). Wspólne pozostały m.in. warunki dotyczące wznoszenia z cegły ścian konstrukcyjnych oraz ścian oddzielających widownię od sceny. Wymagano także takiego usytuowania otworów okiennych i drzwiowych w ścianach budynku scenicznego, które nie naruszałoby (licząc od kalenicy) 9-metrowej odległości od granicy działki, a także innych budynków znajdujących się na tym samym terenie.

Wszystkie obiekty gastronomiczne, takie jak restauracje i cukiernie, towarzyszące obydwu grupom teatrów, nakazano umieszczać na poziomie piwnicy lub parteru, zalecając jednocześnie zapewnienie ich bezpośredniej dostępno-

⁴⁸⁰ W odniesieniu do siedzeń opuszczanych, tzw. *Klappsitzen* i przymocowanych do podłogi ławek odległość ta wynosiła 80 cm.

⁴⁸¹ Teatry o widowni większej niż 800 miejsc uważano za duże; powodowało to zaostreżenie wymagań.

Il. 158. Restauracja w *établissement Zeltgarten* we Wrocławiu została umieszczona pod salą koncertowo-teatralną, na poziomie piwnic, zwanym *Tunnelem*. Fragment kartki pocztowej, 1899 r.

ści z zewnątrz i oddzielenie masywnymi ścianami od innych pomieszczeń teatralnych.

Odrębną grupę stanowiły, znacznie zastrzone w stosunku do tzw. *Öffentliche Versammlungsräumen*, przepisy dotyczące rozmieszczenia i zabezpieczenia przeciwpożarowego elementów składających się na komunikację wewnętrzną obiektu, a więc korytarzy, schodów, przedsionków, drzwi. W odrębnym paragrafie określono także wymóg otwieralności wszystkich okien oraz zakaz montowania w nich krat.

Szczegółowo określono warunki, jakie miało spełniać urządzenie widowni, zakazując przekraczania czterech poziomów balkonów.

Obszerna część przepisów dotyczyła konstrukcji, urządzenia i zabezpieczenia przeciwpożarowego budynku scenicznego. Wśród wielu wymagań znalazło się zalecenie zaopatrzenia sceny teatralnej w tzw. żelazną kurtynę.

Dużą wagę przywiązano do przeciwpożarowej profilaktyki. Wśród podstawowych, związanych z tym przepisów znalazł się zakaz palenia, które dopuszczono jedynie w sali restauracyjnej oraz w pomieszczeniach wynajmowanych na zebrania.

W obydwu grupach teatrów (małych i dużych) nakazano umieszczenie na budynkach teatralnych instalacji odgromowej.

Już w roku 1891 dokonano nowelizacji przepisów. Wprowadzone poprawki z jednej strony – łagodziły obwarowania dotyczące organizacji miejsc na widowni (mniejsza normatywna powierzchnia dla miejsc siedzących, mniejsze odległości między rzędami), z drugiej natomiast – wprowadzały zmiany mające usprawnić ewakuację (powiększono szerokość stref komunikacyjnych, korytarzy, schodów itd.), a także zaostrzały wymagania dotyczące bezpieczeństwa przeciwpożarowego.

W odniesieniu do budynków teatralnych, które ujęto tym razem w jedną grupę, nakazano m.in. pokrycie zaprawą wszystkich elementów drewnianych, składających się na wnętrze widowni i sceny, a więc ścianek działowych, stropów balkonów i galerii, dolnych części biegów drewnianych stopni. Na zasadzie wyjątku pozwolono na pozostawienie niepokrytych elementów dekoracyjnych, pod warunkiem jednak, że umieszczono pod nimi niepalną warstwę zabezpieczającą.

Nakazano także obowiązkową wentylację sceny i widowni wywietrznikami. W teatrach o pojemności przekraczającej 1200 osób zalecono oświetlenie elektryczne.

Pożar w *Iroquois-Theater* w Chicago, który pochłonął w noc sylwestrową 1903 r. 581 ofiar, stał się przyczyną nowych dyskusji na temat ochrony przeciwpożarowej budynków teatralnych i stworzenia takiego modelu teatru, który gwarantowałby maksymalne bezpieczeństwo widzów⁴⁸².

Studia nad ochroną przeciwpożarową budynków teatralnych zaowocowały kolejną nowelizacją przepisów budowlanych, która nastąpiła w 1909 r. Podano w niej, rozwiązane w czterech wariantach, schematy lokalizacji tego typu obiektów, uwzględniające realacje między poszczególnymi częściami budynku teatralnego a otoczeniem. Przede wszystkim zaś umieszczono w niej, dotyczący wszystkich obiektów objętych wymienionymi przepisami, całkowity zakaz używania innego rodzaju oświetlenia poza elektrycznym.

Wprowadzono także do przepisów nową kategorię teatru, tzw. *Rauchtheater*. Ze względu na możliwość zaproszenia ognia przez palących nałożono bardzo rygorystyczny wymóg uwzględniania jednego wyjścia z sali na co najwyżej cztery rzędy krzeseł albo dwa rzędy stołów. Widownia takiego teatru miała też zostać podzielona na sektory dwoma przejściami – podłużnym i poprzecznym. Liczbę miejsc w rzędzie każdego z sektorów ograniczono do dziesięciu. Ponadto nakazano stworzenie możliwości obejścia sali wzdłuż jej ścian bocznych i tylnej. Postulowano też umieszczenie parteru widowni na poziomie korytarza. Zaostrzono także, w stosunku do zwykłych teatrów, normatywy dotyczące szerokości traktów komunikacyjnych, szerokości drzwi, powierzchni przeznaczonej na jedno miejsce siedzące i odległości między rzędami.

Nowe przepisy uściśliły definicję tzw. *Öffentliche Versammlungsräumen*, określając w ten sposób wszystkie obiekty o pojemności ponad 200 osób, służące publicznym zebraniom i uprawianiu w nich rozrywki. Do pomieszczeń tego rodzaju zaliczano także takie, które posiadały scenę teatralną, wykorzystywaną okazjonalnie, i które znajdowały się bądź na parterze, bądź, co najwyżej, na pierwszej kondygnacji. Powierzchnia takich scen mogła wynosić najwyżej 100 m². Warunkiem koniecznym był także brak zaplecza scenicznego w postaci sznurowni czy zapadni. Miejsca publicznych zgromadzeń służących rozrywce mogły posiadać także sceny w formie podium. Ich powierzchnia nie mogła jednak przekraczać 30 m², a umieszczone na nich stałe dekoracje musiały być niepalne.

W myśl omówionych przepisów, niemal wszystkie powstałe we Wrocławiu *établissements* opierały swoją działalność na obiektach typu *Öffentliche Versammlungsräumen*. Za jedyny wyjątek można uznać teatr *Victoria*⁴⁸³. Był on zaopatrzony od 1903 r. w sznurownię oraz stalową kurtynę. Jego pojemność (w 1906 r. wynosiła ona 1200 miejsc) każe dodatkowo zaliczyć tę scenę do tzw. dużych.

Zaprezentowane przepisy policyjne, stwarzając podwaliny pod bezpieczeństwo użytkowników omawianych budynków, stały się jednocześnie swego rodzaju hamulcem ich rozwoju. Wszelkie inwestycje dotyczące wyposażenia sceny i jej zaplecza oraz zwiększające pojemność widowni podwyższały kategorię obiektu, i – co za tym idzie – zwiększały wymagania i ograniczenia. Stało to w sprzeczności z merkantylnym charakterem *établissements* i w tym należy zapewne upatrywać podstawowej przyczyny znikomej liczby scen teatralnych z prawdziwego zdarzenia w omawianych założeniach.

⁴⁸² Austriackie Zrzeszenie Architektów i Inżynierów podjęło się studiów nad zagadnieniem pożaru w obiektach teatralnych i opracowało w 1905 r. tzw. *Wiener-Modelltheater für Brandversuche 1905* [w:] „Deutsche Bauzeitung”, 1906, nr 1, s. 2–8.

⁴⁸³ Także dawną salę Scholtza, po przebudowie z 1913 r., dokonanej, kiedy nie pełniła już funkcji *établissement*.

13. Związki wrocławskich *établissements* z europejskimi założeniami tego typu

Etablissements stały się popularne w całej niemal XIX-wiecznej Europie, a zwłaszcza w tej jej części, w której, ze względów klimatycznych czy też topograficznych, połączenie zorganizowanej rozrywki ze starannie aranżowanymi elementami przyrody stanowiło szczególną atrakcję. W ich urządzaniu korzystano zasadniczo z dwóch wzorców. Jeden z nich wyznaczały *Vauxhall* i *Prato*; drugi – paryskie *café-chantants*. *Etablissements* zakładano w każdym prawie większym mieście. Słynęły z nich: Londyn⁴⁸⁴, Kopenhaga, Praga⁴⁸⁵ i Wiedeń⁴⁸⁶. Nie zabrakło ich w Krakowie⁴⁸⁷, Warszawie⁴⁸⁸ i Poznaniu⁴⁸⁹.

Najistotniejszych wpływów na formę, w jakiej realizowały się wrocławskie *établissements*, należy poszukiwać na terenie Austrii i Niemiec, przy czym związki austriackie można w zasadzie ograniczyć do znaczenia, jakie odegrała wizytówka rekreacyjno-rozrywkowych zespołów – wiedeński *Prater*. Do nobilitujących z nim skojarzeń odwoływali się we Wrocławiu właściciele *Volks-garten* i *Bürgersäle*, reklamując swoje przedsięwzięcia jako *Würstel Prater* i *Vergnügungs-Park à la Wiener Prater*.

Silniejsze i naturalniejsze, biorąc pod uwagę państwową wspólnotę, były związki z Niemcami⁴⁹⁰, zwłaszcza z Berlinem. Inspiracje bywały obustronne.

⁴⁸⁴ Por. s. 60, 61.

⁴⁸⁵ Ulubionym miejscem zabaw prażan były wлтаwskie wyspy, m.in. Stvanica, gdzie od lat 70. XIX stulecia znajdowała się restauracja z wieloma towarzyszącymi jej atrakcjami. Po rozbudowie zespołu w 1900 r. w otoczeniu restauracji znalazły się strzelnice, hipodrom i ogród zoologiczny. Nie mniej popularne były teatry ogródkowe; za pierwszy (powstały w 1849 r.) uważa się teatr ogrodowy Jana Pstrosse, wzniesiony na Winohradach i zaopatrzony w drewnianą arenę. Por. Pavel SCHEUFLER, *Praha 1848–1914*, Praha 1984, s. 103–130. Serdeczne podziękowania za przetłumaczenie obszernych fragmentów tej książki składam Panu Wojciechowi Wujowi Laskowskiemu.

⁴⁸⁶ Na temat wiedeńskich *établissements*, w których działały rozmaite sceny teatralne, por. m.in.: Andreas LEHNE, *Vienna – Small Theaters in Big Houses* [w:] *Theatre Architecture of the Late 19th Century in Central Europe*, Kraków 1993, s. 127–129.

⁴⁸⁷ M.in. ogrody Bauna, Schaura i Steinkelerów; w tym ostatnim (w 1837 r.) Towarzystwo Strzeleckie urządziło park ze strzelnicą. Najsłynniejszy w Krakowie był jednak, nawiązujący do foksalu, Park Krakowski, założony w 1887 r. Urządzono w nim sztuczne stawy do przejażdżek łodziami, wzniesiono otwarte pływalnie, restauracje, altany widokowe, orfeum i muszlę koncertową oraz teatr letni. Por. NOWACKI, *Architektura...*, s. 113–119.

⁴⁸⁸ Poza wspomnianym foksalem (por. s. 60 niniejszej pracy), do najbardziej znanych należały: najstarszy (1868 r.) *Tivoli*, dalej *Belle-Vue* (z letnim teatrem na 2100 miejsc) i *Allanta*. Por. SZWANKOWSKI, *Teatry ...*, s. 141–145; FILLER, *Melpomena...*; RASZEWSKI, *Z tradycji...*, s. 53.

⁴⁸⁹ M. in. *Odeon* (1846 r.), *Ogród Hildebranda* z Teatrem Letnim (1856 r.) i – urządzony na rozmiary ogrodów publicznych po wielkich stolicach – *Volks-garten* (1856 r.). Por. OSTROWSKA-KĘBŁOWSKA, *Architektura...*, s. 432, 433, 436, 438; SKURATOWICZ, *Architektura...*, s. 315–317; RASZEWSKI, *Z tradycji...*, s. 42–46, 54.

⁴⁹⁰ Do najsłynniejszych niemieckich *établissements* należały: hamburskie *Tivoli* (początek lat 30. XIX w.), kolońska *Flora* (1864 r.) i *Stadtpark* w Mannheim (1880 r.).

Il. 159. *Liesen's Garten* przy Chausseestrasse w Berlinie. Litografia według szkicu Borna; bez daty

W zasadzie jednak główny strumień oddziaływania kierował się do Wrocławia z ówczesnej stolicy państwa pruskiego. Na jego intensywności zaważyła w znaczącym stopniu aktywność berlińskich architektów, dzięki którym przenoszono z Berlina architektoniczne inspiracje, wypracowane w tamtejszej szkole, sięgające do różnych odmian tzw. *Rundbogen* i *Villenstil*. Nie bez znaczenia okazały się również pewne analogie w topografii obu miast oraz gustach i obyczajach ich mieszkańców.

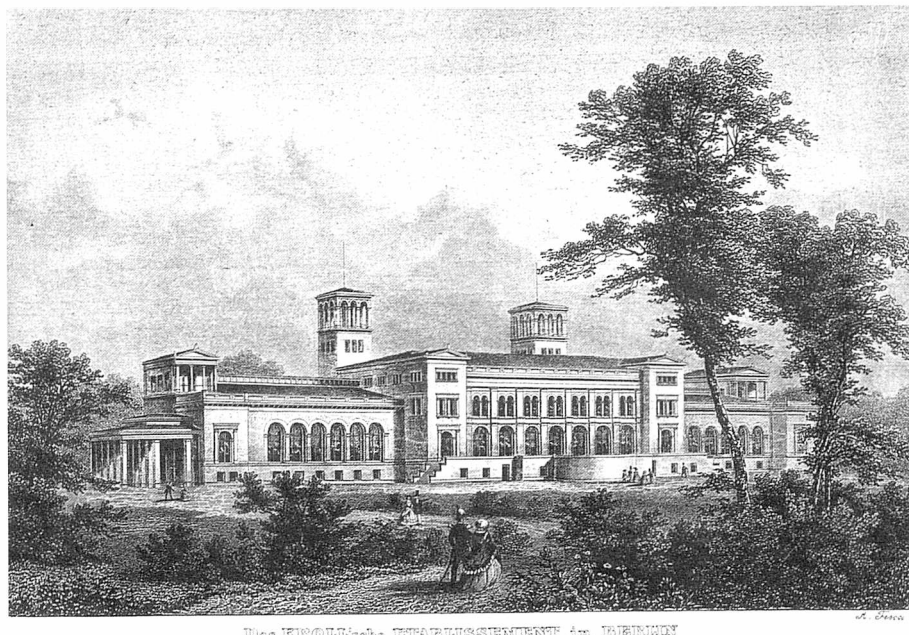
Berlin na początku XIX w. był, w porównaniu z innymi europejskimi stolicami, miastem stosunkowo biednym, średniowiecznym w układzie i charakterze. Wszelkie próby zmiany oblicza stolicy Prus czy powiększenia jej granic pełzły na niczym wskutek trudności finansowych. Dopiero zapoczątkowana reformami gospodarczymi epoka industrializacji, charakteryzująca się napływem do miasta ludności wiejskiej, zrujnowanej w wyniku tzw. *Agrarkrise* i poszukującej pracy, wpłynęła na zmianę oblicza miasta. Poprzedziły ją zmiany w sferze mentalnej, wykształcając, opartą na tradycji tzw. *Ackerburger*, kulturę *biedermeieru*. Zmienił się też architektoniczny wizerunek miasta.

Już w XVIII wieku, podobnie jak we Wrocławiu i z tych samych przyczyn, popularne były wśród mieszczan berlińskich wycieczki za mury miasta, na przedmieścia i tereny podmiejskie, gdzie kontakt z naturą umilały liczne *établissements*. Do najsłynniejszych należały: *Hofjäger*, *Odeon*, *Eldorado*, *Liesen's Garten* oraz, powstałe w 1829 r. na Kreuzbergu i naśladowujące podobne rozwiązania paryskie, *Tivoli*.

Wszystkie one, poza atrakcjami czysto gastronomicznymi, oferowały różnego rodzaju rozrywkę. Gwałtowna migracja do Berlina ludności wiejskiej wpłynęła na rosnącą popularność tego typu przedsięwzięć i potrzebę zakładania następnych⁴⁹¹.

⁴⁹¹ Założenia berlińskie doczekały się prezentacji i wzmianek w wielu opracowaniach dotyczących architektury, budownictwa teatralnego, a także w poświęconych tematyce architektonicznej periodykach. Por. m.in. FREYDANK, *Theater...*; *Berlin und seine Bauten*, Berlin 1896; *Berlin und seine Bauten*, Berlin 1983, cz. V, t. A; Otto WEDDIGEN, *Geschichte der Theater Deutschlands*, Berlin 1904, t. 1; czasopisma: „Wochenblatt des Architekten-Vereins zu Berlin”, „Deutsche Bauzeitung”, „Baugewerks Zeitung”.

Il. 160. Berliński *Kroll's Wintergarten*, widok od strony ogrodu. Głównemu budynkowi towarzyszył 12-hektarowy ogród, zaprojektowany przez Petera Josepha Lené

Szczególnie dotkliwy był brak dużego, wielofunkcyjnego założenia o znacznej pojemności, służącego organizacji różnych uroczystości i festynów. Po wzorzec koncepcyjny sięgnięto do Wrocławia. Okazją dla takiej inspiracji stała się wizyta Fryderyka Wilhelma IV, zwanego później *romantykiem na tronie*, który 15 września 1841 r. wydał śniadanie w *Wintergarten* Krolla⁴⁹². Monarcha, zachwycony zaprezentowanym mu *établissement*, zaprosił jego właściciela i założyciela – Josepha Krolla do Berlina, zlecając mu organizacyjną pieczę nad wybudowaniem podobnego założenia w stolicy Prus⁴⁹³.

Wzniesiono je na terenie poprzedzającym Branderburger Thor, po zachodniej stronie Exerzierplatz. Projekt głównego budynku wykonał w 1842 r. Carl Ferdinand Langhans⁴⁹⁴. Składał się on z trzech zasadniczych pomieszczeń, w tym z podzielonej galerii na dwa poziomy sali głównej, zawierającej podium dla orkiestry. Budynek ten mógł pomieścić 5000 osób. Niewątpliwie przewyższał on zarówno skalą, jak i rangą architektury swojego wrocławskiego protoplastę. Wspólne dla obu *établissements* było rozplanowanie założeń – główne elewacje budynków skierowano ku ogrodowi, a w ich środkowych, wyższych i szerszych (w planie) częściach umieszczono główne sale. Najbliższe tym budynkom partie ogrodów urządzono wokół towarzyszących podjazdów gazonów; dalszym nadawano charakter krajobrazowy. Umieszczono w nich różnego rodzaju obiekty służące rozrywce i rekreacji.

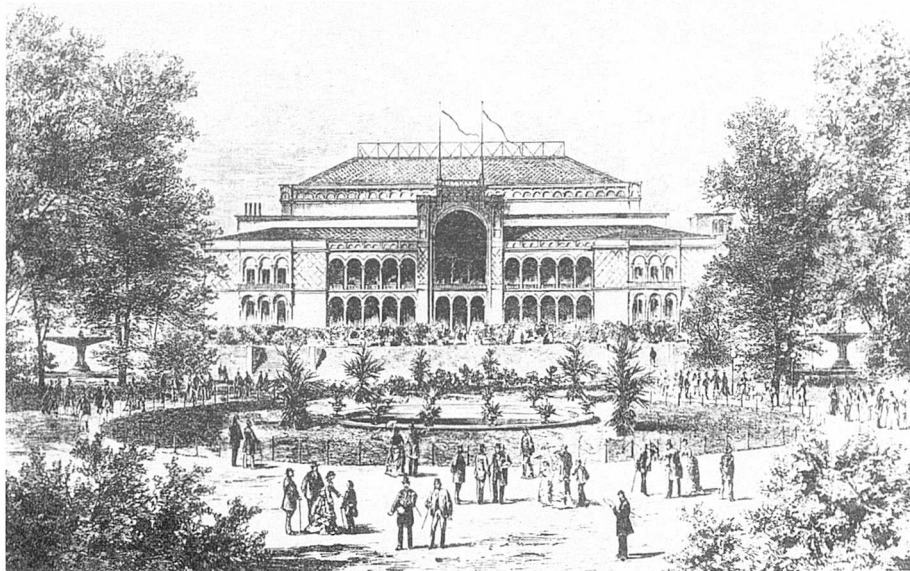
Koleje losów obu *établissement* spletały się jeszcze kilkakrotnie. Berlińskie otrzymało koncesję na działanie teatru w 1850 r., wrocławskie dwa lata później. Założenie znad Odry zniszczyła w 1845 r. powódź; jego naśladowcę strawił w 1851 r. pożar. Obydwa odbudowano⁴⁹⁵, ale jedynie berlińskie, prze-

⁴⁹² W zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu zachowała się broszura z programem przyjęcia władcy, zawierająca schemat ustawienia stołów w głównej sali. Zwięzły opis uroczystości zamieścił Erich FINK, *Geschichte der Landesherrlichen Besuche in Breslau*, Breslau 1897, s. 172.

⁴⁹³ Joseph Kroll zmarł w Berlinie 15 kwietnia 1848 r., wkrótce po wzniesieniu *établissement*.

⁴⁹⁴ FREYDANK, *Theater...*, s. 239.

⁴⁹⁵ Berlińską odbudowę projektował Eduard Titz. Por. FREYDANK, *Theater...*, s. 246; a także BÖRSCH-SUPAN, *Berliner...*, ryc. 45.

Il. 161. Sala koncertowa *établissement Flora* w Charlottenburgu pod Berlinem, widok od strony ogrodu. Projekt: Johannes Otzen i Hubert Stier, 1874 r.

kształcone w latach 1922–1923 przez Oskara Kaufmanna na *Kroll-Oper*, przetrwało do 1933 r.⁴⁹⁶

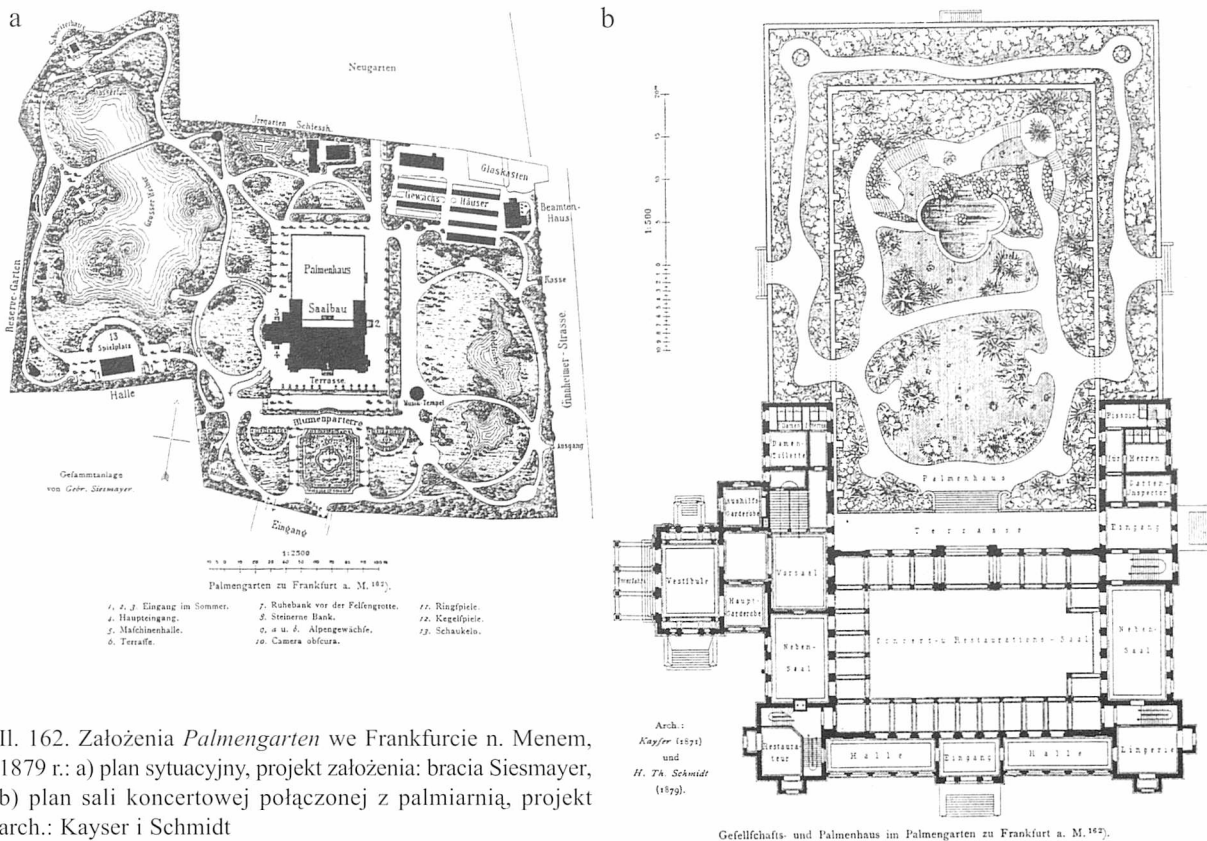
Idee dużego założenia rozrywkowego, opartego na wielofunkcyjnej sali umieszczonej w bogato wyposażonym, dużym ogrodzie, wykorzystywanym do organizacji festynów, wystaw i mogącym pomieścić znaczną liczbę osób, doczekały się w obu miastach wzajemnie inspirujących realizacji, opartych na wzorcach wyznaczonych przez oba założenia Krolla. Do najznakomitszych przykładów należały: sala koncertowa i ogród wrocławskiego Bractwa Strzeleckiego (późniejszego *établissement Schiesswerder*) oraz założenie *Flora* w podberlińskim Charlottenburgu.

Naturalną drogą wymiany doświadczeń stały się także zlecenia projektowe, podejmowane przez związanych z obu miastami architektów. Pośród najznakomitszych znalazły się następujące nazwiska: wspomnianego Carla Ferdinanda Langhansa, następnie (przywołanego przy prezentacji założeń *Schiesswerder* i *Friebeberg*) twórcy ratusza berlińskiego – Hermanna Friedricha Waessemanna oraz autora przebudowy *Konzerthausu* (wcześniejszego *Weiss-Garten*), wsławionego w Berlinie m.in. projektem *Schauspielhausu* – Hansa Poelziga⁴⁹⁷.

Okazałego i bardzo interesującego rozwinięcia doczekał się w Berlinie, wykształcony we wrocławskim zespole Krolla, typ wielofunkcyjnej sali połączonej z ciepłarnią. Bezpośrednią inspiracją dla *établissement Flora*, bo o nim mowa, założonego w latach 1871–1874 na terenie Charlottenburga, był frankfurcki *Palmengarten*, wzniesiony w 1870 r. Wykorzystanie motywu cie-

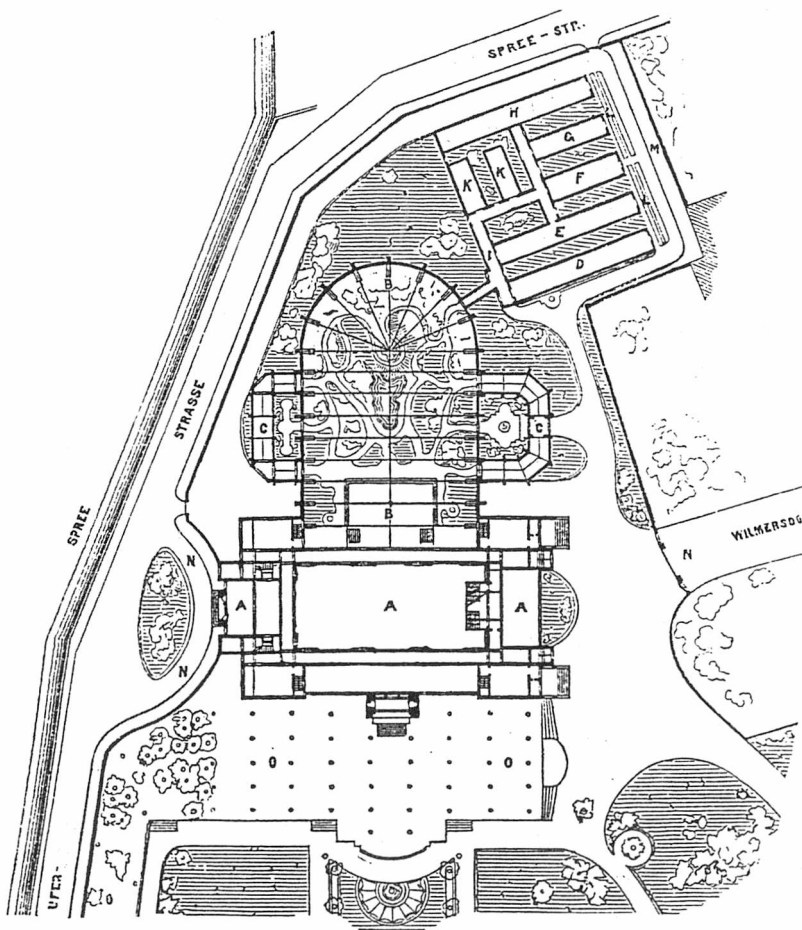
⁴⁹⁶ W 1933 r. na jego miejscu wzniesiono budynek Reichstagu. Por. Peter GÜTTLER i Ditta AHMADI, *Liste der Konzerthäuser und Konzertsäle* [w:] *Berlin und seine Bauten*, Berlin–München 1983, cz. V, t. A., s. 121.

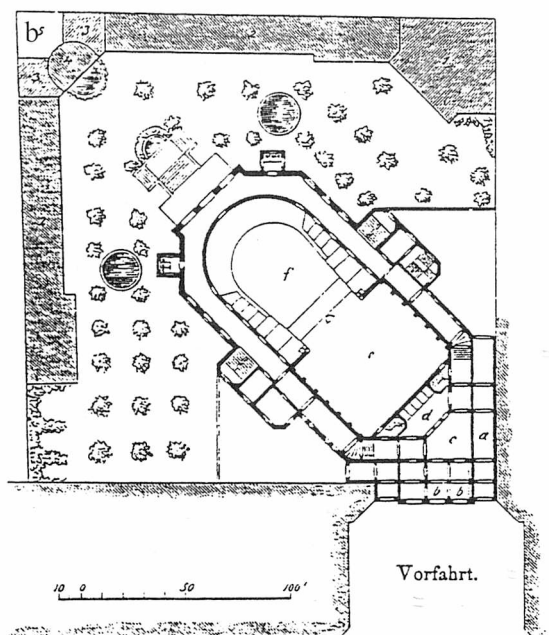
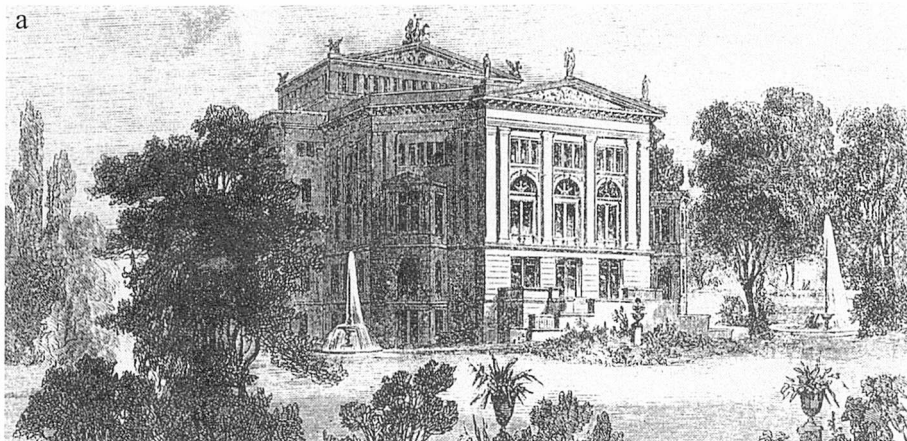
⁴⁹⁷ Hans Poelzig (1869–1936), absolwent Politechniki Berlińskiej. W latach 1900–1916 profesor Szkoły Rzemiosł Artystycznych we Wrocławiu (w 1903 r. jej dyrektor). Twórca wielu realizacji. Uważany za jednego z najbardziej twórczych architektów ekspresjonistycznych. Przebudowa wrocławskiego *Konzerthausu* stanowiła kolejne przeobrażenie obiektu powstałego w latach 40. XIX w. Zostały w niej wykorzystane wcześniejsze (zdobyte między innymi podczas przekształcania dawnego *Cyрку Renza* we wspomniany *Grosses Schauspielhaus*) doświadczenia Poelziga z użyciem żelbetu. Por. Nikolaus PEVSNER, John FLEMMING, Hugh HONOUR, *Encyklopedia architektury*, Warszawa 1992, s. 279; Franz LANDSBERGER, *Der neue Konzerthausaal* [w:] „Schlesische Monatshefte”, 1925, s. 588–590.

II. 162. Założenia *Palmengarten* we Frankfurcie n. Menem, 1879 r.: a) plan sytuacyjny, projekt założenia: bracia Siesmayer, b) plan sali koncertowej połączonej z palmiarnią, projekt arch.: Kayser i Schmidt

II. 163. *Etablissement Flora* w Charlottenburgu; plan budynku wielofunkcyjnego z palmiarnią; projekt arch. Stier na podst. szkiców Otzena, 1873 r.

Il. 164. Inspiracji dla wrocławskiego *Lobe-Theater* (il. 110), zwłaszcza jego usytuowania i powiązania z ogrodem, poszukiwać można w berlińskim *Victoria-Theater*, wzniesionym w 1857 r. według proj. C.F. Langhansa, ale przede wszystkim w *Wallner-Theater*, wybudowanym w 1864 r. na podstawie planów E. Titza.

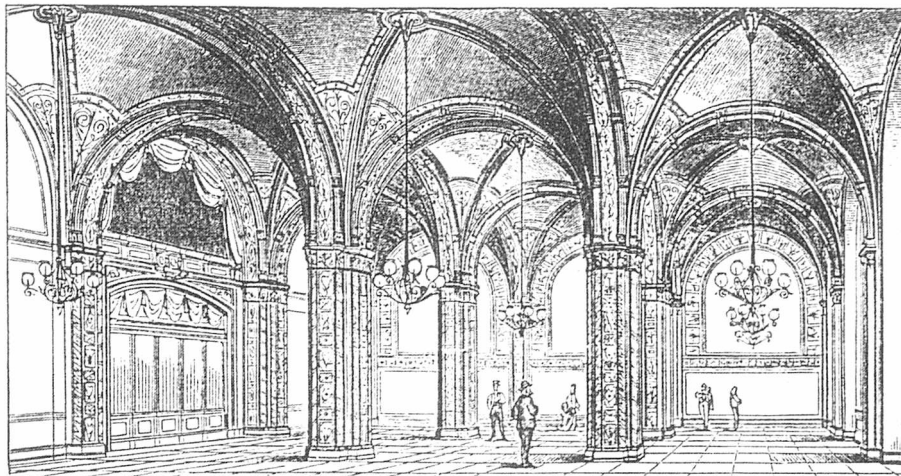
Wallner-Theater w Berlinie: a) widok teatru od strony ogrodu, b) plan parteru teatru wraz z otoczeniem

plarni uległo w obu wypadkach (w porównaniu z wrocławskim *Wintergarten*) rozwinięciu, opartemu na doświadczeniach konstrukcyjnych wyniesionych z realizacji cieplarni w ogrodach botanicznych i pawilonach wystawowych Paryża, Londynu i Brukseli⁴⁹⁸. W obu wymienionych zespołach stworzono kompozycję złożoną z dwóch przestrzeni: obszernej sali koncertowo-restauracyjnej i, dostawionego do jej dłuższego boku, stalowo-szklanego, olbrzymiego pawilonu. Zamknięte pod szkłem części założeń miały swoje kompozycyjne dopełnienie w pozostałej, naturalistycznej części ogrodów.

Prawdziwy rozkwit berlińskich *établissements* nastąpił w początkach 2. poł. XIX w. Podobnie jak we Wrocławiu, prowadziły swoją działalność opartą na restauracjach, kawiarniach, cukierniach oraz lokalach stowarzyszeń. Założenia wznoszone na terenie Starego Miasta urządzano w niewielkich ogrodach aranżo-

⁴⁹⁸ Najbardziej znaczącymi pośród nich były: Ciepłarnia Ogrodu Botanicznego w Paryżu, tzw. *Jardin des Plantes* (1833 r.), paryski *Ogród Zimowy* (*Jardin d'hiver*, 1847 r.), londyński *Cristal Palace* (1851 r.), *Wintergarten* przy rezydencji Laeken koło Brukseli. Por. Sigfried GIEDION, *Przestrzeń, czas, architektura*, Warszawa 1968, s. 209, 272, 280–281; *Handbuch der Architektur*, t. 4, półtom 4, cz. 4, s. 438; Francois LEYER, *Le siècle de l'industrie 1789–1914*, s. 64–65. Za pomoc w tłumaczeniu ostatniej z wymienionych pozycji serdecznie podziękowania składam Pani dr Krystynie Kirschke.

Il. 165. Neogotycka stylizacja wnętrza sali gastronomicznej berlińskiego *Eiskeller-Etablissement* nawiązywała do średniowiecznej tradycji umieszczania piwiarni na poziomie sklepionych piwnic

wanych na terenie tzw. *Hinterland*⁴⁹⁹. W budynkach frontowych⁵⁰⁰ umieszczano sklepy, hotele, restauracje, kawiarnie itp. Ośrodkiem funkcjonowania *établissements* pozostawała zawsze duża sala zaopatrzona w scenę i służąca – towarzyszącym konsumpcji – przedstawieniom muzycznym i teatralnym. Najpopularniejszymi pośród nich były: *Konzerthaus* przy Leipzigerstrasse (wybudowany w 1867 r.), hotel *Deutscher Hof* (1895 r.) i *Germania-Säle* (1890 r.).

Z przeznaczeniem na przedstawienia teatralne wznoszono obiekty nawiązujące organizacją i kształtem widowni oraz wyodrębnieniem obszernej sceny do „prawdziwych” teatrów. Niemal wszystkie, które weszły w skład *établissements* pozostawały – w myśl omówionych przepisów budowlanych – tzw. *Versammlungsräumen*, przeznaczonymi do organizacji publicznych imprez rozrywkowych; w kategorii teatralnej funkcjonowały one jako *Spezialitäten Theater*⁵⁰¹. Do najznakomitszych w tej grupie należały: *Wallner-Theater* (1865 r., proj. E. Titza), *Apollo-Theater* (zwany także *Concordia*, proj. G. Ebego), wzniesiony w 1890 r. na miejscu sali koncertowej, mieszczącej się na terenie *établissement Flora*), wreszcie *Reichshallen-Theater* (1872 r., proj. Wesenberga) oraz *Theater an der Spree*⁵⁰².

Sporą grupę berlińskich *établissements* stanowiły, podobnie jak we Wrocławiu, zespoły związane z browarami. Zaważyła na tym niewątpliwie ogromna, wspólna mieszkańcom obu miast, słabość do piwa. Na terenie berlińskich ogrodów piwnych, począwszy od lat sześćdziesiątych, zaczęto wznosić wielofunkcyjne sale, służące okazjonalnie koncertom i przedstawieniom. Zamożność inwestorów (tak jak we Wrocławiu) zaowocowała skalą i bogactwem omawianych zespołów. Do *établissements* założonych przez browarników należały m.in.: *Brauerei-Gesellschaft Tivoli* na Kreuzbergu, piękna sala restauracyjno-koncertowa browaru Friedrichshein przy Friedrichsheinstrasse, zespół *Schultheis-Brauerei* przy Schönhauser Allee, wreszcie *Eiskeller-Etablissement* przy Chausseestrasse⁵⁰³.

Do wymienionego już grona berlińskich architektów, zaangażowanych do projektowania obiektów wchodzących w skład wrocławskich *établissements*,

⁴⁹⁹ Z podobną lokalizacją spotkamy się także w innych miastach, m.in. w Wiedniu. Por. LEHNE, *Vienna...*, s. 128.

⁵⁰⁰ Wśród nielicznych wyjątków takiego rozwiązania znajdował się *Wallner-Theater*. Por. *Wochenblatt des Architekten-Vereins zu Berlin*, 1867, nr 19.

⁵⁰¹ Por. rozdział 12, w którym omówiono przepisy budowlane.

⁵⁰² *Berlin und seine Bauten*, Berlin 1896, s. 509, 511, 513; „*Wochenblatt des Architekten-Vereins zu Berlin*”, 1867, nr 19; „*Deutsche Bauzeitung*”, 1891, nr 75.

⁵⁰³ Por. *Berlin und seine Bauten*, Berlin 1891, s. 525–528.

należy dołączyć Walthera Hentschela⁵⁰⁴, współtwórcę budynku pijalni dla zespołu *Friebeberg*⁵⁰⁵, który – dzieląc swoje zawodowe sympatie między oba miasta – zaprojektował dla Berlina m.in. *Urania-Theater* (1896 r.), przebudowę *Wilhelmstheater* na *Lustspielhaus* (1904 r.), a we Wrocławiu (we współpracy z Hermannem Wahlichem) budynek *Schauspielhaus* (1905 r., obecny *Teatr Polski*)⁵⁰⁶.

⁵⁰⁴ Na początku XX w. włączył się Hentschel w koncepcyjne rozważania nad reinchar-dowską ideą *teatru dla tysięcy*, projektując nie zrealizowany *Theater der Tausende*. Por. Peter GÜTTLER, Ditta AHMADI, *Opernhäuser...*, s. 75, 112.

⁵⁰⁵ Por. s. 160 niniejszej pracy.

⁵⁰⁶ Poza budynkiem *Schauspielhausu* zaprojektował jeszcze Hentschel dla Wrocławia ka-mienicę przy ul. Podwale, mieszczącą obecnie m.in. siedzibę Wrocławskiego Oddziału PAN.

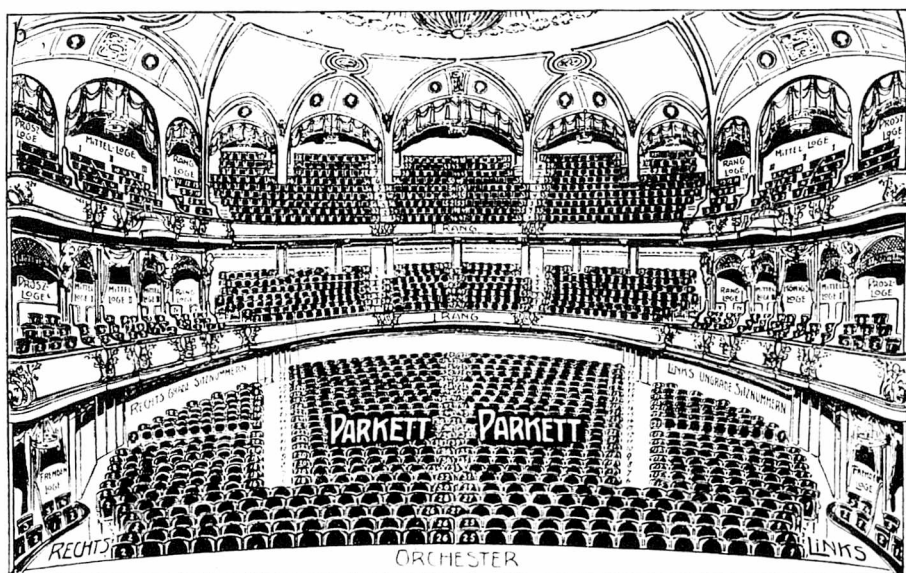
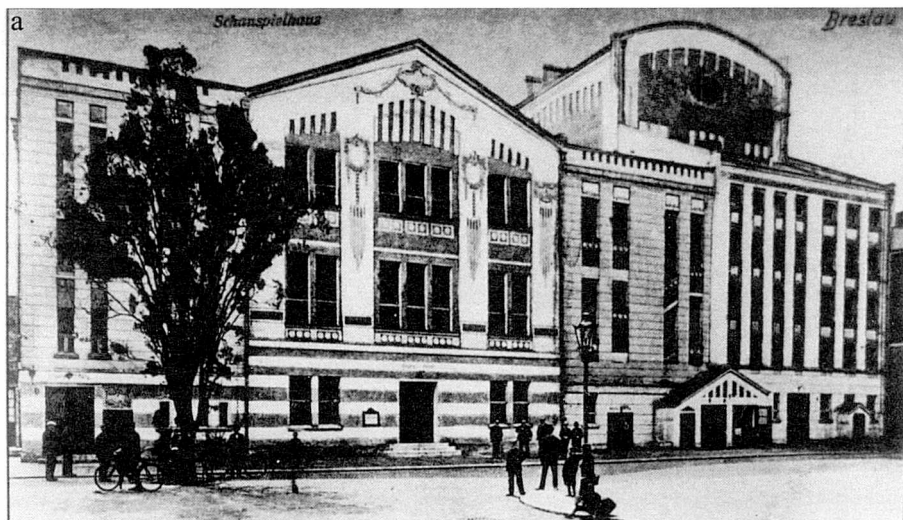

14. Zakończenie

Il. 166. Teatr *Schauspielhaus* (obecny *Teatr Polski*) we Wrocławiu wzniesiono w 1906 r., według projektu Walthera Hentschela z Berlina i wrocławianina Hermannu Wahlichu. Miał on spełniać (towarzysząc teatrom – *Miejskiemu*, *Thalii* oraz *Lobe*) rolę sceny operetkowej. Był jednym z najnowocześniejszych, pod względem zabezpieczenia przeciwpożarowego i urządzeń technicznych sceny, teatrów w ówczesnych Niemczech: a) widok teatru po zakończeniu budowy w 1906 r., b) widownia, jej pojemność wynosiła początkowo ok. 1800 miejsc

Ogrodowe zespoły rozrywkowo-rekreacyjne, zwane *établissements*, odegrały, jako jedyne miejsca oferujące sztukę i rozrywkę przeznaczoną dla szerokiego kręgu odbiorców, ogromną rolę kulturotwórczą. Merkantylny charakter tych przedsięwzięć wpłynął na różnorodność ich oferty, która z jednej strony – schlebiała gustom plebejskim, z drugiej zaś – odpowiadała na zapotrzebowanie sporej grupy mieszczaństwa, dla którego dostęp do dóbr kultury stanowił jeden z elementów budowania społecznej emancypacji.

Il. 167. W 1911 r. dokonana została adaptacja sali teatralno-koncertowej w *établissement Goldener Helm* przy Nikolaistrasse 27 (ul. Mikołaja), na kino *Colosseum* (od 1932 r. *Skala*). Po wojnie, nieznacznie uszkodzony budynek przejęty został przez instytucję Film Polski. Urządzono w nim kino *Pokój*. Zrujnowany obiekt został rozebrany w 1999 r.: a) widok dawnego kina *Pokój* od strony ul. Kazimierza Wielkiego, b) fragment dekoracji sztukatorskiej na dawnej elewacji ogrodowej budynku

Harmonie.
Nikolaistrasse 27.

Treptow-Trank-Truppe,
Miss Albertina,
Rappo-Trio,
Revé,
Mr. Edgar Jones,
Gustav Walter,
Mini Kramer,
August Göldner.

Größnung 6 Uhr Concert.
Anfang der Vorhellung 8 Uhr.
Entree 10 Pf., Reservirt 30 Pf.,
Nummerirt 40 Pf., Logen 60 Pf.

Eden
Theater

Lichtspiele

SCALA

Einziges Sommer-Theater
am Platze mit überdachtem
Zuschauerraum
Nikolaistr. 27

R 2

10. Juli 1911

PROGRAMM

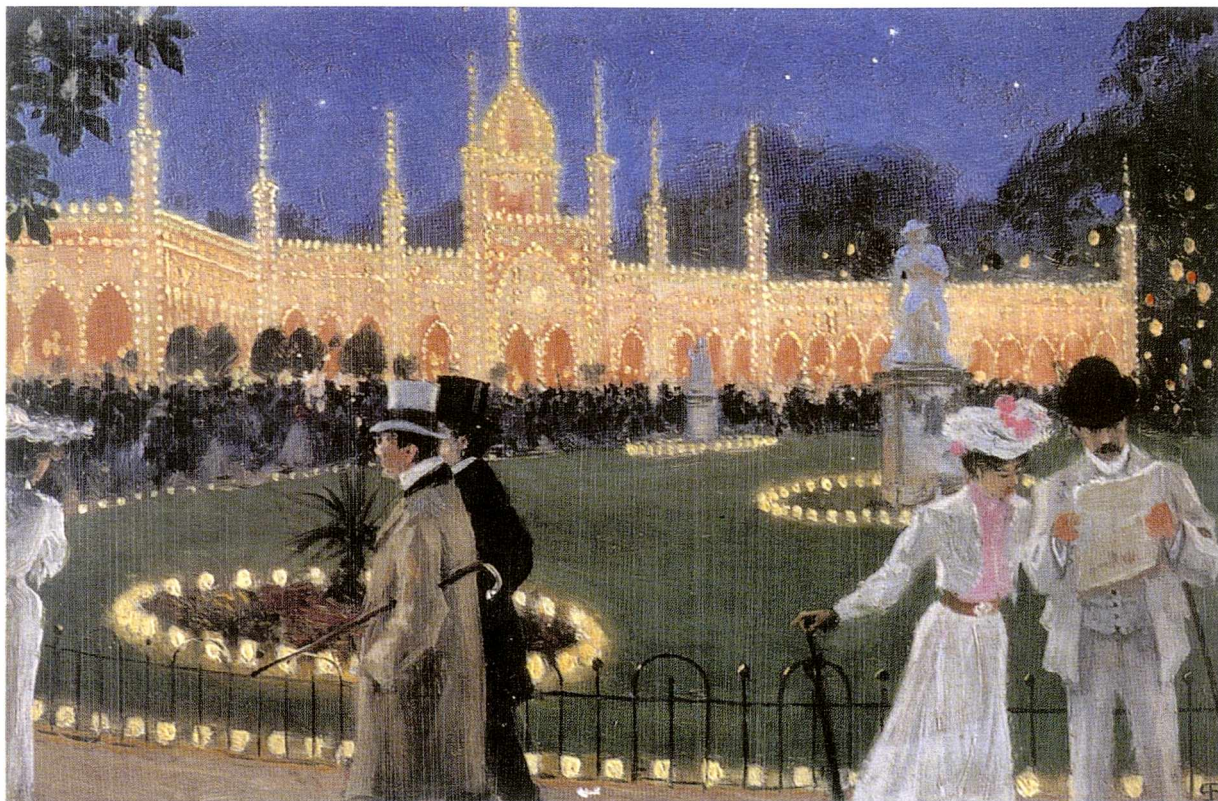
Preis 10 Pfg.

Atrakcyjność *établissements* nadwerężona została na przełomie XIX i XX w., co wiązało się z rosnącą pozycją teatru. Powszechne pod koniec XIX stulecia zastąpienie w budynkach teatralnych oświetlenia gazowego elektrycznym stworzyło możliwość osiągania wielu nowych, wspaniałych efektów. Wprowadzenie takich elementów jak elektryczna i hydrauliczna maszynaria (podnoszone podia i obrotowe sceny)⁵⁰⁷ czy plastyczne i trójwymiarowe dekoracje dawało – niespotykane dotychczas – możliwości inscenizacyjne. Wszystko to uczyniło z teatru wielką, autonomiczną, a jednocześnie egalitarną atrakcję.

Główną przyczyną upadku popularności *établissements* stał się film⁵⁰⁸. Pierwsze siedziby najmłodszej z muz powstawały w zaadaptowanych na ten cel pomieszczeniach sal widowiskowych i teatrzyków warieté, nierzadko takich, które wchodziły w skład omawianych w pracy zespołów ogro-

⁵⁰⁷ Scena obrotowa o napędzie elektrycznym została po raz pierwszy zastosowana w 1896 r. w monachijskim *Nationaltheater*.

⁵⁰⁸ Pierwszy aparat projekcyjny został skonstruowany przez Oskara Messtera w 1896 r., a więc w rok po nakręceniu, przez braci Lumière, pierwszego filmu w historii kina. Por. BODE, *Kinos...*, München 1957, s. 12.

Il. 168. *Etablissement Tivoli* w Kopenhadze stanowi, od początku swego istnienia, ulubione miejsce rozrywki mieszkańców miasta, ale przede wszystkim wielką turystyczną atrakcję. Rocznie odwiedza go ponad 2 mln osób, a od 1843 r. przewinęło się przez to założenie ponad 250 mln gości. W ciągu sezonu odbywa się w nim (w 5 obiektach) ok. 1400 różnego rodzaju przedstawień, koncertów i projekcji. Wśród wielu artystów, którzy wystąpili na terenie *Tivoli* znaleźli się m.in.: Marlene Dietrich, Joséphine Baker, Maurice Chevalier, Artur Rubinstein, Yehudi Menuhin, Monserat Caballe i Jose Careras. Sala koncertowa i ogród kopenhaskiego *Tivoli*; widok nocą. Obraz Paula Fischera, ok. 1900 r.

dowych. Pierwsze powstałe we Wrocławiu kino urządzono w 1910 r. w *Palast Restaurant* przy Neue Schweidnitzerstrasse 16 (ul. Świdnicka) i – dwa lata później – w *établissement Tivoli* przy Neudorferstrasse 35 (ul. Komandorska)⁵⁰⁹.

Zawrotna kariera, jaką zrobiła nowa oferta rozrywkowa, przyćmiła pozostałe propozycje, typowe dla dotychczasowej działalności *établissements*. Gruntownej redukcji uległ przede wszystkim ogród, z całym niemal towarzyszącym mu wyposażeniem. W nowo urządzonych wnętrzach dawnych sal koncertowych i widowiskowych miejsce zespołu muzycznego zajął taper.

Poza wspomnianym znaczeniem *établissements* dla kulturalnego i społecznego życia mieszkańców miast, odegrały one również niepoślednią rolę w historii architektury. Tworzenie w warunkach wyjętych spod rygorów oficjalności dawało projektantom wprost nieograniczone i niczym nieskrępowane możliwości realizacji najbardziej nawet fantastycznych pomysłów i wizji. Umożliwiające ogromną twórczą swobodę prace projektowe związane z *établissements* okazywały się pożądanym tematem dla wielu znakomitych budowniczych i architektów. Ich inwencja materializowała się w obiektach o wnętrzach połyskujących blaskiem złocien i jedwabnych zasłon, odbijanym w lustranych ścianach, sufitach i szklanych kopułach, wnętrzach wypełnionych egzotyczną roślinnością, pośród której przeżyły się dumnie posągi i tryskały fontanny. Ich pomysłowość wyczaro-

⁵⁰⁹ Wprowadzenie nowej funkcji nastąpiło w ośmiu *établissements*. Większość adaptacji dokonano po zakończeniu I wojny światowej, w okresie, który wyznaczył złotą epokę w historii kina niemieckiego.

Il. 169. Spacerując po Wrocławiu, zwłaszcza po jego dawnych terenach podmiejskich, wciąż możemy napotkać budynki będące pozostałościami dawnych *établissements*. Należą do nich m.in.: a) *établissement* w Nowym Domu przy drodze prowadzącej z Siedlca do Opatowic, b) budynek główny *établissement Kaiser Park* przy ul. Parkowej 16, c) sala widowiskowa zespołu przy ul. Wałbrzyskiej na Klecinie, d) budynek główny *établissement Henkner* przy ul. Rakowieckiej. Fot. autorki

wywała mityczne ogrody Armidy, ozdobione tysiącami kolorowych świateł, migocących pośród drzew. Nad wszystkim dominowały przepych, obfitość, blask.

Etablissements jako miejsca, w których realizowały się najrozmaitsze – od kulinarnych poczynając, na duchowych kończąc – potrzeby mieszkańców miast, należą już do przeszłości. Działające do dziś ogrodowe założenia tego typu można policzyć na palcach rąk. Prowadzą one działalność zawartą w formule lunaparku⁵¹⁰ i stanowią atrakcję o charakterze turystycznym.

Aktualna i żywa pozostała jedynie ta część działalności dawnych *établissements*, którą rozpoczęto w paryskich kawiarniach muzycznych. W tak zwanych ogródkach, towarzyszących lokalom gastronomicznym wielu miast europejskich, a od niedawna także we Wrocławiu, koncertują różnorakie zespoły muzyczne. Skala, a przede wszystkim skromna i znacznie ujednolicona forma tych założeń zwalnia od rozważań natury architektonicznej.

⁵¹⁰ Lunapark, miejsce zabaw masowych z licznymi urządzeniami mechanicznymi, grami zręcznościowymi i pokazami o charakterze cyrkowo-groteskowo-kuglarskim, inaczej *wesołe miasteczko*; od nazwy miejsca zabaw na *Coney Island* w Brooklynie (Nowy York) zwanego *Luna Park*, słynnego z rzesistej iluminacji. Por. KOPALIŃSKI, *Słownik...*, s. 588.

Podsumowanie

W niniejszej pracy po raz pierwszy podjęto temat, wstydliwie jakby pomi-
jany, obrosły w mylące skojarzenia i przez to niedoceniany. Bezpretensjonal-
ny i popularny poziom oferty proponowanej przez *établissements* determino-
wał wszelkie rozważania nad kształtem architektury i organizacją przestrzen-
ną miejsc, w których oferta ta była realizowana, wprowadzając wiele krzyw-
dzących opinii i sądów. Szczególnie brzemiennie w skutki wydaje się przyję-
cie do powszechnego użycia, deprecjonującego istotę zjawiska, słowa *ogród-
ki*. Mając to na uwadze, w książce zaprezentowano następujące zagadnienia:

1. Zdefiniowano termin *établissement*, używany powszechnie na określe-
nie tego typu założeń na terenie niemieckojęzycznym, ustalając funkcje zna-
czeniowe tego słowa.

2. Wyodrębniono i usystematyzowano – zakreślając przy tym szerokie tło
kulturalno-społeczne – ogrodowe zespoły rekreacyjno-rozrywkowe tego typu,
powstałe na terenie Wrocławia i jego przedmieść w okresie między końcem
XVIII a początkiem XX w.

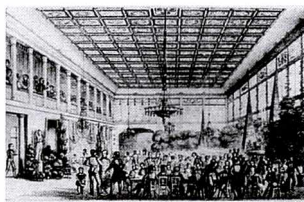
3. Ustalono wspólne, antyczne korzenie tego typu założeń, a następnie przed-
stawiono rodowód nowożytnej formy ogrodowych założeń rozrywkowych,
zwracając przy tym uwagę na narodową (niemiecką) i lokalną (wrocławską)
ich specyfikę.

4. Przeanalizowano formę i funkcję poszczególnych elementów architek-
tonicznych, wchodzących w skład *établissements*, ustalając dla nich formalne
i ideowe inspiracje. Zwrócono przy tym uwagę na indywidualny i oryginalny
wkład wniesiony przez te założenia do historii architektury.

5. Omówiono, w ujęciu historycznym, przepisy budowlane odnoszące się
do obiektów wznoszonych na terenie *établissements*.

6. Zwrócono uwagę na związki wrocławskich *établissements* z innymi
europejskimi, głównie berlińskimi, zespołami tego rodzaju.

7. W rozdziale omawiającym osiem najbardziej interesujących *établisse-
ments* dokonano ich prezentacji, mającej na celu ilustrację skali i rangi oraz
różnorodności architektury obiektów je tworzących.

Spis i źródła ilustracji

Wykaz skrótów

ABMW – Archiwum Budowlane Miasta Wrocławia
BU – Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu
MH – Muzeum Miasta Wrocławia (dawniej Muzeum Historyczne)
MN – Muzeum Narodowe we Wrocławiu

1. Pierwsze cyrki nowożytnie – podlondyńskie: *The Bull Ring* i *The Bear Garden*. [Za:] Margot BERTHOLD, *Historia teatru*, Warszawa 1980, s. 304.
2. Schemat funkcjonalny typowego gimnazjonu greckiego. [Za:] Longin MAJDECKI, *Historia ogrodów*, Warszawa 1981, s. 39.
3. Ogrody *Vauxhall* pod Londynem, grafika Samuela Wale, XVIII w., zbiory Museum of London. (Za:) Internet.
4. Pokazy myśliwskie na wiedeńskim *Praterze*. [Za:] Hans TIETZE, *Alt Wien in Worth und Bild*, Wien 1926, s.30.
5. *Cirkus Gymnasticus* Christopha de Bacha na wiedeńskim *Praterze*. [Za:] Bogdan DANOWICZ, *Był Cyrk Olimpijski*, Warszawa 1984, il. 35.
6. *Etablissement Schaffgotschgarten*, Grüneiche (Dąbie). Fot. autorki, 1996 r.
7. *Sala Scholza* przy Margaretenstrasse 17 (ul. Mazowiecka): a),b),c),d) Fot. Jerzy Hutnik 1996 r., e) rysunek ze zbiorów ABMW.
8. *Etablissement Wilhelmshafen*, Barthelm (Bartoszewice): a) kartka pocztowa, pocz. XX w., MN; b), c) fot. autorki, 1996 r.
9. Fortyfikacje miejskie od strony południowo-zachodniej. Grafika Petera Schenka, ok. 1702 r., MN.
10. Festyn ludowy w Parku Szczytnickim. Grafika nieznanego autora, 1848 r., MN.
11. Ogród jednej z kawiarni wzniesionych na terenie Pöpelwitz (Popowice). Grafika J.C. Richtera, pocz. XIX w., MN.
12. Kawiarnia z ogrodem we wsi Pirscham (Bierzany, Bierdzany). Rycina nieznanego autora, 1874 r.
13. Źródłana aleja w Skarszynie. Grafika F.G. Endlera, 1806 r., MN.
14. Karczma *Rothkretscham* u zbiegu dzisiejszych ul. Opolskiej i Wiaduktowej. Grafika F.G. Endlera, 1800 r., MN.
15. Grający w karty. Grafika F.G. Endlera, 1800 r., MN.
16. Pomnik Georga Gustawa Fülleborna. Grafika F.G. Endlera, 1803 r., MN.
17. Kaplica na Świętym Wzgórzu na terenie Osswitz (Osobowice). Grafika nieznanego autora, 1846 r., MN.
18. Grobla Odrzańska na Grüneiche (Dąbie). Grafika nieznanego autora, 1846 r., MN.
19. Wyburzanie fortyfikacji miejskich w okolicach Bramy Oławskiej. Grafika F.G. Endlera, MN.
20. Ogród na terenie *Zwingeru*. Grafika M. von Grossmanna, MN.
21. Ogród *Tempelgarten* przy Neue Gasse (ul. Nowa). Grafika nieznanego autora, ok. 1840 r., MN.
22. Widok z Bastionu Sakwowego na południowe przedmieścia Wrocławia. Grafika M. von Grossmanna, 1820–1825 r., MN.
23. Widok z Bastionu Ceglarskiego na Wyspę Piaskową. Grafika G. Pommera, poł. XIX w., MN.
24. Widok *Teatru Miejskiego*. Grafika J.D. Grüsona na podstawie rysunku C.F. Langhansa, BU.

25. Widok włączonego w ciąg Promenady Bastionu Sakwowego od strony Przedmieścia Świdnickiego. Grafika nieznanego autora, 1 ćw. XIX w., MN.
26. Plan Wrocławia G. Schuberta z 1829 r., MN.
27. Sala muzyczna Uniwersytetu, zw. *Oratorium Marianum*. Fot. z początku XX w., ze zbiorów prywatnych.
28. Projekty przebudowy gospody *Zum Blauen Hirsch* przy Ohlauerstrasse (ul. Oławska), ABMW.
29. Teatr *Kalte Asche*, projekt planu parteru, przekroje i elewacja budynku, C.G. Langhans, BU.
30. Projekt przebudowy teatru *Kalte Asche*, według Leyssera, 1789 r. Zbiory BU.
31. Scena jednego z teatrzyków amatorskich, tzw. *Libhabertheater*. [Za:] *Schlesiens Vorzeit...*, t. IV, 1906, s. 214.
32. Sala reutowa przy Bischofstrasse (ul. Biskupia): a) plan przebudowy sali reutowej (*Hôtel de Pologne, König v. Ungarn*), 1904 r., ABMW; b) widok wnętrza sali reutowej, z przedstawieniem balu maskowego. [Za:] *Schlesiens Vorzeit...*, t. IV, 1906, s. 156.
33. Plac ćwiczeń strzeleckich na terenie *Zwingeru*. Grafika T. Jeneweina, 1. poł. XVIII w. [Za:] H. Wendt, *Das erste Jahrhundert...*
34. Strzelanie do kukły ptaka i do tarczy na strzelnicy *Zwingeru* w 1556 r. Grafika F.G. Endlera, pocz. XIX w., MN.
35. Plac ćwiczeń strzeleckich w okolicach dzisiejszych ulic Cybulskiego i Pomorskiej. Grafika K. Remsharda, 1736 r., BU.
36. Zabawy w ogrodzie *Schiesswerder*. Grafika J.K. Richtera, 1800 r., MN.
37. Pochód strzelców. Grafika F.G. Endlera, pocz. XIX w., MN.
38. Stroje strzelców w różnych epokach. Grafika nieznanego autora, MN.
39. Wyścigi konne między Szczytnikami a Dąbiem. Grafika F. Schillera, ok. 1834 r., MN.
40. Ilustracje zabaw o rodowodzie ludowym: a) pochod dzieci z gaikiem; b) coroczny wyścig po futro. Grafiki F.G. Endlera, pocz. XIX w., MN.
41. Wzlot balonu J.P. Blancharda we Wrocławiu w 1789 r. Grafika F.G. Endlera, pocz. XIX w., MN.
42. Wjazd króla Wilhelma I i arcyksięcia Fryderyka Wilhelma do Wrocławia od strony ul. Świdnickiej. Grafika A. Hindorfa, ok. 1882 r., MN.
43. *Ballhaus* w Koburgu, przebudowany w 1764 r. na teatr. Stan sprzed przebudowy. [Za:] Otto Weddigen, *Geschichte der Theater...*, s. 473.
44. Widok sceny *Ballhausu*. Ilustracja z pamiętnika Jänischa, wykonana przez J.G. Wagnera, 1745 r. Zbiory BU.
45. Szkoła szermiercza przy Carlstrasse 27 (ul. Kazimierza Wielkiego): a) plan sytuacyjny, ABMW, b) portal wejściowy, rys. B. Mannfelda, 1870 r., MN, c) dziedziniec szkoły szermierczej, grafika B. Mannfelda, 1870 r., MN.
46. Budynek dawnej szkoły szermierczej przy obecnej ul. Kazimierza Wielkiego 27. Fot. autorki, 2000 r.
47. Łaźnia Zirtzowa na Tamce. Grafika F.G. Endlera, 1807 r., MN.
48. Łaźnia Kellera przy Klosterstrasse (ul. Traugutta), 1830 r. Grafika nieznanego autora. [Za:] J. Wendt, *Über die Bedeutung...*, wklejka.
49. a) projekty pawilonów ogrodowych dla łaźni *Diana Bad* przy Schweidnitzer Stadtgraben, ABMW; b) uzdrowisko w Starej Wodzie, autor grafiki nieznan, poł. XIX w., MN.
50. Wnętrze *Rotundy* ogrodu *Renaleigh* pod Londynem. Obraz olejny B.B. Canaletta, 1754 r. [Za:] Internet.
51. Wiedeński ogród rozrywkowy *Tivoli*. Grafika F. Wolfa, 1833 r. [Za:] Hans TIETZE, *Alt Wien in Wort und Bild*. Wien 1926, s. 73.
52. Plan kopenhaskiego *Tivoli*, stan obecny. Z folderu reklamowego, 1996 r.
53. Wnętrze karczmy przy ul. Oławskiej. Grafika T. Jeneweina, 1. poł. XVIII w. [Za:] Olgierd CZERNER, *Wrocław na dawnej...*, ryc. 99.
54. Fragment instrukcji oraz karta do gry z wierszami Karla von Holteia, *Der Gärtner*, 1 ćw. XIX w., MN.
55. Arkusz z kartami do gry, 1562 r., MN.
56. Plansza loteryjna, MN.
57. Wnętrze *Piwnicy Świdnickiej* w 2. poł. XIX w., rysunek M. Koski, BU.
58. Ogród jednej z kawiarni położonych na terenie Neue Scheitnig (Nowe Szczytniki). Grafika J.K. Richtera. [Za:] Olgierd CZERNER, *Wrocław...*, ryc. 287.
59. Dokument zakazujący hazardu, 1742 r., BU.
60. Projekt elewacji pawilonu w ogrodzie mlecznym zwanym *Schönefeld's-Garten*, ABMW.
61. Ruiny kawiarni *Zum Birnbaum*. Grafika F. G. Endlera, 1808 r., MN.
62. Plany ogrodów towarzyszących wrocławskim *établissements*, ABMW.

63. Plan *Porticus Liviae*, ogrodu publicznego założonego w starożytnym Rzymie przez cesarza Oktawiana Augusta. [Za:] Longin MAJDECKI, *Historia...*, s. 49.
64. *Etablissement Zeltgarten*, fragment kartki pocztowej, 1899 r., MN.
65. Dawna siedziba loży masońskiej *Horus*, ul. Lelewela 15, stan z początku XX w., MH.
66. Projekt elewacji ogrodowej siedziby *Sommer Gesellschaft*, 1844 r., ABMW.
67. Wycieczki po Odrze, statek rozrywkowy, grafika J. Oertla, 1706 r., MN.
68. Statek wycieczkowy koło Wyspy Piaskowej, obraz H. Günthera-Naumburga, BU.
69. *Etablissement Oderschlässen*, Am Oderschlosse (ul. Rzeźbiarska): a) fot. z pocz. XX w., MN, b) stan obecny, fot. autorki, 2000 r.
70. Projekt nowej siedziby *Belltafel*, wzniesionej na terenie *établissement Schiesswerder*, 1854 r., ABMW.
71. Wnętrze pomieszczenia do gry towarzystwa *Belltafel*. Grafika A. Eltznera, 1865 r., MN.
72. Sala bilardowa w *établissement Grand Café Kaiserkrone* przy Schweidnitzer Stadtgraben. Fragment kartki pocztowej z 1900 r. [Za:] Maciej ŁAGIEWSKI, *Wrocław na starej karcie pocztowej*, Wrocław 1999, il. 129.
73. Projekty budowy kręgielni we wrocławskich *établissements*, ABMW.
74. Projekt kręgielni dla *établissement* towarzyszącego browarowi *Hopf u. Görke*, 1893 r., ABMW.
75. Widok teatru letniego w kopenhaskim *Tivoli*, 1860 r. Litografia nieznanego autora. Pocztówka ze zbiorów muzeum lunaparku *Tivoli*, Kopenhaga.
76. Scena letnia teatru *Goldener Helm*, reklama z pocz. XX w., BU.
77. Scena letnia w *Wintergarten*, 1872 r., drzeworyt, autor nieznanym. [Za:] „Schlesische Provinzialblätter”, 1869, s. 256.
78. Układ miejsc na widowni teatru *Arena* w *Wintergarten*, 1863 r. [Za:] *Adressbuch...*, 1863, wkładka.
79. Przykłady rozwiązań letnich scen muzycznych typu kiosk we wrocławskich *établissements*, ABMW.
80. Projekt sceny muzycznej dla ogrodu *Schiesswerder*; H. F. Waessemann, 1854 r. [Za:] *Architektonisches Skizzenbuch*, z. 28, tabl.1.
81. Przykłady rozwiązań letnich scen muzycznych we wrocławskich *établissements*, ABMW.
82. Projekt sceny muzycznej w *établissement Goldener Helm*, ABMW.
83. Projekt sceny muzycznej i kolumnady ogrodu *établissement Hopf u. Görke*, Grabschenerstrasse (ul. Grabiszyńska), H. Kuvecke, 1868 r., ABMW.
84. Ogród hrabiów Maltzanów, rysunek F.B. Wernhera, BU.
85. Plan ogrodu Caspara Wilhelma Scultetusa przy Grosse Anger (ul. Piłsudskiego), BU.
86. Broszura z katalogiem roślin dla ogrodu C.W. Scultetusa, BU.
87. Willa i ogród Monhauptów. Grafika B. Manfelda, 2. poł. XIX w., MN.
88. Projekty cieplarni dla wrocławskich *établissements*, ABMW.
89. Fragmenty katalogu reklamowego fabryki M.G. Schotta, Breslau 1879 r.
90. Reklamy firm specjalizujących się w projektowaniu ogrodów i produkcji elementów ich wyposażenia, BU.
91. Projekt pracowni fotograficznej dla *établissement Café-Kaiserkrone*, F. Barchewitz, 1871 r., ABMW.
92. Projekty części elewacji budynków frontowych *établissements* zawierających wejścia do atelier fotograficznych, ABMW.
93. Plany sal do tańca we wrocławskich *établissements*, ABMW.
94. Sala do tańca w *établissement Bürgersäle* na terenie Rakowca [Za:] Georg HALLAMA, *Deutsche...*, s. 182.
95. Budynek Nowej Giełdy przy Graupenstrasse (ul. Krupnicza). Fragment kartki pocztowej, 1905 r., MH.
96. Projekty *Glas Salons* dla wrocławskich *établissements*, ABMW.
97. Przykłady projektów sal wznoszonych we wrocławskich *établissements*, których architektura nawiązywała do form wykształconych w rezydencjach ogrodowych doby klasycyzmu, ABMW.
98. *Etablissement Zeltgarten*, pocztówka z 1899 r., MN.
99. Projekt elewacji ogrodowej *établissement Zeltgarten*, F. Barchewitz, 1871 r., ABMW.
100. Przykłady rozwiązań konstrukcji dachowych z różnymi wariantami systemu wieszarowego, rozpiętych nad salami koncertowymi i wielofunkcyjnymi we wrocławskich *établissements*, ABMW.

101. Projekt elewacji frontowej budynku mieszczącego salę wielofunkcyjną w *établissement Deutscher Kronprinz*, R. Ebner, 1867 r., ABMW.
102. *Etablissement Wappenhof*: a) widok elewacji frontowej budynku mieszczącego salę wielofunkcyjną, lata 20. XX w., MH, b) plan sali koncertowej, ABMW.
103. Sala koncertowa w Ogrodzie Zoologicznym, projekt, 1885 r., a) zbiory ABMW; b), c) kartki pocztowe, pocz. XX w., MH.
104. Wnętrze *Cyрку Kärgera* po adaptacji na potrzeby teatralne. [Za:] *Adressbuch...* 1865 r., wkładka reklamowa.
105. Widok *Cyрку Renza (Buscha)*, 1921 r. [Za:] G. HALLAMA, *Deutschlands...*
106. Projekt elewacji frontowej sali teatralnej *Scholtz' Etablissement*, F. Barchewitz, 1872 r., ABMW.
107. Sala teatralna zespołu *Victoria*: a) rysowany widok wnętrza, b) stan z 1996 r. fot. Jerzy Hutnik. [Za:] *Adressbuch...*, 1906 r.
108. Projekt sali wzniesionej na terenie *St. Vincenz-Haus*, J. Ebers, 1885 r., ABMW.
109. Projekt sali taneczno-koncertowej dla *Hôtel de Silesie*, Bischofstrasse 4/5 (ul. Biskupia), C. Schmidt, 1866 r., ABMW.
110. Teatr Lobego: a) widok od strony Lessingstrasse (ul. Dobrzyńska), E. Scheyer, *Breslau...*, s. 91, b) widok budynku od strony ogrodu. [Za:] „Schlesische Provinzialblätter”, 1872 r.
111. Fragment planu Wrocławia G. Schuberta z ok. 1828 r., z umiejscowionymi *Liebich's Etablissement* i *Weiss-Garten*, BU.
112. Projekt *établissement Weiss-Garten*. T. Milczewski, 1860 r., ABMW.
113. a), b) Projekt budynku frontowego dla *Breslauer Konzerthaus*, H. Leyenthal, 1879 r., ABMW.
114. *Breslauer Konzerthaus*, widok wnętrza po przebudowie w 1902 r. [Za:] G. HALLAMA, *Breslau...*, s. 10.
115. a), b) c) *Breslauer Konzerthaus* po przebudowie według proj. H. Poelziga (we współpracy z R. Ehrlichem), 1925 r. [Za:] *Schlesische Monatshefte*, 1925, z. 11, s. 58.
116. *Breslauer Konzerthaus*, wnętrze, fot. z 1925 r. [Za:] *Schlesische Monatshefte*, s. 59.
117. Projekt przebudowy sali koncertowo-teatralnej dla *Liebich's Etablissement*, L. Ehrlich, H. Daum, 1867 r., ABMW.
118. Plan ogrodu *Liebich's Etablissement*, 1880 r., ABMW.
119. Projekt elewacji budynku frontowego dla *Liebich's Etablissement*, C. Schmidt, 1879 r., ABMW.
120. *Liebich's Theater*, plan parteru po przebudowie w 1904 r., ABMW.
121. Plan sytuacyjny zespołu *Prinz v. Preussen*, fragment planu Wrocławia według G. Schuberta, 1828 r., MN.
122. Plan sytuacyjny *établissement Wintergarten*, fragment planu Wrocławia według F. R. Fischera, 1844 r., BU.
123. Anons prasowy zapraszający na uroczyste otwarcie *Wintergarten*. [Za:] „Breslauer Zeitung”, 1837.
124. a) Portret króla Fryderyka Wilhelma IV, grafika nieznanego autora, poł. XIX w., MN, b) defilada przed majestatem władcy, grafika nieznanego autora, MN.
125. Wnętrze głównej sali *établissement Wintergarten*. Litografia nieznanego autora, lata 40. XIX w., MN.
126. Przedstawienie błażeńskiego festynu artystów w sali *établissement Wintergarten*. Grafika M. Koski, 1843 r., MN.
127. Plan sytuacyjny założenia *Schiesswerder*, 1892 r., ABMW.
128. Portret Ch.G.N. von Esenbecka. [Za:] „Schlesische Provinzialblätter”, 1866.
129. Sala koncertowa *Schiesswerder* od strony ogrodu. Grafika S. Lilienfelda według rys. H.F. Waesemann, 1859 r. [Za:] *Schillerfeier 1859 Nov. 10*, BU.
130. a) b) Projekty sali koncertowej *établissement Schiesswerder*, H. F. Waesemann, 1854 r., ABMW.
131. Projekt kolorystyki wnętrza sali koncertowej *établissement Schiesswerder*. [Za:] *Architektonisches Skizzenbuch* b.d., nr 28.
132. Niezrealizowane projekty rozbudowy zespołu *Schiesswerder*, ABMW.
133. Projekt altany ogrodowej dla *établissement Schiesswerder*, H. Kuvecke, 1885 r., ABMW.
134. Projekt pawilonu muzycznego dla *établissement Schiesswerder*, ABMW.
135. Projekt domku portiera dla *établissement Schiesswerder*, 1885 r., ABMW.
136. Projekty ustawienia miejsc siedzących na widowni sali w *établissement Schiesswerder*: a) na potrzeby koncertowe, b) z parkietem dla tańczących, 1922 r., ABMW.
137. Droga *Der Philosophen Gang*. Grafika F. G. Endlera, 1800 r., MN.

138. Widok browaru *Die vier Thürmen*. [Za:] R. THOLUCK, *Wegweiser...*, wklejka.
139. Plan sytuacyjny ogrodu *Volksgarten*; fragment planu Wrocławia A. Hoffmanna, 1865 r., ABMW.
140. Anons prasowy na otwarcie ogrodu *Volksgarten*. [Za:] „Breslauer Fremden u. Anzeigebblatt” 1870, nr 89.
141. Projekt sali widowiskowej dla *établissement Volksgarten*, H. Schlick i M. Strassburg: a) elewacja ogrodowa, b) przekrój podłużny, 1911 r.
142. Widok sali koncertowo-kawiarnianej *établissement Friebeberg*, fot. z 1882 r. Ze zbiorów Alfreda Koniecznego.
143. Plan sytuacyjny *établissement Friebeberg*, stan z 1894 r., ABMW.
144. *Etablissement Friebeberg*, widok elewacji frontowej budynku mieszczącego salę restauracyjną i teatralną (varieté *Bonbonnière*); fot. z 1924 r. [Za:] G. HALLAMA, *Deutschlands...*, s. 144.
145. Wnętrze teatru *Bonbonnière*. [Za:] *Adressbuch*, wkładka reklamowa, 1924.
146. Widok terenów wystawowych towarzyszących *établissement Friebeberg*, 1881 r., MN.
147. Kawiarnia *Der Weidendamm* przy Weidendamm (ul. Na Grobli). Grafika C. Kronego, ok. 1830 r., MN.
148. Ogród jednej z kawiarni położonych na terenie Morgenau (Rakowca). Grafika F.G. Endlera, 1800 r., MN.
149. *Etablissement Kroter* przy Weidendamm (ul. Na Grobli). Fot. z pocz. XX w. [Za:] *Führer...*, s. 31,32.
150. *Etablissement Bürgersäle*. Poczłtówka z 1905 r., MN.
151. Elewacja frontowa *établissement Bürgersäle*, 1924 r. [Za:] G. HALLAMA, *Deutschlands...*, s. 182.
152. Elewacja frontowa *établissement Bürgersäle*, 1996 r., fot. Jerzy Hutnik.
153. Rysunek wnętrza sali koncertowo-teatralnej w *établissement Bürgersäle*, stan z 1889 r. [w:] H. MARKGRAF, *Breslau...*, s. 98.
154. Rysunek wnętrza sali tanecznej w *établissement Bürgersäle*, stan z 1889 r. [w:] H. MARKGRAF, *Breslau...*, s. 89.
155. Projekt zjeżdźalni z wagonikami dla *établissement Bürgersäle*, 1920 r. Zbiory ABMW.
156. Wnętrze sali w *Hagedorn's Familienlokal*, fot z pocz. XX w. Ze zbiorów Alfreda Koniecznego.
157. Schemat funkcjonowania żelaznej kurtyny we wrocławskim *Victoria-Theater*, 1903 r., zbiory ABMW.
158. *Etablissement Zeltgarten*, restauracja, fragment kartki pocztowej, 1899 r. Zbiory MN.
159. *Liesen's Garten* przy Chausseestrasse w Berlinie. Litografia według szkicu Borna, b.d. [Za:] Ruth FREYDANK, *Theater in Berlin*, Berlin 1988, s. 24.
160. Widok berlińskiego *Kroll's Wintergarten*, zbiory BU.
161. Sala koncertowa *établissement Flora* w Charlottenburgu pod Berlinem, widok od strony ogrodu. Projekt J. Otzen, H. Stier, 1874 r. [Za:] FREYDANK, *Theater...*, s. 292.
162. a), b) Założenia *Palmengarten* we Frankfurcie n.Menem. [Za:] *Handbuch der Architektur*, cz. IV, półtom 6, z. 3, s. 280.
163. Plan *établissement Flora* w Charlottenburgu. [Za:] *Handbuch der Architektur*, cz. IV, półtom 6, z. 3, s. 281.
164. a), b) *Wallner-Theater* w Berlinie. [Za:] FREYDANK, *Theater...*, s. 281.
165. Wnętrze berlińskiego *Eiskeller-Etablissement*. [Za:] *Berlin und seine Bauten*, Berlin 1896, s. 528.
166. Widok teatru *Schauspielhaus* we Wrocławiu: a) fotografia prezentująca stan po zakończeniu budowy w 1906 r. [Za:] *Ostdeutsche Bau-Zeitung*, 1907, nr 36, b) rozkład miejsc na widowni. [Za:] *Adressbuch* 1908 r.
167. Sala dawnego *établissement Goldener Helm*, zaadaptowanego w 1922 r. na kino-teatr (po wojnie na kino *Pokój*), 1996 r., fot. autorki, a) widok budynku od strony ul. Kazimierza Wielkiego, b) fragment dekoracji sztukatorskiej elewacji ogrodowej.
168. Sala koncertowa i ogród kopenhaskiego *Tivoli*, obraz olejny, Paul Fischer, ok. 1900 r. Ze zbiorów muzeum lunaparku *Tivoli*, Kopenhaga.
169. Zachowane do dzisiaj pozostałości budynków należących do dawnych *établissements*: a) zespół w Nowym Domu przy drodze prowadzącej od Siedlca do Opatowic, b) *Kaiser Park* przy ul. Parkowej 16, c) zespół przy ul. Wałbrzyskiej na Klecinie, d) *établissement Henkner* przy ul. Rakowieckiej, fot. autorki.

Bibliografia

Źródła i opracowania o charakterze źródłowym

- ABT Gottfried Ephraim Ludwig, *Beyträge zur Geschichte des Theaters in Breslau* [w:] „Schlesische Provinzialblätter”, Breslau 1798.
- ANDREAE Friedrich, *Breslau um 1800*, Breslau 1921.
- BALLACH Jan, *Illustrierten Führer Haupt und Residenzstadt Breslau*, Breslau 1885.
- BOEHM Johann Ludwig, *Kurze Geschichtliche Darstellung des Dienstag-Kegler-Vereins*, Breslau 1835.
- FISCHER F. R., *Geschichte und Beschreibung von Breslau*, Breslau 1846.
- FISCHER F. R., *Führer durch Breslau*, Breslau 1851.
- GOMOLCKE Daniel, *Das kurzgefassten Inbegriffs der vornehmsten Merkwürdigkeiten in der Kayser und Königl Stadt Breslau*, Breslau 1733.
- HABEL Paul, *Führer durch Breslau*, Breslau 1912.
- HALLAMA Georg, *Breslau und seine Umgebung*, b.d.
- HALLAMA Georg, *Deutschlands Städtebau*, Breslau–Berlin 1924.
- Komm, ich zeige dir Breslau*, b.a., Breslau 1926.
- KREBS Julius, *Wanderungen durch Breslau und dessen Umgebungen*, Breslau 1836.
- LANDSBERGER Franz, *Breslau*, Leipzig 1926.
- MARKGRAF Hermann, *Breslau und seine Umgebung*, Zürich 1889.
- MARKGRAF Hermann, *Die Strassen Breslaus nach Ihrer Geschichte und Ihren Namen*, Breslau 1896.
- MENZEL Carl August, *Topographische Chronik von Breslau*, Breslau 1805.
- MORGENBESSER Michael, *Breslau und seine Merkwürdigkeiten. Ein Taschenbuch*, Breslau 1831.
- MORGENSTERN E., *Führer durch Breslau u. dessen Umgebung*, Breslau 1881.
- NENCKE K. Ch., *Breslau. Ein Wegweiser für Fremde und Einheimische*, Breslau 1808.
- Neue Führer durch die Haupt und Residenz-Stadt Breslau*, b.a., Breslau 1882.
- NOSELT Friedrich, *Breslau und dessen Umgebungen*, Breslau 1825.
- ROESELT F., *Breslau und dessen Umgebungen*, Breslau 1833.
- ROLAND Gustaw, *Vollständige Topographie von Breslau*, Breslau 1840.
- ROLAND Gustaw, *Schiesswerder-Buch*. Breslau 1846.
- SCHEYER Ernst, *Breslau so we es war. Ein Bildband*, Düsseldorf 1977.
- SCHMUDE Albert, *Breslau, eine Heimatkunde*, Breslau 1921.
- SCHLESINGER Maximilian, *Geschichte des Breslauer Theaters, 1522–1841*, Berlin 1898.
- SITTENFELD Ludwig, *Geschichte der Breslauer Theaters von 1841–1900*, Breslau 1909.
- STEIN Julius, *Geschichte der Stadt Breslau im neunzehnten Jahrhundert*, Breslau 1884.
- STEINBERGER J. G., *Breslauische Tagebuch von 1740–1742*, Breslau 1891.
- SUST Theodor, *Führer durch Breslau* [w:] *Adressbuch der Haupt- und Residenz-Stadt Breslau*, Breslau 1863.
- VOGT M., KRONE C., *Breslau u. seine Umgebung*, Breslau 1841.
- WENDT Johann, *Über die Bedeutung und Wirkung der russische Damfbäder*, Breslau 1830.
- WEISS Friedrich Gustaw Adolf, *Chronik der Stadt Breslau*, Breslau 1888.
- WEISS Friedrich Gustaw Adolf, *Wie Breslau wurde*, Breslau b.r.
- WINDERLICH C., *Illustriertes Breslau*, Breslau 1865.
- WOERL Leo, *Führer durch Breslau und Umgebung*, Breslau 1889.
- Wohin in Breslau*, b.a., Breslau 1937.
- ZIMMERMANN F. A., *Beschreibung der Stadt Breslau in Herzogthum Schlesien*, Brieg 1792.

Druki okolicznościowe

Katalog für die Schlesische Gartenbau-, Forst- und Landwirtschaftliche Ausstellung, b.a., Breslau 1878.

Program zu feierlichen Einzuge Ihrer Majestäten des Königs und der Königin in die Haupt und Residenz Stadt Breslau. Breslau 13 Sept. 1841, b.a., Breslau 1841.

THOLUCK R., *Wegweiser und Erinnerungen an den grossen Volks-Garten zu Breslau*, Breslau 1853.

Statuten des Privat-Vereins im goldenen Helme, Breslau 1834.

Victoria Theater und andere Varieté, b.a., Breslau 1911.

ZIRTZOW Friedrich, *Zirtzowsche Badeanstalten*, Breslau 1814.

ZIRTZOW Friedrich, *Bade-Ordnung*, Breslau 1804.

Encyklopedie, słowniki i podręczniki

CHODERA Jan, KUBICA Stefan, *Podręczny słownik niemiecko-polski, polsko-niemiecki*, t. 1–2, Warszawa 1984.

DURM Josef, WAGNER Heinrich, *Öffentliche Vergnügungsstätten und Festhallen*, [w:] *Handbuch der Architektur*, cz. 4, półtom 4, z.1, Darmstadt 1894.

Encyclopaedia Britannica, t. 23, 1963.

Illustriertes Bau-Lexikon, t. 2, Leipzig–Berlin 1875.

Illustriertes Bau-Lexikon, t. 3, Leipzig–Berlin 1876.

KERLER Adalbert, SCHMITT Eduard, *Pflanzenhäuser*, [w:] *Handbuch der Architektur*, cz. 4, półtom 6, z. 4, Darmstadt 1893.

KIELIG Uwe, *Berliner Privatarchitekten und Eisenbahnbaumeister im 19. Jahrhundert. Biographisches Lexikon* [w:] *Miniaturen zur Geschichte, Kultur und Denkmalpflege Berlins*, 1988, nr 26, Berlin.

KOPALIŃSKI Władysław, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*, Warszawa 1975.

KOPALIŃSKI Władysław, *Słownik mitów i tradycji kultury*, Warszawa 1985.

Lexikon der Kunst, t. 1–4, Lipsk 1968.

LAMBERT Andre, STAHL Eduard, *Die Garten-Architektur* [w:] *Handbuch der Architektur*, cz. 4, półtom 10, Stuttgart 1898.

PEVSNER Nikolaus, FLEMING John, HONOUR Hugh, *Encyklopedia architektury*, Warszawa 1992.

SCHMITT Eduard, *Konzerthäuser und Saalbauten* [w:] *Handbuch der Architektur*, cz. 4, półtom 6, z. 3, Stuttgart 1901.

SCHMITT Eduard, *Zirkus- und Hippodromgebäude* [w:] *Handbuch der Architektur*, cz. 4, półtom 6, z. 6, Stuttgart 1904.

SZOLGINIA Witold, *Ilustrowana encyklopedia dla wszystkich. Architektura i budownictwo*, Warszawa 1976.

Słownik języka polskiego, t. 1–3, Warszawa 1979.

Słownik kultury antycznej. Grecja, Rzym, pod red. Lidii WINNICZUK, Warszawa 1986.

Słownik terminologiczny sztuk pięknych, red. Stefan KOZAKIEWICZ, Warszawa 1976.

UNRUH Walther, *ABC der Theatertechnik. Schwörterbuch*. Seria: Theatertechnische Bücher, t. 1., Halle 1950.

WAGNER Heinrich, *Schankstätten und Speisewirtschaften; Kaffehäuser und Restaurants* [w:] *Handbuch der Architektur*, cz. 4, półtom 4, z.1, Darmstadt 1894.

Wahring Deutsches Wörterbuch, 1995.

Wasmuths Lexikon der Baukunst, t. 4, 1932.

Wielki słownik francusko-polski, t. 1–2, Warszawa 1986.

ŻENCZYKOWSKI Waław, *Budownictwo ogólne*, t. 3, cz. I., Warszawa 1967.

Czasopisma i periodyki

„Adressbuch der Haupt- und Residenz-Stadt Breslau”, 1832–1916.

„Allgemeine Bauzeitung”, 1877, nr 41.

„Breslauer Zeitung”, 1846 nr 64; 1852, nr 21; 1854, nr 85; 1855, nr 74, 210; 1905, nr 691.

„Breslauer Fremden und Anzeigeblatt”, 1870, nr 54.

„Breslauer Morgen Zeitung”, 1906, nr 528, 530.

„Centralblatt der Bauverwaltung”, 1889, nr 447.

„Deutsche Bauzeitung”, 1891, nr 75.; 1906 nr 1.

„Die Breslauer Revue”, 1919, nr 1; 1920, nr 2.

„Ostdeutsche Bauzeitung”, 1904, nr 42; 1906, nr 24, 26, 30.
 „Rübezahl. Schlesische Provinzialblätter”, 1869, nr 6; 1872.
 „Schlesische Monatshefte”, Breslau 1933.
 „Schlesische Zeitung”, 1854, nr 346; 1854, nr 85; 1855, nr 2101884, nr 613, 682; 1894, nr 612, 615, 618; 1906, nr 774, 807.
 „Wochenblatt des Architekten-Verein zu Berlin”, 1867, nr 19; 1867, nr 25.

Literatura uzupełniająca

- APPELIUS O., ROENNEBECK R., *Theater- und Cirkus-Gebäude* [w:] *Berlin und seine Bauten*, Berlin 1896.
- Atlas architektury Wrocławia*, red. Jerzy Harasimowicz, t. 1, 2, Wrocław 1998.
- BALIŃSKA Grażyna, *Uzdrowiska dolnośląskie*, Wrocław 1991.
- BERGER Otto, *Die Bauordnungen der Stadt Breslau von 1605 bis 1925*, Breslau 1926.
- BERTHOLD Margot, *Historia teatru*, Warszawa 1980.
- BETTAUER Fritz Ernst, *50 Jahre Schauspiel in Breslau*, Breslau 1919.
- BIŃKOWSKA Iwona, *Promenada wrocławska. Geneza powstania i pierwsze lata istnienia* [w:] „Rocznik Sztuki Śląskiej”, 1991, t. 15.
- BIŃKOWSKA Iwona, *Kształtowanie systemu zieleni miejskiej we Wrocławiu w XIX i na początku XX stulecia* [w:] *Architektura Wrocławia*, 1995, t. 2, Wrocław.
- BIŃKOWSKA Iwona, *Wrocław Fotografie z przełomu XIX i XX w.*, cz. 1, Wrocław 1993.
- BOBER Anna, *Wrocławska willa Eichborn i jej motywy antyczne* [w:] *Dylematy klasycyzmu. O sztuce Wrocławia XVIII i XIX wieku i jej europejskich kontekstach*, pod red. Zofii Ostrowskiej-Kęblowskiej, Wrocław 1994.
- BOBER Anna, *Wrocławska willa Eichborn*, mps pracy magisterskiej, Instytut Historii Sztuki UW, Wrocław 1992.
- BÖRSCH-SUPAN Eva, *Berliner Baukunst nach Schinkel 1840–1870*, München 1977.
- BODE Paul, Kinós. *Filmtheater und Filmvorführäume*, München 1957.
- BRZEZOWSKI Wojciech, *Barokowa architektura rezydencjonalna w XVIII w. na Śląsku*, mps pracy doktorskiej, Politechnika Wrocławska 1981.
- BRZEZOWSKI Wojciech, *Dom wrocławski w okresie baroku* [w:] *Architektura Wrocławia*, 1995, t. 1, Wrocław.
- BRZEZOWSKI Wojciech, *Ulica św. Wojciecha i jej architektura* [w:] *Architektura Wrocławia*, 1995, t. 2, Wrocław.
- CIOLEK Gerard, *Teatry ogrodowe XVII i XVIII wieku* [w:] *Prace Instytutu Urbanistyki i Architektury PAN*, Warszawa 1954.
- CZERNER Olgierd, *Wrocław na dawnej rycinie*, Wrocław 1989.
- DLUGOBORSKI Wacław, GIEROWSKI Józef, MALECZYŃSKI Karol, *Dzieje Wrocławia do 1807 r.*, Wrocław 1958.
- DANOWICZ Bogdan, *Był Cyrk Olimpijski*, Warszawa 1984.
- DOBESZ Janusz L., *Ozdoba kamienicy mieszczańskiej w XIX i XX w.* [w:] *Architektura Wrocławia*, 1995, t. 1, Wrocław.
- ENGEL Martin, *Die Städtebauliche Einbindung des Breslauer Schlosses* [w:] *Architektura Wrocławia*, 1995, t. 2, Wrocław.
- EYSYMONTT Krzysztof, *Ogród Laurentiusa Scholtza we Wrocławiu i jego europejskie parantele* [w:] *Biuletyn Historii Sztuki*, 1989, nr 1.
- FILLER Witold, *Melpomena i piwo*, Warszawa 1960.
- FINK Erich, *Geschichte der Landesherrlichen Besuche in Breslau*, Breslau 1897.
- FREYDANK Ruth, *Theater in Berlin*, Berlin 1988.
- GALANTOWICZ Bogna, TUROWSKI Dariusz, *Rekonstrukcja rozwoju architektoniczno-przestrzennego Gartenstrasse 1–56* [w:] *Architektura Wrocławia*, 1995, t. 1, Wrocław.
- GEDION Sigfried, *Przestrzeń, czas, architektura*, Warszawa 1968.
- GRYGLEWSKA Agnieszka, *Twórczość Richarda Plüdemanna, 1846–1910*; mps. Seria: Raporty IHSiT, nr 129, Politechnika Wrocławska 1992.
- GRZEGORCZYK Bożena, *Trzy oblicza wrocławskiego Teatru Miejskiego* [w:] *Dylematy klasycyzmu*, pod red. Zofii Ostrowskiej-Kęblowskiej, Wrocław 1994.
- GRZEGORCZYK Bożena, *Theatre and the Question of its Location* [w:] *Theatre Architecture of the late 19th Century in Central Europe*, Kraków 1993.
- GRZEGORCZYK Bożena, *Architektura i budownictwo teatralne we Wrocławiu od około 1700 do schyłku XIX wieku.*, mps pracy doktorskiej IHS UW, Wrocław 1998.
- GRZEGORCZYK Bożena, „Humanitätsgarten” zwany „Domem św. Wincentego” [w:] *Architektura Wrocławia*, 1998, t. 4, Wrocław.

- GÜTTLER Peter, AHMADI Ditta, *Opernhäuser und Theater. Liste der Opernhäuser und Theater* [w:] *Berlin und seine Bauten*, cz. 4, t. A., Berlin–München 1983.
- HADANOWSKI Franz, *Wiener Theater zur Zeit Franz Josef I* (katalog), Wien 1958.
- HOFFMAN Hans Christof, *Theater und Oper in der deutschen Stadt* [w:] *Die deutsche Stadt im 19 Jhr*, red. L. Grote, München 1973.
- HUIZINGA Johan, *Homo ludens. Zabawa jako źródło kultury*, Warszawa 1985.
- Industriekultur in Hamburg*, pod red. V. Plügemanna, München 1984.
- JAGIEŁŁO-WENZEL Marzanna, *Przewodnik po teatrach Wrocławia* [w:] *Notatnik Teatralny*, 1993.
- JAGIEŁŁO-WENZEL Marzanna, *Architecture of Wrocław Theaters in the Second Half of the 19th Century* [w:] *Theatre Architecture of the late 19th Century in Central Europe*, Kraków 1993.
- JAGIEŁŁO-KOŁACZYK Marzanna, *Wrocławskie établissements typu ogrodu ludowego* [w:] *Architektura Wrocławia*, 1998, t. 4, Wrocław.
- JAGIEŁŁO-KOŁACZYK Marzanna, *Studium historyczno-architektoniczne établissement „Goldener Helm”*, Seria Raporty IHSiT, nr 1217, PWr., Wrocław 1999.
- KACZMAREK Michał, GOLIŃSKI Mateusz, KULAK Teresa, SULEJA Włodzimierz, *Wrocław, dziedzictwo wieków*, Wrocław 1997.
- KELERA Józef, *Teatry wrocławskie* [w:] *Panorama kultury współczesnego Wrocławia*, pod red. Bogdana Zakrzewskiego, Wrocław 1970.
- KOMASZYŃSKI Michał, *Przedmieście Świdnickie w 1. poł XIX w.* [w:] *Rocznik Wrocławski*, 1957, t. 1, Wrocław.
- KRAKOWSKI Piotr, *Teoretyczne podstawy architektury wieku XIX w.* [w:] *Zeszyty Naukowe UJ*, t. DXXXV, z. 15.
- KRÓL-KACZOROWSKA Barbara, *Teatr dawnej Polski. Budynki, dekoracje, kostiumy*, Warszawa 1971.
- KRÓL-KACZOROWSKA Barbara, *Budynek teatru. Rozwój funkcji i form do roku 1833*, Wrocław 1975.
- KRUSZEWSKI Tomasz, *Niemiecko-polski spis ulic, placów i mostów Wrocławia, 1873–1993*, Wrocław 1993.
- KULAK Teresa, *Wrocław*, Wrocław 1997.
- LANDSBERGER Franz, *Der neue Konzerthausaal* [w:] *Schlesische Monatshefte*, 1925, s. 588–590.
- LEHNE Andreas, *Vienna – Small Theaters in Big Houses* [w:] *Theatre Architecture of the late 19th Century in Central Europe*, Kraków 1993.
- LIBISZOWSKA Zofia, *Życie polskie w Londynie w XVIII w.*, Warszawa 1972.
- LOYER F., *Le siecle de l'industrie, 1789–1914*.
- MAJDECKI Longin, *Historia ogrodów*, Warszawa 1980.
- MALECZYŃSKI Karol, MORELOWSKI Marian, PTASZYCKA Anna, *Wrocław, rozwój urbanistyczny*, Warszawa 1956.
- MAŁACHOWICZ Edmund, *Stare Miasto we Wrocławiu*, Wrocław 1985.
- MATWIJOWSKI Krystyn, *Uroczystości, obchody i widowiska w barokowym Wrocławiu*, Wrocław 1969.
- MATWIJOWSKI Krystyn, *Zawody strzeleckie w dawnym Wrocławiu* [w:] *Kalendarz Wrocławski*, 1973, s. 313–317.
- NICOLL Allardyce, *Dzieje teatru*, Warszawa 1959.
- NIELSEN Orson, *Tivoli. Souvenir Buch*, Kopenhaga 1996.
- NIPPERDEY Theodor, *Deutsche Geschichte 1800–1866. Bürgerwelt und starker Staat*, München 1993.
- NIPPERDEY Theodor, *Deutsche Geschichte 1866–1918. Arbeitswelt und Bürgergeist*, München 1993.
- NOWACKI Kazimierz, *Architektura krakowskich teatrów*. Seria: *Dzieje teatru w Krakowie*, Kraków 1982.
- OSTROWSKA-KĘBŁOWSKA Zofia, *Architektura i budownictwo w Poznaniu w latach 1790–1880*, Poznań 1982.
- PLAGEMANN Volker, *Industriekultur in Hamburg*, München 1984.
- RASZEWSKI Zbigniew, *Z tradycji teatralnych Pomorza, Wielkopolski i Śląska* [w:] *Studia z dziejów teatru w Polsce*, t. 3, Wrocław 1955.
- RASZEWSKI Zbigniew, *Krótką historia teatru polskiego*, Warszawa 1977.
- RASZEWSKI Zbigniew, *Bilet do teatru*. Kraków 1998.
- ROENNEBECK R., *Saalbauten* [w:] *Berlin und seine Bauten*, Berlin 1894.
- SCHEUFLER Pavel, *Praha 1848–1914*, Praha 1984.

- SIERAKOWSKI Stanisław, *Architektura obejmująca wszelki gatunek murowania i budowania*, Kraków 1812.
- SIEWIERSKI Jerzy, *Dzieci Wdowy, czyli opowieści masońskie*, Milanówek, 1992.
- SKURATOWICZ Jan, *Architektura Poznania 1890–1918*, Poznań 1991.
- SZULCÓWNA Halina, *Wsie warzywnicze pod Wrocławiem w pierwszej połowie XIX w.* [w:] *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, nr 1, Warszawa 1957.
- SZWANKOWSKI Eugeniusz, *Teatry Warszawy 1765–1918*, Warszawa 1979.
- Ulica Świdnicka we Wrocławiu*, red. Maria ZWIERZ, Wrocław 1995.
- VOGELSANG Bernd, *Theaterbau in Schlesien* [w:] *Funde und Befunde zur schlesischen Theatergeschichte*, red. Bärbel Rudin, t. 2, Dortmund 1984.
- WEBER Karl, *Geschichte des Theaterwesens in Schlesien. Daten und Fakten – von den Anfängen bis zum Jahre 1944*, Dortmund 1980.
- WEDDIGEN Otto, *Geschichte der Theater Deutschlands in hundert Abhandlungen*, Berlin 1904, t. 1.
- WENDT Heinrich, *Breslauer Ausflugorte in alter Zeit* [w:] „Schlesische Zeitung”, 1899, nr 664, 670, 676.
- WISNIEWSKI Edgar, *Konzerthäuser und Konzertsäle* [w:] *Berlin und seine Bauten*, cz. 4, t. A, Berlin–München 1983.
- WINNICZUK Lidia, *Ludzie, zwyczaje i obyczaje starożytnej Grecji i Rzymu*, t. 2, Warszawa 1983.
- Wolnomularstwo w świetle encyklopedyj*, Warszawa 1934, b.a. (reprint, b.d.).
- Wrocław, jego dzieje i kultura*, red. Zdzisław Świechowski, Warszawa 1978.
- ZABŁOCKA-KOS Agnieszka, *Neorenesans w architekturze mieszczaństwa wrocławskiego* [w:] *Architektura Wrocławia*, 1995, t. 1, Wrocław.
- ZDUNIAK Maria, *Muzyka i muzycy polscy w dziewiętnastowiecznym Wrocławiu*. Seria: *Monografie Śląskie*, t. XXVII, Wrocław–Warszawa–Kraków–Łódź 1984.
- ZDUNIAK Maria, *Sala koncertowa* [w:] *Oratorium Marianum Uniwersytetu Wrocławskiego*, red. Henryk Dziurla, Wrocław 2000.
- ZIELIŃSKI Adam, *Wrocławskie aktualności sprzed lat*, Wrocław 1979.
- ZAKRZEWSKI Bogdan, *Przechadzki po XIX-wiecznym Wrocławiu*, Wrocław 1989.

Plany Wrocławia wykorzystane w pracy

(w kolejności chronologicznej)

- Plan J.D. Schleuena, 1741 r. (MN) [Za:] Olgierd CZERNER, *Wrocław na dawnej rycinie*, Wrocław 1989, ryc. 81.
- Plan F. B. Endlera, 1807 r.
- Plan z 1822 r. (MN).
- Plan E. Hoffmana, 1827 r. (BU).
- Plan I. D. Grussona, 1827 r. (MN).
- Plan G. Schuberta, ok. 1828 r. (MN).
- Plan z 1846 r., na podst. rys. J. Schneidera wyk. K. Krone (BU) [Za:] Olgierd CZERNER, *Wrocław...*, ryc. 169.
- Plan z 1853 r., na podst. rys. C. Studta wyk. Jäger (BU).
- Plan J. Materna, ok. 1865 r. [Za:] C. WINDERLICH, *Illustriertes Breslau*, Breslau 1865, wkładka.
- Plan sekcyjny Sadebecka, 1865 r. (BU).
- Plan A. Hoffmanna, 1865 r. (ABMW).
- Plan S. Lilienfelda, 1873 r. (BU).
- Plan O. Brunna, 1891 r. (BU).
- Plan z 1892 r. (ABMW).
- Plan z 1901 r. (ABMW).
- Plan z 1910 r. (ABMW).
- Plan z 1934 r. (ABMW).

Spis rzeczy

Wstęp	5
1. Wyjaśnienie terminów używanych na określenie założeń typu <i>établissements</i>	13
2. Definicja <i>établissement</i>	15
3. Nazwy własne <i>établissements</i>	17
4. Stan badań	19
5. Omówienie źródeł	21
5.1. Źródła pisane i opracowania o charakterze źródłowym	21
5.2. Źródła ikonograficzne	22
6. Uwarunkowania topograficzne i społeczne powstania <i>établissements</i>	25
7. Życie kulturalne i rozrywki mieszkańców Wrocławia w XVIII wieku	36
8. Wrocławskie wielofunkcyjne obiekty rozrywkowe i rekreacyjne oraz ich wpływ na rozwój <i>établissements</i>	49
8.1. Domy do gry w piłkę (<i>Ballhäuser</i>)	49
8.2. Szkoły szermiercze (<i>Fechtschulen</i>)	51
8.3. Zakłady kąpielowe (<i>Badeanstalten</i>)	53
8.4. Obiekty handlowo-magazynowe <i>Schmetterhäuser</i>	57
9. Typologia wrocławskich <i>établissements</i>	59
9.1. <i>Etablissements</i> wyrosłe z idei ludowego ogrodu rozrywkowego (<i>Vauxhall, Prater, Volksbelustigungsgarten</i>)	60
9.2. <i>Etablissements</i> wyrosłe na bazie lokali gastronomicznych	63
9.3. <i>Etablissements</i> powstałe w obiektach będących siedzibami stowarzyszeń	72
10. Najistotniejsze elementy składające się na wrocławskie <i>établissements</i>	78
10.1. Sale bilardowe (<i>Billard Zimmer</i>)	78
10.2. Kregielnie (<i>Kegelebahnen</i>)	80
10.3. Teatralne sceny letnie (<i>Tagestheater, Singspielhallen</i>)	82
10.4. Muzyczne sceny letnie (<i>Musikzelte, Musiktempels, Musikpavillons, Orchesterpavillons</i>)	86
10.5. Ogrodowe budowle rekreacyjne – kolumnady, werandy, pergole, altany (<i>Kollonaden, Veranden, Laubengängen, Lauben</i>)	91
10.6. Ciepłarnie (<i>Glashäuser, Pflanzenhäuser</i>)	92
10.7. Atelier fotograficzne (<i>Photographisches Atelier</i>)	99
10.8. Sale do tańca (<i>Tanzsäle</i>)	101
10.9. Sale muzyczne i wielofunkcyjne (<i>Musikhallen, Konzerthallen, Konzerthäuser</i>)	104
10.10. Sale teatralne (<i>Theater</i>)	117
11. Prezentacja wybranych <i>établissements</i>	125
11.1. <i>Weiss-Garten</i>	125
11.2. <i>Liebich's Etablissement</i>	133
11.3. <i>Prinz v. Preussen</i>	139
11.4. <i>Kroll'sche Wintergarten</i>	140
11.5. <i>Schiesswerder</i>	148
11.6. <i>Volksgarten</i>	156
11.7. <i>Friebeberg</i>	160
11.8. <i>Etablissement Bürgersäle</i>	164
12. Przepisy budowlane dotyczące obiektów wznoszonych na terenie wrocławskich <i>établissement</i>	172
13. Związki wrocławskich <i>établissements</i> z europejskimi założeniami tego typu	177
14. Zakończenie	185
Podsumowanie	189
Spis i źródła ilustracji	190
Bibliografia	195

Breslauer Adreßbuch 1938 Adreßbuchverlag Scherl
Breslau I, Ring 1, Eingang Nikolaistraße 61

Wroclawskie établissements
– dawne tereny podmiejskie

- Szczyniki
33. **Kaiser Park**, Alt Scheitnig 2, Parkstrasse 16 (ul. Parkowa)
34. **Fürstengarten**, Alt Scheitnig 11, Parkstrasse 35 (ul. Parkowa)
- Borek, Gajowice, Huby
35. **Etablissement Friebeberg** (Friebe'sches Etablissement, Tanzpalast u. Konzerthaus „Friebeberg“, Kleinkunstbühne Bonbonnière), Kaiser Wilhelmstrasse 121/125 (ul. Powstańców Śl.)
36. **Tanz-Variété Kurgarten**, Kürasierstrasse 12/18 (ul. Gen. Hallera)
37. **Konzerthaus Roland**, Kaiser Wilhelmstrasse 172/174 (ul. Powstańców Śl.)
38. **Zimmermann's Garten Etablissement** (Jägerhoff), Grabschenerstrasse 97 (181/183), (ul. Grabiszyńska)
39. **Harmonie**, Grabschenerstrasse 33 (139-141) (ul. Grabiszyńska)
40. **Atlantik** (Milde's Etablissement), Grabschenerstrasse 74 (ul. Grabiszyńska)
41. **Etablissement Hopf u. Görke**, Grabschenerstrasse 87 (191/193), (ul. Grabiszyńska)
42. **Hildebrand's Etablissement**, Neudorferstrasse 10 (33), ul. Komandorska
43. **Tivoli** (Concert Interims-Theater, Kinotheater Tivoli, stedsziba Schillertheater), Neudorferstrasse 39 (ul. Komandorska)
- Rakowiec
44. **Weidendamm**, Am Weidendamm 1 (ul. Na Grobli)
45. **Neu Holland**, Am Weidendamm 4 (ul. Na Grobli)
46. **Konzerthaus Kroter**, Am Weidendamm 9 (ul. Na Grobli)
47. **Etablissement Wappenhof**, Am Weidendamm 14/16 (ul. Na Grobli)
48. **Rosengarten**, Morgenastrasse 12 (28 e) (ul. Na Grobli)
49. **Hagedorn's Säle**, Morgenastrasse 1(63) (ul. Rakowiecka)
50. **Etablissement Schweitzerhof**, Morgenastrasse 2 (51), (ul. Rakowiecka)
51. **Etablissement Henkner**, Morgenastrasse 9 (56) (ul. Rakowiecka)
52. **Etablissement Sindermann**, Morgenastrasse 8 (55), (ul. Rakowiecka)
53. **Etablissement Bürgersäle** (Luna Park), Morgenastrasse 3/4 (65), (ul. Rakowiecka)
- Dabie, Bartoszowice
54. **Oderschlössen**, Am Oderschlösse 4 (ul. Rzeźbiarska)
55. **Schillergarten**, Maria-Huth-Strasse 3 (ul. Kożuchowska)
56. **Wilhelmshafen**, Barhelmstrasse b.n. (ul. Bartoszowicka)
- Osobowice
57. **Schillergarten**, Oswitzerstrasse b.n. (ul. Osobowicka)
58. **Hoffmanns Garten**, Oswitzerstrasse b.n. (ul. Osobowicka)
- Psie Pole
59. **Etablissement Deutscher Kaiser**, Hundsfelderstrasse b.n. (ul. Krzywoustego)
60. **Schweitzerhaus**, na tyłach Dworca Świebodzkiego
61. **Hotel Wollin**, Berliner Chaussee 109/111 (ul. Legnicka)

Pöpelwitz
uliss. V
er-Sä
semen
säle, V
tabliss.
Inh. o
Kaffeehaus
Form
33. Vo
tabliss.
Inh.:
Sommer und
Mili

ngarten
no Hopi

Neuerbaute. p
Je

BIBLIOTEKA GŁÓWNA

3074294/1

Tel. 8731.

Haltes

Witt. 35.

Oswitz-Doering's Etablissement

Mitglied des M.-G.-U. Oswitz
empfiehlt seinen

grossen Festsaal und Garten

einer geneigten Beachtung.

den Sonntag und
Montag Tanz.

Donnerstag
Elite-Kränzchen.

Westend-
str. 50/52

Breslaus
u. vergeben
A. Hahn

Immann.

okal Seiffert

Weberbauer's Brauerei

deute Sonnabend, d. 1. Januar 11

Großes

Instrumental-Concert

ement

ERDER

Betrieb
iten

* Tel. Ring 2042

bei Winckelmshaus

h.: Oskar Hoffmann.

Vergnügens-Lokal an

tag öffentliche

des Musikdirektors

F. Ränger.

8 5 Uhr.

Berson 1 Sa

at

h's Etablissement

Zeltgarten

Dir. H. Krsinski.
Sente, Sonntag,
des kolossalen Erfolges wegen
prolongiert

Budapester Possen-Ensemble.

Sensation erregen die beiden
Possen: [7011]

Dienstadt Hr. 88
und als

armon
deute Sonnt
Dienstag: